

F
75

8/2135

1907

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

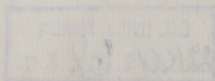
HETEDIK KÖTET.

PEST,

EMICH GUSZTÁV KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1859.

8/2132

BUDAPESTI SZEMLE

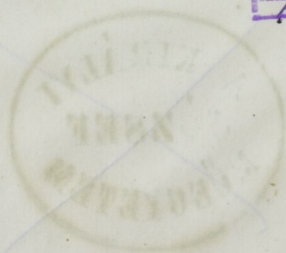
KÖNYVTÁRSZÁM

GSENGERY ANTAL

HETEDIK KÖTET

Budapesti Művelődési Központ
Könyvtár
Könyvtárosok

1984

OSZK
KÖNYVÉLOSZTÓ
FŐLÉPÉLDÁNY

NYELV- ÉS IRODALMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

1984

Gesz. Levéltár, Könyvtára
22100/19 68 H. sz.

A

NEMZETGAZDASÁGI

ESZMÉK ÉS ELMÉLETEK TÖRTÉNETE.

ELSŐ KÖZLEMÉNY. — AZ Ó ÉS KÖZÉPKOR. ¹⁾

I.

Alig van a társadalmi tudományok rendszerében tudomány, melynek korunkban és körülményeink közt nagyobb jelentőséget tulajdonithatnánk, mint a nemzetgazdaságtannak, a nép és állam anyagi érdekeinek vizsgálatával, a vagyoni közjólét alapjaival és föltételeivel foglalkodó tudománynak : a nemzeti

¹⁾ Tudományunk történetét és irodalmát rendszeresen és alaposan tárgyaló munka eddig nem létezik ; mindazáltal haszonnal olvashatni : Blanqui : Histoire de l' Économie Politique. 1837. 1854. németül Busztól 1841. Villeneuve : Hist. de l' Écon. Pol. 1841. Bianchini : La Scienza del ben' vivere sociale. 1845. Trinchera : Corso di Econ. Politica. 1854. 2-ik kötet. Macculloch : Literature of Political Economy 1845. Marlo : Organisation der Arbeit 1848. Első kötet. Hildebrand : Nationaloekonomie. 1847. Schmitt-henner : Zwölf Bücher vom Staate 1839. 1. köt. 34 sk. lap, meg az 1853. megjelent nagy Dictionnaire de l' Economie Politique egyes czikkeit.

munka, ipar és forgalom e valódi bölcsesletének. Szükség-e bővebben indokolnunk azon érdeket, mely e tudomány fejlődésének történetéhez esatlakozik?

A nemzetgazdaságtan általában osztozik a tudományok közös sorsában. Az erkölcsi és physikai világrend tüneményei rég léteztek már, mielőtt az ember az azokat kormányzó törvények nyomozására, az események láncolata és benső összefüggése vizsgálására fordítá figyelmét. Valamint az egyesnél mindenkor már bizonyos előrehaladottabb életszak föltételeztetik az öntudat és önismeret világos kifejlésére: a nemzeteknél s az összes emberiségnél is mindig bizonyos magasb műveltségi fok szükséges, hogy a dolgok természetének és lényegének tudományos szemlélete álljon elő s némi szerves rend, egybefüggés és egység kerestessék a hol külsőleg és látszólag csak különílése, változatosság és véletlen mutatkozik. Nem csuda ez okból, hogy évszázadok multak el, míg az emberiség egyes világtörténeti népekben a társadalmak gazdasági életrendjének tudományos szemléletére emelkedhetett. Nem akarjuk ugyan evvel azt állítani, mintha a nemzetgazdaságtan eredetét csak a legújabb kornak köszönhetné s mintha az egész óvilág és középkor mindazon nagy s életfontosságú feladatokra nézve, melyek a népek közházartási ügyével állanak kapcsolatban, teljes sötétségben és homályban borongott volna. Koránsem; az ókori nép és államélet fejlődésének és intézményeinek legfelületesb vizsgálata is azon meggyőződésre vezet, hogy habár az egyetemes társadalmi rend és szellemirány nemünk világéletének ez első főszakaiban, az anyagi érdekek ápolását illetőleg sok tekintetben kedvezőtlen, sőt ellenkező elveken alapult: számos elvitázhatlan becsü jelét adta oly tisztult eszméknek és nézeteknek, melyeknek helyességét és alaposágát nemünk évezredes küzdelmei és tapasztalatai minden kétségen felül helyézték, s a melyek most is az elmélet és gyakorlat szövétnekeit képezik.

Midőn ez okból a nemzetgazdaság tudományának történeti és irodalmi fejlődését, mint az általános műveltség-történet egy részét, tárgyaljuk e cikkekben: a legrégibb időkbe visszavezetjük olvasóinkat; s rendre vizsgáljuk a nemzetgazdasági eszmék és elméletek keletkezését és fejlődését: A) Az ó k o r b a n, jelesül a) a keleti népeknél; b) a helleneknél; c) a rómaiaknál. B) A k ö z é p k o r b a n, és ugyan a) a keresztyénség

befolyása alatt; és b) a szent atyáknál; végre C) Az újkorban. E helyütt az újkorban eddig felmertült közgazdasági főbb rendszereket egyenként fogjuk ismertetni; és pedig először a XV.—XVII. században uralkodott merkantil rendszert, majd a XVIII. század második felében támadt physiocratiai iskolát, s azután Smithnek az északamerikai és francia forradalommal egykoru rendszerét, mely tudományunk első rendszeres és alapos elméletét képezi. S minden egyes rendszert illetőleg tekintettel leszünk egyfelől irodalmi termékeire, értékére, jelentőségére és hiányaira, másfelől azon kapcsolatra, melyben korának szellemi és társadalmi viszonyaival áll, valamint hatására, követőire és elleneire is. ¹⁾

II.

Ó K O R.

Azon nagy és mozgalomteljes időszak, mely történeti ösmereiteink kezdetétől a keresztyénség föllépéseig s a római birodalom bukásáig terjedt, egy sajátzerű, magában összefüggő és egységes egész, melynek minden formái és alkotványai, irányai és intézményei bizonyos benső rokonságot, jellemhasonlatosságot mutatnak. E nagyjelentőségű tény hangosan szóló bizonyítványait a népek világ- és életnézletében, a társadalmi és állami rend szerkezetében, az anyagi és szellemi művelődés termékeiben, s így a közgazdasági eszmékben is föltalálhatni. Rövidség okáért csak néhány reánk nézve fontosb vonást emelünk itt ki, azok hatását tudományunk alakulására vevén tekintetbe. A mi ugyanis az ókor nemzetgazdaságát mindenek felett és sajátzerűleg jellemzi, egyszersmind azon fő tényezőt képezi, mely a régi népek közgazdasági állapotait az ujkoriakéitól teljesen eltérő szímben tünteti fel — egyfelől: a rabszolgaság meg a vele kapcsolatban álló várnarendszer, másfelől a közgazdasági foglalkozásnemeknek, a gazdasági munka és iparnak megvetése, lenézése. — E körülmény, kapcsolatban az egész ókorban majdnem mindenütt

¹⁾ List Frigyes „productiv erők elmélete“ czimű tanai az utolsó czikkben, — mely tudományunk legújabb álláspontját és irodalmát, valamint a Smithianismus elleni visszahatást tárgyalja, — fognak tüzetesen méltányoltatni.

tapasztalható elszigeteltséggel, idegenkedéssel, kizárólagos patriotizmussal és egyenlőtlenséggel, s az emberi méltóság legkiméletlenebb félreismerésével, okul szolgált arra, hogy az anyagi vagyon és gazdagság után vágyódás az óvilági népeknél csak hódító hadak, zsákmányolások által nyert kielégítetést; hogy benn az országban nagy tömeg nyomorán és elnyomatásán vásároltaték meg az uralkodó osztály tagjainak jólléte, hogy a társadalom különféle foglalkozásnemei egymástól elszigeteltetvén, a tulnyomó törzs- és családelet kasztszerű rendezetében: egy szabad, mozgékony és az élet minden köreit melegítő hevével átható polgári rend nem alakulhatott, a nemzettest egyes, a természetből egymásra utalt osztályai közös czélokra össze nem forrhattak, az egyén vagy nemzetség a közös nagy egész felfogására nem emelkedhetett, a nemtelennek tartott anyagi munka pedig rabszolgák által végeztetvén, szabad, hatályos és életerős gazdasági szervezet soha ki nem fejlődhetett. — Hogy ily viszonyok közepett maga a nemzetgazdaság tudománya, mely a népeknek, mint egységes nemzeti és politikai testületeknek közvagyonni és ipari életét vizsgálja, sem birt némi jelentőségre s oly fejlődési polczra emelkedni, a melyen elvont szabályai és igazságai némi rendszeres összefüggésben és egységben jelenkezhettek volna, tán említeni fölösleges is. Az ókori tudomány és tudományosság, daczára egyes kitünő tulajdonainak és bámulatos hódítmányainak, sok oly hiányban szenvedett, melyek következtében a szellemi és anyagi világrend felette számos és nagyfontosságú tüneményeinek megfejtésére vagy felfogására teljesen képtelen vala, s melyek közül legyen szabad rövideden a vallási elemnek (kivált a keleti népeknél) mindent elnyelő tulnyomoságára, a társadalmi élettapasztalatok korlátoltságára, a tudományos feladatok rendszertelen összevegyítésére, az eszmekezőlekedés óriási akadályaira, főleg pedig arra utalnom, hogy az ókori tudományos buvárlatot csak felette ritkán látjuk a dolgok természeti rendjének, a tünemények kapcsolata s szerves egységének vég felfogásáig hatni, hogy a társadalmi életmozgalom uralkodó törvényeinek létezése alig gyanítaték, s hogy e szerint a hol az új világ tudománya elveket és rendet, harmoniát és összefüggést lát, ott az ókor bölcselői és tudósai többnyire csak rendtelenséget, véletlent és disharmoniát vélték találni.

Tekintve különösen a mi ismeszakunkat, mely mint egyik ága az ethikai és társadalmi tudományoknak, csak azon fokán jelenkezhetik a nép és emberiség életének, midőn egyfelől a kültermészeti tünemények szemléletéről az egyes buvárok az erkölcsi és állami világrrend vizsgálására kezdenek áttérni, ¹⁾ másfelől pedig a gyakorlati nemzet- és államélet már nagyobb körével ajánlkozik a társadalmi alakzatok és viszonyoknak, — e tudomány az egész ókorban kiválólag csak két nemzet által van képviselve az irodalomban, t. i. a hellenek és rómaiak által, míg a keleti népeknél, daczára egyes ide vágó kísérleteknek és jelentékenyebb észleleteknek, csak egyes megszaggatott töredékekben és sejtelmekben találjuk a tudomány igazságait. ²⁾

III.

A mit eddig az őskor világnézetéről és jelleméről mondottunk, egész mértékben illik az óvilág azon népeire és államaira, melyeket közös néven keletieknek hívunk. Kelet az emberiség kezdeményeit és bölcsőkorát képezi, melyben az erkölcsi világ még kifejletlen, a szellemi élet még gyermekkorában volt, s melyben e szerint a nép és társadalomélet minden alakzatai: a jog és erkölcs, a vallás és a tudomány, a művészetek s gazdasági állapotok, változatlan és monoton egységben voltak összeolvadva. Az őskéleti műveltség főjellemvonásai: a vallási elem uralma, a szellemi és társadalmi mozgalom általános hiánya, a természetetők pantheisti-

¹⁾ E műveltségi stádiumot egyes mozzanataiban jól tárgyalja *Duncker* *Geschichte des Alterthums*. IV-ik kötete 1—2. szakaszaiban, hol a hellenek őstörténeti viszonyaival s szellemi életök első nyilvánulásaival foglalkozik.

²⁾ Az ókor története és műveltségi fejlődésére nézve általában lásd *Heeren* ismeretes iratait. *Schlosser*: *Gechichte der alten Welt und ihrer Cultur*, 1826 ff. 9. rész. *Wachsmuth*: *Culturgeschichte*. 1850. 1. rész. *Laurent*: *Études sur l'histoire de l'humanité*. 1850 ff. 1—4. köt. *Duncker*: fentemlített munkáját. *Cantu* *Világtörténelme* első köteteit, meg a most megjelenő *Weber*féle *Egyetemes Világtörténet* című munkát.

kns irányu szemlélete, az egyénnek az egészben teljes elenyészése, a mindent gépíleg szabályozó s minden szabadabb lélekemelkedést lehetlenné tevő államhatalmi önkény, melyhez ha a már említett várnarendszert, a rabszolgaságot, meg a közgazdasági foglalkozás megvetését vesszük, lehetlen csodálkoznunk, hogy az őskeleti népeknél helyes nemzetgazdasági nézetekkel nem találkozhatunk, miután a nemzetgazdaság életföltétele és alapja a nemzeti ipar és forgalom szabad öntevékenységen nyugvó létszerves fejlődésében, mozgalmában és rendezésében áll.

A mi a tudományunk fejlődésére befolyást gyakorlott őskeleti eszmekört illeti, ezt mint minden ókori népeknél, úgy itt is, részint a bölcséleti és vallástani elméletekből, részint a társadalmi intézményekből ismerhetjük meg. A mi jelesül az ő s h i n d u n é p e t illeti, ennél az ethikai és közgazdasági eszmék részint V e d a nevű szent könyveiben, és Kapila, Patandschali, Dsemiai és Buddha nevesb bölcselők rendszereiben, részint P u r a n a című theo- és kosmogoniájukban, főleg pedig a Krisztus előtti hetedik századból való M a n u -féle törvénygyűjteményben található, s egyáltalában inkább az anyagi érdekek és életirányok semmibevételét, megvetését, mint ápolását és szervezését tanítják. Így hogy csak néhány töredéket emeljünk ki, az indiai bramának az aránytalan vagyonomegosztás okait, meg az innen származó szegénység és nyomor természetét vizsgálván, azon eredményre jutottak, hogy mindez csak egy más életben már előbb elkövetett bűnök eredménye, s ép azért mint elháríthatlan sorscsapás békével és megnyugvással viselendő. A Vedák szerint (l. J o n e s : Works. XIII. p. 371. B o h l e n : Das alte Indien. I. p. 168.) a kincsvágy és a fukarság az embert minden bűnre készíti, míg Buddha állítása szerint : ¹⁾ mitől sem kell annyira tartózkodnunk, mint az ezüst és arany utáni esengéstől, a nyereszkeskedéstől és anyagi élvkereséstől. Felette nagy irtózással tekintik a hinduk ép úgy, mint majdnem minden keleti nép, a tengert és hajózást, s a M a h a b h a r a t a csak az emberek átkos kinesszomjának tulajdonítja, hogy a tengeri forgalom és hajózás annyira elterjedett. (Lassen : Ind. Alterthumskunde. I. p. 854.) A mi a Manu törvénykönyvét illeti, ez egyebek

¹⁾ L. Burnouf Introduction à l'histoire du Bouddisme. 1844. p. 254. 327.

közt a legkisebb részletekbe bocsátkozó szabályozását tartalmazza az egyetemes gazdasági életnek, a forgalom és iparnak, a kereskedésnek és árviszonyoknak (l. péld. Manu tkönyv XII. 43. VIII. 157.), a mint az indus társalmi és állami rend és gépezet érdekében szükségesnek tartatott; míg másfelől az adó és állami háztartás, a taksatígy és a közgazdasági politika egyéb ágai a legkimerítőbb intézkedések tárgyait képezik.

A mi a *chínaiakat*, a világ legesodálatosb s legkülönbözőbb népei egyikét illeti, ezek társalmi és közgazdasági elvei részint híres törvényhozók és reformátoraik irataiban, a Kongfucse, Mengese, Laoese s mások által szerkesztett könyvekben, részint (kivált az újabb időkben) Wanganshe, Semakung, Mutuanlin, Csiencse, Csaosing és Kuangese nevű böleselőik műveiben foglalvák, s a népnek realisb irányu életnézletével és jellemével egyezőleg, a gazdasági viszonyok iránt sokkal nagyobb figyelemmel és érdekléssel viseltetnek. A mi mindenek felett a kínai böleselőknél s államtudósoknál egyáltalában szemünkbe ötlük, az a munkának, szorgalomnak s eleven tevékenységnek fenhangozó dicsérete és ajánlása (Wells-Williams : *Das Reich der Mitte*. 1854. p. 583. 587.), az ipar és forgalomnak anyagiás világnézetökből folyó elismerése, főleg pedig az östermelésnek és földművelésnek, melyet az összes állami és társadalomrend alapjának tartanak, s majduem isteni tisztelettel illetnek, minden egyéb foglalkozásnak felett kintüntetése és ajánlása.)¹⁾ Figyelemre méltók ezenkívül a kínaiak adóssági törvényei, a kamat és tőkepénz természetére vonatkozó elvei, müipart, kereskedést és mezőgazdaságot szabályzó intézkedései stb., melyek általában azon meggyőződésre vezetnek, hogy valamint sok más ágában az ismereteknek úgy ebben is a kínaiak már a legrégibb korban oly fogalmakkal bírtak, melyek csak a tárgy tüzetes nyomozása és megfeszített erővel folytatott tanulmányozásoknak lehettek eredményei.

Az ösvilág művelődésében jelentékeny szerepet vitt Egyiptom ép úgy, valamint Fönícia, gazdasági tekintetben is felette kitünő viszonyoknak örvendett, de tudományunk tekintetében különös jelentőséget egyiknek sem tulajdoníthatni. Az egyip-

¹⁾ Hue : *Das chinesishe Reich*. I. 73. II. 183. Baumstark : Ricardo. II. 15—20.

tomiaik ismeretesek ellenszenvökről minden idegen elemmel és külfölddel érintkezés iránt, mely körülmény azután némileg okul is szolgált arra, hogy a forgalom és kereskedés kivált Psammetich uralkodási ideje előtt fel nem virágzott, s így a gazdasági eszmekör is mindvégig felette szűk és korlátolt maradt. Azon néhány közgazdasági szempontból érdekesb elvek, melyek törvénykönyveikből és szent irataikból meríthetnek, a forgalomban és gazdasági életben szükséges becstületességre és igazlelkűségre, a kereskedők csalárdságát meggátló intézkedésekre, a szerződések, tulajdonjog tiszteletben tartására, a hitel megszilárdítására, az adóssági ügy rendezésére vonatkoznak, míg másfelől a kormányi háztartás és pénzügyi viszonyok belső elintézése és szervezése képezi azon tárgyat, melylyel kiválól foglalkoznak. ¹⁾ Az egyiptomiaknál ép úgy valamint sok más őskori népeknél, a földművelés szent foglalkozásnak s a társadalom alapjának tartatott, s ezzel áll kapcsolatban Osiris istentisztelete is, ki mint minden élet forrása, minden gyarapodás és bőség főtényezője (Plutarch: De Iside et Osiri. 7, 33.) szemléltetett. Az ipar czéhszerű rendezete azon tüzetes osztályozás és sorozatból is kitetszik, mely ismeretes halálkönyvükben található, míg a kereskedelmi forgalom és üzlet a legridegebb állami szabályozásnak volt alávetve.

A mi a főnikieket illeti, ezektől, ha gyarmatukat Carthágót kivesszük, hol Magotól egy mezőgazdasági művet birunk, olynemű irodalmi emlékeink nincsenek, melyek nemzetgazdasági eszméikre, nézeteikre némi világot derítenének, annyi azonban bizonyos, hogy magasfejlettségű gazdasági viszonyaikban ilyenek nélkül nem valának, s hogy tudományunk tekintetében e vesztesség nem épen a legjelentéktelenebbek közé tartozik.

Mindezen nagy és sajnós hiányokat mindazáltal az őskeleti népek társalmi és ekonomiai elvei- és eszméinek körében gazdagon feléri a héber nép ránkjutott irodalmi emlékeinek sorozata, melyek nemzetgazdasági nézeteinek és irányainak is bő forrását képezik. Egyfelől ugyanis az oly nagyjelentőségű mózesi törvényhozás, melynek főcélja az volt, hogy a theocratikus zsidónépből

¹⁾ V. ö. Uhlmann: *Egyptische Alterthumskunde*. 1857. 1858. Theil II—III. Rückert: *Weltgeschichte*. 1857. I. 117—171. Dunccker: i. m. I. kötetét.

egy minden idegen elemektől és befolyásoktól ment maradó, kereskedelmi és forgalmi foglalkozástól idegenkedő, s csak egyszerű földművelést űző társadalmat alkosson, másfelől azon számos bölcselmi, vallási és költészeti művek, melyek királyaik és költőiktől, prófétáik és népszónokaiktól a szentírásban fenmaradtak, a héber nép közgazdasági eszméinek bő tárházát képezik, egyszersmind tanúságot is tesznek a felől, hogy valamint más őskeleti népek úgy a hébernek sem maradtak idegenek világszemléletökben számos oly igazság és társadalmi életelv megismerésében, melyeknek fölfedezését sokan oly kizárólag csak az újabb kornak szeretnék tulajdonítani. ¹⁾ Tekintve a zsidók közgazdasági eszméit, ezek következőkben öszpontosulnak. Mózes, azon szempontból indulván ki, hogy népe körében a nagy vagyonegyenlőtleniséget és pauperismust alapjaiban elfojtsa, s a társadalmat lényegileg földművelő községgé változtassa, mely a műipar és forgalom veszélyteljes hullámzataitól ép oly távol álljon, mint az erkölcsöket megmérgező fényűzéstől és pompahajhásztól, azon elvet iparkodék foganatosítani, hogy minden családfő egy család tagjai számával arányban álló bizonyos nagyságu földbirtokot kapjon, mely azonban örökre soha el ne idegeníthessék, hanem legfőlebb annyi évre, mely az eladási idő és az u. n. örömev közt még hátra volt, miután ez utóbbi időszakban minden elidegenített jószágok eredeti birtokosaikra visszazállnak. E mellett minden hetedik év sabbath év vagyis olyan volt, melyben a földek műveletlenül maradván, magukra hagyattak, s a rajtok szabadon termő gyümölcs vagy tápszer a rabszolgák, a szegények, a nyomorékok meg idegenek tulajdonává lett. — A mi az anyagi javak jelentőségét és természetét illeti, e tekintetben a héber bölcselők és hittanárok az erkölcsi momentumban helyezik a legnagyobb súlyt, s több helyütt utalnak azon károkra és lelki veszélyekre, melyek a mulandó anyagi javak mértékentül keresésével, az önző, igazságtalan vagyönhajhásztal, a gazdagok felfuvalkodásával és keményszívűségével stb. állanak kapcsolatban ²⁾ A munkát Mózes, mint tudjuk,

¹⁾ V. ö. Duncker i. m. Allioli: Bibl. Alterthumskunde. 1844. I. K. 57 ff. l. Saalschütz, Salvador iratait, Laurent: i. m. I. k. 319—400 lap. Warnkönig: Jur. Encyc. 152 ff. lapjait.

²⁾ L. péld.: Zsolt. 38. 48. Példab. 21. 23. Sirák 5. 14. Baruch 3.

*És itt a forgalomról a szociális kereskedelmi
Kautz szerint*

még isteni átoknak nevezte (I. 3, 19.) míg a későbbiek már egész fontosságában és jelentőségében elismerték, a midőn egyfelől a szorgalmat, a fáradságot, a munka utáni élvjogot fennen dicsérik és elismerik, másfelől ellenben a lomhaságot és restséget mint minden bajnak, nyomornak, szegénységnek és bűnnek valódi kútfejét kárhoztatják. ¹⁾ A mezei gazdaság szent foglalkozásnak tartatik, s hévvel magasztaltatik, mint például a közmondások (24, 27—28) Sirák fia, a Makkabeok (I. 4, 8. 12.) a királyok (II. 25. 7. 1.) könyveiből a zsoltárokból (71, 16.) és próféták nyilatkozataiból kitetszik. A műipar szükségességét teljesen elismerik ugyan, de egészen hasonló szellemben, mint a hellenek és rómaiak, azt mondják a kézművesekről és iparosokról, hogy azok foglalkozása az erénnyel és bölcseséggel össze nem fér, s hogy állami ügyekre nem alkalmazhatók. (Sirák 38, 25—34.) Felette kedvezőtlen színben tekintik az üshéberék a kereskedőt és kalmárt, kiről azt látszanak himni, hogy becsületes, igazságszerető, ritkán lehet; s ép azért jó mérték használatára, méltányos árak szabására, rossz áruezickek eladásától tartózkodásra figyelmeztetik (I. Mózes. III. 19, 35. 36. V. 35. Sirák 42, 4-5. Ezék. 45, 10. 18, 8. Héseas 12, 7. Ámos 8, 5. Micheas 6, 10—12. Közmondások 16, 11. 11, 26, stb.). E nézetekkel némileg egybefüggésben voltak a héberék pénz, tüke és kamat felőli eszméik, — s ezeknél is ép úgy, valamint minden őskori népeknél, a kamatvétel a legigazságtalanabb s legmegvetendőbb cselekvénynek tartatott. Végre említésre méltók még e helyütt a zsidók jótékonyágot, szegénysegélyzést ajánló tanai, melyek szerint a nyomor enyhítése és a szükölködők gyámolítása isten előtt felette kedves tényeknek hirdettetnek, s mind idei, mind örök jutalomra méltóknak neveztetnek.

A mi végre a persák a t illeti, ezeknek némely közigazdasági eszméi az ismeretes Zendavesta könyvben találhatóak, s egyik fő jellemsajátságuk abban rejlik, hogy némileg ellentétben a többi őskéleti népek eszméivel, sokkal realisb, gyakorlatiabb, hogy azt mondjuk világiasb irányuak, s az anyagi vagyoni fontosságának elismeréséből, úgy szintén az egyes termelési alapágak, főleg a földművelés természete és jelentősége méltányolásából indulnak

¹⁾ Zsolt. 127. Közmondások : 10. 14. 6. Sirák : 7. 33. Ezech. 16. Pred. 3. 5.

ki. ¹⁾ Egyébiránt itt is ép úgy mint a keleti államokban egyáltalában azon balvélemény látszott uralkodni, hogy a szabad, önmagára hagyott iparmozgalom és munkásság csak bajt és zavarokat szül, s épen ezért mint a társadalmi élet egyéb köreibben, úgy ebben is, csak a folytonos állami beavatkozás és mindent részletesen szabályzó s gépként vezető rendészeti befolyás vezethet valóban megnyugtató eredményekre. És így fejthető meg az is, hogy az őskeleti népek valamint gazdasági műveltségökben, úgy társadalmi és gazdasági eszméikben is örökké azonegy fokon maradtak, és se a szellemi, se az állami fejlődés terén a gyermekkor határain túl messze sohasem haladhatának!

IV.

Hogy a hellenekkel az emberiség története és művelődése egy egészen új, szebb és virágzóbb korszakba lép, ²⁾ hogy nemünk szellemi újjászületése és az árja néptörzs értelmi fensőbb-sége és uralkodása a lángeszű és teremtő erővel megáldott görög népelem által létesült. valóban, ³⁾ valamint azt, hogy igen nagy részét mindazon kitünő szellemi és műveltségi hódítmányoknak, melyek az emberész és embererő legmagasztosb nyilvánulataiként állanak előttünk, a hellen nemzetnek köszönhetjük, — mindezt tán főlőslegesen említeni. A görögöknél találkozunk ugyanis először az egész világtörténetben valódi nemzeti étellel és állami szervezettel, jogintézményekkel és tudományos mozgalommal, művészettel és szabadabb szellemfejlődéssel. A hellen társadalmat, ellentétben az őskeleti népekével, gyakorlatiabb, mondhatnók világiasb életirány és nézlet jellemzi, az idealismus és realismus egyenjogu elve tán sehohsem működött nagyobb és szerencésébb öszhangzásban, ⁴⁾

¹⁾ V. ö. Duncker: i. m. II. k. 359. 389. 639. lap. Laurent: Études I. k. 2. R. 453. l. Weber: Allg. Weltgeschichte. I. k. 337—356. lapon.

²⁾ V. ö. Schlosser: Weltgeschichte. I. k. 160 sk.

³⁾ V. ö. Ernest Rénan: Histoire et Système comparé des langues Semitiques. Ed. 2. 1858. I. k. 488. l.

⁴⁾ L. Rückert: Weltgeschichte in organischer Darstellung. I. k. 271. sk. lapot.

s valamint magának a népnek szelleme sokkal elevenebb és terem-
tőbb, ugy politikai és nemzeti öntudalma is sokkal éberebb, —
annál szabadabbak a társadalmi formák és intézmények, melyek
megvalósítása és élvezése után törekszik. — Innen fejthető meg
az is, hogy csak a hellen államokban fejlődhetett ki először némileg
erősb középosztály, hogy csak itt találhatni először valóban eré-
lyes anyagi és gazdasági tevékenységet, hogy csak ily társadalom,
mely a socialis és politikai életrend elveivel és föltételeivel mind
gyakorlati mind elméleti uton oly tüzetesen foglalkozott, lehetett
valódi bölcsője és alkotója azon eszméknek és tanoknak, melyek
a nemzetek állami és társadalmi szervezetére, és igazgatására
gazdaságára és háztartására vonatkoznak.

Nem kell azonban hinni, mintha a görög nép- és műveltségi
élet magában tökélyesen önálló, külbefolyásoktól ment, és önma-
gából fejlődött egészét képezne. A görög nemzetelem és szellem
is sok tekintetben azon elvek uralma alatt áll, melyeket keleten
találtunk. Itt is ép ugy mint keleten, számos akadály van az
életerős közgazdasági viszonyok fejlődésének. Itt is feü vannak
némileg még a polgárokat egymástól elszigetelő várnarendszer
formái; itt is közönnnyel sőt megvetéssel fordul el a szabad és
nemes polgár az ipar és gazdasági foglalkozástól, itt is a nemte-
lenség bélyegét látjuk még az anyagi vagyontermelés és forgalmi
üzleteken, ¹⁾ még másfelől a rabszolgaság átkos intézménye nehezül
a társadalomra, — nem említvén különösen azon körülményt, hogy
Görögországban a fölötte élénk politikai élet s a közügyekkel
való közvetlen és szakadatlan foglalkozás az amugyis nem épen
igen munkaszerető görög állampolgárt ²⁾ majdnem kizárólag
igénybe vette, és így az anyagi érdekei és háztartási ügyei felöl
gondoskodástól sok tekintetben elvonta. — De mindezek daczára,
mégis a helleneké az érdem, hogy az ókor bölcséleti és ethikai

¹⁾ Ennek egyébiránt egyik fő oka abban rejlik, hogy a görögök-
nél a mindennapi forgalomban s iparéletben nem mindenkor követettek
a szigoru becsületesség szabályai és elvei. V. ö.: *Demosthenes
pro Phor. Wachsmuth: Hellen. Alterthumskunde. 1846. II. köt.
21. l. Schömann: Griech. Alterthümer. I. k. 270. l. Böckh:
Staatshaushalt der Athener I. 53. és Laurent: II. k. 327. lap.*

²⁾ *L. Döllinger: Heidenthum und Judenthum. 1857. 672. lap.*

rendszerében a nemzetgazdasági elvek és elméletek helyet foglalhattak; hogy a népek anyagi érdekei és jóllétének föltételei tüzetes és rendszeresb nyomozás tárgyai lettek, s hogy egyáltalában az ember és a társadalom viszonya az anyagi vagyónvilághoz nemcsak kiváló figyelemre méltattaték, hanem az e fölötti vizsgálódás oly alapigazságok megismerésére is vezetett, melyeket az ujkor legnagyobb szakképviselői csak következményeikben jobban kifejteni, de kétségbevonni sohase tudtak.

A görög nemzetgazdasági eszmék és elméletek tüzetesb szemléleténél némely közös és általános jellemvonás tűnik fel. Először ugyanis az egyesnek önkéntes alárendelése az állam alá, melynek eredménye volt, hogy a társadalmi viszonyok szervezése mindenkor az államra és közügyre való tekintettel foganatosított, maga a tudomány pedig a moralpolitikai ismeretek létszeres kapcsolatából ki nem szakítottatott. Másodszer az, hogy a mezeigazdaság kivételével majdnem minden többi ágai az iparnak és kereskedelmi foglalkozásnak a szabad állampolgárhoz nem illőknek nyilvánítottak, és így számos tüneményei a gazdasági társadalmi rendnek tudományos buvárlat és megfejtés tárgyaiul nem is vétettek. Harmadszer azon korunkban elég sajnosan szem elől tévesztett, de a classikai világnézetben mélyen gyökerező körülmény, hogy az élet fensőbb, nemesb, erkölcsi és állami érdekei, a közjó és nemzeti jóllét követelményei az anyagi és gazdasági érdekeknek alá soha nem rendeltettek, ¹⁾ s hogy így legalább az elmélet és a tudomány a társadalmi életkörök és alapirányok békés kiegyenlítése szükségességéről soha meg nem feledkezett. S ez utóbbi körülményben nyugszik is valóban egyik fő tulajdonsága és érdeme az ó kori közgazdaság elméletének. A hellen böleselők által minden vagyonszerzési és vagyonhasználati tevékenység ép úgy mint minden társadalmi feladat, kitünőleg ethikai oldaláról vétetett figyelembe. A vagyonszerzési és közgazdasági munka nekik nem öncél, hanem csak eszköz egy nemesb, magasb irányu életre, mely a határtalan kincs-szomjtól, az erkölestelen pénzahhászattól egyiránt irtózik, s az anyagi javakat csak eszközökül tekinti a szellemi és társadalmi célok valóítására. E mellett még említést érdemel azon körülmény

¹⁾ V. ö. Roscher jeles értekezését: *Das Verhältniss der Nationalökonomie zum classischen Alterthume*. 1851.

is, hogy a hellen nemzetgazdasági elmélet mindenkor legszorosabban kapcsolatban és párvonalban fejlődött magával a nemzeti állam és műveltségi élettel, hogy Görögország legnagyobb bölcselői mindenkor legkittünőbb képviselői is voltak tudományunknak, s hogy éppen azon mértékben, a melyben bölcséleti és politikai elméletei ugy közgazdasági elvei is mindenütt magukon hordják a valódi hellen népjelleget, s visszatükrözik mindazon nagyszerű mozgalmakat, melyek közepett Görögország felvirágzott és fénylett, hanyatlott és elenyészett. — Mi e helyütt mellőzvé a csekélyebb értékű és jelentőségű irodalmi termékeket, jelesen pedig a hellen költők, szónokok, törvényhozók és bölcsék műveiben foglalt közgazdasági eszméket, csak tudományunk néhány kitünőbb szakembere, névszerint Plato és Xenophon, Thukydides és Aristoteles közgazdasági tanai taglalatára térünk át. ¹⁾

V.

Ha a hellen nemzetgazdasági eszmék eredetét és fejlődését időrendi sorozatban szemléljük, először is Socrates nagy tanítványa, s az óvilág leggenialisabb állambölcselőjére, Platorra találunk. Mint minden kitünőbb társadalmi rendszerben, Platónban is csak ugy méltányolhatók a közgazdasági elvek alaposan, ha a velök szoros kapcsolatban álló ethikai és politikai tanok is figyelembe vétetnek. ²⁾ Plato társadalomtudományi nézete az „Állam“ és a „Törvények“ czimű két nagyobb művében foglaltatnak, melyeknek elseje egy tulajdonképi állameszmény körvonalait képezi, a második pedig egy gyakorlatiabb irányú és szervezetű társadalom intézményeivel és alkotmányi formáival foglalkozik. Plato nézete szerint a jólrendezett álladalom egyike a legnemesabb isteni és emberi alkot-

¹⁾ Azon közgazdasági eszmék ugyanis, melyek Homer, Hesiod, Pindár, Aristophanes, Democrit, Solon, Theognis, Mimnermos, Pythagoras, Socrates, Aeschylus stb. irataiban itt-ott találhatók, nem annyira jelentékenyek, hogy e helyen tüzetes tárgyalást igényelhetnének.

²⁾ V. ö. T i b e r g h i e n : *Genération des connaissances humaines*. 1844. 201—204. l. R e i n h o l d : *Gesch. der Philosophie*. 1854. I. k. 108—142. S c h w e g l e r : *Grundriss der Gesch. der Philos.* 1857. 40—64. lapon.

mányoknak, s biztos kútfeje, oszlopa és közege az erénynek, jognak igazságosságnak és valódi boldogságnak. Szerinte a tökéletes társadalmi rend állapotjellemét és lényegét az egyén föltétlen alárendelése az egész alá, teljes önfeláldozás a közügy szolgálatában, a szigorú rend és fegyelem, a néposztályok léteges szervezése, meg az egyéni szabadság minden oldalú korlátozása képezi, s ép ennek alapján vél a nagy államphilosoph egy minden önzéstől ment s csak a közjó megvalósítására célzó köztársadalmat létesíthetni; a mely törekvésében azonban oda is jut, hogy alapelvei végkövetkezményeiben az egyéni tulajdont megtagadja, a birtokközösségi tanzászlaját kitzüzi, s közös állami gyermeknevelést, nőközösséget s a családi rend felbomlását ajánlván, azon elvek és elméletek szellemi ősatyja lön, melyeket az ujkor socialistikai és communistikai tanok ezime alatt ismer. Hogy a nagy, és minde félszeg állitmányok daczára felette nagybefolyású államböles nemzetgazdasági elvei és irányai is, habár némileg módosítva, ez általános világnézetben gyökeredzenek, említeni tán nem is kell. Plato eszményi államában a polgárok számát ép úgy meghatározza, mint a családokét és telkeket sőt még magát az államterületet is bizonyos határokig megszorítani kívánja. A nagy vagyonegyenlőtlenség elkerülése végett, a családi törzsvagyon épségben megőrzését sürgeti; a birtok nagyságát s a vagyoni értékét, melyen tul nem mehet senki, kitzüzi, ingó jószágoknak szerzését pedig mindenkép gátoltatni és nehezítettetni kívánja. ¹⁾ Plato nézete szerint egy szabad polgár ipartüzlettel, kereskedéssel, pénzkikölesőnzéssel ne foglalkodjék, a nemtelen kézművektől, az erkölcsveszélyező tengeri forgalom és hajózástól valamint a kalmárkodástól tartózkodjék, mert mindez inkább a rabszolgát és idegent illető foglalkozás, míg a nemes állampolgár általa magasb hivatásától elvonatik, polgári kötelességei teljesítésében gátoltatik. ²⁾ Mindemellett azonban Plato igen jól belátja és méltányolja a társadalmi érdekek és munkanemek fontosságát, mi onnan is kitetszik, hogy a néposztályok szervezésére vonatkozó

¹⁾ V. ö. Mohl : Geschichte und Literatur der Statswissenschaft. 1855. I, k. 173. 174. lapou.

²⁾ V. ö. főleg „Törvények“ czimű művét, az első második és utolsó könyvben; azután „De Republica“ czimű könyve második negyedik és ötödik szakát.

elméleteiben a munkarendezés s a munkamegosztás elvét a gazdasági ügygyel szoros kapcsolatba hozza, a foglalkozásnemek megosztása szükségességét és jelentőségét elismeri, az innen származó kölcsönös szükségletkielégítést a kereskedés és forgalom útján fejtí meg, és az e célra feltalált pénznek, mint csereközegnek természetét s lényegét is felfogja. ¹⁾ Felette érdekesek és találók ezenkívül Platonak az alkotmányformákról szóló szelleműs megjegyzései. Midőn ugyanis minden egyes államforma alapelvét kijelöli, mindeniknek enyészete és felbomlása okait kimutatja, s az oligarchia és timocrazia, a népuralkodás és a pauperismus jellemét rajzolván, a gazdasági tényezőknek e téreni jelentőségét is tüzetesen méltányolja. A politikai gazdaságban és államkormányzásban végre Plato erős és szigorú közhatalmi befolyást követel, határozott ellensége a korlátlan ipar és forgalomszabadságból eredhető rendetlenségnek, a miért is mind az iparnemek tüzetére, mind a be és kiviteli kereskedés mozgalmára vonatkozólag mindennemű korlátoló rendszabályokat kíván foganatosíttatni.

A második állambölcselelő, kinek nemzetgazdasági nézetei és elvei tudományunk történetében kiválóbb jelentőséggel bírnak, a nagy hellen történetíró Thucydides. Az őtörténeti irodalom e felülmulhatlan képviselőjétől közgazdasági munkatöredékek nem maradtak ugyan reánk, de a „peloponnesusi“ háborúról írt remek munkája annyit kiténő jelességű és értékű közgazdasági elveket és észleleteket tartalmaz, s oly szóló tanúságot tesz a nagy államférfiú e szakban tett tanulmányairól és nyomozásairól, hogy korunk legnagyobb szakembereinek egyike, a nagyhirű Roscher, nem átallá azon nyilatkozatot tenni, hogy Thucydides egész dolgozatában egy nemzetgazdasági hibát vagy tévedést sem talált, s hogy alig van egy is az összes újkori nemzetgazdák sorában, a kítől többet tanult volna, mint épen Thucydidestől!— Kevés ember hatott ugyan is oly mélyen a népek politikai, katonai és gazdasági viszonyaik öszletes, egységes felfogásába, kevés ember egyesített magában messzelátó bölcselelő pillanatot alapos részletismerettel, észlelő tehetséget tárgyalási képességgel, nyugodt objectivitást szabadabb

¹⁾ Az Erixia sféle párbeszédi értekezés, melyben a merkantilizták módjára minden vagyon és gazdagság a pénzben helyeztetik, nem Platótól van, hanem Aeschylóstól.

világnézlettel oly mértékben, mint épen Thucydides, ki e tulajdonai által valódi előképe és példánya lett a történetírás művészetének is. Thucydides ellentétben kora és hazája több jeles szakképviselőivel, az anyagi vagyonnak és pénznek nagy állami és társadalmi fontosságát belátja, midőn azt több helyütt a hadak viselésére, s a ház rendezésére nézve ép oly szükségesnek nevezi, mint a nemzet biztosítására és kormányzására. (Lib. I. 141. 142. II. 13. 62.) Ép oly elfogulatlanul ítél Thucydides a hellen államok és gyarmatok fejlődése és viszonyai, — a tengeri forgalom, helyzet és összeköttetés száma előnye felett, melyeket mindenkor honának s az állodalmi és nemzeti érdekeknek szempontjából méltányol. További fénypontját művének s közgazdasági nézeteinek azon mesteri jellemrajz képezi, melyben a dóriai és jóniai elem sajátosságait, és ezekkel kapcsolatban, tekintettel Athenére, egy eleven mozgalmu, közgazdasági tekintetben magas műveltségű, s élénk iparstüregmű társadalmat ecsetel, és ennek ellenébe a conservatív jellemű, gazdasági tekintetben primitív viszonyokkal bíró, és sokkal műveletlenebb Spartát állítja, és így egy iparos és kereskedő államot egy pusztá földművelő állammal, párvonalba helyez. (Lib. I. 70—80 sk. 140. foly. II. 35—60 sk.) Tyucydides volt végre egyike azon keveseknek egész a legújabb korig, kik az erkölcsi és történeti világban is bizonyos törvények uralkodását és munkálódását megismerték, (Lib. I. 22.) kik a gyarmatügy nagyfontosságú s érdekteljes fejlődési, virágzási és igazgatási kellékeit és föltételeit belátták, s kiknek egyáltalában egész működését és befolyását tudományunk tökélyesbitése körül oly nagynak és jótékonnak nevezhetni, hogy a tudomány nagymesterei sorába méltán helyezhetők.

Felette kitünő képviselőjét birjuk tudományunknak Xenophonban a sokoldalú műveltséggel tündöklő, hadvezérben, tudósban és államférfiában. Xenophon gazdag irodalmi termékenységének legkitünőbb gyümölcsei a gazdaság körébe tartoznak, s mind Oekonomikája és Vadászattana, mind Cyrusról írt műve és Athene jövedelmeit tárgyaló munkája, egyiránt telvék felette becses és figyelmetérdemlő elmékedésekkel, nézetek és megjegyzésekkel. Xenophon közgazdasági világnézetének főjellemvonása azon mély erkölcsi, ethikai irányban rejlik, mely vörös fonálként minden iratain keresztül vonul, s ép oly nemes érzületéről mint erkölcsileg tiszta jelleméről tanuskodik. Xenophon a gazdaságtant a háztartással

némileg azonosítva, a javak szerzése és igazgatása elméletének nevezi. Gazdagságnak oly vagyonszeget tart, melynek birtokosa szükségleteivel és élvezeteivel arányban áll, s szerinte a valóban boldog az, ki legtöbbet igazságos uton szerez, és nemes czélokra használ. Senki sem ismerte jobban, mint e gyakorlati tapintatu állambölcs az anyagi vagyon és gazdagság fény és árnyoldalait, melyeket műve több helyein (Oekon. 11, 9. Conv. 4. Hiero. Cyri. Discip. VIII. 2. 3.,) mesteri ecsettel rajzolja. A vagyonforrások sorában a természetet és az emberi munkát közelebről méltányolja ugyan, sőt ez utóbbira nézve a foglalkozásnemek megosztása jelentőségét is világosan belátja, de ez őt vissza nem tartóztatja azon nézete nyilvánításától, hogy az egyes nemzeti termeléságak közül csak az egyedüli földművelés az, mely egy szabad és nemes görög állampolgárhoz illő, míg minden más iparágat és üzletmódot, mint testgyengítő és szellemtompító foglalkozást csak közönnyel sőt megvetéssel szemlél, (Oec. IV. 2. Socrat. Memor II. 7.) s csak itt ott látszik némileg a kereskedés és forgalom fontosságát is belátni. E mellett Xenophon egyike azoknak, kik a gyors igazságszolgáltatás, a jó államigazgatás, rendezett pénzügy, és állandó változatlan pénzláb szükségességét elismerték, valamint távol áll azon hibás nézettől is, mintha a pénznek külföldre kivitele által valamely országnak szükségkép el kellene szegényednie. Ő, az edzett hadfi és vezér, a békejótékony hatását az államra és társadalomra egyaránt elismeri, s igen találón jegyzi meg, hogy békében két nemzet sokkal többet nyerhet egymástól, mint rabolhat háború idején. (Cyr. Disc. III. 2. 17. Hiero 10.) Xenophonnak köszönjük végre az első némileg kielégítő elméletet, melyben a javak árát az azokban rejlő haszon, meg a keresés és kínálat közötti viszonyból származtatja, s így egyszerismind tudományunk egyik legkitünőbb alapfogalma megismerésére is utat tört. (Oecon. XX. 24. Mem. Socr. III. 9. s köv. De vectig. 4.) Financztudományi elvei közt legméltóbb említésre az államjövendelmek forrásait tárgyaló fejtegetés, meg azon szép megjegyzés, hogy az állam kincsgyűjtéssel ne igen foglalkozzék, mert áldozatkész gazdag polgárok és barátok mindenkor legbiztosb kincsforrásai a fejedelmeknek. (Cyr. Dis. VIII. 2. 3.).

Azon államtudós és socialphilosoph, ki az ókori szellemműveltségnek és tudománynak ép úgy, mint az ókori közgazdaságnak

legnagyobb s legbefolyásosb képviselője: Aristoteles, a világ-történet legkitünőbb bölcei és legsokoldalubb tudósainak egyike. Aristoteles bölceleti és társadalomtudományi művei, jelesen pedig Politikája, Rhetorikája, Ethikája és Oekonomikája,¹⁾ egyes szak-kaikban a nemzetgazdasági elvek és nézetek legbővebb forrását képezik, de egyszersmind tanuságot is tesznek a felől, hogy a roppant tehetségű és munkásságu világbölcs tanulmányainak és buvárlatainak körében a népek anyagi érdekei s háztartási viszonyai is felette jelentékeny helyet foglaltak el, s hogy ép e körülménynél fogva az egész óvilágból egy szakembert vagy író-t sem mutathatunk fel, kit alapos tárgyismeret, tapasztalatbőség, s éles észlelői képesség tekintetében vele össze lehetne hasonlítani. A mi Aristoteles közgazdasági eszméit illeti, ezek szoros kapcsolatban állanak ethikopolitikai elveivel, a miért is csak úgy méltányolhatók alaposan, ha szerves összefüggéseket az állami és erénytudományi elmélettel szem előtt tartjuk. Aristoteles szerint a társadalom közügyei belsőkre és külsőkre oszlanak (Rhetor. I. 4.), tulajdonképen feladott tárgyai pedig: a) a pénzügy; b) had és békeviszonyok; c) országos biztosság; d) gazdasági be- és kivitel; e) törvényhozás.²⁾ Az ö k o n o m i k a szó nála többféle értelemben fordul elő, majd ugyanis az összes háztartást, szervezést és igazgatást, majd pedig csak a vagyonszerzéstant fejezi ki vele, a mely utóbbira nézve azután határozott megkülönböztetéseket tesz, s a gazdaság és vagyonszerzés két nemét említi, egyiket mely jogos és szükséges, s egy másikat, mely csak pusztá nyereségvágy és pénzahajhászat végett üzetik és megvetendő. Aristoteles szerint j a v a k n a k mindazon dolgok nevezethetnek, melyek akár a köz, akár a magánháztartás szempontjából hasznosak és szükségesek. (Pol. I. 3.) A g a z d a g s á g, melyet e dolgok összesége képez, nem öncél, hanem csak eszköz nemesb célokra, az ember és állam fensőbb feladatai megvalósítására. A tulajdon fontosságát alaposan mél-

¹⁾ Ez utóbbi mű némelyek szerint részben vagy épen egészen mástól való, de Aristoteles iskolájával mindenestre szoros kapcsolatban áll.

²⁾ V. ö. B ö c k h : Staatshaushalt der Athener. 1817. I. k. 57. 58. l. V i l l e n e u v e : Histoire de l'Économie Politique. 1841. I. k. 159. sk. lapokon.

tányolván, néhány szellemdús megjegyzéssel iparkodik megczáfolni mindazokat, kik a birtokközösséget ajánlják, és sujtó okoskodása folyamában egyfelől arra utal, hogy a magántulajdon az emberi természet mélyében gyökerezik, hogy mindazon bajok, melyek vele kapcsolatban látszanak állani, csak visszaélések eredményei; másfelől igen találón kiemeli (Pol. II. 1—3.), hogy a birtokközösségi elvek gyakorlati foganatbavétele ezer meg ezer akadályok miatt lehetlen, hogy az iránt, a mi közös tulajdon, igazi szeretettel és kedvvel soha sem viseltetünk, s hogy ha e tanok életbe léptetnének, számos erényünk, a jótékonyság, a munkaszeretet szükségkép megszűnnék, sőt az egész államrend folbomolna. — A munka megosztás jelentőségét Aristoteles is elismeri, sőt azon befolyást is némileg belátja, melyet a munkaviszonyok az érték és ármozgalomra gyakorol. (Ethik. Nic. V. 5.) Egyik fénypontját Aristoteles teoriájának az értékre, a pénzre vonatkozó nézetei képezik, melyek annál alaposabbak és jelesebbek, minél mélyebben látszott a lángeszű bölcselő e nembeli vizsgálataiban a tárgyba behatni. Aristotelesnek ugyanis a pénz a legczélszerűbb és tulajdonképi vagyonszerzőeszköz, mely épazért mivel haszonértékkel bír, s mindenütt szívesen elfogadtatik, legkönnyebben forog s megy át egyik kézből a másikba, és legkönnyebben alkalmazható a javak ár és érték szerinti megbecslésére. E mellett nem követi el Aristoteles azon nagy hibát, hogy (számos újabbkori szakemberek módjára) a pénzben vélné rejleni az egyedüli vagyonszerzőeszközöt és gazdagságot, hanem inkább Midásról szóló meséjével gunyolja azokat, kik az arany vak bálmulói és istenítői sorában állanak. (Pol. I. 2.) Hiányosb azonban Aristoteles véleménye a tőke és kamat felől, mely nézet a tőke természetének félreisméréséből indul ki, s minden kamatvételt igazságtalannak nyilvánít. Épigy egyáltalán nem helyeselhető, hogy Aristoteles egészen korának és nemzetének szellemében, a rabszolgaságot mint jogszerű intézvényt védelmezni, az iparosok és kereskedők néposztályát jelentéktelennek nyilvánítani s azt bizonyítani törekszik, hogy a kalmár és kézműves a nemes polgárok sorába nem avattathatik, s az állam közügyeiben való részvetre egyáltalában nem jogosíthatatik. (Pol. I. 13. II. 6.) A nemzeti főiparnemekre vonatkozólag mint már fenebb érintők, Aristoteles két főnemét különbözteti meg a vagyonszerzésnek, egyik az egyszerű, primitív, hol a természet-tényező a tulnyomó s hol minden csak a valódi

szükségletek kielégítése tekintetéből történik, a másik a mesterkélrt és bonyolult, a hol a főczél, a lehető legnagyobb pénztömeg szerzése, a pusztá üzlet s egymás károsítása; — mely fejtegetésekben egyébiránt lehetlen, hogy eszünkbe ne jusson, hogy ép e tekintetben is Aristoteles némileg előhírnöke mindazon tulzó conservatív irányu nemzetgazdáknak, kik az ujkor szabadabb iparmozgalmát és gazdasági fejlődését veszélyekkel teljes tüneménynek szeretik nevezgetni, s minden további baj elhárítása tekintetéből egyszerű visszatérést sürgetnek a középkor ekonomiai institutióihoz és állapotaihoz.

VI.

Aristotelessel, ugylátszik, a hellen bölcselet teremő ereje és termékenysége megcsökkent, s hogy az utána keletkezett iskolák egyike sem hozott elő valamely nagyobbjelentőségü államtani vagy közgazdasági elméletet, köztudomásu dolog. Valamint az összes társadalmi politikai életnek, ugy a műveltség és szellemi fejlődésnek továbbvitele tehát az óvilág egy másik kitünő nemzetiségének lett volna hivatása — a r ó m a i n a k. E tekintetben azonban se bölcseleti és közgazdasági elmélet, se az általános eszményi műveltség nem talált hathatós támaszra és gyámolítóra! A rómaiak világtörténeti hivatása lényegileg ugyanis egészen más volt, mint a gazdasági társadalomrend megvalósítása, és így a nemzetgazdasági tanelvek kifejtése. Róma nemünk történetében mindenekfelett a jog és államszervezeti ügy mindenoldalu kifejlesztését nyerte feladataul, s hogy ép ezért kivált a szellemtudományok terén eredetiséget, független alkotó erőt nála hiában keresünk, emliteni tán szükségtelen. A rómaiak, daczára számos kitünő tulajdonaiknak, se a közgazdaság, se a tudomány történeti fejlődésében kitünő szerepet nem játszanak, s igaza van némileg egy jeles kereskedelmi történetirónak, midőn azt mondja rólok: „a rómaiak jó és bátor hadfiak, nemes patrioták, ügyes államférfiak és diplomaták, észelyes törvényhozók, kitünő szónokok és tudósok voltak, de kereskedőkké, gazdákká sohasem váltak, mert politikájuk csak állami és hódítási politika volt, összeköttetésekben többnyire a hatalom és erőszak elve szerint jártak el, czélukat gazdag iparos népek leigázása, kizsákmányolása képezte, s nemzetgazdasági elméletük

nem abban állt, hogyan lehet vagyont szerezni, ápolni, fáradsággal fentartani, hanem abban, hogyan lehet mások által szerzett kincseket elfogyasztani és elpazarolni!“

Nem akarunk egyébiránt a mondottak nyomain azok véleményéhez szegődni, kiknek nézete szerint a római irodalom nemzetgazdasági elvekben és fogalmakban oly szegény, hogy figyelmet egyáltalában nem érdemel. Hiszen már csak azon körülmény is, hogy a római írók és tudósok egészen más viszonyok közt éltek, egészen különböző állami és társadalmi légkörben mozogtak, mint tanítóik, a görögök, azon sejtelemre vezet, hogy elveik és tanítmányaik is sajátos jellemmel bírandnak, hogy az idegen földről átvett elméletek a nemzeti állapotokhoz alkalmaztatásban valószínűleg új alakot öltöttek, és így a buvár figyelmét mindenesetre megérdemlik. E mellett nem kell felednünk azon fontos körülményt se, hogy a római írók és tudósok sorában egyfelől kitűnő jelességű egyéniségekre, másfelől egész hosszú sorára akadunk oly szakembereknek, kik az állami, társadalmi és gazdasági viszonyokat egészen új, mestereiknél figyelembe nem is vett, oldalról szemlélték, s így szükségkép számos nagyobb fontosságú észleletekhez és tapasztalatokhoz is jutottak, t. i. egyfelől a római földművelési írók, (a *Scriptores de Re Rustica*) másfelől a világhírű római juristák.

Azon néhány kitűnőbb bölcselek körében, kiknek iratai a nemzetgazdasági eszmék fejlődése történetében tüzetesb méltánylatra érdemesek, Róma legnagyobb szónoka, legkitűnőbb stoikusa és legjelesb természettudósa vagyis Cicero, Seneca, és Plinius foglalnak helyet. Ezekről ugyanis épúgy mint minden többi kitűnő római szakemberről el lehet mondani, hogy mindnyájan körülbelül egy és ugyanazon korban, tudniillik a római köztársaság utolsó és a császárság első századában, tehát ép akkor éltek és irtak, midőn az egykori erkölcsileg erős, biztos alapokon nyugvó római társadalom fénykora végéhez ért, s az enyészet és hanyatlás szomorú előhírnökei kezdtek jelenkezni. S ép ezért nem is lehet csodálkoznunk azon, ha valamennyi bölcselet és államtudóst, ki ekkor működött és még némi honszeretettel ragaszkodott a világuralkodó Rómához, egyáltalában oly szellemben és irányban látjuk nyilatkozni, mely az akkor gyakorlatban tulnyomó iránynyal egyenes ellentétet képez, s míg emez a pazarlás és fényüzés, a kipcsa-

pongás és aljas gyönyörvadászat nyomdokain halad, — elégteliséget és egyszerűséget, erkölcsisztaságot és visszatérést az ős természet cultushoz ajánl. Innen következik az is, hogy a szóbanforgó római idők viszonyai és szellemi irányai felette nagy hasonlatosságot mutatnak a XVIII. század társadalmi állapotaival s szellemi mozgalmával Franciaországban ; mi főleg abban is nyilvánul, hogy Franciaországban ép úgy mint Rómában az illető korban a legnagyobb erkölcsromlás és undorító kéjhajhászat közepett egyes kitérő buvárokat találunk, kik az enyészetbe rohanó társadalmat a természeti egyszerűség, a jellem- és erkölcsisztaságot megőrző őstermeléshez visszatérés által hitték némileg orvosolhatni, s kik közül legyen elég csak a *phryocratismus* legkitünőbb képviselőire, *Quesnay* és *Turgot*, *Dupont* meg a halhatatlan genfi philosóphra, *Roussaur* utalnunk.

A mi jelesül *Cicerot* illeti, ¹⁾ ez a görög *Xenophon* módjára az anyagi javakat s vagyonszerzést főleg ethikai oldaláról veszi figyelembe ; megveti a nemtelen kincsszomjat az irigységet s a jogtalan vagyonkeresési módokat, míg másfelől az igazi gazdagságot a szükségeket nem ismerő lelkiületben, a mértékletességben és egyszerűségben véli rejleni. (*De off.* I. 20. *Parad.* 6, 3. *Republ.* III. 12.) Mindamellett azonban *Cicero* legkevesbbé sem ismeri félre az anyagi vagyon fontosságát, s gazdálkodást, munkasságot becsületes iparüzletet több helyütt határozottan ajánl és helyesel. (*In Verrem* : 2, 3. 63. 1, 2. 4. *De off.* II. 17. 24.) Ép így *Cicero* volt az, ki az ókori államböleselők között leghatályosban utal a munkának, az emberi szorgalomnak ekonomiai jelentőségére és eredményeire. (*De off.* I. 6. II. 3. 4. 5. *Fin.* V. 20.) Csodálatos el-lentétel képez azonban ez elvekhez a nagy szónok nézete az egyes iparos néposztályokról és foglalkozási nemekről, melyek közül ugyanis csak a nagykereskedést véli némileg menthetőnek, míg minden egyéb üzletmódot, ipart és kereskedést nemtelennek, szabad polgárhoz nem illőnek, ocsmány és csalárdsággal járó keresetnek nyilvánít. (*De off.* II. 42.) Annál nagyobb elismeréssel szóll azonban épúgy mint minden többi tudóstársai, az őstermelés s mezeti gazdaság

¹⁾ V. ö. *Calcoen* ; *Over eenige statshuishoudkundige gevoelens in de geschriften der Ouden, en voraal in die van Cicero voorkomende. etc.* 1832.

nemes jelleme, állami fontossága, erkölcsnemesítő természetéről, s azon megjegyzést is teszi, hogy ép e nagy jelentősége miatt a kormány és társadalom legnagyobb gondoskodását és figyelmét érdemli, főleg azért is, mivel a földbirtokos osztály a legtisztelre méltóbb, s a társadalomra és államra nézve egyaránt legszükségesebb. (De off. I. 42. 151. II. 25. In Verrem III. 5. 32. 86. II. 61.) Figyelmet érdemel végül Cicero árelméleti tana, melyet Verres elleni beszéde harmadik szakában s Roscius védelmezési iratában találunk, s lényegileg a pénz értékviszonya a piaci forgalom meg a tárgy hasznossági tulajdonain alapszik. (De off. III. 12.).

Cicero után a keresztyén szellemű, s irataiban a legmélyebb erkölcsi kedélyt eláruló Seneca említendő. Egyike lévén azon keveseknek, kik az óvilág fekélyfoltját a rabszolgaságot határozottan rosszalják, s az embertermészet egyenlőségét, hasonjoguságát elismerik, Seneca az összes ipar és vagyonszerzési viszonyokat erkölcsi szempontból vizsgálja, s a gazdagság egyik fő feladatát és érdemét abban helyezi, hogy vele nemesb erkölcsi és társalmi életezéljaink elérése eszközöltessék, de másfelől a szűkölködők s nyomorban sinlődő embertársaink gyámolítassanak és segélyeztessenek. ¹⁾ E mellett Seneca a folytonos munkásságot ipart és gazdálkodást ajánlja, a mérsékletet, egyszerűséget dicséri, a pazar fényüzést és gyönyörvadászatot kárhoztatja. Fénypontja idetartozó nézeteinek azon két állitmány, melylyel magának örökké emlékezetes nevet vivott ki, először t. i. a háboru kárhoztatására vonatkozólag, midőn azt mondja, hogy embereket megóvni, védeni isteni tény, megsemmisíteni, az erőszaknak áldozatul vetni pedig valódi vadság és megvetendő rombolás; (Ep. 96. Quaest Natur. V. 18. De Clementia I. 25). — másodsor a világforgalomra nézve azt állítván, hogy a földtájak mindegyike saját szerű termelési viszonyainál és képességeinél fogva az embereket és népeket folytonos közlekedésre és érintkezésre kényszeríti, s hogy e szerint az emberiség minden tagjai és osztályai egymást szükségleteik fűdőzésében kölcsönösen támogatni és segélyezni vannak hivatva. (De Clem. I. 26. Epist. 81. Cons. ad Helv. c. 9.).

Felette mélyen pillantott be honának gazdasági és társalmi

¹⁾ V. ö. De otio sap. c. 31. De benef. VII. 19. II. 26.—28. 34. De Clementia II. 7. De Tranquill. Animae. c. 8. Epist. 61. 31. 22. 122.

viszonyaiba idősb Plinius, kit sok tekintetben a rómaiak legkitünőbb szakemberének lehet nevezni. Határozott ellensége léven kora és százada megromlott erkölcstelen és fényűző életmódjának, a nagy természetbűvár csak megvetéssel és gúnnyal tud az aranyról s mértékfeletti pénzhajhászatról szölli, a miért is nem egyszer panaszkodik honának vadsága felett s fenhangon dicséri azon boldog idöket, melyekben még a pénz a társadalom ez egyik fekélye nem létezett, s a javak csak a csere utján mentek át egyik kézből a másikba. (Hist. Natur. XXX. XXXIII. XXXVI.) Daczára azonban mindennek Plinius igen is jól ismeri a nemes érczeknek általános pénz és cseregközegképen alkalmazhatóságát, s világosan odautal azon tulajdonokra, melyeknél fogva a legjobb anyagot képes az említett czélokra szolgáltatni. Az egyes iparnemek közül ő is lelkes szószölli a mezeigazdaságnak s östermelésnek (H. N. II. 63. 155. XVIII. 3. 6.), s a mi a kereskedés illeti, bár sajnálatl emlékezik azon veszélyes kincsszomról, mely az embereket a legtávolabb világvidékek fölkeresésére bírja, mégis elismeri, hogy a szükség s a kölcsönös kívánalmak kielégítési vágya az emberek közt a kereskedési forgalmat nélkülözhetlenné teszi, (H. Nat. VI. 25. 26.) s ép ezen körülménynél fogva menthetőnek nevezi. Ezekon kívül Pliniusnál találjuk valamennyi ókori írók közt a legteljesb s legalaposb ár- és értékelméletet (XVIII. 7. IX. 17. 40. XXXII. 2. XXX. és XXXV. 3.) valamint egyikét azon fölvekek is, melyekre másfélezer év után Europa több kitünö szaktudósa a merkantilismus tanrendszerét építé t. i. a pénzkivitel veszélyessége felöli nézetet, midön így szól: „Minima computatione millies centena millia sestertium India et Seros peninsula illa Imperio nostro demunt.“ (H. N. XII. c. 18.)

A minket érdeklö római írók második osztályába tartoznak a már említett *Scriptores de Re Rustica*, jelesül pedig *Cato*, a Rómába átszivárgó hellenismus ellensége, *Varro* a roppant tudomány és sokoldalú szakember, *Columella*, *Palladius*, *Celsus* és egyebek. Mindezen írókat néhány közös jellemvonás ismerteti, a miért is néhány megjegyzés elég alapelveik és tanítványaik ecsetlésére. Közös czéluk ugyanis az általános művelés-mód technikai szabályainak kifejtése mellett a hanyatlö földművelés javítása, jelentőségének tüzetes kimutatása, s a mezögazdasági foglalkozás tekintélyének emelésében állott, ugyannyira, hogy

alig van műveikben szakasz, mely e tárgyat részletesen meg nem érintené, mely a római mezőgazdaság szomorú állapota felett hangozó panaszokat nem tartalmazna, s az elfajult nemzedéket vészes pályáján a tovább haladásban feltartoztatni nem volna hivatva. Egyik kitűnő vonását a földművelési íróknak ezenkívül még az is képezi, hogy a rabszolgamunkának roszaságát, czélszerűtlenségét belátják, szabad munkások alkalmaztatását sürgetik, s egyáltalában a szokásos üzletmódtól eltérő észszerű eljárást, kezelést és jószágigazgatást ajánlnak. ¹⁾ Az utolsó s tán gyakorlati irányainál fogva legjelentékenyebb osztályát azon római tudósoknak, kiknek közgazdasági eszméi és elvei kitűnő mértékben veszik igénybe figyelmünket, a nagyhirű s világbefolyású római juristák képezik. Messze vezetne azonban bennünket e tárgy csak némileg kielégítő fejtegetése, egyrészt azért, mert az összes római jogfejlődésre és jogintitutiók történetére kellene kiterjeszkednünk, másrészt azért, mert az e tekintetbeni tanok és elvek oly elágazók és ellentételesek, hogy csak fölötté részletes rajz lenne képes bennünket a dolog érdemlelt alapos méltánylatára vezetni. Mellőzve tehát mindazon mély s ép oly gyakorlati becsesél, mint szellemi súlylyal bíró elveket, melyek a római jog és törvénycodexben a nemzetgazdaság számos alapfogalmaira, jelesül az értékre, termelésre, szorgalomra, birtokra, kölcsönre, átalakításra, fogyasztásra, ajándékra, műipar és forgalomra nézve kifejtetnek, mi e helyütt csak egy kitűnő jog és államphilosophot, P a u l u s t emeljük ki, kinek ugyanis pénz és csereforgalom feletti alapos nézete szóló bizonyossága annak, mi mélyen hatottak e jeles szakemberek a jogélet és gazdasági viszonyok természetének lényegébe, — midőn így nyilatkozik (L. I. D. De contr. emtione. XVIII. 1.) „A vétel és eladás eredetét a cseréléstől vette; s eleinte sem a becs és érték, sem a pénz nem tekinteték úgy mint jelenleg; hanem mindenki a szerint a mint idő hely és szükség magával hozta, haszontalan vagy nélkülözhető tárgyait használhatóbbakkal fölcserélte, miután főleg legtöbbszörre az egyik bőviben van annak, a miben a másik szűkölködik. De miután a kölcsönös szükséglet e cserélést mindenkor nem lehetsé-

¹⁾ V. ö. C a t o: De re Rustica. Előszó és Bevezetés. V a r r o: hasonlóképp, s III. könyv első fejezetét, s I. k. 17. feje. C o l u m e l l a: I. c. 1. 7. 17.

gesitette, s egyiknek nagyon sokszor ép az hiányzott, a mit a másik tőle kívánt volna becsereálni, egy oly jószághoz folyamodtak az emberek, mely e nehézségnek, k ö z b e c s b e n álló dolog levén, véget vetett, s mely közhatalmi tekintélyvel bizonyos alakot nyervén, a vételi és eladási üzletek foganatosítását lehetségessé tette, — tudniillik a p é n z h e z. ¹⁾

VII.

K Ö Z É P K O R.

Midőn a középkor társadalmi politikai tanainak, s ezek körében kintinöleg a nemzetgazdaságiaknak rövid átnézetére térünk át, lehetlen hallgatással mellőzni azon nagy és emberiséget átalakító világtörténeti tény, mely az általánosan megrothadt s egykori nagysága polczáról tespedés s romlás legundokabb posványába süllyedt óvilágot szellemileg és erkölcsileg ujjaalkotni vala hivatva: a k e r e s z t y é n s é g e t. A keresztyénség lényegétés történeti küldetését alig fogná fel valaki helyesen, ha csak pusztán vallási és erkölcsi hivatattást tulajdonitana neki, s e mellett társalmi, állami nemzetjogi és ekonomiai szerepét nem méltányolná. Az Üdveztő magasztos tanítmánya egyes vonásaiban ép úgy, mint benső összefüggésében és kapcsolatában nyilt ellenzés, határozott visszahatas volt az egytetemes óvilági elvek és irányok ellenében, befolyása és működése azért nem is részleges vagy egyoldalú, hanem az élet és társadalmi rend minden köreire és minden oldalaira kiterjedő, és ép ezért: egyedül eredménydús, áldásos és mélyreható. Innen következik az is, hogy az anyagi emberérdekek és műveltségi föltételek sora sem maradhatott az általános befolyási körön kívül, s hogy legnagyobb része mindazon elveknek és nézeteknek, melyeket e tekintetben az ókor mindenkor vallott és helyeselt: a keresztyénség tanainak elterjedése következtében lényegükben és alapjaikban megrenditettek, módosítottak vagy megsemissítettek. Egy pár vonás ez egész viszonyt tisztába hozandja és megfejtheti.

¹⁾ V. ö. Ez egész cikkre nézve M o m m s e n római történetét, D u r e a u d e M a l l e: Économie Polit. des Romains. 1841. című művet, meg S c h l o s s e r és L a u r e n t. id. munkáit.

A keresztyén erénytan ugyanis elleutétben az ó világ önző, szereteten, az emberiméltóságot félreismerő elveivel, először is az embert és egyént önmagának adta vissza, s kiragadva az őskori állampantheismus bilicsei közül, az állampolgárban a z embert, a társadalom tagjában az önálló, öncélű lényt hozta elismerésre és így közvetetlen a szabad egyénjogú egyéniség méltányolását is kivirta. Neki tulajdoníthatjuk az erkölcsök szelidebbülését, a polgári és ipari foglalkozásnemek jelentőségének kivétel nélküli becsültetését valamint magának az emberi munkának minden jogosult és erkölcsös irányban nyilvánulása méltányolását. A keresztyénség volt az, mely az aljas kincsszomj és buja gyönyörvadászat helyébe gazdálkodási szellemet, mérsékletes életélvezést, takarékoságot és erkölcsiséget hozott. Csak általa és befolyása nyomán kezdett a társadalom számos osztályában éberebb részvét embertársaink sorsa és mintléte iránt nyilatkozni, s csak neki köszönhetjük, hogy a szükölködő és nyomorék, az elhagyatott és az ügyefogyott, kit eddig csak megvetés és szolgaság ért, a társadalom védkarjaiba fogadtatott, s ápolást, segélyezést nyert, mely a véginségtől, vagy kinhaláltól megmenthette. A keresztyénséget illeti az érdem, hogy az ókor egyik legsötétebb jellemü intézvénye, a rabszolgaság és súlya előbb enyhített, később végkép megszüntetése eszközöltetett. Ez volt végre nemzője azon nagy és magasztos érületnek, mely a népek közt mindekkoraig fenállott válaszfalakat lerontotta, embert emberhez, polgárt polgárhoz, nemzeteket nemzetekhez csatolt, s mely az összes világegyetemet melegítő hevével élteti s fentartja : — a szeretetnek !

A mi különösen a közgazdasági elveket és nézeteket illeti, melyek a keresztyénség erényi tanrendszerében, a szent atyáknak meg a későbbi egyházi íróknak műveiben foglaltatnak, ezek eredeti forrásuk jellemével egyezőleg, egyáltalában vallási alapokon nyugszanak. Közös irányukat jelesül a mértékfeletti kincsszomj erkölcsi szempontból kárhoztatása, az ipazüzetben és forgalombani csalárdság szigoru ellenzése és feddése, másfelől a munka jelentőségének elismerése, a dolgozó néposztálynak kitartó szorgalomra, takarékoságra, mértékletességre intése, valamint az is képezi, hogy az anyagi és földi érdekeknek az erkölcsi és túlvilági érdekekkel egyeztetése sürgettetik ; a kincs és gazdagság mint eszköz magasb, nemesb életcéljaink elérésére, — méltányoltatik. Ez utóbbi

tekintetében az evangélium több helyein, az apostolok és szent atyák irataiban (Tertull. De Idolol. c. 11. 12. De cultu feminarum I. 7. Lactantius Div. Inst. V. 18.) sokszor nyilvános roszalás s kárhoyztató itélet mondatik ki a vagyongerest, ipar és forgalom felett, ¹⁾ de ez nem annyira a vagyont és ipart mint olyant, hanem az azzal visszaélést, erkölcesveszélyeztető hatását, a vétkes és csalárd tüzetet éri, melyet a keresztyén erénytan gyökereiben akar elfojtani. Hogy az anyagi javak és gazdasági érdekek a keresztyén vallás alapelveivel és tanaival nem állnak ellentétben, s hogy mindazon részben kedvezőtlen nyilatkozatok, melyek az első keresztyén iratokban e részben taláztatnak, csak az anyagi javaknak az erkölcsi veszélyeztetésére és túlnyomóságára vonatkoznak, — a szent irás és a szent atyák műveinek számos helyeiből kitetszik. Így hogy csak némelyeket emeljük ki, Alexandriai Kelemen, egyike az egyház legtudósabb és legbuzgóbb férfainak, az ismeretes „Quis dives salvetur“ czimű értekezésében, egyenesen azt állítja, hogy maga az Üdvözítő se vetette meg a földi javakat mint ilyeket, hanem csak azt akará eszközölni, hogy a zsidók a mértékfeletti pénzszomjtól tartózkodjanak, valamint azt is iparkodék megmutatni, hogy a vagyon és gazdagság az üdvnek nincs ellene, sőt inkább mint közeg annak elnyerésére is alkalmazható, (4—26, és 27—42 fejezetben.) Így tudjuk, hogy szent Pál a munkát és ipart, mily magasra becsülte, s hogy egyenesen kimondá: „a ki nem dolgozik ne is egyék.“ Így ismerjük szent Ágostonnak (De oper. monach.), Ambrosiusnak, Chrysostomnak (Homil. 33. 66. in Matth.) Theodoretnek (Munka dicsérete. or. 7.) nyilatkozatait, melyekben a munkát egyenesen Jézus által szentesítettnek nevezik, miután Jézus tanítványai sem valának mások, mint szegény iparüzők és munkások gyermekei. Szent Barnabás (Ep. c. 19.) ajánlja a kézi munkát, az apostoli constitutiók (Lib. I. cap. 4. II. c. 63. IV. c. 11.) a gyermekeknek bizonyos iparágban oktattatását is megparancsolják, míg másfelől a restség, a lomhaság határozottan roszaltatnak, s a földi és földöntúli boldogság legveszélyesb akadályainak tartatnak.

¹⁾ V. ö. Thomassin: De Negotiis et Usura. St. Epiphane: Expositio fidei cath. c. 24. Sz. Pál: Philip lev. 4. fej. Timoth. lev. I. 3 8.

Egy másik és felette elterjedt nézete a keresztyén írók és szent atyáknak e korban az uzsora és kamatvétel helytelensége és jogtalansága, a túlságos nyereség roszalása, az alamizsna üdvös voltának kimutatása stb. (Basil ad Matt. 5. ff. Chrysost. ad Matt. hom. 56. Tertullian ¹⁾ de idol. 11. Ágoston De trinit. XIII. 3. Lactant. De Inst. V. 17. 18.); s egyáltalában mennél többet foglalkozunk ez írók és egyháztudósok műveivel annál inkább tapasztaljuk, hogy a gazdasági és társadalmi elvek és tünemények megismerésére sokkal nagyobb gondot és figyelmet fordítottak, mint sokan hiszik, s hogy ép ezért a társadalombölcselelnek ép oly kevéssé szabad ezentúl a tudomány e kitünő szakembereit mellőzni, mint a nemzetgazdasági eszmék fejlődésével foglalkozó történetírónak.

A mi a középkor jelentőségét tudományunk fejlődésében illeti, ez valóban csekélynek nevezhető. Akár ugyanis állami és politikai akár tudományi és szellemi akár ekonomiai és anyagi műveltségállapotait tekintsük ez időszaknak, mindenütt azt tapasztaljuk, hogy az emberiség e második világkora sem volt képes a nemzetgazdasági igazságok megismerésére, s összefüggő rendszeres felfogására emelkedni. Egyfelől ugyanis az általános népvándorlási mozgalmak meg az állami rend megalakulását és békés fejlődését gátló rázkodtatások, másfelől az egyházi hatalom túlnyomó befolyása meg a szellem tevékeny munkálódását lankasztó számos egyéb intézmény, mindannyi áthághatlan akadályok valának, melyek közepett életerős és léteges alapokon nyugvó gazdasági társadalmi rend ép oly kevéssé fejlődhetett ki, mint e társadalmi rend elemeivel és föltételeivel tüzetesen foglalkodó eszmekör! — Innen magyarázható az is, hogy az összes középkori tudományos irodalomban, ha az említett egyháztudósok műveit, a héber talmudisták némely idetartozó megjegyzéseit, s néhány földművelési munkákat, melyekben itt ott némely közgazdasági elv vagy igazság lelhető, kiveszszük, ²⁾ alig van csak egy oly dolgozat is, mely az

¹⁾ V. ö. M ö h l e r : Patrologie. I. k. 1839. 1840. 47. 258. 430—486. 511. 732. 884. 897. lap. L a u r e n t : Études. IV-ik. köt. helyenkint. K r ü l l : Christl. Alterthumkunde. 1856. I. k. 209. 229. 258. 269. 292—320.

²⁾ A Koránban s némely arab bölcselel munkáiban foglalt ekonomiai eszmék itt bővebb ismertetésül helyt nem nyerhetnek.

anyag nemzetérdekek tüzetes elemzésével foglalkodnék, s azon föltételek vizsgálatába ereszkedett volna, melyektől a népek és országok jólléte s anyagi boldogsága szokott függeni.

Az egyetlen egyház- és államillosoph, kinek mély tudományal és sokoldalú tapasztalatokkal tündöklő iratai a nemzetgazdaságtan fejlődése tekintetében nagyobb figyelmet érdemelnek, Aquino Tamás a XIII. században. Aquino Aristoteles tanulmányozásával foglalkodván, szükségkép közgazdasági eszméivel is megismerkedett, a honnan azután azon félreismerhetlen hasonlósággal is származott, mely a jeles buvár állítmányai közt létezik; — s azon körülményt, hogy Aquinoi Tamás összes állam és társadalomtheoriáját a legmélyebb ethikai szellem lengi át, már csak onnan is megfeythetjük magunknak, hogy egyrészt a classikai irodalommal foglalkozás, másrészt vallási irányai és elvei szükségkép erre a térre vezették, s így a közgazdaság körébe tartozó elveinek és nézeteinek tulajdonképeni jelleme is e tényezők befolyása alatt képződött. Tanait illetőleg ezek lényegileg következőkben öszpontosúlnak: A tulajdon elméletében a szent atyák ismeretes nézetéből indulván ki, a lehető legnagyobb szegénységélyezést és alamizsnálkodást ajánlja, a nagy birtokegyenlőtlenséget pedig károsnak nyilvánítván, az mondja, hogy kivált a földbirtoknak kevés kézben öszhalmazódása számos bajt szül, melyek egyike az államnépesség csökkenésében nyilatkozik. (Summa Theol. 1. 2. quaest. 105. 66.) A munka természetét és jelentőségét tüzetesen seholsen tárgyalja, de annál nagyobb figyelmet fordít a termelés, forgalom és pénz elméletére. Fűczélja és feladata a társadalmi gazdaságnak Aquino Tamás szerint a belföldi productio általi nemzet-ellátás, a belsűk-ségleteknek a külföld közbenjárása nélküli földözése. (De Reg. Princip. 11. 3. fej.) Az egyes fő iparnemek közül csak a mezei gazdaságot tartja jelentékenynek és hasznosnak, míg a kereskedést részint sok akadálylyal járónak, részint elpuhító, erkölestelenséget, csalárdságot előmodító üzletágnak tekinti. (Summa 2. 2. Quaest. 77. art. 4.) A kereskedésben, adásban vevésben Aquino a legnagyobb becsületességet s lélekismeretességet követeli, minden elkötett csalárdságot mint undok vétket kárhoztat, és büntetésre méltónak nevez. Innen van az is, hogy Tamás halálos ellene minden pénzüzletnek és usztoráskodásnak, minden kamatvétel és pénzkikölcsönzésnek, azt állítván, hogy lehetlen valamely tárgynak, tehát

igy a pénznek is, haszonvételét valakinek maga a tárgy nélkül eladni, s hogy a pénz árának előleges követelése nem más mint magának a pénznek kétszeres eladása (S. 2. 2. qn. 78.) Az állam gazdasági politikájára vonatkozólag végre Aquino a kormánytól azt követeli, hogy fő figyelmét és gondoskodását az őstermelésre fordítsa, a többi kereset- és termelési ágakat pedig csak a mennyire a közjó követeli, ápolja. Továbbá hogy a fejedelem jó közlekedési eszközökről, változatlan s jó pénzről és statuskincsről gondoskodjék, főleg pedig arra is ügyeljen, hogy az állam népessége módfelett meg ne szaporodjék, s azon határok, melyeket e tekintetben a természet s az államérdek maga is élénkbe szab, könnyelműen ne rontassanak. (V. ö. F e u g u e r a y : Saint Thomas d' Aquin. 1857. 178—189. lap.)

Aquino Tamás korának hanyatlásával az összes középkor minden formáival, intézményeivel és elveivel lassankénti enyészetnek haladott eléje. A kereszteshadak által megnyitott keleti összeköttetések eredményei, a városok és a polgári rend keletkezése, az ipar és forgalom élénkebbülése, főleg pedig a tudományos buvárlatok megújulása s a szabadabb szellemi életmozgalom mindannyi előhírnökei valának egy nemsokára bekövetkezendő újkornak, előkészítői nemünk egészen más, lényegileg új alapokon fejlődő életszakának, — s hogy ez új világkor a nemzetgazdaságtan megújulása sőt tulajdonképp eredetének is korát képezi, azt a legközelebbi cikkben lesz alkalmunk kifejteni.

KAUTZ GYULA.

A

TÖRÖK URALKODÁS

MAGYARORSZÁGON.

I) Történelmi Tár. VI. köt. Adalékok a török-magyarokori bel-történethez. Hivatalos nyomozások a török adó s hódítások körül Borsodban a XVII. század első felében. A megye levéltárában levő eredeti után. — II) Györmegyei hódoltságáról. Ráth Károlytól. Olvastatott a M. Tud. Akademiában. 1859. — III) Nagykőrös városa török levelei. A város levéltárában levő eredetiektől fordította Repiczky János. Bevezetéssel ellátva kiadta Szilágyi Sándor, 1859. — IV) A törökök a Jászságban. Kempele n Győzötől. Az 1858-ki jászberényi oskolai programmban. Repiczky törökből fordított levelei nyomán.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A mohammedán államok talán legkiáltóbb bizonyosságai a világtörténetben, hogy nincs biztosabb mód a népek elnyomására, mint ha erőszakkal akarjuk boldogítani. Hitvallásuk oly testi lelki boldogságot ígért a halál után hívének, hogy a legmerészebb képzelet sem mert annyit ohajtani; a földön pedig uralkodásra és kiváltságokra adott jogot. S mégis voltak népek, az igazhivők nagy meglepetésére, kiknek sem e mennyei, sem e földi boldogság nem kellett. Mindenki a maga és nem a más vágyai és eszméi szerint akar boldogulni. A csábeszközökön kívül, a mohammedán államok a rettegtetést is használták a legjámorabb meggyőződéssel egye-

dül boldogítónak vélt hitők terjesztésére. A török hatalom csupán e kettő között engedett választást a meghódított, de megtérni nem akaró hitetlennek : halál vagy a személyes rabszolgaságnál kevés-
 sel jobb állapot. Még a csaknem elviselhetlen adót is élete díjában
 fizette a rájah. Rajahnak vagy csordának nevezte a török birodalma
 népeinek tulnyomólag nagy számát, a nem mohammedánokat.

Az egész török állam a külső erő és a belső nyomor elvén
 alapult. Erős, s a mennyire a földön lehetséges, mindenható kor-
 mány, nagy számú s csaknem példátlanul szervezett hadsereg
 egyfelől, s nyomorúlt rabszolgák, vérig zaklatott vagy koldussá
 avagy utonállóvá lett nép másfelől, — s mindez oly tulságban, mi-
 nőre alig van példa! Mind az udvar fénye, mind a hadsereg erős
 szervezete, s általa a birodalom gyors és csaknem rögtönös terje-
 dése, mind pedig a meghódított országok munkás népének nyomora
 meghalad minden képzetet.

Ha van valami vigasztaló a törökök történetében, kik a rab-
 szolgaság és gyilkolás jogszerűségét oly nagy mértékben elismer-
 ték törvényeikben, s azt e törvényekhez méltó embertelenséggel
 gyakorláik, — vigasztaló látnunk, hogy az erkölestan, az emberi
 jogokról való fogalom nem annyiféle, valahány nemzet vagy vallás
 van a földön, hanem meglakol, a ki rátapod, bármily szentnek hir-
 detett törvénykönyv, bármily hatalmas parancs adjon rá euge-
 delmet.

A török állam céljául merőben a hódítás, a birodalom ter-
 jeszkedése volt kitűzve. A birodalom maradandóságára távolról
 sem volt az a gond fordítva, a mi terjesztésére : mert maradandó
 állam csak azt lehet, mely népei anyagi és szellemi szükségeinek
 kielégítését tűzi ki az állam legfőbb céljául.

Vigasztaló tehát látnunk, hogy a török államon, mely e rész-
 ben is megsértette az emberi közerkölcsiség elvét, oly fényesen
 betölt az igazság, minden meglepő, ideiglenes siker daczára. Rit-
 kán nőtt oly rövid időn oly nagyra valamely állam, mint a török bi-
 rodalom, mely a XIV. század elején Kis Ázsiában alig egy napi járó
 föld területet foglalt el, s két század mulva három világrész nagy-
 hatalmasságává nőtt. Ugyan e hatalom több mint egy század
 óta az európai egyensúly tanából folyó kölcsönös féltékenység
 által ugyszólván kegyelemből áll fen, még Európának azon ked-
 vező szögletében is, mely hogy legkényelmesebb ágya a birodalmak

haldoklásának, mutatja az elaggott keleti görög birodalom példája, mely birodalom végképi kimerülése s a népvándorlások daczára is századokig folytatta megalázott, szégyenteljes életét a római nyugoti birodalom bukása után.

A XV-ik, XVI-ik és még a XVII-ik században is a török birodalom az akkori világ legfélelmesebb hatalmassága volt. Az öszpontosított államhatalom korlátlanságán kívül ezen erejét katonai szervezetének köszönhette. A hódítás levén az állam célja, erős hadsereget választott eszközül. Az ország annyira katonailag volt szervezve, hogy bármely oldalról akarunk ügyeivel megismerkedni, lehetlen máson kezdenünk és végeznünk, mint a katonai szervezettel.

A török hadsereg főrése, melyhez nem számítunk némely segéd és a főrésznek szolgáló csapatokat, két külön részből, úgy szólván két külön hadseregből állott. Mindkettő egyaránt alkalmas eszköze volt a hódításnak, a hódított népek sanyargatásának. A török hadsereg törzse, nagy és legvitézebb része vagy napi zsoldon volt, vagy a kormánytól hűbérbe adott birtok fejében tett hadi szolgálatot.

A mi az elsőt illető, a XIV. század második felében már rendezve, s az utána következő két három század alatt az akkori világ legtanultabb és legvitézebb serege volt. Ezen zsoldos hadsereg nem törökökből, nem mohamedánokból, hanem az alávetett nemzetek és kivált keresztyének gyermekeiből állott. A világhódításra törekvő maroknyi ország a mint ugyanazon század második felében a tetetlen görög birodalom európai tartományaiiba átjött, nyilvánvalóvá lett, hogy a tulajdonképeni török nemzet csekély a hódítások megnyílt nagy mezejéhez képest, s I. Mürad alatt Drinápoly bevétele után alakíták és szervezik a zsoldosok seregét úgy a mint az a töröknek magyarországi hadjáratai alatt volt ismeretes. E zsoldosok seregének két fő osztálya volt : a gyalogok és lovasok osztálya. A keresztyének gyermekeiből ujonczozott gyalog sereget janicsároknak ¹⁾, a másikat szipáhiknak ²⁾ nevezték.

Hammer méltán nevezi ördögi gondolatnak, hogy a török a keresztyének leigázására keresztyénekből ujonczozta zsoldosait. Való-

¹⁾ Jeni — cseri = uj sereg.

²⁾ Szipáhi egyszerűen lovast tesz,

han alig van valami megalázóbb, mint a rabbal csináltatni saját lánczait. A baromesordának nézett ráják ragadozó állatjai magokból a rájából kerültek ki s szomorú tény, hogy Görögországot többnyire mohammedánokká lett görögök hódították meg.

Az eszköz, melylyel e csaknem kivihetetlennek látszó czélhoz jutott a török, méltó volt magához az eszméhez, s a nép jobb érzelmeit sértő zsarolással járt. A százféle adók legkegyetlenebbike kétségtelenül, hogy a rájah tizedet adott gyermekeiből. Minden öt évben egyegy török csapat ment ki a meghódolt keresztyén falukra, a hol a helységbirája összegyűjtött a 7 évestől minden a fölserdült korig való gyermeket, szülőikkel együtt. A kirendelt tiszt kiválasztotta a legszembeket s legéletrevalóbbakat. A kiválasztott gyermekek néha s kivált régebben kis ázsiai törököknek adattak rabszolgák gyanánt, a hol szigorú bánásban s a török nyelv és szokások oktatásában részesültek. Többnyire azonban a császári udvar körül maradtak, a hol víz- és fahordásra, építési nehéz munkákra fogattak, hajdújok felügyelete alatt, ki bottal hajtotta, 4—5 évig tanulták a nyelvet, engedelmességet és fegyverforgatást s szoktak meg minden sanyaruságot tünni. Élelmökben s vékony kelméjű ruházatukban semmi fölösleges; még éjjeli álmukhoz is fölvigyázó volt rendelve; nagy termekben háltak csoportosan, a hol mindig éber őrtök motczanni sem engedte. Négy-öt év i szolgálat után beléptek hadi szolgálatba, a hol ugyanazon elzárkozott, szigorúan egyszerű és rideg életöket folytatták. Zárdai laktanyákba költöztek át az előbbi hasonló laktanyákból, a hol a fiatalabb engedelmeskedni és szolgálni tartozott az idősbnek; a hibázó kezét tartozott eszokolni annak, ki az ismeretlenségig elburkolva a büntetést végrehajtá. Az éjet nem volt szabad a laktanyán kívül tölteni. Öltözetök, élelmök hasonlóan egyszerű, legjobb ételök a pörkölt rizs, melyet mindenik század a közös üstben főzött; tisztjeik elnevezése is mind e közös konyháról vette eredetét. Csákójok gombját mindeniknek egy tokba feltűzött fakanál képezte. Ezen közösség által a testületi szellem ébresztése volt a czél, s a század üstje az volt a csapatokra nézve, a mi mai nap a lobogó, melyet utolsó csepp vérig kell védelmezni.

A testületi szellem fokozására nagyon befolyt, hogy e csapat Szulejmán idejéig csak akkor tartozott csatába menni, ha a szultán személyesen vezérlé a sereget. Ők a hasonlólag nevelt zsoldos lovasággal együtt a padisáh testőrei, a szent zászló védői voltak. Szu-

lejmán idejében e testületi szellemet táplálta még, hogy a seregnek fényes multja volt, hogy a birodalom nevezetesebb harczeit ők döntötték el, s nevezetesen az oly nagy következményű várnai ütközetet is. E gárdát győzhetlennek tartották, s nem is volt sok nagyítás e hitben. Az ily választott csapatokban a saját bajtársak közvéleménye sem enged meg legkisebb gyávaságot, s a legnagyobb rabszolga is gyakran oly hiúsággal törekszik a föltűnés dicsőségére, mind a szabad polgár. Ezenkívül minden törvényök csupán a harezra szorította figyelmöket. Nemcsak a házasság volt megtiltva II. Szulejmán ideig, de nem volt megengedve, hogy asszony csak közeledjék is laktanyájukhoz. — A táborban pedig csak folytatták azon egyszerű életet, melyet a laktanyákban anyira megszoktak. Szentanúk írják, hogy táborukban nem lehetett hallani czivődást s legkisebb káromlást sem, nem lehetett látni se játékot, se részegeskedést. Minden a legnagyobb rendben volt, sőt sátraikban is ugy voltak fölosztva, mint laktanyájukon.

És végre mindezen szigort, rendet, közszellemet s ez öszpon-tositott figyelmet nevelte a fanatizmus. A janicsárok bizonyos papi rend tagjai voltak egyszermind s bizonyos imádságok ép anyira szabályaik közé tartoztak, mint a fegyvergyakorlatok.

E csapatnak nem volt más élete mint a harez, más vágya, mint a győzelem és zsákmány s még jövő életbeli boldogságát is csak a hitetlenek, saját egykori rokonaik és testvéreik kiirtásában látták. A harcvágy a legnagyobb szenvedélylyé volt fölfokozva ben-nök, ők voltak egy mindent hódításra építő állam legtökéletesebb eszközei. Ily csapatnak folytonos harezra s győzelemre, a minden némü mesterséges eszközökkel ébresztett szenvedélynek folytonos tápra volt szüksége. A laktanyai életet ily sereg csupán pihenőnek tekinthette, hová téli szállásra vonul meg, hogy következő tavasz-szal a szultán vezérlete alatt újabb hódításra s győzelemre keljen. A növelés minden fogalmat meghaladólag sikerült. Csodálkozással olvassuk a történetben, hogy a szülői háztól elvitt s mohammedánná lett zsoldos soha sem látogatta meg többé szülőit, sohasem gondolt többé nemzetére. Az egy Skanderbéget, Albánia Hunyadi Jánosát, kivéve, alig van példa rá, hogy a konstanczinápolyi osko-lákban fölnevelt keresztyén visszatérjen hazájába és eredeti val-lására. Mind e részben, mind katonai szempontból sikerült e nevelés, sőt a Szulejmán után következő szultánok ugy találták, hogy kel-

letén túl sikerült. A szultánok hódításai megszüntek; a csapat unalmasnak találta az egyhangu életet a konstánczinápolyi lakatnyákban, és habár lábra kapott a szokás, hogy a zsoldos csapatok a szultán és a szent zászló nélkül is a nagyvezér alatt eltávozhattak a fővárosból, nem volt dolguk a zsoldosoknak. A büszke hadtest talált csakhamar méltó szórakozást a városban is, föllázadt a szultánok ellen, vezéreket és fő hivatalnokokat tett le és emelt föl; fejöket kívánta az állam méltóságainak s végre magokat a szultánokat is sokszor kénye kedve szerint végezte ki, s tett helyökbe másokat. A XVII-ik században egyik szultán legelső föladatának tekinté ezen, a fő államhatalom nyakára nőtt csapat végképi kiirtását. A titokban szőtt terv kitudatott s a szultán lett az áldozat. A zsoldos katonaság nem egy-két basából állott, kiknek kivégeztetésére ugyanannyi zsinór elég volt volna. A veszélyes és dölyfös. csapat fenmaradt a szultánok trónjának és életének további veszélyeztetésére. Bármi nagy munkába került a szenvedélyek mesterséges fölkeltése és csigázása, a későbbi szultánoknak sokkal nagyobb gondot adott lecsilapításuk. Valamint erkölcstelen volt zsoldos csapatok ujonczozása, erkölcstelen elven épült növeltetése is. E rendszer alapítója oly holt testnek képzelte az embert, melyet mint az agyagot bizonyos alakú, egyenlő téglákká lehet gyúrni. Ha egyéb nem, a siker maga mutatja az eszközök cröszakosságát. A gyermekek szivéből a nemzeti, hazafias, családi s más gyöngéd érzelmeket ki kellett irtani. Ez nem történetelt máskép, mint ha más túlnyomó érzelmek és szenvedélyek által tolatnak ki is törlődnek el a lélekből és emlékezetből. E csinált érzelmeknek és szenvedélyeknek hatalmasaknak kellett lenniök, hogy oly nagy tömegnél minő e csapat volt, egyaránt és oly teljes biztossággal hassanak. E tulfeszítés került aztán, mint mondám, a török állam annyi nagyjainak, hadvezérének és szultánjának életébe. Mihelyt e természetellenesen nevelt csapat nem lelt kárpotlást elvesztett természetes érzelmeiért, borzasztó elégtételt vett magának azokon, kik az élet annyi kincsétől fosztották meg.

Ezen lázadási szellem e csapatban nemzedékről nemzedékre szállott. Eleinte csak a harc hiánya miatt történtek a konstánczinápolyi katonai lázadások a valóban vitéz csapatok közt, — de később midőn az ozmán haderő hanyatlásnak indult, midőn a janicsárok ügyetlenekké váltak is a harc mezején, örömiük és fő

hüszkeségök maradt, hogy bitorolhatják a főhatalmat, s a szultán és nagyvezérek kénytelenek kedvökben járni.

Ezenkívül volt egy más nagy veszély is ezen rendezett, állandó hadsereggel összekötve. A birodalom egész ereje az állam ezen tagjában volt öszpontosítva, s a katonai állam legerősebb izmát épen a janicsárok képezték. Valódi komoly veszély volt tehát ezen egyizom elgyengülése, a mi pedig bekövetkezett még a XVI-ik század végén. Azon szigoru zárdái rendszer, azon élére állított elvek, melyek e rendszer alapját tették, oly absolut feltételek valának, melyek közül csak egynek hiánya maga után vonta a romlást.

Észrevétlenül ejtetett be a janicsárok közé a romlás magva, és gyorsan bokrosodott fel. I. Szulejmán alatt az elaggott vagy a határvárakban örségül maradt janicsároknak megengedik kivételkép a házasságot a janicsár főparancsnok engedelmével. Már 1581-ben azt írja rólok Soranzo, hogy a kinek tetszik megházasodhatik.¹⁾ Ebből mond Ranke, azonnal egy második változás fejlődött ki, mely ezen sereg életföltételének elvét támadta meg. Mit tegyenek most a janicsárok gyermekeivel? A janicsárok megnyerték, hogy fiaik közéjük vétettek föl. Morosini jelentéséből tudjuk, hogy ez I. Szulejmán utódának, II. Szelimnek trónraléptekor történt: Így törvényesen sértetett meg ezen rendes katonaság alaptörvénye. Nemsokára megjelentek e csapatban a janicsárok fiai. Lehetetlen, hogy ugyanazon szigoru bánásban részesültek volna, a minő különben törvényeikben volt. — Nemsokára a szerencsétlen persa háboruban a janicsár csapat, valamint a zsoldos szipáhik, azaz lovasok tetemesen lepadván, mindenféle moszlim népből ujonczozták a janicsárokat és szipáhikat, kik gyarkorlatlanok is képtelenek is voltak ugyanazon fenyítékre, mint a régi csapat. Meghasonlás támadt a veteránok és ujonczok közt. Félni lehetett olykor, hogy egymást konczolják föl. Már 1637-ben egy szemtanu igen gyarló és a neveltségességig gyáva katonáknak festi. E változást így foglalja össze Ranke. Szulejmán alatt (megh. 1566.) a janicsár feleséget vesz; Szelim alatt (megh. 1574.) gyermekeiket magok közé vétetik; III. Mürád alatt (meghalt 1595) kényszerítve vannak, hogy magok közé olyan született törököket vegyenek föl, kik iskolájokon át nem mentek; Ahmed alatt (megh. 1617) oda jut e harczias csa-

¹⁾ Ranke : Die Osmanen.

pat, hogy egyes janicsárok ha az ország különböző részeiben s a határon vannak, mesterséget, kereskedést űznek s megelégedve nevelők dicsőségével, keveset gondolnak a csatával és fegyverekkel.

Mikor szüntek meg a törökök rendes tizedet venni a keresztyén gyermekekből, idejét pontosan meghatározni nem lehet. Hammer azt írja, hogy IV. Mohammed 1685-ben törli el e szokást; de Ranke, ki számos európai követnek, ki mind szemtanu volt, körülményes jelentéséből azt következteti, hogy 1640 körül már nem volt gyakorlatban. ¹⁾ Marsigli 1680-ban írja, hogy már rég óta megszűnt e szokás, a tartományi török tiszték kérelmére. Egy jelentés az mutatja, hogy Ahmed szultán halála után való évben 1618-ban még teljes épségben volt.

A magyar birodalom területén e szokás a Dráván innen nem volt meg tized alakjában, mint Thúrynak alább bővebben tárgyalandó leveléből kiténik, s habár, mint számtalan hazai kuttó mutatja, a magyarországi várakban tanyázott török a meg nem hódolt vidékekről háboru és béke idején, örömet rablá a gyermekeket, s így zsákmányképen vette meg a kegyetlen adót, úgy látszik, hogy sok magyar is növelkedett a török katonai intézetekben, de számuk hasonlíthatatlanul csekélyebb is, mint a görögöké, bosznyákoké, kiken rendesen vették meg a gyermektizedet. Hammer a török birodalom történetében — különben igen helyesen — nem mulasztja el megnevezni a magyar renegatokat; de ritkábban fordulnak elő, mint más meghódolt nemzetbeliek.

A zsoldos lovasok vagy zsoldos szipáhik dandárai hasonlóképp a keresztyén gyermekekből növeltettek, s e csapat rendezése is I. Mürád alatt történt. Ezek még nagyobb mértékben a szultán személyéhez voltak kötve: ők valának a szent zászló különös őrei. A csapat sorsa is hasonló — midőn a szultánok megszüntek harciasak lenni, hasonló lázadásokban törtek ki, mint a janicsárok. Az utolsó csapást ezek elgyengülésére és hanyatlására is a persa háboru tette. Általán e persiai háboru azon rendes katonaságnak, mely a társadalomtól elválasztott külön osztályt képez, s a fegyverviselést élethossziglan mintegy külön mesterséggé teszi, egyik veszélyes oldalát világosan feltüntette. Egy-két nagyobb sikertelen

¹⁾ Ranke : Die Osmanen. 69. l.

hadjáratban leolvadván a válogatott veterán-csapatok tömegei, az ország védelmi ereje oly csorbát szenved, melyet hosszas időn keresztül, vagy mint a törököknél, soha sem képes többé helyrehozni.

A fenebbi zsoldos katonai rendszernek megromlása bár megengedte a török katonai erőt, a birodalom hadi ereje korántsem volt egészen megtörve. Erős tartalékja volt a seregnek a hűbéres lovasságban, melyet szintén szipáhiknak neveztek általános névvel; de lényegesen különbözött szervezeténél fogva a fenebbi zsoldos szipáhiktól.

Ezen csapat volt birtokosa a birodalom nagyobb részének, s ezen birtokok szerint történt az egész ország politikai fölosztása is. Az alávetett népekkel ez volt közvetlen érintkezésben, s ha az előbb említett csapatok hivatása kiválóan a hódítás vala, emezek földadata volt a birtok állandóvá tétele. Meg kell ismerkednünk velök annyival inkább, mivel az előttünk fekvő adatok rájuk vonatkoznak.

Mihelyt a török valamely területet elfoglalt, az egészet kiosztotta katonái közt, mint tulajdonát, nem tekintve az előbbeni birtokos jogaira. Így olvassuk, hogy midőn Eger 1596-ban bevételt, egész vidéke, a hová csaknem egész Borsodmegye tartozott, kiosztatott a török vitézek közt. A vidék főhelyén ezen új birtokosoknak egy főnöke maradt, kinek engedelmességgel tartoztak. Hogy ezen birtoklás mennyire katonai természetű volt, mutatják magok az elnevezések: a kiosztott birtokot *kilidzsnek*, vagy *kardnak* hitták; magát a hűbérest *szipáhinak*, vagy *lovas-katonának*, mivel kivált eleinte csak lovasoknak osztatott ily birtok; a kerületi parancsnokot *szandzsák bégnek*, vagy zászlófejedelemnek nevezték, és kerületét, mely számos kard-birtokot foglalt magában, *szandzsáknak*, vagy zászlónak. Tartozott a birtokos jövedelmei irányában fegyveres szolgálkat tartani, ezek neve *zebely*, vagy pánczélos volt, s végre maga a földek jövedelme *harezi jutalomnak* neveztetett. ¹⁾

Az állam a birtokot csak katonai szolgálatok fejében osztogatta ki, s így a szipáhit török hűbéresnek fordíthatnók le nyelvünkre. Tudjuk, hogy a magyar nemes is hűbéres volt nem allodialis

¹⁾ Hammer: „Des osmanischen Reiches Staatsverfassung“ I. k. 338. lap.

birtokai után, ez is hadi szolgálatok fejében birta földjeit és jobbágyait; mert ha a haza védelmére föl nem kelt, a büntetés birtokainak elvesztése volt; de a XVI-ik és XVII-ik századbéli hűbéres magyar nemesnek voltak saját földjei, melyeket jobbágyaival mivelletett, — gazdálkodott, szántatott és vettetett; a török hűbéres szipáhi ily békés foglalkozásokkal nem nevelte bajait; csupán a jobbágyoktól szedett pénzbeli és terményadókból élt. Azon esetben, ha jobbágya családja kihalt, vagy földjét odahagyta, joga volt a földhöz, de többnyire haszonbérbe adta oly formán, hogy a haszonbér egyszermindenkorra lefiztetett, azonkívül az új jobbágy ép úgy fizette az adókat, mint elődje. — A hűbért továbbá se eladni, se elcserélni, sőt még földarabolni sem volt szabad. Így a szerzési mód békés uton meg volt gátolva. A birodalom nagyobb részében minden 5000 oszpora ¹⁾ jövedelem után tartozott egy fegyverest állítani ki a hűbértulajdonos, — a megosztás könnyen ejthetett volna csorbát a kiállítandó katonák számában. Ha csak egyetlenegy oszpora hiányzott az 5000-ból, a hűbéres csak maga tartozott kiállani. Itt sem a birt föld terjedelme jött tekintetbe, hanem a beszedett adók mennyisége. Tehát a helyett, hogy a török kormány maga szedte volna föl az adót, s aztán kincstárából fizette volna hadseregének szóban forgó részét, a katona közvetlenül maga vette föl emberci és maga számára a meghatározott mennyiségű zsoldot, s így tulajdonkép a hűbéres szipáhi is oly zsoldos volt, mint a török seregnek más zsoldos része, melyet a kormány a kincstárból fizetett. Hogy a szultán a hűbéreket mintegy havi pénz gyanánt osztogatta ki, mutatja azon régi törvény is, melynél fogva a hűbéres semmit sem tartozott jövedelméből az államnak adni. ²⁾

I. Mürád szultán, ki a zsoldos katonaságot, u. m. a janicsárok és napi zsoldot húzó szipáhi seregét szervezte, törvényt alkotott a hűbéres szipáhikra nézve is. ³⁾ A törvény határozottan kimondá az örökösödést. A hűbérenek firól-fira kellett szállania és csak kihalás

¹⁾ Körülbelül ugyanannyi XVII. századbéli denár.

²⁾ Hammer : Geschichte des Osmanischen Reiches. II. k. 339. l.: Anatoliban és Rumiliban (Ázsia és Europa) a hűbéres semmit sem fizet jövedelméből az államnak. Egyiptom kivétel e szabály alól, hol a hűbéres csak mintegy haszonbérletje az állambirtokoknak.

³⁾ 1373-ban.

esetében az államra. Valamely bűn elűthette hűbérétől a birtokost, de gyermekeit nem. Azonban az örökösödés már a törököknek Magyarországra lett telepedésökkor el volt törölve. I. Szulejmánról olvassuk, hogy egy ázsiai hadjárat után azon szipáhikat, kik a harcban rosszul viselték magukat, megfosztotta előbbi hűbéreiktől, s kisebbeket kaptak helyettök. Valóban ily rendszer sokkal jobban megegyezett a török állam zsarnoki és katonai kormányformájával, mint a katonák örökösödési joga.

A szipáhik hűbére ekkor már nem szállott firól fira, a kormány minden halálozás esetében másnak adományozta, s az ekkori örökösödési törvényből csak annyi maradt meg, hogy az új birtkosnak akármely más, de mindenesetre hűbéres szipáhi fiainak kellett lennie. Egyik szipáhi fia egy másik szipáhi vagyónát örökölte. A testület megmaradt, mint azelőtt a birodalom nagy része örökösének, csak az egyesek viszonya változott. Az apa érdeme ezután is volt némi befolyással. Azon szipáhi fia, ki a harctéren halt meg, valamivel nagyobb hűbért kapott, mint a kinek apja az ágyban mult ki. Egy 700,000 oszpora jövedelmű szandzsákbégnek kis kora fia is csak 500 oszpora jövedelmű kis hűbért kapott, melyből köteles volt egy fegyverest tartani hadi szolgálatra. A leggazdagabb és nagyobb rangú hűbéres is kénytelen volt alól kezdeni és harzi érdemekkel nyerni nagyobb birtokot újabb hódítások, vagy üreseedés esetében. Azon lovasok, kik a parányi ázsiai Törökországot Európában és Ázsiában birodalomná terjesztették ki, folytva életük unokáikban; de az apa érdeme és dicsősége nem szállott le fiára — ez, mint birtok, közvagyon volt a testületnek. A kásztok önérzete és büszkesége tgyesen volt egyesítve az egyéni érdemből folyó önérzettel. A XVII. század elején írja egy török törvénytudó, hogy régen csaknem lehetetlen volt másnak, mint a hűbéresnek fiának birtokot nyernie. Minden halálozási esetben 12 hűbéresnek kellett bizonyítania, hogy a birtok kérelmese valamely hűbéres fia.

A rangfokozat a birtok arányában volt meg köztük. Azon hűbért, mely 5000 oszporától 20,000 oszporáig való jövedelmet hajtott be, t i m á r - n a k neveztek s a szipáhit timárlinak; a 20,000 oszporánál több jövedelmet hajtó birtokot ziamet-nak, s birtokosát zainnak ¹⁾ nevezték. A szubasik, a szipáhik örmesterei birtak kü-

¹⁾ Régen oly ismert nevek voltak ezek a nép között is, mint ma

lönösen ziametekkel. Az alajbégek, ¹⁾ kik a szandzsákbégek alkapitányai voltak, még nagyobb birtokokban részesülhettek. Tér volt nyitva tehát az előmenetelnek, habár a szipáhi maradékai számára semmit sem biztosíthatott, a csupa gazdagodási vágyon kívül a személyes rang- és kettinési vágy elég ösztönzés volt.

A birtok és rangszerzés csak karddal és a harcmezőn volt lehetséges. A ki 100-ától 10-oszporával akarta nevelni jövedelmeit, annak egy ellenség-fejet, vagy nyelvet kellett előmutatnia. A ki 15 fejet vagy 15 nyelvet tudott szerezni, ziametet kapott jutalmul. ²⁾ Egyik nevezetes törvényök volt még, hogy mindenik legfeljebb három nap alatt bégjénél, s tiz nap alatt a táborban tartozott lenni, az első paranasszóra. Így nem annyira megyei nemesieinkhez, mint ebben is az állandó katonasághoz hasonlított e had, mely csak el van szállásolva, s a mint mai nap nevezik, consignálva, hogy bármikor kész legyen fölülni.

A mint ezekből látni, azon sereg is, melyet a zsoldosok tartalékának nevezünk, csak külsőségekben különbözött a többi zsoldostól. Az önállóság hiánya mind a birtokra, mind a foglalkozásra nézve nem volt kisebb, mint bármely zsoldos seregnél. Semmi más dolga és gondja, mint a fegyvergyakorlás, — még gyermeiről is az állam gondoskodott. Egy második zsoldos sereg volt ez, annyival jobb a kormányra nézve, mivel tartása nem járt a Konstánczinápolyban és a várakban fekvő zsoldosok roppant költségeivel, kiket napidíjjal, mindennemű élemezéssel és ruházattal kellett tartania. Ezek nem lázadtak föl egyszer a trónralépési ajándék elmaradása, máskor a pénz rossz volta miatt s más méltó vagy nem méltó okokból a szultán ellen, mint ezt a Konstánczinápolyban lakó zsoldosok tették. A fővárostól többnyire távol, nem tartották folytonos rettegésben a fő hatalom birtokosait, mint a janicsárok.

A lübéresek képezték a sereg könnyű csapatait, s különösen mint könnyű lovasok rendkívül gyakorlattak voltak. Kittüntek a lovaglásban és fegyvereik ügyes forgatásában; a szintett futásban, lesekben, s a kémszemlékre őket használták rendszeren.

a financz, vagy zsandár, s régi íróink sőt költőink is gyakran említik. A zaimot zainnak, a szipáhit iszpháhiának mondták ki.

¹⁾ A magyar olaj-bégnek hívta. Alajbég = csapat-fejedelem.

²⁾ Hammer Gesch. d. Osm. R. II. k. 565. l.

Folytonos harc kellett a hűbéres seregnek is, szintugy, mint a janicsárnak, hol ügyességét kimutassa, s általa birtokhoz jusson; folytonos harc kellett az évről évre növekedő hűbéres gyermekekért is, kikről a kormánynak kellett gondoskodnia. Miből elégítse ki, ha számuk nagyobb a halandóságnál? — Már pedig béke idején számuk kétszeresen növekedett, egyfelől a halandóság kisebb másfelől a gyermekek száma nagyobb levén a felnőttekénél holott a birtokok száma új hódításokkal nem szaporodott. Így azon török hűbéresben, kinek neve alatt békésebb birtokost, a már meghódított részekkel okosan gazdálkodó polgári embert keresnénk, nem találunk mást, mint az intézményeknél fogva minden békés foglalkozástól elzárt s csupán a harczra utalt oly katonát, ki már kisdéd kora óta kirekesztőleg a harczra neveltetik.

Az adatok minden további kutatása nélkül is biztos következtetést vonhatnánk már ennyiből is, hogy ha a török hűbéres szervezet nagy mértékben alkalmas volt a harczvágy ébresztésére s támadó és különösen a határszéleken tartományi helyhez kötöttségénél fogva védő harczra is, másfelől alig lehetett jobb földbirtoki törvényeket kigondolni is a népek végső kimerítésére. Egyebet nem említve, mint ez ügy örökösödési oldalát, minden szipáhi arra volt ösztönözve, hogy a népen minél többet vegyen föl. Azon korlát, melyet a gyermekekről való gondoskodás szab még a rab-szolgatulajdonos elébe is, merőben hiányzott. Hozzá járult ehhez a katona azon, nem erkölcsös ugyan, de természetes életfilozóphiája, hogy minél többet élvezzon ma, ki tudja megéri-e a holnapot. Azonban erre számos adat is van az alábbiakban, s ha a török katona nem lett volna nevezetes, legalább az ételben és italban való mértékletességéről, egyedül ezen rendszernek tulajdonítnók azon zsarlásokat, melyeknek oly hoszu krónikája fekszik előttem.

Mielőtt azonban a török hűbéresnek a magyar jobbágyhoz való viszonyára áttérnék, azon viszony megértésére szükségesnek látom azon fejlődést ismertetni, melyet a török katonai rendszer Magyarországon területén szenvedett.

Fenebb a zsoldos és hűbéres katonaságot inkább csak a kifejles tetőpontján ismertettem, s a szipáhi sereg hanyatlását nem említém. Addig e sereg is, az egész birodalmat véve, elveszté egykori dicsőségét. Valamint a janicsárok és zsoldos szipáhik, ugy a hűbéres szipáhik közé számos visszaélés kapott be, de ezen vissza-

élések kétségkívül nem érinték közvetlenül a magyarországi megszálló török sereget. Itt az átalakulás úgy látszik sajátos és tan kivételes volt.

Hogy a fejlődés irányát kivehessük, lássuk a végeredményt.

Kevéssel azelőtt, hogy a török kiüzetett hazánkból, Marsigli, ¹⁾ ki részint szemmel látott és tapasztalt dolgot ír, részint a török hivatalos iratok és kimutatások fordítását egész terjedelemben közli, azon fontos ténynyel lep meg, hogy a budai, temesvári és bosznyák helytartóságban nincsenek hűbéresek. Ugyanazon osztály, mely még a XVII-ik század első felében a hódolt Magyarország területének nagy részét bírja, a következő fél században tehát merőben eltűnt! — Azon hivatalos török kimutatásban, melyet Marsigli a török eredeti után közöl, s melyben az egész birodalom helytartóságainak jövedelmei, katonái létszáma, s hűbéres katouái elő vannak számlálva, a nevezett három helytartóságra a timárióták és zaimok rovata betöltetlen, s a budai pasaságról való kimutatásban előre bocsátja, hogy e beglerbégségben (helytartóságban) nincsenek hűbéresek, mivel a pasák föl vannak hatalmazva a portától, hogy a jövedelmet, mely a hűbéreseké volna, több részre oszthassák, s belőle a szerrhádkulik (zsoldos várörök) számát szaporítsák. Más szóval, a hűbéres föld már nem hogy szipáhik fiainak adatott volna, hanem épen ki volt mondva, hogy csak zsoldosok tartassanak belőle.

De kik voltak magok e szerrhádkulik, vagy határörök? A sereg különböző és minden azelőtt külön elemeiből egygyé vált nép, mely közül egy régibb török alig lett volna képes kiválasztani, melyik a janicsár, melyik a hűbéres és szabadesapatbeli, csak az volt még hátra, hogy a határörök seregé magába olvaszsa a hűbéres csapatot is.

A szerhadkulik serege eredetileg tisztán janicsárokból állott. Azon janicsárt, ki Konstánzinápolyban a fényes kaput őrzötte, kapikulinak, (kapu-szolga) s a másik rész, mely a fővárosból várórségül küldetett, szerrhadkulinak (határőr) nevezetett. Nevökön és szállásolási helyökön kívül más különbség nem vala köztök. Eleinte a Konstantinápolyban maradt janicsár felsőbbséget tulajdonított magának a várba küldött felett, s már Szulejmán alatt van nyoma, hogy a végvárakba rendelt janicsár helyettest küldött magáért.

¹⁾ Marsigli : *Stato Militare dell Imperio Ottomano*. I. Rész. 130. l.

Ezen helyettesek, vagy török néven jamakok, mond Hammer, rendkívül nagy ártalmára voltak a seregnek. Ezen eleinte megszenvedett törvénytelenység, öszerinte, idővel sok kihágásra adott okot. A határvárakba küldött jamakok többnyire a nép elvetemedett söpredékéből kerültek ki, s a várőrségeket mindennemű kicsapongásra rávezették. ¹⁾ Ezen jamakok nemcsak IV. Mohammed alatt, hanem az azelőtti században Szulejman és Szelim rendeleteiben is előfordulnak, ²⁾ s így hihető, hogy az eredetileg janicsárokból álló szerhadkulik seregét ők kezdték átalakítani.

1680 körül már a várőrségeket, vagy szerrhadkulikat két nagy osztályra osztván, gyalogokra és lovasokra, az előbbi osztályba tartoznak a török hadsereg minden régi rendetlen csapatjai, kik gyülevész keresztény népből török szolgálatba állottak s ezért nemcsak adójok engedtetett el, hanem még olykor hűbért is kaptak; ide tartoztak a híres azábok, kik a rendetlen csapathoz tartoztak ugyan régen, de Szulejman idejében magokkal a janicsárokkal versenyeztek. ³⁾ Hozzá tartozott a janicsárok egy vadász osztályát képező csapat; s a tulajdonképi rendes tüzérek helyettesei. ⁴⁾ — A lovas helyőrség is hihetőleg a török rendes és rendetlen lovasságából keveredett egygyé. Marsigli a lovas szerhadkulik 3 osztályát különbözteti meg: első a főbb várak védelmére szolgáló lovasság, kik többnyire a benszülöttekből állanak; a második a könnyű lovasság, válogatott nép. Ezek szoktak kémszemléket tartani s helyőrségképen lakni a palánkokban. ⁵⁾ Harmadik neme a delik csapata, mely nincs állandóan helyhez kötve. Ezek a helytartó parancsát követik. Néha a pasa szolgálából, néha törökökből vagy keresztényekből is állanak. Ezen csapat csak háború idején kap zsoldot. Mindezek a kincstárból fizettetnek, kivéve a deliket, kiket a maga költségén tart a pasa.

¹⁾ Hammer : D. Osman. R. Staatsverf. II. k. 216. l.

²⁾ U. a. I. k. 282. l. A szilisztriai szandzsák törvényeiben ugy említettnek, mint a janicsárok szolgaság alól felmentett segédei.

³⁾ Hammer Osm. Staatsverf. II. k. 235.

⁴⁾ Marsigli I. R. 83. l.

⁵⁾ A palánk egy alneme volt a várnak. Egy-egy kisebb helység körül kerítettett vastag karókkal s befonatott hajlékony fával. Kivül árok volt vonva, a kerítés tövében.

A pasa katonái pedig nem lehettek mások, mint azon szolgák, kiket jövedelmei arányában volt köteles tartani minden földeket bíró török. Régen megvett rabszolgák voltak e fegyveresek, kiket fenébb zsebelyeknek nevezünk, később azonban szabadosokat fogadtak zsoldra, s így történt, hogy a szabados önkénytesek, az európai Törökország nem-magyar népségei, a bosznyákok, s más szlávok, arnauták mind nagyobb számmal vétettek föl a török hadseregbe. Marsigli idejében e várórséget benszülettekből ujonczozták, s ott haltak meg a hol születtek. A lovas szerrhadkulikról is különösen megjegyzi, hogy a határszéleken született emberekből állanak, s a törökön kívül tudják a magyar és szláv nyelvet s mint szülőtte földükön részletesen ismerik a területet, s jól tudják az utakat.

A zsoldos csapatok ezen helyhez kötöttsége egyesítette magában a hűbéres katonaság előnyeit e tekintetben. De más részben is oly tartományi szint öltöttek magokra, mint a hűbéres haderő. Mind a gyalog, mind a lovas szerrhadkulik csak akkor vettek részt a birodalom harczaiban, ha Magyarországon folyt a háboru, külföldre s különösen Ázsiába soha sem vitettek. Továbbá merőben a tartományi pasáktól függöttek, mint a hűbéresek. Eleinte még a kinestárból küldöttek számukra némi zsoldot, de később kizárólag a tartományok pénztárából vették fizetésöket. ¹⁾

Ha egyfelől a zsoldos csapatok a magyar végekben mindinkább közeledtek a hűbéresek tartományi szervezetéhez, más felől a hűbéres katonaság, mely belsőkép különben is nagyon közel állott a zsoldon tartott rendes katonasághoz, Magyarországon még nagyobb mértékben elvesztette földbirtokosi s egyéni önállóságát. Nem mutathatjuk ki nyomról nyomra, mint jutott oda ezen sereg, hogy végre beleolvadt a zsoldos katonaság közé. Azon tény, hogy a XVII-ik század második felében e beolvadás megtörtént, mutatja, hogy a közeledésnek és átalakulásnak ugyanazon század első felében kellett történnie. Az előttem fekvő magyar források nagyobbára épen ezen időszakra vonatkoznak; de épen e kérdésre csak kitérő feleletet adnak. Azonban egy fontos tényt lepleznek fel, mely biztosan vezet e kérdés némi földerítésére.

A borsodmegyei és györmegyei hódoltságok előttem fekvő

¹⁾ Marsigli : *Stato Militare* I. 134 és 183. I.

száz meg száz adata mutatja, hogy a török hűbéres katona, épen úgy mint a zsoldos, a várakban és nem elszorva a falukban lakott. Ezen mind magában mind következményeiben fontos tény, melyet Marsigliának főnebb irt adatai is megerősítnek, nem fejtegetem itt bővebben, — hanem ténykép fogadom el.

Találtam a török hűbéri törvények közt kétségtelen nyomait, hogy a várakban lakó hűbéres török nem részesült a többi hűbéres mindeu jogaiban. 1530-ban Szulejman alatt egy törvény különbséget tesz azon hűbér között, melytől a tulajdonos jövedelmei arányában katonát tartozik kiállítani, s a várórségi hűbér között, melyből katona nem állítandó. ¹⁾ E szerint a várbeli hűbéres csak egymaga, személy szerint szolgált, s részint nem volt módjában zsebelyt, vagy pázczélos szolgát állítani ki, részint nem tartozott vele. A népen elkövetett zsarlásaikat ennél fogva aligha menthetők azzal, hogy katona-szolgáik eltartása kényszerítette rá. Valószínű azonban, hogy nemcsak a személyes önzés és telhetetlenségök hajtotta a nép kizsárolására. Egy másik adat azt engedi gyanítunk, hogy a várbeli hűbéres a várórség zsoldos részének volt kénytelen átadni azon élelmi és pénzbeli adó egy részét, melyet a szegény jobbágyokon vett. Említettük fenebb, hogy a hűbéres teljes tulajdoni joggal bírja jobbágyait, s jövedelmeiből nem tartozik senmivel a kormánynak. A várórség kivétel volt, a mint látszik. A viddini szandzsákban a „vár-földeken“ ²⁾, vagy várórségi hűberekben a büntetéspénzek fele a szipáhié, vagy hűbéresé, fele a szandzsák bégé. Ezt számos szandzsákban találjuk, s kivételek e szabály alól csak a nagyobb hűbértelkesek, s a szipáhi tisztek birtokai valának, melyeket ennél fogva megkülönböztetül szabad-hűbértelkeknek neveztek. ³⁾ Ezek bizonyos mértékben föl voltak ruházva a „jus-gladii“ hatalommal; a büntetés

¹⁾ Hammer D. Osm. R. Staatsverfassung I. k. 345. l. Szulejman törvénye rendeli, hogy ha valamely kisebb hűbéres, vagyis timarli nem a csatatéren, hanem ágyban hal meg, fia ne kapjon akkora hűbért, hogy jövedelméből zsebelyt vagy fegyveres szolgát tarthasson, hanem csak várórségi hűbért (Garnisons-Lehen).

²⁾ Hiszár-erleri. Hammer szerint Hiszár = vár.

³⁾ Hammer : D. Osman. R. Staatsverfassung; az I. kötetben számos szandzsák adózása.

végrehajtása a szipáhi joga, s a végrehajtás díjában a szandzsákbégek legkisebb része sem volt. A szipáhi alattvalói kivégeztetésére vagy megbénítására külön bakót tartott magának. ¹⁾

De nemcsak a büntetéspénz osztatott meg. Voltak szandzsákok, melyekben a bég mintegy 3-dát vette el a hűbéres jövedelmének; voltak, hol e jövedelemben a bégen kívül a hűbéres-örmester, vagy szubasi is osztozott. ²⁾ Például egy holdról 42 oszporát fizetett a jobbágy; ebből 27 volt a hűbéresé, 15 szandzsák bégé. Általán pedig a várórségi hűbérek alattvalói többet fizettek. Ezekre nézve a következő általános törvényt adta ki még I. Szulejmán szultán: „A várórségi hűbérekben a hold-pénz 57 oszpora, melyből a szipáhi, vagy hűbéres, 27-et, a helyőrség 15-öt, s a szandzsák bég is 15-öt kap.“ Így a várórségi hűbérek már igen korán nem csupán a hűbérest tartották, hanem jövedelmeik kétfelé osztattak, melynek egy része zsoldos katonák tartására ment.

Az állam nagyon megszorította tehát általán a hűbéresek, és főleg a várórségi hűbéresek tulajdonjogát; de ez korántsem ellenkezett azon despoticus állammal sem szellemével, melyben az állam minden s az egyén semmi volt, sem pedig a katonai szervezet céljával. A török katonaság, mely annyiféle elemből állott, a várakban mindinkább egy testté vált, kevesebb önállással ugyan, de annál nagyobb összetartással és függéssel a tartományi parancsnokoktól.

Ha már e szerint számba vesszük azon török erőt, mely a XVII-ik század első felében, midőn a fenirt összeolvadás még csak alakulóban volt, Magyarország egy részét elfoglalva tartotta, — három osztályba sorozhatjuk. Dereka a főbb várakban volt egykét század janicsárral, ³⁾ melynél a vár kulcsa állott s a kisebb-nagyobb hűbéresekkel, a rendes lovassággal és tüzérséggel. Második vonalban állottak előttök a palánkok őrségei, kik a török sereg rendet-

¹⁾ U. a. I. k. 300 l. A nikápolyi szandzsákban.

²⁾ U. a. I. k. 187. l.

³⁾ A nagyobb magyar várakba küldöttek, legutolsó időkig janicsárokat; de már csak külön rovat alatt említettek, nem mint határőrök. Számuk egyébiránt csekély volt, s csak a nagyon kített várakban nagyobb. Így Érsek-Ujvártt volt legtöbb, t. i. 7 oda, vagy század: 962 janicsár; aztán Varasdon 4 oda, 622 janicsár. Budán 159, Egerben 100, Székes Fehérvártt 91.

lenebb csapataihoz tartoztak. Hátrább látni fogjuk, hogy e palánkokban nemhogy janicsárok, hanem hűbéresek sem voltak. Marsigli a lovas határőrök azon osztályát sorozza a palánkokba, mely önkénytes lovasokból állott. ¹⁾ A beszlik Hammernél egy osztályba tartoztak régibb időben is azon könnyű lovasokkal, kik midőn a tábor megindult, néhány mértföldnyire elő mentek és égetéssel rablással egyengették a fősereg utját. ²⁾ Hihető, hogy más hasonló rendetlen csapatok is e palánkokban találtak helyet. Kevés számú kisebb hűbéres is lehetett ezek közt, kinek hűbére azon helység határában feküdt, melyet palánkká idomítottak, azaz árokkal és fakerítéssel vettek körül. ³⁾ Harmadik osztályba tartoztak azok, kik minden tartózkodási hely nélkül barangoltak s kik harez idején a pasától huztak zsoldot, — azonkívül kétségtelenül rablásból éltek.

Ez elhelyezkedés nagyon megegyez egy támadó hadsereg elrendezésével : elől a portyázók, utána e rendezettebb, de könnyebb dandárok s leghátul a derékhad a válogatott tömegekkel. Nem pusztá hasonlatkép hozom föl : szükségkép folyt ez a török hadsereg szervezetéből. A török hadseregnél a hadakozás és tábori munkák minden nemére megannyi külön csapat volt, sőt néha egy ugyanazon csapat különböző részeinek más más foglalkozás, vagy hely volt kijelölve, — így a zsoldos szipáhik közül egyik rész állandóan a szultántól jobbra, a másik balra foglalt állást. A töröknél az állandó hadsereg azon előnye, hogy a katona a fegyvergyakorlaton kívül egyébbel nem foglalkozott, oly tulságra ment, minőt egy hadseregnél sem találunk. A munkafelosztás elve oly virágzásban volt, minőt másutt csak egy néhány száz év múlva magasztalt Smith Ádám a tücsináló gyárakban. A munkafelosztás ezen elvéből folyt az is, hogy a töröknél az előcsapat nem volt a főhadasereg különböző részeiből s fegyverneméből alkalom szerint vegyített csapat, hanem oly határozottan külön vált hadosztály, mint a mai hadseregeknél a sorkatonaság és a vadászok. A portyázók serege öt-hat órányi járásra előzte meg a főhadat. Már a bi-

¹⁾ Stato Militare 99. I. I. R.

²⁾ Hammer D. Osm. R. Staatsverfassung II. R. 241. I.

³⁾ Ily palánk volt Jászberény, melyben találunk hűbérest ; de Miskolczra, mely szintén palánk volt, egész Borsodból egyetlen egy falu sem vitte adóját.

rodalom terjedése kezdetén megvoltak az akindzsik és más önkényes lovasok, valamint az azábok s más rendetlen gyalogság, kik ezen előljáró fegyvernemet alkották, s azalatt is míg a főhad valamely vár ostromával volt elfoglalva, különösen a rendetlen lovasok, messze földre dultak és raboltak. Midőn a török Bécset ostromolta, Ausztriában és Morvában oly helyeken is ismerték e rendetlen hadakat, a hol soha sem láttak rendes török katonát. Ezen előcsapat után jöttek a derék hadnak már rendezettebb előcsapatai, a lovas hűbéresek, kik a legjelescbb könnyű lovasok s a csatározásokban kiválóan gyakorlottok voltak. Csak a lovas hűbéresek nagy serege után következett az egy tömeget alkotó janicsárhad és a zsoldos szipáhik, kik a fővezértől jobbra és balra külön csoportokat képeztek.

E rend a legkésőbbi időkg megtartatott. Marsigliinak a XVII-ik század utolsó negyedében készült tervrajza, melyben egy török tábor elrendezését állítja elénk, ugyanazon helyeket jelöli ki a különböző seregeknek. Elöl a moldvai és oláh segédhadak, kiket a rendetlen seregek közé számítottak, a tatárokkal együtt, kik már régóta pótolák az azábokat és akindzsi lovasságot ugyanazon állandó rendeltetéssel, hogy a sereget néhány mértföldre megelőzvé, útját megegyengessék. Ezek után hosszú vonalban a hűbéres szipáhik következtek — s végre az említett rendes katonaságból álló főseereg. ¹⁾ Ezen elrendezés s a csapatok e rendeltetése mutatja, hogy minden török sereg kiválóan az ellenséges földek megtámadására volt alakítva. A portyázó rablók e nagy száma semmi másra nem volt alkalmas, mint támadásra az ellenséges földön.

A török új foglalások természetesen ép azon elrendezést nyerték, minőt táboruk elemei hoztak magokkal. Minden megtelepedő nép magával viszi és telepíti meg régi szokásait s intézményeit, melyek nélkül nem találná magát otthon az új földön. Midőn őseink Ázsiából kijöttek, sokáig folytatták az új hazában régi életmódjokat, s azon kellene csodálkoznunk, ha a fegyverviselő nemzet nem ugyanazon sorral és szerrel osztja fel a földet, mely a hadban és táborban uralkodott. A nemzetségi rendszer uralkodott a seregnél, s a szerint kellett fölosztani a Kárpátok alatti új hazát. Csak idővel gyakoroltak módosító és átalakító hatást a benszüllött népek és a

¹⁾ Marsigli : Stato Militare. II. k. a 81-ik lap.

szomszédok, mely hatás általán a népvándorlás minden nemzetét egy-két század alatt egészen átalakította.

A törököt nem hasonlíthatjuk a népvándorlások nemzeteihez. E nemzetek új hazát kerestek a megtelepedésre, s magukkal vitték asszonyaikat, gyermekeiket minden fölkelhető vagyonukkal. A török hódítás Magyarországon csak katonai foglalás volt. A nagyobb harcok után a janicsárok és zsoldos szipáhik tömegestől visszatértek állandó lakhelyökre, Konstánczinápolyba, s aránylag kis részek maradt hátra a főbb várak védelmére. A hűbéresek nagyobb része is visszatért a birodalom belsejébe; de már sokkal nagyobb számban maradtak hátra a nagy számú új hűbérek birtokosai. Legnagyobb számmal lehettek pedig azon rendetlen csapatok, kiket később a tatárok helyettesítettek a nagy hadjáratokban, s kiknek foglalkozása a rabló kalandok, az ellenséggel folytatandó kisebb fírasztó csatározások.

Maga a török nemzet igen kicsiny volt arra, hogy népe a roppant birodalomnak nagy terjedelmű európai birtokait benépesítse. Az áttelepedésnek csak addig találjuk példáit, míg a foglalás a régi görög birodalomnak a Balkánig terjedő részében folyt, azaz a török foglalás kezdetén. A török nemzet teste és főereje ott maradt, a hol a birodalom bölcsője volt: Kis Ázsiában, úgy hogy Konstánczinápoly inkább a szélén feküdt a török nemzet valódi hazájának, mint középpontján. Ha az egész török nemzet mindentől áttelepedik Európába, sokkal inkább ki lett volna téve a meghódított népek befolyásának. Az egészen áttelepedő nép olyan, mint a más földre, más éghajli viszonyok közé ültetett növény, mely megtartja ugyan az eredeti típust, de átalakuláson megy át. Az ozmán nemzet törzse megmaradt eredeti földében s csak ágakat hajtott ki, melyek máshonnan nem táplálkoztak, mint a törzsből és gyökereiből. Az anyaföldtől elválasztott kisebb nagyobb gyarmatok mindentől átváltoznak, s csak ott maradnak mint idegen rész, veszélyesek, a hol kívülről nyernek folytonos táplálatot. Nem paradox állítás tehát, hogy minél kevesebb török telepedett által a meghódított tartományokba, annál makacsabbul tartotta meg a régi szokásokat. A Magyarországra telepedett török a hadviselő katonaságból állván, szervezetének minősége, szokásai, foglalkozása az állam fejétől függött: Konstánczinápolyból várták törvényeiket s minden újítás ott nyerte végső megerősítését. A letelepedett résznek sok szokása és

intézménye a viszonyok s maga az égalj daczára is fönmaradt változatlanul. A magyarországi török gyarmatok nem voltak egyebek, mint kicsiben a török főtábor, a mint láttuk. A letelepedett részek eredeti foglalkozásukban és rendeltetésökben megmaradván, a letelepedés daczára is, szervezeténél fogva, mintegy akaratlanul folytonosan támadó hadsereg volt. A fenleirt tábori rend, a kóbor, csak harcz idején zsoldozott szolgálak, a palánkokban előürsül állomásozó rendetlen csapatok intézménye s a fővárakban a rendes katonaság csekély módosítással megmaradt. Tetteik is híven ábrázolják ez elrendezést.

Az előttem fekvő borsod- és györmegyei adatok nagy részben hosszú krónikái a török katonaság rablásainak s a béke idején folytatott hadi támadásoknak. A nemcsak lovagiatlanul, hanem példátlan embertelenséggel viselt irtó háboru részleteibe nem bocsátkozom, különben sem foglalnak magokban ujat az erre vonatkozó adatok. Nyissa föl az olvasó az e kort tárgyzó történeti könyvek bármelyikét, számos illusztrációját fogja találni azon török békeségnek, mely nem volt egyéb folytonos előörsi háborunál.

Eszterházy Miklós, a nádor, kinek rendeletéből készültek 1641-ben és 42-ben a nevezett két megye előttem fekvő törvényes vallatásai, rövidbe foglalva osztályozza a magyarországi törökök ellenségeskedését a béke ideje alatt. Első, ugymond, a lopás módja. A várából kijövő török orozva támadja meg az itt-ott védtelenül talált magyart, s különösen a nőket és gyermekeket viszi örömezt rabul. A második mód, hogy nagyobb csapatokban dobbal, zászlóval törvén ki véletlenül, széltében rabolnak, égetnek s foglyul hajtják el a népet. — Harmadik mód, hogy a falukra fenyegető leveleket s tüzeneteket küldenek, s a rémült nép, (ki tudta, hogy a török legalább e részben, többnyire szavatartó), így kényszerítettik adófizetésre.

Ezen három mód közül a két elsőn a rendetlen csapatok keze nyomait látjuk, — az utóbbi harmadik senki más, mint a török hűbéresek érdekében volt, mert a behódolt faluval ők jutalmaztattak. Negyedik mód, folytatja a nádor, a tömegesebb hadviselés, midőn a törökök a hazai pártviszályokban egyik vagy másik pártra állván, 10—16 és 20 ezerenként avatkoznak a vitába, s ezzel is terjesztik hatalmukat. ¹⁾

¹⁾ „Eszterházy Miklós Munkái“ IV-rét kiadás, a Nemzeti Könyvtárban. 381. 1.

Ez utóbbi már rendszeres hadjárat volt; de nem kell hinni, hogy csupán a Bocskaynak és Bethlen Gábornak adott segélyeket érti alatta a nádor. Ezeket is oda sorozta ugyan, holott a töröknek Magyarországon véghez vitt tettei közt még leginkább megegyeztek az európai népjoggal, mert a szövetségesnek adott segítségnél egyebek nem voltak. Igaz ugyan, hogy a ki ellen adattak, azzal szintén békekötése volt a töröknek; de a többi, béke idején elkövetett tettei a lovagiasság ennyi színét sem viselték magokon. Ezeken kívül, midőn a török törvényes fejedelmeket segített, sokszor fogott kardot és üszköt olyanok mellett, a kiket ő maga teremtett vetélytársul, hogy ürügyet találjon a csatázásokra. Igy történt 1639-ben Ónod vára földülése, mely a Rákóczy György erdélyi fejedelemé volt, s az előbbi években a Hernád völgyének és a Hegyaljának kipusztítása, a hol ugyanazon fejedelem birt, mivel a török, állítólag, a hozzá menekült Bethlen Istvánt pártolta s ohajtotta fejedelemül Rákóczy György helyett ¹⁾).

A török hadsereg jellemnyilatkozatai önkényt folytak szervezetéből. Valamint az állatok ösztönei sajátságos testi szervezetök eredményei, ugy az emberi nagy tömegek ösztönei azon szervezet szüleményei, melyet a törvényhozók és viszonyok állítottak elő. A folytonos támadás önkénytelenül folyt, s nemhogy parancs kellett volna rá, hanem folyt volna szoros tilalmak ellenére is. A rendetlen zsoldos, a főbbek rabszolgái a zsákmány kedvéért, a hábéresek új hűbérekért, s a rendes csapatok magáért a harcért vágytak a hadakozásra. A sereg, a mint láttuk, nagyobb vállalatok hiányában az állam belsejében dult. Szörnyeteggé vált ragadozó állatból, mihelyt csupán öldöklésre számított organismusa nem talált külső táplálatot.

Elejénte vallásos indokok táplálták a harcviszályt. A cél minden nemzetek megtérítése volt az igaz hitre; de később valamint a szultánok nem gondoltak vele, ha a meghódított népek el nem hagyták vallásukat, csak adót fizessenek, sőt nem-moszlím népeket is fogadtak zsoldjukba, szóval a hódítás céljaitalanná lett s csak magáért a hódításért történt, ugy a hadseregnél is az egyetlen erkölcsi rugó, a vallásos vakbuzgóság elenyészett, a nélkül, hogy a fanatizmus vadsága és undok vérengzése kiveszett volna.

¹⁾ Szirmay: Comitatus Zemplén. Ezen évekhez. — A „borsodi hódoltságokban“ Ónod kirablásának részletei.

A kegyetlenkedés, a pusztítás először a vallás és állam nevében történt, és a közvélemény előtt a hősi tettek jó hírében állott, s átment a nép véérébe és nemzeti szokássá lett. Az ujkori Europa földén nem volt nép, melynél az öldöklés oly könnyen s oly nyíltan folyt volna, mint a töröknél. Mindenki tudja azon természetellenes törvényt, melynélfogva az állam nyugalma érdekében a szultán trónra léptekor első kötelessége volt megfojtatni minden fiu testvérét; tudva van, hogy szintén az állam, még pedig az államkincstár érdekében a szultánok nagyon elgazdagodott alattvalóikat megölették, s ez rendes jövedelmi forrás volt. A törvények és hagyomány megszentestette eme gyilkolások magokban is szomorú példát adtak a harcias népnek; — de e részben az alattvalók törvénye sem volt emberiebb. A gyilkolásokra, s testesonkításokra csak pénzbüntetés vala mérve! Régi íróink, kik különben sem voltak barátjai a szóbeli nagyításoknak, teljes joggal nevezték vad népnek a törököt. Ez volt még a legszelidebb kifejezés; mert aligha van Afrika és Amerika rengetegeiben oly vad nép, mely a vérengzéssel annyi cynismust, annyi természetellenes bünt párosított volna. A harciassághoz nem vegyült nálok azon lovasgiasság, mely nemesebb szint ad a harcnak, — a hadakozás nem volt egyéb öldöklésnél, gyakran védetleneken, és az adott szó ellenére. A hasztalan rablás s égetés mintegy állandó, szükséges járuléka volt harcaiknak. Nem kivételes tények mutatják ezt, a kivétel ennek ellenkezője volt, s a török szultánok és rab-szolga hadaik története szomorubb lapjait teszik a világtörténetnek, mint a római császárok és a praetorianusok története. A népnek és kormányának ezen minden emberi érzelemből kivetkezett vad-sága a béke és nyugalom idején az állam erejét aláásó hatalom má lett. A Mátrától Persia széléig töménytelen rabló barangolt s Kis-Ázsiát is, a török nemzet eredeti hazáját a lázadásig, népfölkelésig növekedett rablások dulták, s a legrendezettebb és hivebb csapatok, a janicsárok és zsoldos szipáhik Konstanczinápolyban ép oly cynismussal fojtották a lelket szultánaikba, nagy vezéreikbe, s dobáltatták ki a császári palota ablakán a főbb államhivatalnokok fejeit, mint a minővel a szultánok gyakorlák az öldöklést. A nyugalom idején is szüksége volt a vérengzési hagyománynak az ily rémületes képekre. E vad szenvedély háboru idején nem volt ártalmas, csak az ellenségnek; csupán közvetőleg volt politikátlan,

a mennyiben az utóbb meghódított országokat először fölégették, kipusztították, s többnyire már kizsákmányolt s hasztalanul elpazarlott birtokot foglaltak el. Így a Tisza és Duna köze már el volt nagy részben pusztítva, mielőtt a török elfoglalta volna.

A török sereg e részben is megtartotta jellemét Magyarországon; — de az éktelen pusztításokon kívül, melyek a vak düh miatt a politikai rövidlátás oly meglepő jelei, a Magyarországon tartott katonaság harcziás képessége nem hogy hanyatlott volna, hanem jobban-jobban kifejlődött. A birodalomban mindenütt bomlásnak eredt a török katonaság eredeti intézménye, s már a XVII. század első felében általános volt a bomlás, kivéve a magyar határ-őrseget. A janicsár és a testőrséget képző szipáhi vad harcziassága csak a lázongásban találta már a szellentyűt; a hűbéres lovasság a birodalom belsejében ezzel ellenkezőleg végképi tétlenségbe merült, s midőn harcra vagy szemlére kellett kiáltania, nagy része hon maradt.

A magyar végekben a harcziás és vérengzési szenvedély mind a török állam terjeszkedési vágyának szolgált. A zsoldos mindig talált rést harczi és rablási szomjának; a hűbéres nem merült renyhességbe, — s a rabló csapatok nem a töröknek, hanem a magyarnak tettek közvetlen károkat. A béke idején is folytatott örökös harcoknak köszönhette a török, hogy, mint Marsigli tanúsítja, a magyar határőr legjobb katonává, „élite“ sereggé vált a birodalomban. A török kormány a békeszegések daczára sem nézhete rossz szemmel legjelesebb katonáira a harczoekért, melyek e jelesség iskolái voltak. A magyar határszél az volt a töröknek, a mi napjainkban a Kaukasz az oroszoknak vagy Algír a francziának.

Ha, a mint láttuk, az oszmán hadseregnek mind fő, mind Magyarországra letelepített része kiválóan támadásra volt szerelve, kevésbé volt alkalmas a védelemre. A pusztító előcsapatok mit sem értek volna egy védelmi harcban. A hadseregnél az előcsapatok e nagy számához képest, az utócsapat mindig aránytalanul kicsiny volt. Midőn a török várak védelmére volt is kényszerítve, a fő védelmet nem erődítvényeiben kereste, hanem a falak közt tartott aránytalanul nagy védsereg támadásaiban. A gyalog a várból, a lovas a várak mezején elárkolt helyekből mindennap ki-kirontott az ostromlókra, — a védelmet is támadássá fordítván meg. A várfalakkal keveset gondoltak, nem építettek új erődöket az egy-

szer elfoglalt várakhoz, csak az ostrom okozta réseket javították ki ¹⁾. A nagy siker elbizakodóvá tette a kormányt és katonáit, s mint minden, a ki nem kitartó, lassu munkával jut nagy vagyon birtokába, telhetetlenné válik, azaz sokkal többre becsüli az új meg új szerzeményt, mint a már meglevőt, a török sem gondolt a meglevő birtokkal. Az udvart és katonáit a hirtelen gazdagodás azon mámora lepte meg, mely California lakosait, kik midőn ki-meríthetlenségnek vélt arany telepek nyíltak meg előttök, talpán hagyták veszni az érett gabonát, s az azelőtti proletár oly pazarlást vitt véghez, mely bámulásba ejtő a hosszabb uton felgazdagodott milliomost is. A népben s még a hadseregnél is vallásuk megtartotta az eredeti egyszerűséget: csak a ruházatban, lovakban, drágaságokban lett nagy a vesztegetés. Nem is egyesekről szólok itt, hanem a politikai előre-nem-gondolásról, azon a nemzeti jellembe átment elbizakodásról, mely a vágyak mellett nem tartotta érdemesnek és szükségesnek a meglevőt biztosítani.

Szóval minden, a mit a töröknél látunk, azt mutatja, hogy kiválóan támadó és kifelé törekvő nemzet volt.

Vessünk most egy tekintetet azon erőre, mely a török ezen országnyelő, s Európát komolyan fenyegető vágyainak fő gátja volt: a magyar katonai rendszerre.

Értekezésem természete hozza magával, hogy itt is inkább az intézmények szellemét, mint a külső tényeket tartom szem előtt, sőt a magyar védelmi rendszert illetőleg még rövidebb leszek, mivel a tárgy ismertebb előttünk.

Míg, a mint láttuk, a töröknél minden a támadásra és terjeszkedésre volt számítva, nálunk minden intézmény a meglevő megtartására és védelmére szorítkozott. A török kormány önkénye a legmesterségesebb eszközöket találta föl alattvalóinak harczi géppé tételére, s minden egyéni akaratot áldozatul követelt, — a magyar alkotmány a nemzet tagjainak a lehető függetlenséget biztosította az állam végrehajtó hatalma ellen, valamint egyebekben, úgy az ország fegyveres ereje alkotásában is. A nemzet katonai gyakorlottsága magokra a nemesekre volt bízva. A csekély számú királyi zsoldosok kívül a főbb nemesek és papok is tartottak ugyan állandó zsoldost, de habár e zsoldosok a rendes katonaság

¹⁾ Marsigli. 145. I. II. R.

szinét viselik magukon, egy lényeges dologban merő ellentétei voltak minden zsoldos katonai rendszernek. Míg a rendes katonában a fő előny az, hogy a kormány bármikor s bármire tetszése szerint alkalmazhatja, semmi sem biztosítá annyira a főbb nemesek függetlenségét, mint a nagy számu zsoldos cselédség. Egy-két nemes banderiuma néha nagyobb volt, mint magáé a királyé, s emez is csak úgy tünt föl, mint az ország legelső nemesének személyes kísérete. Sőt hogy Mátyás halála után a korona jövedelmei lepadtak, a királyi zsoldosok az országos várak védelmére nem lévén elegendők, a főnemesség és papok katonáira szorultak ezek védelmében. — A nemes maga fizetvén katonáját, nem szorult ugyan a közkinestárra, de nem is függött eléggé a középponti hatalomtól. A helyi és személyes érdekek könnyen nyertek ily módon tulsulyt a haza kösérdekei felett. E függetlenséghez tartozott, hogy a főnemésre volt bizva katonáinak begyakorlása is, a mi hosszabb béke idején könnyen elhanyagoltatott. — A mint e néhány fővonásból látni, a rendes katonaság ezen neme is inkább hasonlított ahhoz, melyre azonnal átmegeyek, mint az állandó katonasághoz.

Az ország hadi erejének másik rendszere a közfölkelésben állott. Minden nemes tartozott személy szerint fölkelni, birtokai arányához képest bizonyos számu fegyverrel; — de csupán csak az ország határain belül és rövid időre. — Más szóval a haza földének megtámadása esetében mindenki katona volt, azonkívül senki sem. Ezen egy fölelv magában is eléggé mutatja, hogy nem kis nagyítás van benne, midőn a magyart kiválóan katonai és harczias nemzetnek hirdetik. A fenebbi elvben ki van mondva, hogy a nemzet nem kívánja szomszédait fenyegetni; csak a legvégső esetben, önvédelmére fog fegyvert, s ha végig tekintjük azon ütközések sorát, melyekre legbüszkébb volt mindig a nemzet, a hazában találjuk legnagyobb részben a csatatért, az Árpádok korán innen, sőt csaknem szent István idejétől kezdve. Igen nagy nemzeti közérdeknek kellett lennie, a mi fegyver alá szolította a magyart.

Az ily szervezeti hadsereg legjobban megfér az egyéni szabadsággal, mely a középkori Europa nemzeteinél uralkodó elv vala. Az állam nem terheli a nemzetet súlyos adókkal, midőn béke idején majd semmi katonaságot sem fizet, s attól sem lehet tartani, hogy a hadi erő államesínyekre használtatik; mert a katonaság maga a nemzet volt, a mely ezenfölül a tanácskozásokban, a törvény-

hozásban határozott és döntött. De meg voltak ezen legemberibb rendszernek emberi gyöngései. Hosszabb béke idején a fegyvergyakorlatok helyett az ország egész hadi ereje más-más foglalkozás után látott családi körében, s az országnagyok banderiumaikat csak hatalmuk fitogtatásául, s kisebb helyi viszályokban, vagy országos párttusákban használták. Az összeműködés, a tömegesebb ütközotekben való gyakorlat az ily mindenkire és senkire sem bízott seregnél akkor, midőn külső ellenség több ideig nem fenyegetett, mind jobban feledésbe ment: A dolog természetéből foly, hogy oly hadsereg, mely nem teheti és nem teszi kizárólagos foglalkozássá a fegyverforgatást s a hadakozás tudományát, sem oly vezetőket nem nevelhet, mint az állandó katonaság rendszere, sem oly közembereket, kiket ama vezetők a nagyobb és bonyolultabb hadi működésekben oly pontosan használhatnának. Rend és fenyték soha sem lehet oly szoros azon seregnél, melynek egyénei a táborban látják egymást először fegyveresen.

Mohácsnál ily magyar sereget talált a török. A szám aránytalanságánál még talán nagyobb volt ama másik, mely van az edzett, minden fegyvernemben kitünően gyakorlott, és egy ujjoncokból álló hadsereg közt. Sulejman és Ibrahim pasa tervező és terveit gyakorlatilag megvalósító tehetsége, jó alvezéreik, a vezérek akaratát hiven és pontosan teljesítő janicsárok és szipáhik ellenében nem annyira Szapolyai János 40,000 emberére lett volna szükség, mint a Mátyás király fekete seregére, s csaknem rendes katonasággá begyakorlott banderiumaira; a kalocsai érsek helyett legalább is próbáltabb vezérre; kapitányai helyett a Báthory és Szapolyai Istvánokra, és Kinizsi Pálokra. A bátorság, hősi elszántság aligha nagyobb volt a marathoni mezőn, mint Mohács alatt, de épen a hév, a hősiség tette csupán vértanúkká 26000 hazánkfiát, és egyszerű vereség vagy megszaladás helyett veszedlemmé az ütközet kimenetelét.

Későbbi időkben a tapasztalás ugyan megmutatta, hogy az oly szervezetű katonaság is, minő a miénk volt. gyakorlott katonasággá válhatik; de csak azon föltétel alatt, ha a nagyobb harcok szakadatlanul folynak a haza földén és a haza védelmében. Az 1592-ben kezdődött tizenöt éves háború egykét év alatt a hadakozás gyakorlati iskolájában oly magyar hadakat képezett nemzetöreinkből, melyek számos diadalt vívtak ki a törökön és sokszor szegyenítet-

tették meg a segítségünkre jött idegen zsoldosokat. Kitűnő magyar vezéreket látunk elő teremni. Pálffy Miklós, Zrinyi György, Nádasdy Ferenéz és Borbély György újra földézték a Hunyadiak korát. E diadalmas idők óta elsők voltak ők, kik meghunyászkodásra tanították az elbizakodott ozmánokat. De e hosszú harcban is, a nyereséget és veszteséget össze számítva, ez utóbbi nagyobb. Erkölcsi nyereségünk annyiból állott, hogy nem tartottuk győzhetetlennek a törököt, s maga sem tartotta magát annak.

Ne is keressük e katonai szervezet dicsőségét a török ellenében a nagyobb harcok mezején. Dicsősége azon kisebb, csupán védelmi harcokban áll, melyekkel a török lassankénti terjeszkedését meggátolta. Ez okozta ugyan, hogy Mohácsnál megvesztettük az ütközetet, s vele az ország egy részét; de ennek köszönhetjük, hogy a másik része s benne a haza megmaradt. Mi történik, ha az ország védelmi ereje állandó katonaságból, begyakorlott zsoldosokban áll? Egy állandó hadsereg egy központi erős kormány alatt Mohácsnál kétségkívül mindenfelől öszpontosulva száll vala szembe a Szulejman táborával; — de ép úgy a lehetőségek közé tartozott volna, hogy megveszti, mint az, hogy megnyeri az ütközetet. És e vereség esetében többet veszítettünk volna, mint egy 26,000-nyi tábor, mint oly sok főnemest, főpapot és egy koronás fejedelmet. Egy csapással lett volna megsemmisítve az ország egész védelmi ereje, s hazánk egyik végétől a másikig kész zsákmánya a töröknek. Az állandó hadsereg árnyékában nemesak a béke idején szokott volna el a nemzet a gondolatától, hogy a hazát védni tartozik, hanem háború alatt sem gyakorolja magát a hadakozásban. A nagyszerű vesztes után mint daczolt volna a győzedelmessel, ki azon erőt semmisítette meg, melybe mindenki teljes reményét vetette?

A Mohácsnál elveszett hadsereg tartaléka sokkal nagyobb volt, mint maga e sereg, mert az egész nemzet volt, mely már résen és készen állott a védelemre. Készen volt előre az egész rendszer, mintegy a gondviselés előrelátásából, különben a legnagyobb veszély napjai alatt ki tudott volna új rendszert teremteni?

Maga a banderialis rendszer, mely annyi pártoskodást, a helyi érdekek oly uralkodását örökitette meg, s sokszor a legnagyobb baj volt a haza jobb napjaiban, most, a veszély idején erős védfallá változott. Mohács után minden vidék, ugy szólván minden talpalat-

nyi föld külön védelmet és folytonos őrökdedést kívánt. A helyi érdekek itt a közjóra nézve megbecsülhetetlen erényekké váltak. A főur megerősítette várát, kastélyait, őrségül tette bele fegyveres szolgálait, s ki lett volna oly hű őre, mint az, a kinek egész vagyona e vár megmaradásától függött?

Mindez csak némi maradványa volt a bandériális rendszernek, mely a török uralom ideje alatt mind jobban elenyészett a mezei hadaknál. A XVII-ik században már csak váraik őrzésére tartják az urak fegyveres cselédségüket. Eszterházy Miklós szerint ezek fontos részét tették a honvédelmi rendszernek; mert csaknem annyi volt a magánosokhoz tartozó végvár, mint az országos. Maga Eszterházy Miklós 1000 lovast és ugyanannyi gyalogot tart birtokai védelmére. Ezekre nézve a főur független volt, s nem az országos parancsnokságok alá rendelve. Csupán azon felelőség volt a végvárakkal bíró urakon, hogy szintugy közkereset alá estek, ha váraikat saját hibájokból foglalta el a török, mint ha országos erőd volt volna. A királyi banderium is, még II. Lajos alatt, helyőrséggé alakult át a várakban. Az országos végvárakban a királyi kincstár zsoldosai voltak: az egyetlen állandó katonaság. 1642 körül 88 végvár volt a hazában az adriai tengertől Erdély határáig. Nem annyira tartalécul, mint előőrsökül szolgáltak a török támadásai ellen. A tartalékot a várak mögötti megyék népe képezé, miről azonnal szólani fogok.

A mezei hadak banderiumai lassanként elenyésztek s egy más rendszer fejlett ki nagyobb mértékben. Bele nem számítván vára őrségét, a birtokos nemes tartozott jobbágytelkei számának arányában fegyvereseket állítani ki, és pedig azon megyében, a hol illető birtoka feküdt. Az ország fő védelmi erejét, miután még a banderiumok is lassanként elenyésztek, a közfölkelések tevék. Mindenki személye, és birtoka aránya szerint, megfelelő számú fegyveressel tartozott kiállani. A banderiumok elenyészttével a megye mind nagyobb fontosságot nyert, s a csupán személyes érdekek mind jobban a közhazát és az országos törvényes hatóság tekintélyét képviselő testület érdekeibe olvadtak. — De ha egyfelől a megye a külön érdekeket mind jobban magába olvasztá, az országos főhatalom ellenében is nagyobb súlyt szerzett magának. A haza folytonos védelme megkívánta, hogy az országos közfölkeléseken kívül egy vagy több megye, a nádor fölszólítására, vagy

a nádornak csupán helybenhagyásával külön-fölkeléseket rendezzen, melyekben a vezér vagy szavazat utján választott kapitány volt, vagy a megye alispányja. A megye tartotta fen továbbá egy részt a végvárat. Ingyen munkákat adott a várak építésére s jó karban tartására, élelmezést szolgáltatott, sőt a XVII-ik század első felében, mintegy harmincz évi szünettel, a végvárok őrizetére is, mely a királyi kamara kötelessége volt, a megye rendelt saját költségén tartott katonaságot, a királyi katonai, vagy veterán őrség pótlására.

A megyei fölkeléseket méltán vádolták lassúsággal, melyeket a török hirtelen beütései többnyire készületlenül találnak, s több jeles országnagyunk ohajtotta, hogy állandó katonaság pótolja; meg is lett, de oly alakban, mely eléggé mutatja, mennyire nem szerette kiadni a nemes és a megye saját kezéből a haza védelmét. Elhatározottat, hogy a nemesek birtokuk bizonyos arányában a személyes fölkelés helyett a magok költségén tartsanak bizonyos számu fegyverest, ki az első felszólításra kész legyen fölülni, és kiállani. Ugyane katonák voltak azok, kiket a megyék az említett időkben az országos szomszéd végekre küldtek a helyőrség megerősítésére.

Nem szólok e rendszer fejlődési fokozatairól, s nem ereszkedem további részletekbe, inkább csak az intézmény szellemét akarván ismertetni. ¹⁾

Kisebb csatákra rendkívül edzetté, gyakorlottá válhatott e katonaság, de régi rendetlen katonasági természete megmaradt, s nagyobb ütközetekre nem volt se gyakorlata, se vezére. Továbbá a hadi erő nagyobb tömege csak önvédelemre fogott fegyvert most is. A részletes fölkelés megtartotta a közfölkelések jellemét, hogy csak saját határait védje a legnagyobb szükség esetében. Most is csak az önvédelem, a legfontosabb emberi jogok nevében nyult kardhoz a magyar. A tapasztalás ezen időkben számtalanszor bi-

¹⁾ A honvédelmi rendszer ismeretének fő kutforrása mint általán hazánk számos más régi viszonyaié, törvény könyvünk, a Corpus Juris. Igen becsesek és teljes hitelt érdemlők Eszterházy Miklós e tárgyban irt memorandumai a „Nemzeti könyvtár“-ban. Tüzetesen irt e tárgyról Horváth Mihály a Magyar Akadémia Évkönyveiben. VI-ik kötet 1840—42.

zonyította be, hogy az állandó országos katona sokkal kevésbé biztos öre a hazának, mint a honfi, ki más foglalkozások közepett csak végső esetben veszi elő a külöben mindig kifent kardot. A végbeli katonaság elaljasodása a XVII-ik században bebizonyította, hogy a zsoldosok, költséges voltak mellett, mily könnyen válnak hatalmaskodó urakká, s kellő fegyelem és pontos fizetés hiányában a nép oly zsarlóivá, mint az ellenség. A zsoldos a csupa védelmi harcban, se zsákmányt, se nagy előmenetelt se fényes dicsőséget nem remél. Egyedüli rugó a kötelesség teljesítése, mely szempontra nem sok egyes ember, s a tömeg egyáltalában nem emelkedik föl. Ellenben a nemzeti katonaság a védelmi harcokban mutatja ki fényes tulajdonait. Minden érdek, elkezdve az anyagin, a legerkölesiebbb érdekig elszántságra buzdítja. A jelszó: meghalni a családért és vagyonért, a nemzeti létért és függetlenségért, — szóval mindazon kisebb nagyobb értékű kincsek egész összegéért, melyeket a haza édes hangzású neve foglal magában. Egy rendszer sem oly alkalmas ez érzelmek felköltésére, mint a nemzeti honvédelmi rendszer. Mig a rendes katonaságnál a veszély s a bajok nöttével fogyton fogy az önérzet s vele a bátorság és gyakran a fenyíték, úgyhogy minden morális érzelem kivész a katonából, a nemzeti hadak soraiban annál természetesebben emekedik. Az állandó zsoldosnak, ki kenyérkeresetévé tette a fegyverviselést, ritkán van érzéke rá, mennyi nagy és szent érdek forog koczán saját életén és előléptetésén kívül a vesztes esetében. ¹⁾ A hazafi háta mögött számos egyéb kedves érdek áll, melyek mentői nemesebbek, annál nagyobb erkölcsi erőt adnak; — és soha sem érzi az ember ugy, mennyire szerette kedveljeit, mint mikor veszélyben látja forogni. Minél nagyobb a veszély, annál nagyobb az önfeláldozás, s annál számosabbak a hősi tettek példái. Soha sem hiányzott ez öseinknél, s soha sem volt nagyobb, mint mialatt az országnak угyszolván csak karimája maradt meg, s az is folyto-

¹⁾ Nem szölok a mai katonai rendszerekröl, melyekben egyesítve van félígméddig a két rendszer előnye, s melynek legtökéletesebb kifejezését a porosz rendszerben találjuk. E szerint zsoldos katona wíndenki, de csak élete bizonyos korában; s ez évek letelte után ismét visszaadatik a családnak és polgári életnek. Europa continensén, kivéve Svájcot, e rendszer uralkodik ma.

nosan s sokképen sanyargatva és minden feleli fenyegetve. Nem katona hanem táblabíró nemzet voltunk azon időkben is, — s a táblabíráknak köszönhetjük hazánkknak és nemzetünknek fönmaradását! — Megvolt e rendszernek számos gyöngye oldala, s többek közt egy, mely maradandó nemzeti jellemvonássá lett, hogy a mily nagy volt a fölbuzdulás a legfenyegetőbb veszélyek idején, oly nagy volt a hanyagság, ha a sürgető szükség nem volt nyakunkon. Soha sem volt készebb a magyar a vér- és vagyonáldozatra, mint azon tizenöt éves háboru alatt, mely 1606-ban a zsitvatoroki békességgel végződött, — s soha sem volt jobban elhanyagolva a honvédelmi rendszer, mint az utána következő időkben, midőn a folyton megújuló ál török békességek, s olykori szövetekezések álltatták a nemzetet.

A magyar honvédelmi rendszer más érdeme, hogy azon viszonyok közt egyedül volt lehetséges. A kincstár a megvolt kevés számu zsoldost sem birta fizetni. A szomszéd tartományok: Stíria, Ausztria, Csehország, Morva és Szilézia adakoztak a harmincz éves háborúig a magyar végekre; később, midőn Stíria kivételével a többi nem adakozott, az ország kereskedelmi érdekeinek rovására a harminczad emeltetett felenyivel a végbeliek eltarthatására. — A militia a leggazdaságosabb katonaság: szolgálat idején kívül nem kerül költségbe; — és militiánk köröskörül az ország határain mindenütt ott volt szükség esetében, kész a fölkelésre. Mily roppant hadseregre volt volna szükség, hogy a particularis expeditiók pótolva legyenek! Legalább is oly erősre, mely elegendő volt volna a török végképi kiverésére minden magyarországi birtokaiból. Ily hadsereg tartására képtelen volt az elszegényedett ország. Helyzetünk hozta magával, hogy úgyszólva minden bokrot védni kellett a török ellen, — s az állandó katonaság e védelemben rendkívül apró részekre oszolván egy talán 150 mértföldnyi határvonalon, az állandó katonaság egy fölönye, a tetszés szerinti őszpontosíthatás, elenyészett volna. Az ország nagy részében, tétlen és ingyen hever vala, s meglehet épen oda nem jut elég belőle, a hol hirtelen szükség vala rá. — A viszonyok itélik oda az elsőséget a nemzeti honvédelemnek a rendes katonaság fölött egy más tekintetben is. Ha a nemzet kiadja kezéből a fegyvert a katonának, tarthatott tőle, hogy kiadja vele önállóságát is. Biztosnak érzé magát, hogy a fegyver nem használtathatik a nemzet érdekei ellen, mert

az a ki viselte és az a ki határozott fölöle, ugyszólván egy szeméiy volt. Őseinknek szintoly kedves volt az ősi intézmények palladiuma, mint a haza földé, s néha azt is nem csupán szóval védelmezte, a mire nemesak hogy oly mértékben képtelen volt volna az állandó katona, hanem könnyen fordulhatott ellene.

Nem szenvedett kétséget, hogy a török elleni támadó föllépés, ezen örökre idegennek maradandott elemnek hazánk földéről való kiirtása, csak valamely állandó hadsereg által történhetik. A ki egyiket akarta, akarnia kellett a másikat is, s innen van, hogy az ország nagy kárára legjobb korában elhalt Zrinyi Miklósunk, ki a török ellen való támadó háborút sürgette, egyszersmind egy állandó magyar honvédsereg alkotását sürgeté, a nemzet bármily nagy áldozatával, nehogy idegen segédhadaknak adjunk okot a dicsekvésre a nagy föladat végrehajtásában. Az egész török erővel sik téren megküzdzeni, s a töröktől nagyobb várainkat visszavenni nagyobb ütökzetekre, összpontosítható, begyakorlott katonaságra volt szükség. Addig, mig e nagy háboru bekövetkezett, hazánk el nem foglalt részét a védelemre oly kitünően alkalmas fölkeleésekre kellett biznunk.

Védelmi állásunkban a rendes katonaság, a mint láttuk, a végvárakban elhelyezett őrség vala, melynek száma a XVII-dik században 8 - 10 - 13 ezer ember volt mindössze. Ezen, a 88 végvárban százanként fölosztott és elszórt erő meg nem védett; nem volt képes a török folytonos kicsapásait erélyesen visszavenni, s még kevésbé lehetett a roppant kiterjedésű védvonalon egyesíteni, mint a szomszéd megyék nemességét.

De viszonyainknál fogva a végbeli állandó katonaság is szorosan a védelemre volt kárhozzatva. A török véletlenül csaphatott ki nagyobb tömegekben is egyes falvainkra a határon, sőt néha a végvárakat háta mögött hagyván, messzebb vidéken is, megyéink belsejében dulhatott. Állandó katonáink csak azt tehatték, a mit a fölkelő nemesség. Legfeljebb a török támadó sereget föltarhták a további dulásban, megverhették s a zsákmányt elszedték tőle; de más elégtételt nem vehettek. A megtorlásban kezünk meg vala kötve.

A békekötések, a mint említettem, nem szüntették meg az ellenségeskedést. Csak annyi tartatott meg azokból, hogy más, nagyobb török sereg nem jött hódítani az országba, mint a mennyiben

volt, és hogy várakat ostromolni és elfoglalni nem volt szabad. A török, és magyar habár nem kivétel nélkül, a békekötéseknek csak ezen pontját tartotta meg, egyébiránt folyton folyt a dulakodás, úgy hogy a békekötés ennyiben tartva meg, nem fegyverszünet vala, hanem egy párba szabályaihoz hasonlított. — Mindkét rész fölpanaszolta ugyan a kisebb harcokat az alkudozásokban; de ezek nem voltak okok a béke fölmondására és nyílt háborúizetésre, csak a várak elfoglalása volt „casus belli“, s ezt mindkét rész szem előtt tartotta.

De a folyton tartó küzdelemnek ezen látszólag egyenlő föltételei mellett minden előny a török részen volt, s minden hátrány a mi részünkön. A magyar nem volt képes oly mértékkel mérni, mint a török. A török katonaság hallgatagul, a békekötés daczára is szabadnak tartotta a védtelen magyar faluk kirablását, és sokszor elpusztítását. A magyarnak a viszonzás lehetetlen volt. A török alatti falvakban a magyar katona saját testvéreit rablotta volna ki, a magyar földesur pedig saját jobbágyait, s a megye azokat, kik neki is fizetik az adót, — a mint következő czikkemben látni fogjuk. Midőn 1641-ben Izdenczy követül ment Konstáncz-nápolyba, azzal fenyegette Budán a beglerbéget, „Magyarországnak gondviselőjé“t, hogy ha katonái föl nem hagynak a rabiással, a magyarok sem fogják kimélni a töröknek adózó magyar falukat. Könnyen megtörténhetik, úgymond, hogy Budán, Fehérvártot, Egerben és Kanizsán éhen kell vesznie török őrsegeteknek; mert a magyar urak s különösen a végbeliek, még az is közülök, a ki nem szokott katonát tartani, egyező akarattal katonát szédnek, hogy földig pusztítsák az ama várak környékén levő helységeket! A jelen volt török hűbéresek megdöbbentek e fenyegetésre; úgylátszik, hittek a szavak komolyságában. De a török helytartó jobban ismerte a helyzetet. — „Annak magatok valljátok kárát, úgymond, a ki fejét a sziklába veri, a magáét töri be s nem a másét.“ — „Feledi a vezér, válaszolt Izdenczy, hogy az elkeseredett ember nem szokta nézni a maga kárát“ ¹⁾.

Lehet gondolni, hogy a beglerbég fölfogásának helyességét igazolta a következő, s hogy a magyarok részéről ez csak fenyegetőzés, vagy legfeljebb oly szándék volt, mely ha komolyan tárgyal-

¹⁾ Protocollum Eszterházyanum, a Múzeum kéziratai közt.

tatott is, tette nem került. — A fenebbi párbeszéd mindenesetre híven jellemzi, mily nyugton alhatott a török a birtokában volt helységek feltésétől.

Attól sem tarthatott, hogy az egyszer adófizetésre behódolt faluk a hübéresnek, vagy pasáknak megtagadják az engedelmességet. Jól tudták e helységek, hogy a török ily esetben kardhoz sőt nem tekintve saját kárát, üszökhöz is nyul. — A terrorismus védte meg a szegény magyar falukat a török számára.

A töröknek nagy előnye volt tehát egyfelől eszközei embertelenségében, másfelől a békeszerződés említett főpontjában, mely szerint várakat foglalni nem szabad. A török ily módon megtámadhatatlan volt. A visszatörölés csak a váraiból kijött törökön történhetett.

Ezen visszatörölések nagy része egészen védelmi volt, s csak azon esetben történt, ba a török önszántából rabolni jött a magyar határok felé.

Erre volt szorítva helyzeténél fogva törvényesen és országosan elismert katonaságunknak valamint insurgens, úgy zsoldos része is. Volt azonban honvédelmi reudszerünknek egy hivatlan része : a kóbor lovasok és hajdúk egész serege, mely kisebb csoportokban barangolt az ország behódolt és be nem hódolt felében. Akkori időkben a gyalogját szabad hajdúnak, a lovasát szabad huszárnak nevezték. Törvénykönyvünk legszigorúbb büntetései, melyeknél fogva bárkinek szabad volt az ilyet agyonverni, a hol találja, mind hasztalan volt kiütásukra. Ezeket a török uralkodási és rablási rendszer teremtette elő : a földönfutóvá lettek roppant száma, kiket mint zsoldosokat nem lehetett tartani, mert annyi zsoldosra nem volt szükség, kik munkát nem kaptak s koldulásra sem adták magokat, vagy nem bujdosnak ki külföldi hadi szolgálatra, a mi gyakran tiltva is volt, rablásra adta magát, vagy saját kezére, vagy, a mi elég sajnós, némely várat tartó urak firmája alatt. A hová a török betette lábát, a rendszere kíséretében járó inség mindenütt seregestül kelté ki a rablókat, kiknek száma csaknem külön néposztályt képezett. A kiket szolgálatába nem vett a török, rendkívül alkalmatlanokká váltak ránézve.

A szabad legények magára a magyarra nézve az ország nyomorát nagy mértékben növelték. A nemes néha miattok nem merte odahagyni családját, midőn a török ellen fegyvert kelle

fogni; de ezek viselték a folytonos támadó harcokat a török ellen, s ezek miatt nem lehetett hátországban saját földén a várfalakon kívül. A szabad hajduság kisebb nagyobb csapatokban nemcsak a határszéleken járt, hanem behatott a török birtok belsejébe. A mint a nagykőrösi adatok mutatják, e község határán is gyakran fordultak meg.

Az ily rablásnak ritkán akadt ura. Az Erdély felőli részeken az erdélyiek a magyarországiakra, emezek azokra fogták rá, s a török hajlandó volt a rablók tetteiben a törvényes katonák tetteit látni, hogy tiszszeresen vehessen elégtételt a be nem hódolt magyar falukon. Mily messze s általánosan elterjedtek a török rablások, többek közt híven mutatja egy Bethlen Gábor idejébeli török követség utasítása, melyet ő mint „Magyarország királya“ a szövetséges tartományokkal együtt küldött a törökhöz, s melyben a rablások felbízgatásával a németek vádoltatnak, a mi bármint állott is, a rablások tények maradnak. A tények ezek: Midőn Belgrádból Székes Fehérvárra zsoldot küldött a török, a kóborlók (vagatores) kirabolták és sok török katonát és tisztet (agát) öltek meg. Ibrahim koppáni, és a mohácsi béget török földön fogták el s Győrre vitték fogva. Temesvár kerületében a gyulai szandzsákbéget 60 jeles agával és birtokos nrral, valamint számos katonával együtt meggyilkolták. Több birtokos törököt és agát egyszer Temesvár kapujáig üldöztek, sokat elfogyán közülök. A lippai béget Lippától nem messze ölték meg. — Szolnok alá számos rabló gyűlt. A várat be kellett zárni előlök; de valamennyi marhat találtak a határban, elvitték, — elfogták a város timár-agáját, s csak 1800 tallér váltságon bocsátották ki. ¹⁾ Ezen rablásokra legtöbb adatokat szolgáltatnak a török követségek, melyek alkalmaival a törökök a mi panaszaink ellenében többnyire ilyenmü sérelmeket hoztak föl, habár a zsitvatoroki békekötés V-ik pontjára hivatkozván, a következő békeszerződések kikötötték, hogy a kisebb rablások ne szolgáljanak okul az ellenségeskedésre. ²⁾

¹⁾ Katona XXX. kötet. 1620-hoz.

²⁾ *Sancta haec pax propter res levioris momenti non interrumpatur. Ex quacunq[ue] parte quidam ex leges vagatores excurrerint, eorum depraedationibus et rapinis, utrius parti noxiis haec pax nulla ratione solvetur.* Fogassék el az ilyen, s lakoljon életé-

E rablások számos voltáról, s a rabló csapatok erejéről tanuskodik maga a martalóczok testületének létesítése is a török földön. Tudjuk, mennyi rablást követtek el a magyar falukon a martalóczok, kiknek bélyegző neve maig is fenmaradt. Eredetileg azonban a török zsandárai voltak a határokon, s különösen Viddin táján. Szulejmán alatt egy törvény kelt rájok nézve, mely így szól: Mivel az előbbi időkben minden tavasszal rablók és csatázók keltek át a Dunán az ellenséges földről, s ott a lakosok közt rabolnak, 26 j a n i e s á r f i állittatik föl a határ őrzésére martalócz név alatt. Ugyanekkor a csernarákai kerületben, a hol a vizen átkelt rablók a falukat dulják és foglyokat visznek el, 31 határőr állittatott föl ugyanazon név alatt. ¹⁾ Ez eset mutatja, mily szabadon, s mily nagy számmal barangoltak a birodalom minden nemzetbeli rablói a török területen. Némelyeket ezek közül zsoldjába vett a török; — de még eddig nem láttam arra mutató adatot, hogy a magyar hajdú elvetemülését ily árulással tetézte volna.

Ezen rabló czirkálásoknak egy hasznát nem lehet tagadni. Minden följosít azon meggyőződésre, hogy a török nemcsak azért nem lakott meg nem erősített helyen, mivel így katonailag oly használható nem lett volna a megszálló sereg, hanem lehetlen volt elszorva laknia, mivel élete és vagyona egy perezig sem volt biztosságban a szabad hajdúk miatt, kik ép úgy raboltak marhát, mint embert, s olykor eladták a magyar várőröknek, kik váltságpénzt kaptak érte a töröktől, vagy kicserélték keresztyén foglyokkal. — A törököt ezen szabad legénység háborgatta leginkább saját földjén, s hihető, hogy ezen időből származik a magyar népnél a szegény legény iránti rokonszenv, mely a népköltészetbe is átment. A szintén török alatt állott szerbek balladái is többnyire ily szabad legények hősiességéről szólnak.

Azonban, ha a költészet eszményítette is e rabló hadat, a valóság súlyos vádakot mutat föl ellenök. A behódolt szegény népen élösködén, s néha azt is fosztogatván, az tünik ki, hogy több kárt tettek, mint hasznot. A töröknek tett károk inkább csak alkalmatlankodások és ingerlések voltak, azon károkhoz képest,

vel, miután törvényt láttak rá. Az 1620-iki békekötés VII-dik pontja. Katonánál: XXX. köt.

¹⁾ Hammer: D. Osm. R. Staatsverfassung I. k. 318—191.

melyeket nekünk tett a török, s a magyar rablók is csak azt bizonyíták, hogy helyzetünk nem engedi meg a támadó háborút. Ha a behódolt magyar falukat a török maga fiaival népesíti be, nagy fontosságot nyertek volna a hajdúk az ország hadi rendszerében; a „back-woodmen“-ek valamint Amerikában, ugy másutt is hasznosak lehetnek egy terjeszkedő és hódító államban, de a hol minden a védelmemre utal, nem alkalmas eszközök.

Míg a török uralkodási rendszerrel öszhangzott minden, a mi a terjeszkedési vágyat s a megvoltnak elvesztegetését elősegítette, a mi kormányrendszerünkkel mindez ellenkezett, — minden a vagyonnal és erővel való gazdálkodásra és a corserválásra volt számítva. Hadi állásunk is passiv volt, s csak a meglevő megtartásával kellett beérnünk.

Ezekben foglalám össze a két szemben álló félnek főbb jellemvonásait és helyzetét, a tárgy terjedelméhez képest igen röviden és hézagosan; de kitűzött céloomhoz képest talán igen is bőven. Szolgáljon mentségemül, hogy a török és magyar állapotok sarkpontját azon időkbén a katonai és honvédelmi rendszer képezte. Különösen a török alatti jobbágyok helyzetét nehezen értjük mindkét fél hadi intézményei természetének és a katonai helyzetnek némi ismerete nélkül. Következő czikkem egészen a hódolt helyek állapotjáról fog szólni.

SALAMON FERENCZ.

HEDVIG KIRÁLYNŐ.

Hatalma, dicsősége tetőpontján legforróbb kívánsága teljesítetlen maradt Nagy Lajosnak : egy fiu örökös, a kire hagyja roppant birodalmát, melynek három tenger pantvirányai képezték határait.

Hanyatló kora e vágy teljesedésének végső reményét is meghüsitván, életben maradt két leánya közül az idősbiket, Máriát, kívánta utódává tenni összes birodalmában,

A magyar rendektől, kik az általa nagygyá, Európában föltételező hatalomná lett országuk dicsőségére büszkék, a lovasias, nagy király iránt magokat mindig hálásoknak mutatták, ezt bizton remélheté Lajos. De a lengyeleket, kik őt alig ismerték, örökös távolléte miatt nem igen kedvelték, csak nagy engedményekkel birhatta e kedvezésre, melyek a korona hatalmát az ország kormányában igen meggyöngítették, az addigi adózásokat csaknem egészen megszüntették. Ez áron a lengyel rendek az 1374-ki őszön, Kassán tartott gyűlésökön, végre hajlandokká lettek, ünepélyes fogadást tenniök, hogy a király halála után leányai közül azt ismerendik el a trón örökösének, kit vagy ő maga, vagy édes anyja, a Nagy-Kázmér leánya, vagy neje Erzsébet királyné jelölend ki utódául.

Egy pár évvel utóbb Lajos, Mária leányát Zsigmondnak, az ifju brandenburgi határgrófnak, IV. Károly császár fiának, a kisebb Hedviget pedig Vilmosnak, Leopold osztrák herczeg fiának jegyezte el. De bár összes birodalmát Máriának szánta volt, örökösének őt forma szerint egyik országában sem nevezte ki.

Azonban 1381-ben, Vladisláv gnievkovi herceg, a kihalt lengyel királyi ház rokona, ki hitvese halála feletti fájalmában a Sz. Benedek szerzetében baráttá lett, s igényeiről a lengyel koronára tíz ezer forintért s egy magyarországi apátságért lemondott volt, nyugtalankodni kezdett. VII. Kellemen avignoni ellenpápa, az őt elismerni nem akaró Lajos hirály ellen boszút forralva, addig izgatta a baráttá lett herceget, míg ez végre igényeit a lengyel koronára ismét érvényesíteni kívánta.

A Lajoshoz hű rendek, nehogy országukat az agg király halála zavarokba bonyolítsa, azon kérelemmel járultak hozzá, ne késsék a trónöröködést minél előbb bővebben meghatározni. Lajos ennél fogva a lengyel rendeknek 1382-ki júliusban Zólyomba országgyűlést hirdetett, hol aztán némi tanácskozások után ezek Máriának és leendő férjének Zsigmondnak hódolatukat meg is tették.

A tizenöt éves Zsigmond egy magyar sereg élén, Bodzanta gneseni érsek, Szendigov krakói és Damarat nagy-lengyelországi főkapitányok vezérlete mellett, azonnal Lengyelországba ment, s a királyi várakat elfoglalván, azoknak várnagyait a maga hűségére esküdteté. De kedvességre, miként később Magyarorszáiban, úgy itt sem tudott szert tenni a korán ledér, önkényre hajló Zsigmond. Miután Nagy Lajos még azon évben meghalt, a rendek közül sokan ellene támadtak, s egy gyűlésökből megüzenték Lajos özvegyének Erzsébet királynénak, hogy Zsigmondot királyokul elismerni nem akarják; készek mindazáltal leányai egyikét királynőjöknek elfogadni, de ezt is csak azon feltétel alatt, hogy országukban lakjék s egy általok választandó hercegnek adja kezét. Küldjön hozzájuk követeket, kik válaszát a Miklós napra Viszliczára kihirdetett országgyűlésen előadják.

A királyné kinek nyugalmát Magyarorszáiban is zavarok háborgatták, kellemetlenül vette a hírt; Zsigmondot ő maga sem szerette, és sietett megnyugtanni a lengyeleket. Meghagyása szerint István egri, János csanádi püspök s két világi ur, Viszliczára utazván, kijelenték a rendeknek, hogy a királyné Zsigmondot, miután iránta ellenszenvvel viseltetnek, nem akarja reájok tolni; kéri mindazáltal őket, halaszszák el a királyválasztást; míg leányairól bővebben intézkednék. A válasz tetszett a lengyel uraknak; minek következtében Zsigmond, kit Krakóba be sem bocsátottak,

boszusan tért vissza Magyarországba, Domarat főkapitányra bízván az ország kormányát.

Azonban Domarat nem bírta a közbirodalmat, s a fejetlen országban mind több zavar támadt. A lengyelek e miatt az 1383-dik év folytában nem szüntek meg kérelmeikkel fárasztani Erzsébetet, küldené be hozzájuk mennél előbb leányai valamelyikét, ki aztán az általok választandó királyi férjjel fölöttök uralkodjék.

II. Erzsébet királyné, mind sulyosbodó körülményei közt, nem vélte tovább is mellőzhetni a lengyelek kérelmét. Benedek veszprémi püspök és két világi ur által megüzente nekik, hogy őket a Máriának és Zsigmondnak tett hódolat kötelezése alól fölmenti, ugy mindazáltal, hogy fiatalabb leányát Hedviget, s ennek jegyezését, Vilmos osztrák herceget ismerjék el királyuknak. Igérte egyszersmind, hogy a hercegnét husvét ünnepe táján nem mulasztja el, hozzájuk küldeni, hogy megkoronázzák; de azután őt ismét visszaküldetni kívánja, hogy a gyöngye gyermek három évig még anyai gond alatt növekedjék.

De az osztrák Vilmos nem tetszett a lengyeleknek. Tartománya távolabb feküdt, hogysesem benne a Lengyelország szabadságára mind veszélyesbé lett litvánok ellen támaszt nyerni remélhetének. A gyűlésen tehát pártokra szakadva, részök Vladisláv oppelni herceget, részök Szemovit maszovi vezért kívánta királylyá s Hedvig férjévé választani. Az utóbbik partja győzött. A magyar követek azon válaszszal bocsáttattak vissza, hogy a rendek készek ugyan megtartani az esküt, melylyel magokat a boldogult Lajos király leányai iránt lekötötték; de ez arra őket nem kötelezheti, hogy a hiú ígéretek s halogatások alatt hazájokat a nőttön növä zavarokban elveszni engedjék. Ha tehát Hedvig hercegné a jövő pünkösztig Lengyelországba jő, s a számára választandó férjjel benmarad, és a Lengyelországtól elszakasztott Galicziát visszakapcsolni igéri, készek őt királynéjoknak elfogadni s megkonázni; különben mást emelnek a megürült királyi székre.

A határozott válasz megdöbbsenté Erzsébetet. Visszatüzen tehát legyenek békével, még az év folytában hozzájuk viszi Hedvig leányát. A királyné valóban utnak indult, de esak Kassára. Innen beüzen a lengyeleknek, hogy szívesen menne hozzájuk, de a vízáradások miatt utját nem folytathatja; kéri tehát őket, küldenének hozzá felešebb számú urakat, kikkel Kassán végezessen. A len-

gyelek engedtek a kérelemnek s hat urat küldének Kassára, kik aztán Erzsébettel oly szerződést kötöttek, hogy Hedvig a jövő Sz. Márton napra Krakóba vitessék, s egy a nemzet által választandó férjjel keljen egybe. Ha Hedvig örökös nélkül halna meg, Lengyelország Máriára s örökösére-, ha viszont ez halna meg gyermek nélkül, Magyarország szálljon Hedvigre s örökösére; s ekként a két ország közti kapocs továbbra is fennmaradjon.

De a szerződés nem elégítette ki az egész nemzetet: Szemovit pártja királynak kiáltotta ki. Erzsébet, kinek szintén nem volt nagy kedve gyöngye leánykáját idegen kezekre bízni, a szerződés megszegése miatt panaszt emelt, s Hedvig helyett Zsigmondot és Dömötör erztergami érseket küldé tizenkét czernyi sereg élén Lengyelországba, hogy leányai örökségét Szemovit ellen védelmezzék. Zsigmond a királyi ház híveit jó érzelemben találta, és segedelmökkel Szemovitot megverte, tartományát elpusztította. Utóbb Vladisláv oppelni herceg békét szerzett a felek között; de Szemovitnak egyelőre le kellett mondania igényeiről a koronára.

III. Azonban egy más oldalról újabb zivatar fenyegette Lengyelországot. A lithvánok, a belzavaroktól felbátorítva, minden órán betörni készültek. Szandigov krakói főkapitány ennél fogva, a rendek megbiztából, a lengyel fiatalság virágától kísértetve, 1384-ben Magyarországra küldetett, hogy megfejtse Erzsébetnek, mennyire veszélyeztetí mind Lengyelországot, mind a maga családjának jövőjét, ha még tovább is késnék végrehajtani a kaszai szerződést.

A követ Zarában találta a királynékat. Megbizatása szerint kéré őket, küldenék mennél elébb Krakóba, hogy ott megkoronáztatván, a trónváltozási zavaroknak valahára vége szakadjon. A lengyel rendek nem ellenzik, hogy királynőjük azután mindjárt visszahozassék, s mig felnő, anyjának gondjai alatt maradjon. Hogy Erzsébetet a kérelemre hajlandóvá tegye, késznek nyilatkozott, a kíséretében levő előkelő lengyel ifjakat tuszul Magyarországba hagyni, mig leánya visszahozatnék.

Erzsébet tétovázva, határozatlanul válaszolt; s midőn látná, hogy az e miatt boszus Szandigov tüstént távozni akar, nehogy a hatalmában lévő Krakóval tőle elpártoljon, őt letartóztatja, és Zarnovszky szandomiri főkapitányt oly meghagyással küldi vissza, hogy Krakót a maga hatalmába ejtené s az utóbb oda rendelendő

magyaroknak adná által. De a fondorlat tudára esett Szandigovnak. Ő tehát azonnal gyors futárt indit Krakóba, s a várnagyot meginteti, hogy a várat senkinek át ne adja. Majd néhány embe-
reivel Zárából maga is megszökik, s váltott lovakon oly sebesen nyargal vissza, hogy naponként hatvau mérföldet hagyott hátra, s magát a futárt is megelőzte. Erzsébet királyné távoztáról értesül-
vén, kíséretén állja boszuját, s a nemes ifjakat, Szandigovnak jobbára rokonait, foglyokká téteti.

A rendek, Szandigov hazatérte után marcezius 2-ra Radomsz-
kiba gyűlést hirdettek. A vita itt hevesen folyt. Némelyek azonnal királyt akartak választani; mások azonban még sem voltak haj-
landók megszegni Lajos királynak mondott esküjüket, s mielőtt attól elállanának, még egy kísérletet kívántak tenni Erzsébetnél. Megegyezett végre ebben a többi is; de oly feltétel alatt, hogy ün-
nepélyes követség helyett csak egy hírnök küldesssk a királynéhoz, miből ez lássa, mily boszus, lázadásra mily hajlandó a rendek kedélye. Végzéssé lön e mellett, hogy ezentul se az ország több követséget ne küldjön, se magától ne merje valaki meglátogatni a királynékat. Hírnökül Vavelszky lovag neveztetett, s az üzenet akként hangzott, hogy ha Erzsébet királyné Hedviget május 8-ra Krakóba nem küldi, több követséget ne várjon; mert a rendek esküvel kötelezték légyen magokat, hogy az nap más királyt fog-
nak magoknak választani.

Erzsébet azért-e, hogy a két ország, melyet egyesíteni Robert Károlynak és Lajosnak annyi bajába került, egymástól el ne szakadjon? — vagy mivel gyöngé leányát még egyáltalában nem akarta elboesátani anyai szárnya alól, a lengyelek e fenyegetésére Zsigmondot, Mária jegyését, Lengyelország kormányzójává nevezte s egy sereg élén Krakó felé indította.

De e lépés még inkább felbosszantá a lengyeleket, s már azok is elszakadtak Erzsébettől és leányától, kik eddigelé pártján voltak. Büszkeségök fellázadt, hogy a magyarok, s ezek által tanácslott gyöngé nők kénye akar nekik törvényt szabni. E fölött a ledér erkölcsü Zsigmondot is rég gyűlölték. Azonnal sereget gyűjtének tehát, és Szandecznél tábort ütven, megüzenték Zsigmondnak, ki már Lubovláig érkezett, ne folytassa tovább utját, mert őt se királynak, se kormányzónak nem hajlandók befogadni; ha szavokra nem ügyel, mint ellenséggel fognak vele banni.

Zsigmond visszatüzen s kéri őket, küldjenek néhányat magok közül Lubovlára, kikkel az ország ügyeiről értekezéék; s midőn ennek folytán Szandigov két más urral táborában megjelent, pünköst napot kívánta határnapul kitűzetni, a meddig Hedvig Krakóba utazzék. Az urak némi vonakodás után végre megegyeztek; Zsigmond viszont a fogoly ifjakat ígérte szabadon bocsáttatni s visszatért. Nemsokára utána jött Szandigov is, de csak mint magán személy, hogy a foglyok kiszabadítását sürgesse. Egyszermind komolyan előterjeszté a királynénak, hogy elveszettnek tekintse Lengyelországot, ha Hedvig annyi halogatás után sem jelenék meg Krakóban a jövő pünköstre.

IV. Erzsébet végre engedett: Hedviget, bár határnap után, Dömötör cardinál s esztergami érsek, János csanádi püspök, és számos világi ur kíséretében, valahára elküldé Krakóba. A királyi hölgy nagy értékű arany s ezüst edényeket, drága posztókat és ékszereket hozott magával. A lengyelek jöttének hírére csoportosan siettek elébe s nagy ünnepélylyel vitték be fővárosukba. A királyi szűz, bár alig haladta meg a tizennégy évet, kora fejlettségű szépsége, kellemei, nyájassága által első tekintetre meghódítá a lengyelek sziveit. Feledve lön minden boszuság és kellemetlenség, melybe megnyerése került. Birtokában boldogok, a nélkül hogy férjéről eleve gondoskodának, őt 1385-ki october 15-kén, Sz. Hedvig napján, Bodzanta gneseni érsek által, számos magyar ur jelenlétében, nagy ünnepélylyel megkoronáztatják, s addig, is, míg számára férjet választának, teljes kormányhatalommal ruházzák tel. „Nem is csoda, — ugymond egy azon kori lengyel író — mert őt olyannak látták, hogy alakját becsérzete, bájait szemérme, szépségét erényei, dicsőségét, gazdagságát mérsékeltse és szerénysége hatalmát szelidsége messze túlhaladná. Látták, hogy a természet őt ritka szépséggel ékesítette föl; ezen felül a tudományokban jártas, magaviseletében mivelt, a küldiszt nem csak származásának fénye, hanem még inkább a női méltóság által fentartani tudó, melyet a szende ártatlanság bájai különösen emeltek. Az ég ehhez még egy kitünőbb, a kor változásától is ment szépségül, a nők legfőbb ékességét, a szemérmot oly feltűnő vonásokban lehelte homlokára, hogy minden erény tárházának látszanék. Alig haladta meg a gyermekség éveit, s már is oly érettnék

találatott, hogy minden szava, minden tette komoly méltósággal párosult.“ A lengyelek szerelmesek lőnek a szép királynéba.

A királynő ritka szépségének hire hamar tulhatott az ország határain. Jagyelló, a litvánok nagy fejedelme, e kósza hírektől ingereltetve, titkon kémeket küld Krakóba, hogy neki Hedvigről bővebb tudósítást hozzanak. A kémek visszatérvén, a híreket is meghaladták magasztalásaikkal; s oly elragadtatással szoltak a királynő szépségéről, páratlan bájairól, hogy Jagyelló látatlanba is szerelemre gyuladt iránta, s két öcsesét Szkirgyelló és Borits vezéreket Hanulo vilnai főkapitánynyal azonnal Krakóba küldte.

V. A követek az ország tanácsában Hedvig elejébe vezetvén, nagy becsű ajándékokat raktak lábaihoz; és Szkirgyelló következő szavakban terjeszté elő küldetése tárgyát: „Rég ideje, hogy Jagyelló, Lithvánia hatalmas fejedelme nagy fejedelmek által sürgettetik, hagyná el ősei vallását, lenne keresztyénné. Mire őt eddigelé se rábeszélés se a porosz keresztesek fegyverei rá nem bírhatták, azt isten neked tartá fen dicsőségedül, felséges királynő. Ha felséged a mi nagy fejedelmünket, Jagyellót jegyesének elfogadni hajlandó, ő késznek jelenti magát nem csak a keresztséget fölvenni, hanem ennél még nagyobb dolgokat is végrehajtani. A fölött ugyanis, hogy összes népével a katholika egyház kebelébe térni igérkezik; kész szabadon bocsátani valamennyi keresztyén foglyait; hajlandó öröklött és szerzett birodalmát Lengyelországgal örökre egyesíteni, Pomeraniát, Kulmát, Dobrezinát, Szeziát, Vielunát és minden egyéb Lengyelországtól leszakasztott földeket ezen országba visszakeblezni; kész ősi kincseit ezen országba hozni, s ennek javára fordítani; s végre még Vilmos osztrák herczegnek is lefizetni a két száz ezer forintot, mely neki Hedvig királyné eljegyeztetésekor lekötöttetett.

A lengyel urak nagy örömmel hallották a litvánok ajánlatát, mely országukat azontúl nemesak a harezias szomszédok pusztításaitól megóvándó, hanem egyszersmind oly hatalomra emelendő vala, hogy avval éjszakon senki többé nem fogna mérközhetni. De bár ezért felette kívánták is annak elfogadását: szeretett királynéjuk hajlamait sem akarták erőszakolni, s az ügyet ennek s anyjának elhatározásától függeszték fel.

Hedvig maga rémülettel fogadta a követség ajánlatát. A korán kifejlett szűz szive már nem volt szabad: kezével együtt

azt is oda adta volt jegyesének, Vilmos osztrák hercegnek, kivel eljegyeztetése után többször találkozott. Tudván azonban, hogy Vilmos, anyjának, Erzsébet királynőnek is kedvence, ennek elhatározására kívánta bizatni az adandó választ. A követek tehát Magyarországra utasítottak, s a lengyel urak közül is hárman adattak melléjük, kik Erzsébet előtt országuk s a keresztyénség érdekeit fejtegetvén, tőle kedvező választ nyerni ügyekezének.

Erzsébet, ki mielőtt Hedviget Lengyelországba küldötte, ennek házassági szerződését az osztrák Vilmostal újabban is megerősíté, ¹⁾ eleinte annál kedvetlenebb érzellemmel fogadta a követséget, minthogy ismerte leánya hajlamait Vilmoshoz, s a pogány, műveletlen nő iránt maga is ellenszenvvel viseltetett. De a lengyel követek nem tágitottak. Hosszan kifejtették a nagy hasznot, mely e házasságból mind Lengyelországra, mind az egész keresztyénségre hármandó; értésére adták egyszersmind mily nehéz volna a lengyel rendeket, bár az ügy elhatározását, tiszteletből, rábizták, e kívánatuktól elmozdítani; előadták, mennyi baj, sőt mennyi veszély érhetné szeretett királynőjüket, ha a harczias Jagyelló, tagadó válasz által haragra ingereltetvén, mint dühös ellenség támadná meg Hedvig királynőt, kinek most a szerelem lánczain rabja lenni ajánlkozik.

Erzsébet végre kijelenté, hogy a házasságot nem ellenzi, ha arra Jagyelló s a lengyel rendek Hedvig hajlamát is megnyerhetik. A királyné e válaszára kétségkívül nagy s tán a keresztyénség érdekeinél is nagyobb befolyása volt annak, hogy Kis Károly a pártos uraktól meghívatva, ekkoron már Magyarorszában volt s Mária öröksége menthetetlenül elveszettnek látszott.

VI. Azonban, míg a követség Budán járt, Hedvig s bizodalmasabb hívei, kikkel Jagyelló iránti ellenszenvét közlé, mindent elkövetének, hogy a lengyel urak között pártot alkossanak, mely a tervezett házasságot meggátolja. A siker annál valószínűbbnek látszott, mindhogy Nagy-Lengyelország rendei közül még most is sokan találkoztak, kik a hozzájuk közelebb lévő Szemovit maszovi

¹⁾ Az okmányban Fejétnél : Cod. dipl. X, 1, 141. hibásan áll 1384, 1385 helyett, mint a bécsi csász. titkos levéltár eredeti je bizonyítja.

s kujavi herceget kívánták emelni a királyi trónra. A tanácsosok közül valóban sikerült is többeket megnyerni; és midőn a követek Magyarországból visszatértek, a meghallgatásuk végett kihirdetett országgyűlés rendei sokaig nem tudtak megegyezni, kit választanak királyokul. Nagy Lengyelországból kevesen jelentek meg; s ezek a honmaradtak nevében is Szemovit mellett küzdöttek. Mások Vladisláv oppelni herceg igényeit támogatták. A Hedvig által megnyert urak méltatlannak állították, hogy a keresztyén fejedelmeket mellőzve, idegent és pogányt emeljenek magok fölébe, ki e fölött még szeretett királynőjük hajlamát sem bírja. A királynőt, ki által hazájokat boldogíttatni reménylik, ne tegyék boldogtalanná házi viszonyaiban; s ha már idegent kell választani, válaszszaak meg azt, kinek a boldogult nagy király leányát eljegyezte, s ez maga szívét is oda adta.

De végre is azon párt győzött, mely Jagyelló megválasztásából oly nagy hasznot látott eredni az országra és a keresztyénségre. Szemovit megválasztása, mondák, kevés előnyt nyujt az országnak. Az osztrák herceg, tartományának távolsága miatt, szükség idején nem igen lehetne az ország segedelmére. A királynő ellenszenvét legyőzheti annak tudata, hogy még az utókorban is halhatatlan lesz érdeme az ország és a keresztyenség iránt; lehet-e kegyes szívének szebb érzelme annál, hogy a keresztyén vallás jótékony, üdvezítő világa ő általa fog bevitetni annyi népek közé? Az áldozatnak, melyet e nagy előnyökért hoz, mind ezen, mind a jövő életben örök dicsőség lesz jutalma.

„Ezen érvek, ugymond egy lengyel író — mérsékelték a már akkor is igen jámbor és vallásos királynő ellenszenvét“; mit a rendek észrevévén, nyomban elhatározták, hogy Jagyellóért követek menjenek Lithvániába, kik ajánlatainak teljesítése iránt újabb ígérletét vévén, őt Krakóba hoznák.

VII. Hedvig szívében a szerelem hevesen küzdött a vallásos érzettel. Pillanatra, a sok rábeszélés közt, győzött ugyan emez; de nem sokára ismét felülkerekedett a szerelmi, szenvedély: s daleviczei Gnievoss krakói alkamarást, bizodalmasabb hívei egyikét sebes utakban jegyeséhez, Vilmos herceghez küldötte, kérvén őt, sietne Krakóba, ha kezét s evvel együtt Lengyelországot elveszteni nem akarja. Vilmos egy csapat hűbéresét azonnal felültetvén, s kincseit magához vévén, a szerelem szárnyain siette Gnievoss ka-

lauzlása alatt kedveséhez, s kevéssel a gyűlés eloszlása után váratlanul Krakóban termett.

A lengyel urak nagy kedvetlenséggel látták a herceget, s őt a várba be sem bocsátották; de egyébiránt senki közölközni nem merete kedvét szegni a szeretett királynőnek, látván, mily áradó örömmel fogadja vendégét. Vilmos jelenléte elfeledteté Hedviggel az országgyűlésnek adott szavát; elfeledteté az ország s a vallás érdekeit: őt most egy mindennél hatalmasabb érzelem hatotta át, a szerelem. Hedvig boldog vala a szeretett ifju közelében. Ellenszenve utálattá fokozódott Jagyelló iránt, kit soha nem látott, kit pogányságában miveletlennek, vad erkölcsűnek, testére nézve rútnak lenni hallott; s gondolni sem akart többé az utált házasságra. Ő most csak szerelmének élt; s mivel Vilmos a várba nem bocsátatván, a ferenczesek külvárosi zárdájában foglalt szállást, maga látogató meg őt nőkiséretével a zárdában. Vágynai a Vilmostól megvesztegetett Gnievoss alkamarás által támogattatván, e látogatások mind gyakoriabbak lőnek; az ifju pár boldogsága érzelmétől elragadtatva, több ízben tánczvizigalomnak is átengedte magát a zárdá ebédlőjében.

Igy tartott ez több napig. A jelenvolt lengyel urak hasztalan járultak előterjesztéseikkel a szerelmes királynőhöz: ő nem hallá azokat. Szive választottának jelenléte, a gyakori bizodalmas társalgás kedvesével, a nagyok minden okoskodásai, előterjesztései daczára, elhatároztatá vele, hogy boldogult atyjának rendelete szerint összekeljen hercegével. Reménylé kétségkívül, ha ez egyszer megtörténtté lesz, a tény előtt elnémul a rendek ellenzése: Vilmos, mint férje, királylyá fogadtatik el, s ő — boldog leend.

Egy napon tehát feles katonaságtól s több uraktól is kíséretelve, lemegy a zárdába, s annak templomában az esküvőt az egyház formái szerint végrehajtatja. Jelen voltak-e e ténynél a kíséretében levő urak, bizonytalan; de a tény egy tekintélyes iró bizonyosnak állítja. Lehet, s úgy látszik, legvalószínűbb, hogy valamelyik szerzetes atya csak női kíséretének jelenlétében, lopva mondá el fölöttök az egyház áldását.

A királynő ezután a várba visszatérvén, intézkedik, hogy titkon Vilmos is a várba hozassék. A csel azonban nem sikerült. Karozvaki Dobezló várnagy s a többi urak őrszemeit nem lehetett elkerülni. Vilmos herceg, midőn a kapun át akar lépni, kizáratik,

s méltatlanságokkal illetve visszaüzetik. Hedvig, a történetekről értesülvén, szerelme hevében haragra gyul, s maga készül lemenni mátkájához. De a kapukat ő is zárva leli; min annyira felindul, hogy fejszét parancsol előhozatni, s azt megragadván, önkezeivel készül levérni a kapu zárait. Azonban Goray Döme lovag kérelmei, s még inkább tehetetlenségének érzete nem sokára eszméltre ébresztették a hevében mindenről megfélemedezett királyi hölgyet; s arcán szégyenpirral, szívében epesztő búval tér vissza várakába.

Az országnagyok ezentúl megkettőztették vigyázatukat, nehogy a fiatal pár valamiképen tanuk nélkül találkozzván, országos tervöket meghiusítsa, vagy oly bonyodalmat idézzon elő, melynek megoldása újabb zavarokba döntse az országot. Vilmos herczeg ezentúl nem maradhatott oly békésen, mint eddig, a városban. Cselekednek jött nyomába, melyektől szabadságát, sőt életét is féltetné; s nem sokára, belátván házassága lehetetlenségét, kevesek kíséretében, titkon és sietve távozott Krakóból, még kincseit is hátrahagyván, melyek aztán Guievoss birtokában maradtak.

VIII. Vilmos herczeg szökéshez hasonló távoztának kétségkívül az volt legfőbb oka, hogy Jagyelló ekkoron már nagy kísérettel közeledett Krakó felé. A legyel követektől kísértetve Lublinba érkezvén, ott több napig mulatott, bevárando az országnagyok megérkezését. Hogy ezeknek időt engedjen mennél számosabban gyűlni maga köré, miután a távozott vetélytárstól sem volt már mit tartania, Lublinból is rövid napi utakban közeledett Krakó felé. Így akarták ezt a lengyel egyházi s világi nagyok, kik elébb Hedviggel kívántak végezni, ellenszenvét Jagyelló irányában eloszlatni. Ezek nem szüntek meg előterjesztéseikkel ostromolni a hölgy szívét. A püspökök leginkább vallásos érzelmeit ügyekeztek felmagasztalni, eleven színekkel ábrázolván az érdemet, melyet isten s világ előtt szerzend magának, ha egy nagy nép lelki üdvösségéért áldozatul hozza szive hajlamait. A világi urak pedig az ország érdekeit fejtegették; többen érzéki undorát is legyőzni ügyekeztek Jagyelló iránt, kit, miként észrevették, Hedvig durvának, félvadnak, rútnak tartott. De nem volt könnyü feladat, legyőzni az első szerelem szenvedélyét; bár Hedvig nyugodt óráiban maga is belátta, hogy egyesülése Vilmostal már teljes lehetetlenség.

A világi urak, hogy nem titkolhatott undorát elenyésztessek,

nem mulaszták el őt értesíteni, hogy tudósításai a herczeg alkataról, erkölceiről igen helytelenek; ha nem lehet is őt valamely kitünő szépségnek tartani, Jagyello deli férfit, kin semmi sincs, mi tőle bár mily kényes izlésű nő szívét elidegeníthetné. Ősztönzők őt, szerezne erről magának jobb meggyőződést; küldene valakit bizodalmasabb emberei közül Jagyellohoz, hogy róla neki hű tudósítást hozzon.

Mindez, természetesen, nem volt képes a szeretett mátká emlékét kiszakasztani Hedvig szívéből. De annyi felől ostromoltatván, végre mégis mégtört ellenzése a gyöngé hölgynek. Hosszu vonakodás után engedett a minduntalan megújított ősztönzéseknél, s egy bizodalmasabb emberét olesniczai Zavisst titkon Jagyellohoz küldé, hogy neki róla hű tudósítást hozzon, kegyelme vesztésével fenyegetvén őt, ha magát megvesztegettetni engedné. .

Jagyello előtt azonban nem maradt titokban Zaviss küldetésének czélja: az urak, kik Hedviget erre birták, sebes hírnök által tudósították őt a titkos küldetéséről. Jagyello tehát nyájasan fogadja a nála más ürügy alatt megjelent követet, s hogy neki alkalmat nyújtson hű tudósítással térni vissza urnéjához, jelenlétében fürdőbe lépett, s drága ajándékokkal ügyekezett megnyerni kedvezését, melyeket azonban Zaviss nem fogadott el. A követ visszatérvén, hírül viszi a királyi hölgynek, hogy Jagyello testét szépnek, termetét nagyságra középszerűnek és karcsunak, tagjait arányosoknak, hosszúdad arcját vidám kifejezésűnek, és semmi által el nem rütitottnak, erkölcsét nyájasnak, komolynak, fejedelemhez illőnek, szóval, az egész embert olyannak találta, hogy a királynénak legkisebb oka sem volna, iránta akár kül alakja, akár erkölcei miatt ellenszenvvel viseltetnie.

E hír némileg megnyugtatta Hedviget, ki, az urak és püspökök ügyes előterjesztéseit hallva, maga is mindinkább meggyőződött, hogy a körülmények kényszerével tovább nem daczolhat. Fölbresztett vallásos érzete mind rajongóbb képekben tüntette fel lelke előtt az érdemet, melyet a megfélekezett szenvedély áldozata isten és világ előtt szerzend neki.

A sükerről némileg biztos egyházi s világi nagyok ezentul mind számosabban gyülekeztek Jagyello körül, kiknek tanácsára ez Goray Döme alkincstárnokót útközben, Czolner Konrádhoz, a keresztések nagymesteréhez küldé Poroszországba, kéretvén őt,

lenne megkereszteltetésén keresztapja, menyeközjén házasságának tanuja. A nagymester azonban a két ország egyesültét rosz szemmel nézvén, Krakó helyett Lithvániában jelent meg seregével, s azt pusztította.

Jagyelló az egyházi s világi urak nagy számu kíséretében 1386-ki februar 12-kén fényes ünnepélylyel vonult be Krakóba. A várba érkezvén, mindenek előtt a királynő üdvözlétére sietett, ki reá teremeiben a legelőkelőbb lengyel hölgyektől környezve várakozott.

A királynő szépsége bámulatra ragadta az örömittas Jagyellót; „mert azon korban — ugymond egy későbbi lengyel író — hozzá hasonló szépség nem volt a világon.“ A kölcsönös üdvözlések után Jagyelló aranyban-ezüstben, gyöngyökben és drága ruhákban nagy hecsü ajándékokat küldött Hedvignek. Mondják, mi abban nem valószínű, hogy ugyanazon időben, kereskedőnek átöltözve, Vilmos herczeg is visszatért Krakóba, s Hedvig tudtával több napig rejtett volna Lobzov kastélyban vagy Moruszt házában, és hogy ez tudtára is esett volna vagy Jagyellónak, vagy a lengyel uraknak, kik azért ezen utóbbi házban nyomozást is intéztettek; de a herczeget, ki a kandalló kéményében egy e végre oda alkalmazott rüdra mászott, nem fedezték fel; hogy végre Vilmos csak azután távozott volna Krakóból, miután az egybekelés Jagyelló és Hedvig közt végrehajtatván, reményei örökre meghiusultak.

IX. Bár Jagyelló látása után Hedvig nem is érzett többé undort iránta; bár esőndesebben hallgatta is már az egyházi s világi urak rábeszélő intéseit s előterjesztéseit, hogy nyugodjék meg abban, min változtatni nem lehet; hogy elébbi eljegyeztetése Vilmos herczeggel, mi gyöngye gyermek korában történt, őt nem kötelezi, attól ez egyház által is fel levén már mentve; hogy tehát ne vonakodjék tovább elfogadni Jagyelló kezét, mi által hallhatatlan érdemet szerez magának országa s a keresztyénség iránt: mindazáltal nem volt könnyü dolog őt rábirni, hogy megegyeztet határozottan kijelentse. Látta, hogy nem állhat tovább ellent; de ajkain elhalt a szó, melynek szívében halálos ítéletként kelle viszhangoznia. Ellenzését a lengyel írók szenvedélyén kívül Vilmos iránt lelkismeretességében és szemérmében keresik. Mondják, ugyanis, hogy midőn a herczegnek eljegyeztetett, tizenöt napig

ugy éltek együtt, mint házasok ;¹⁾ és bár akkoron még gyöngé gyermekek volt, a gyöngéd lelkismeretű hölgy most házasságtörést vélt elkövetni, ha Jagyellóval kel egybe. Ezenkívül szégyelte is magát, meggondolván, hogy többen tudják e gyermekkori viszonyát Vilmos herczeggel. „Iszonyodva a házasságtöréstől, ugymond a félszázaddal későbbi Dlugoss, — a halálnál is keserűbbnek látszott neki második menyekzöje által megsérteni szemérmét. Mert tudta, hogy többek előtt nem titok, miképen tizenöt napig neje gyanánt élt együtt Vilmostal, midőn vele eljegyeztetett. Isten félelme s lelkismeretének hangos szava tiltá őt e második menyekzötől.“ Azonban meggondolván, hogy az egyházban soha sem divatozott azon szokás, hogy a mátkák eljegyeztetésök után, bár gyöngé gyermekek voltak is, mint férj és nő éltek volna együtt; a lengyel író állítása nem érdemel hitelt. És bizonyára, a püspökök nem is tették volna tul magokat oly könnyen az első házassági szerződvényen, ha az egyszerű eljegyzésnél több, ha az, bár gyöngé korban, végrehajtott házasság volt volna.

De bármennyi ebben a való : annyi bizonyos, hogy az egyházi s világi urak kérelmei, előterjesztései végre legyőzték Hedvig ellenzését. Szíve szenvedélyét a körülmények kényszerének áldozatul hozva, kimondá végre megegyeztet. Minek következtében Jagyelló február 14-kén a gneseni érsek által megkereszteltetvén, nyomban össze is adatott Hedviggel. A herczeg, ki a keresztségben Vladiszlav nevet nyert, a koronát csak harmad napon tétette fejére.

X. A fiatal nő, kit sorsa életének már tizenötödik évében az az öntagadás, a folytonos áldozat keserű pályájára vetett, azontul vallásos érzelmeiben keresett szívének vigasztalást. A fiatal szív, önmagába zárkózni kényszerítettvén, vallási rajongásban ügyekezett elfojtani szerelmi hevét. Férjével nem sokára Lithvaniába utazván, minden gondját e nép megtérítésére fordította.

¹⁾ Az első eljegyzéskor ez nem történt, mert midőn 1385-ben Erzsébet a házassági szerződést megújítja, azt rendelé az okmányban, hogy praefatam D. Hidvigim . . duci Wilhelmo apponatis, et in thoro nuptiali collocatis, ad amplexus conjugales, detisque eisdem locum et copiam coniacendi et commorandi, prout ad matrimonialiter coniunctos pertinet.“ Erre aug. 15-két szabja határozatul. — Az okmány szerint tehát elébb consummáltatott a házasság.

Ulászló maga nem minden erőszak nélkül fogott a térítés művéhez. Vlnában, Lithvánia fővárosában, az örök tüzet, melyet a lithván nép papjai, a zinecek, mint hajdan Vesta szüzei Romában, folytonosan éleszteni szoktak volt, a nép jelenlétében elolátá; oltáraikat lerontatá; a kigyókat, melyeket a lithvánok házi istenek gyanánt tartottak lakjaikban, megölette, bálványaikat összetörette. Hedvig, attól tartva, hogy a nép, mely sirás és jajgatás közt szemlélte isteneinek e megszenteltetését, végre bosszura gyul, s még idegenebbé válik keresztyénségtől, mérsékelni ügyekezett a király hevét. És minthogy a Lengyelországból érkezett papok közül kevesen értették a nép nyelvét, arra birta Vladislávot, hogy mint egykoron Sz. István magyar király, erőszak helyett, tanítással, felvilágosítással ügyekezék legyőzni a nép ragaszkodását ősi vallásához. A király parancsnak vette imádott neje tanácsait, s kívánsága szerint azontul maga is gyakran oktató nejét az új vallásban. Maga Hedvig azokat, kik annak elfogadásában elsők valának, különféle ajándékokkal jutalmazta meg. Tapasztalta e közben, hogy ezen ajándékok közül legnagyobb hatást tesznek a posztó ruhák, melyeket a megkereszteltek közt kiosztatott. A nép, mely eddigelé posztóval nem, hanem csak vászonnal s bőrrel ruházott, oly nagyon megszerette a meleg és kényelmes új ruházatot, hogy e jutalomért csoportosan tartaná fejét a keresztvíz alá. A királyi pár örülve e szerencsés fölfedezésnek, nagy mennyiségű posztót hozatott Lengyelországból s osztatott fel az új keresztyének között. A buzgó királynő vezetése alatt Vladislav Sz. Istvánja lett a lithván népnek; püspököt nevezett, templomokat, kolostorokat épített. A templomokat könyvekkel, kelyhekkel s más egyházi szerekkel s ruhákkal maga a királyné látta el.

A buzgalom, melyet a király a terítésben tanusított, nem csak abban lelte jutalmát, hogy népe mind hajlandóbb lett fölvenni a keresztséget; hanem, mit magára nézve sokkal kedvesebb jutalomnak tekintett, tapasztalá azt is, hogy buzgalmanak arányában oszladozik s enged fel irányában az imádott nő hidegsége is, melyet egy ideig semmi nyájassággal nem tudott legyőzni. Hedvig nem érzé ugyan magát boldognak férje oldalán, kit nem szeretett; de öntagadásában csöndre, nyugalomra szoktatta szívet a másíthatlan állapotban. Egy részről az emberi természetnek, másról a jó tetteknek tulajdona, hogy a kik ugyanazon jó, nemes czélokra

törekednek, egymást nem gyűlölhetik, hidegek, közönyösek egymás iránt nem maradhatnak : mennél tovább haladnak pályájokon, a közös jó cél mind közelebb hozza őket egymáshoz ; s ha szerelmet nem kelthet is, barátságot fejleszt. S így történt ez lassanként Hedviggel is. Nagy örömmel tapasztalá ezt Vladisláv, és kétségkívül inkább szeretett neje hajlamának kiérdeklése, mint az új valláshoz való ragaszkodás volt nála a rugony, mely őt neje akaratának a vallás ügyében oly buzgó teljesítőjévé tette, mely őt arra tüzelte, hogy helységről helysére járva, önmaga oktatója, térítője a lithván népet. A történet fel is jegyezte, hogy Hedvig halála után igen meghűlt e tekintetben Vladisláv buzgósága.

XI. E szent foglalkodások közt érte Hedviget a szomorú hír, hogy anyja Erzsébet, s néneje Mária királynék a fellázadt horvátoktól elfogattak s Novigrádban foglyokul tartatnak. Az újabb, még szomorubb hír, hogy édes anyja Palisnyai János vránai pörjel által fogságában megfojtatott, annyira meghatotta Hedvig kedélyét, hogy a gyöngéd férj egészségét is kezdé féltetni. Hogy tehát neki nagyobb kényelmet szerezzen, mint a mennyit térítő vándorlásaiban adhatott, őt Krakóba kísértette, maga mindaddig Lithvániában maradandó, míg a térítés s az új egyház elrendezésének műve legalább nagyból be nem fejeztetik.

A királyi párnak egymástóli hosszas távolléte azonban egy nem várt zivatart hozott fejökre, mely a, legalább Hedvig részéről különben sem boldog házasságnak még eddigi békéjét is fenyegette. Dalevinczei Gnievoss, krakói alkamarás, ugyanaz, ki előbb Vilmos herezeget Krakóba vezette, s annak összejöveteleit Hedviggel lehetőleg elősegítette, a királynőre, nem tudni mi okból, megharagudván, boszús rágalmatokat koholt ellene és sugott be a királynak. Állítása szerint a király távollétében Vilmos herezeg titkon Krakóban járt s Hedviggel több ízben találkozott. A szerelemföltés kinjaitól gyötörve, haragjától dühödten siet Vladisláv Krakóba. Mit mivel első haragjában, sehol sem találjuk följegyezve ; csak annyit tudunk, hogy bár az országnagyok közbenjárása egy időre lecsendesítette a házasok közt kitört viszályt, a béke köztök nem volt tartós. A szerelemföltő király tele volt gyanuval ; s nem hiányzottak hizelkedők, kik általa felbátorítva, különféléket sugdostak. A viszály ennek következtében többször megújult. Az országnagyok látván, hogy ezen alattomos vádaskodások a királyi pár egymás iránt nö-

vekedő idegenségét már-már gyűlöletté nevelik, egy ünnepeyles alkalommal megfogadtatták mind kettejükkel, hogy minden alattomos sugdosót s ezeknek minden vádjait fölfedezik az e végre kinevezett országnagyok előtt.

E fölfedezésekből kisült, hogy Gnievoss az alattomos vádaskodó. A királynő, ártatlansága érzetében, szigorú vizsgálatot, s minthogy a rágalom nyilvánossá lett, nyilvános törvénylátást kért Gnievoss és rágalmai ellen, a vojniczi főkapitányt Taczini Jaskót nevezvén ki a maga képviselőjéül a törvényszék előtt, mely Vizliczára összehivatott.

Jaskó itt a bírák előtt a vádakat Hedvig nevében hamis rágalomnak nyilváníja s elégtételt kér. Tizenkét lovag pedig késznek nyilatkozik élet-halál-viadalra kelni a királyné ártatlansága mellett. Gnievoss, a maga védelmére fölhivatván, megvallja, hogy rágalmazott, s nem a törvény és igazság, hanem kegyelem útján kéri ügyét eldöntetni. A bírák tehát a királynét ártatlannak, Gnievosst utálatos rágalmazónak, bűnösnek ítélik; s mivel a királynő kegyelemre hajlott, csak arra kárhozzatják, hogy rágalmát nyilván és pedig a kutyák módjára vonja vissza. E mód nemzeti szokás szerint abból állott, hogy egy szék vagy pad alá kuporodva, magát elébb hazug rágalmazónak kellett bevallania, azután pedig néhányszor a kutyaugatást utánoznia. A szigorú büntetés véget vetett a rágalmaknak, s a királyi pár közt a házi békesség azontul nem lön megzavarva. A szerelem rózsái ezután sem viritottak ugyan Hedvignek; de nyugodtabb lett, kivált miután Vilmos herczeg Durazzo Károly siciliai fejedelem leányát vette nőül. Hedvig lassanként számüzte őt elméjéből, s mindinkább simult férjéhez, ki a szerelemfáltésból eredt rövid viszály után őt szerelmének előbbi gyöngédségével árasztá el.

XII. A szerencsétlen szerelem a királyi hölgy kedélyének igen komoly irányt adott. Miként a délszak forró ege a tavasz langyát kora hőségre fokozva, meggyorsítja a növények érlődését: ugy fejleszté Hedvigben is a kebelén átviharzott szenvedély ifju szívének hajlamait komoly, sőt szigorú lélekállapottá. A 18—20 éves nőről oly dolgokat jegyeztek fel a kronikák, melyek különben az élemedett kort szokták jellemezni; min azonban nincs miért csodálkoznunk. A kebel, melyet élénk fogékonysággal, erős hajlammal ruházott fel az anyatermészet, kellemetlen érintkezéseiben,

harcaiban a külvilággal, a mostoha sorssal, nem veszi el ős erejét, csak irányát változtatja, midőn hajlamaiban, szenvedélyeiben meggyőzhetlen akadályokra talál. Nem láttuk-e elégszer, hogy, például, a szerencsétlen szerelem, ha a szenvedély igaz, erős volt, bizonyos egyéniségekben vallási rajongásba ment át? A sziv ábrándja csak tárgyát változtatta: a földi lény helyett, kinek birtokáért engedett, a vallás valamely eszményképét öleli át egész hevével; az érzéki kéjelgést szellemiekkel pótolja; a földi tetszvágy helyébe, egy hasonló vágy lép, mely új eszményével sovárog azonosodni. E mellett nem ritka eset, hogy a szenvedély, melylyel szive választottát boldogítani vágyott, tetterővé változik, mely vagy tulzott szigorral hat vissza saját személyére, vagy a külvilági viszonyokban keresi a maga tárgyát.

Ilyféle változáson ment keresztül Hedvignek is élénk fogékonysággal, nemes hajlamokkal, erős szenvedélylyel megáldott lelkületé, kora fiatalságának szerencsétlen szerelme után. Ha végezete neki azon szerencsét engedi vala, hogy Vladislávval kötött házasságában anyává legyen, lelkének minden ereje, szívének minden szenvedélye gyermekében egyesült volna. Ez lett volna szívének egyedüli bálványa, világának középpontja, keble minden érzelmének, egész életének célpontja. De szerelem nélküli házassága sokáig terméketlen maradt: és Hedvig se szerelmes nő, se gyöngéd, boldog anya nem lehetvén, a két iránynak megfelelőleg, lett rajongó vallásosságu hölgy, lett népének, a szó teljes értelmében, királynője, boldogító anyja.

Elainte, midőn Hedvig kedélye a változás forrongásában, e két irányban még nem nyert határozottabb jellemet, úgy látszék, mintha a keblében pezsgő erő férfias szenvedélyekké akart volna kifejlődni. Megemlékezvén, miképen ama feltétel alatt fogadtatott el a sziradiai országgyűlésen a nemzet által Lajos örököséül királynévá, hogy a vielunai s dobrezinai földeket s egész Vörös-Rusziát, azaz Galicziát és Lodomeriát visszakapcsolja Lengyelországhoz: e föltételt most lelkiösmeretesen teljesíteni kívánta. 1390-ben tehát, midőn férje, Vladisláv, a lázongó lithvánok lecsendesítésével foglalkodva, Krakóból hosszabb ideig távol vala, Hedvig egy sereget gyűjtvén össze, Vörös-Rusziára tört. A vitézek vetélkedve ügyekeztek teljesíteni szép hadvezérnőjük parancsait, kitüntetni magokat szeméi előtt. Przemisl, Javosláv, Grodek, Halics, Zrabov-

lia, Lemberg és annak kastélya kevés idő alatt el lön foglalva. Kapolyi János, Zsigmond király helytartója, a csekély magyar és sleziai őrséggel ellent nem állhatván, a tartományból kiköltözött, s Galiczia, mely Magyar- és Lengyelország közt pár századig Éris almája volt, Lengyelországgal egybekapcsolatott, azontul ennek 1773-ban történt felosztásaig, a lengyel korona alatt maradandó.

XIII. De nem sokáig volt e tétovában Hedvig nőics kedélye; s az említett két irány egész határozottsággal kifejlődött jellemében. A lengyel krónikák öt halála után csodatevő szentnek hirdették, s minthogy a „szent“ melléknévre az egyház nem adta sanctióját, „boldognak“ nevezték őt, mint neveztetnek sokan az egyház kitiünőbb fegyelem- és erényhősei közül.

És valóban Hedvig ezentul szenthez méltó életet folytatott, melyet saját személye iránt szigorú fegyelem, mások iránt a keresztényeni szeretet legszebb tettei jellemeznek.

Szive világiabb gerjedelmeit, vére hevét fékezve, idejének nagyobb részét imádsággal, szent könyvek olvasásával tölté. A szentíráson kívül a négy egyházi tanár homiliái, a sz. atyák élete s beszédei, s különösen szent Ambrus és Bernát elmékedései s imádságai, és szent Brigitta nyilatkozatai voltak legkedvesebb olvasmányai, melyek nyomán magát a királyi bőségben lemondásra, a hatalom birtokában alázatosságra szoktatta. Mindig és mindenben mértékletes, az emberi szív gyarlóságait bőjtöléssel, testének sanyargatásával ügyekezett magából irtogatni; az advent és nagy bőjt idején szeges övet, ciliciumot, viselt gyöngéd tagjain. És így jutott maga fölött azon uralomra, hogy a krónika elmondhatá róla, „hogy benne semmi hiúság, semmi harag, semmi kevélység, semmi irigység, semmi vizáلكodási hajlam nem létezett; szelidsége, áhitatossága, istenszeretete határt nem ismerő vala; köréből a világi pompát, hiúságot teljesen száműzvé, csak imádságokban, szent olvasmányokban, kegyes tettek gyakorlatában kereste szívének kielégítését.“

A jótékonyság valóságos szenvedélylyé vált szívében; mert felfokozott vallásos érzelmét meddő rajongás, asceticai testsanyargatás nem elégithette ki; kedélyének dús ereje tettekben is vágyott nyilatkozni, melyek jámbor világnézetével, lelke vallásos irányával teljes összhangzásban álltak. „A szegények, árvák, özvegyek, vándorok, s más szükségét vagy inséget szenvedők iránt pazar bő-

kezüségét mutatott“, — ugymond a krónika. A lithván nép megtérítésében s nevelésében jobb keze lön férjének, ki a kegyelet és cultus egy nemével ügyekezett az imádott nő tanácsait követni, teljesíteni kívánatait, végrehajtani szándokait. Templomokat, kolostorokat építeni; amazokat oltárokkal, szent edényekkel, ruhákkal s egyéb szertartási tárgyakkal felékesíteni; emezeket a szükséges alappal ellátni, kedvencz foglalkozásai s gondjai közé tartozott. A boldogságos Szűzről nevezett Carmelita templom és kolostor, Krakó falain kívül, neki köszönhette eredetét; neki a káptalan, melyet a krakói székes egyházban tizenhat egyházi személyre alapított. Ő ültette át Prágából Krakóba sz. Bence szerzetének szláv társulatát, melynek a város falain kívül Kleparez külvárosban sz. Kereszt czim alatt nagy költséggel templomot s monostort kezdett építeni. A templom szentélye még életében elkészült; többi részeinek azonban csak alapjai vettek meg; a klastrom is ideiglen csak fából épült fel. A kegyes nő halála után Vladislávban meghült a szent buzgalom, melyre őt Hedvig hevítetté, s a nagy-szerű mű félben maradt; mit annál inkább sajnáltak a lengyel nemzetiség melegebb barátai, minthogy ezen intézetnek az volt czélja, hogy az isteni tiszteletet szláv nyelven terjeszsze a szertartásokat, horákat, s egyéb áhitatos foglalkozásokat e nyelven végzván.

XIV. Nem kisebb volt Hedvig buzgalma népe neveltetésében, mint az isteni szolgálat fényének emelésében; mi kegyessége mellett felvilágosodott szelleméről is tanuskodik. Már az említett sz. keresztii monostor alapításában is ez volt az ő fő czélja. Még hatékonyabb volt e czél tekiutetésében az, hogy a II. Kázmértól Kázmér városában alapított, de az idők mostohasága miatt súlyedésbe esett főiskolát megújítottatta, s gazdagabb alappal látta el; s hogy rendeltetésének kellőleg megfelelhessen, több híres külfölgi tudóst hívott meg annak tanári székeibe. Az ujdon megtért lithván nép ifjúságának kiművelésére hasznosabbnak látta Hedvig a közelebb fekvő Prágában nyújtani alkalmat, holott a főiskola virágzó állapotban létezett. Azon korban egy főiskola felállítása, ha a pénz-alap megvolt is, alkalmas tanárok szüke miatt nagy időbe és bajba került. Ő tehát, hogy czélját gyorsan elérhesse, Venczel cseh király engedelmevel Prága ó-városában, közel a királyi várak azon szárnyához, melyben a királynék laktak, sz. Venczel collegiumá-

nak szomszédságában egy házat vásárolt, melyet czélszerűleg elkészíttetvén s felszereltetvén, 1397-ben sept. 10-kén a lithváni ifjuság collegiumává ünnepélyesen felavattatott; s hogy jótékony-ságának gyümölcseit az utókor is élvezhesse, kétszáz hatvanad széles prágai garas, azaz, nyolczszáz negyven magyar arany évi jövedelemmel adományozott meg. E collegium, mely közönségesen a „királyné házának“ neveztetett, sok ideig virágzott Prágában.

E nagyszerű intézeteken kívül is fő gondja volt Hedvignek arra, hogy nemzetében a tudomány, műveltség mennél nagyobb terjedelmet nyerjen. Nem volt országa városaiban iskola, hol jelesebb szegény ifjak a királyné költségén ne neveltettek volna.

De ezen országanyai gond népe műveltségének előmozdításában még többre, még nagyobbra is törekedett. Látván ugyanis, hogy a krakói s az általa helyreállított kázméri főiskola, népe szellemi szükségeinek minden tekintetben meg nem felel, a prágai lithván collegium felállítását után Krakóban is egy nagyobb mérvben létre hozandó egyetem megalapítását kezdé tervezgetni. Fájdalom, a nagyszerű eszme kora halála miatt nem nyerhetett lételt. De mily előszeregettel ápolta, érlelte a nagy tervet, eléggé tanuskodik az, hogy életének végső napjaiban is ezt forgatta elméjében, meghagyván végintézete végrehajtóinak, Péter krakói püspöknek s Thaczini Jasko krakói főkapitánynak, hogy minden ékszereinek s egyéb királyi butorainak árát hátrahagyott pénzkészletével együtt részben a szegények fölseggéllésére, részben a tervezett krakói egyetem alapjának növelésére fordítsák.

XV. Hedvig kegyességének, erényeinek, a keresztyén vallás és népnevelés felvirágoztatására irányzott ezen buzgalmának hirteljes híre egész Enropát befutotta. IX. Bonifác pápa már 1391-ben oly levéllel tisztelte meg őt, minővel azon korban, midőn a pápai hatalom tetőpontján állott, kevés fejedelem dicsekedhetett. Ime a levél egész terjedelmében.

„Bonifác püspök isten szolgálóinak szolgálója. Kedves leányunknak, Hedvig Lengyelország méltóságos királynőjének üdvözlétünket s apostoli áldásunkat. Jelentjük Felségednek, hogy mi, tekintvén azon ragaszkodást, melylyel nagy emlékezetű őseid nyomdokait követve irántunk s az apostoli egyház iránt viseltetel, keblünkben Felséged iránt nagy szeretetet ápolunk, s hajlandók vagyunk különös kedvezéseket és kegyelmeket árasztani Felsé-

gedre. A mi a te és Krisztusban kedves fiunk Vladisláv lengyel király, a te férjed, és országok méltóságára vonatkozó kérelmedet illeti : mennyire isten engedi, azt kegyelmesen meghallgattuk ; s ha már őseid érdemei is kívánták ezt, saját érdemeiteknél fogva még több kegyelmet is akarunk reátok árasztani. Intjük felségedet, hogy említett királyi férjedet, a kitől függeni tudják azon országok hitét, okos és bölcs tanácsaiddal ne szünjél vezetni s édeskedni, hogy hitünkben s a buzgalomban, mind eddig tette, állhatatos maradjon, s a jóról jobbra haladva, a hittől tévedezőket, hűségre, jámborságra, s engedelmességre gondosan visszaterelje, hogy az isteni jutalmon kívül, mely azért reátok vár, az emberek közt is dicséretet és dicsőséget arassatok, s a magunk és az apostoli szék jóakarátát bőségesen meg érdemeljétek. Tudván, hogy gyakran történik, miképen Felséged az alkalmatlan kérőknek a királyi méltóság sérelme nélkül ellent nem állhatván, néha olyanok előmozdítása végett is irsz hozzánk, kiket szived sugallata szerint erre különben méltónak nem tartottál, s helyettök másokat kívánnál fölmagasztaltatni, miről ismét mi nem vagyunk néha tudositva ; minek következtében történhetik, hogy másként intézkedünk, mint Felséged tulajdonképen óhajtaná : azért tehát kérjük Felségedet, intézzen hozzánk valamely jelt, mely őrizetünk alatt maradjon. És valahányszor valamit teljesíteni őszintén óhajtasz, add azt tudunkra ezen jel alatt ; mi pedig igérjük, hogy miként mindig egész szívvvel hajlandók vagyunk, kegyesen teljesítendjük óhajtásodat. Minden ilyfélétet közölj kedves fiunkkal Radoláni Péter prothonotariusunkkal, a te méltóságod buzgó pártolójával, hogy általa világosan tudósítsunk ilyféle kívánságaidról. Kinek, midőn visszatérvén, a mondottakat és egyebeket előadandja, ugy higyen felséged, mintha azt magunk szájából hallaná s miként kívántad, hogy mi higyük neki ; mert iránta szinte oly bizodalommal viseltünk, mint tennagad. Kelt Rómában, Sz-Péternél, 1391-ben decemb. 3-kán.

XVI. De a távollévő, véleményét felőle csak mások tudósításából képzett szent atya e különös bizodalmánál még nagyobb dicsőségére válik Hedvignek az, mi egyszersmind magas elme-tulajdonairól, bölcseségéről, éles tapintataról is tanuskodik, hogy őt alattvalói, s a királyi ház hercegei is a bölcsesség, igazság, mélt-

tányosság oraculum a gyanánt tisztelték, az ő békebirói ítéletére bízták viszályaik s a legfontosabb országügyek elintézését.

Történt, hogy 1393-ban az elébbi lithván nagy herceg Kisisthut fia, a keresztségben Sándor nevet nyert Vithold herceg, és a király öcse, Szkirgyelló herceg közt súlyos viszály támadt. A nagyravágyó, nyugtalan Szkirgyelló sajnosan türte, hogy Vladisláv király, őt mellőzvé, Litvánia s Vörös-Russia kormányát a derekabb Sándorra bizta, s neki csak Kievet adta kormánya alá. Szkirgyelló e miatt ármányt szőtt Sándor ellen; minek következtében a viszály annyira elmérgesedett, hogy már már nyílt harcra volt volna valószínű, ha Vladisláv király magát közbe nem veti. Azonban, bár vitéz katona, együgyűbb elméjű, Vladisláv maga sem bizott magában, hogy ily bonyolodott ügyet szerencsésen elintézni képes legyen. Magával vitte tehát Hedviget is, hogy az ő bölcsesége találjon módot az országra veszélyt hozható viszály lecsillapítására. A veszekedő hercegek készségesen elfogadták a királynő békebiróságát, s mind a ketten elejébe adták ügyeiket. Hedvig ítélete oda hajlott, hogy Sándor még három kerületet engedjen át Szkirgyelló közvetlen kormánya alá; ez ellenben köteles legyen elismerni amannak felsőbbségét. Az ítélet annyira kielégíté a feleket, hogy ezek szívökből minden haragot száműzvé, közös akarattal megegyeztek s ünnepélyes okmányt is adtak ki, mely szerint, ha tán köztök a jövőben még valamely viszály támadna, azt kötelesek legyenek Hedvig békebirósága elébe vinni, s ítélelében minden ellenkezés nélkül megnyugodni.

E békebiróságra nem lett többé szükség. Szkirgyelló herceg, kegyetlen zsarnoksága miatt, melyet a rusznyákokon csaknem örökös részegségébe gyakorolt, egy rusznyák paptól poharába öntött méreg által már a következő évben megszűnt élni. De nem sokára egy még fontosabb ügyben vétetett igénybe Hedvig bölcsesége.

XVII. A porosz kereszties rend birtokai határosok levén a lengyel tartományokkal, a két hatalom közt gyakran támadtak villongások, nem ritkán nyílt háborúban végződök. Jungen Konrád, a rendnek ezenkori nagy mestere, nem elégelvén, hogy elődei Pomeraniát Lengyelországtól elszakasztották, a lithván földön maga is több ízben rabló kalandokat üzött; mit aztán Vladisláv rendeletéből Sándor herceg hasonlóval viszonzott. Fegyvereit

ezután mind a két fél letette ugyan s békét kötöttek; de szives barátság soha sem állott be a szomszédok között.

A viszályok régi okaihoz 1396-ban újabb is járult. Vladisláv oppelni herceg, Lajos király egykori kegyence, s a lengyel korona keresésében, mint mondók, Jagyellónak vetélytársa, három tartománykát nyert Lajostól adományban, melyekhez a lengyel korona tartott jogot. Jagyelló a trónra jutván, követelte az oppelni hercegtől, hogy azon tartományokért neki, mint lengyel királynak, hűbéri esküt mondjon; s midőn ez tenni vonakodnék, őt haddal támadta meg. A háború hosszan, az oppelni hercegre nézve szerencsétlenül folyt. A herceg várait s birtokai nagy részét elvesztvén, végre Boleszlaviecz erős várába zárkozott, hol magát hét évig védte a király ellen. A kérdésben forgó három tartomány egyikét, Dobrezinát, még bírta volt a herceg; de végre ezt is féltvén, 40 ezer aranyon a keresztéseknek adta el. Vladisláv herceg ezután nem sokára meghalálózott. Az erős várat, melyben kimult, özvegye, Ofka hercegné önként általadta a királynak, kivel aztán békésen megegyezett. Ekkor jött csak napvilágra, hogy a megholt Dobrezinát a keresztéseknek eladta; kik, midőn azt a király visszakövetelte, a vételokmány előmutatásával igazolták jogaikat.

Vladisláv fegyverrel akarta visszavenni a tartományt, s a háború már már kitöreendő vala, midőn maga Hedvig is közbelépett, mind a két félnek javasolván, hogy elébb békés uton kísértsék meg a viszály elintézését. E végett 1397 elejére Junivladislaviában személyesen kell vala találkoznok Vladisláv királynak és Jungen Konrád nagy mesternek. A lengyel tanácsosok azonban nem bíztak királyukban, hogy jó végre vezesse az értekezletet, s Hedviget kérték meg, hogy képviselje országukat. Hedvig hajlott kérelmőkre; s bár egyébiránt az egyszerűséget kedvelte, most, birodalma beesületéért nagy fényvel jelent meg az ország legelőbbskelő egyházi s világi uraitól környezve a találkozás helyén. Az értekezlet több napig folyt a nagy mesterrel s a rend többi főnökeivel; de ezek semmi módon nem akartak elállani azon feltételtől, hogy Lengyelország a negyvenezer forintot, melyen a birtokot vették, nekik lefizesse; mire ismét a lengyelek nem hajlottak, úgy vélekedvén, hogy az eladás csak színlett, vagy ha igaz volt is, a rend, mely jól tudta, hogy az oppelni hercegnek joga arra nincsen, a vételben nem járt el jó hiszemmel.

A királynő végre — mond a kronika — látván, hogy nem boldogul, távozni készült; de elébb a rend nagy mesterét kapzsisága miatt, melylyel a más birtokára ahitozik, komolyan megdorgalván, mintegy égi sugallatból a következő szavakra fakadt: „ő ugyan, míg él, nem engedi kitörni a háborút; de tudják meg a keresztesek, hogy halála után, isten végzéséből, nagy csapások várnak a szerzetre, mely alapítóinak és kegyurainak, kiktől megadományoztatott, kiknek alamizsnájából él, jótéteményeit hálátlansággal viszonzozza; s nem elégedvén meg, hogy a lengyel jogu Pomeraniát már birják, most ezen újabb martalékra nyujtották ki telhetetlen kezeiket.“

A háborúnak, vérontásnak általában nagy ellenzője volt a kegyes királynő, s azt, midőn csak lehetett, meggátolta. Vithold, vagy keresztségi nevén, Sándor herezeg, Lithvánia hűbérese, 1398-ban nagy hadjáratot intézett a tatárok ellen. Az eddigi háboruiban szerencsés vezér dicsősége a lengyelek közül is számosakat csábitott zászlai alá. A királynő, miként a krónika mondja, felsőbb sugallatból előre látta a keresztyénség veszedelmét oly ellenséggel szemben, ki ázsiai szokás szerint százezernyi seregekkel szokott volt harcolni, s a hadjáratot minden módon ellenezte. A lengyelek közül sokan követték intését s honmaradtak; de Sándor vezér s néhány lengyel ur a királynő jóslatát hiu ábrándnak tartván, a hadjáratra megindultak. A sereg, miként Hedvig megjóslá, majdnem egy szálig elveszett, s maga Sándor vezér is csak lova gyorsaságának köszönhette menekültét. Az esemény után a lengyelek nem kételkedtek többé kegyes királynőjök jöstehetéseiről.

XVIII. Miért Hedvig eddigelé legbuzgóbb imádságaiban hasztalan kögyörgött, mit férje is legforróbban óhajtott, 1399-ben végre teljesedett: Hedvig várandós lett. Egy trónörökös születésének reménye az egész országot megelekedéssel töltötte el. A király örömeiben a pápát s a vele barátságosabb viszonyban lévő fejedelmeket követségek által kereste meg, kérvén őket, osztoznának örömeiben, s jónének a keresztelőre. Bonifác pápa a keresztapátságot elfogadván, a születendő örököshöz szerencsét kívánt a királynak, s Lubniczai Albert, választott posnani püspököt nevezte ki a maga képviselőjévé.

A szülés ideje táján a királyt nagy fontossága ügyek Lithvá-

niában tartoztatták. Levelek s követek által inté tehát nejét, mi módon készüljön az örvendetes eseményre. Kéré őt, ne mulasztaná el ágját, háló teremét szőnyegekkel s legdrágább ékszereivel fel-diszittetni. A királynő azonban, mintha már is előérzette volna halálát, akként válaszolt, „hogy a világi fényt és pompát rég szám-üzte magától, s evvel a halál óráján sem akar élni, melyet a szülés nem ritkán idéz elő. Ő a jóságos istennek, ki őt a meddőség szégyenétől megmentve, megtermékenyítette, nem a gyöngyök s arany fénye, hanem alázatosság s halás érzelem által kíván tetszeni.“

Junius 12-ke volt a válságos nap: leánya született, ki a kereszttségben Erzsébet-Bonifaczia nevet mert, De az anyai érzelem boldogságát nem sokáig élvezé Hedvig; a leányka harmad napra megszűnt élni. Az udvari hölgyek titkolni akarták előtte a szomorú eseményt, mert a nehéz szülés fájdalmi az anya életét is veszélybe ejtették. De Hedvig, nem látva is, érezte a csapást, mely anyai szívét sujtá, s azon pillanatban, midőn gyermeke haldoklott, kiüzente dajkáinak, hogy tudja, mi történik szeretett gyermekével. E pillanat óta, mintha életének gyökerét veszítette volna gyermekében, a bús, de sorsát önmegadással tűrő anyának szemlátomást fogyott életereje. S miután a haldoklók szentségeivel elláttatott, július 17-kén életének 28-dik évében maga is a jobb életre szenderült.

A lengyel nép jámbor hiedelme a kegyes asszonyt halála után mint szentet tisztelte; számos csodatettet tulajdonítván közbenjárásának. „Az áldott asszony szentsége — ugymond Dlugoss — halála után számos csodákban nyilvánult. Az ő pártolása s érdemei következtében holtak életet, bénák ép testet, vakok látást, némák szólást, s többféle nyavalyások fájdalmaikban enyhülést, vi-gasztalást, egészséget nyernek.“

Halála királyi férjét s népét mély gyászba borítá. Vladisláv annyira érzé, hogy csak e nő keze által jutott Lengyelország trónjára, hogy halála után le akart mondani a királyságról, mint melyhez többé semmi jogot sem tarthatna; s csak az egyházi s világi urak kérelme birta őt rá, hogy trónján megmaradjon.

A kegyes királynő emlékére több latin gyász- és emlék-ver-szet készült, melyek erényeit hirdetve, őt az alázatosság, szelid-ség, türelem és önmeggyőzés példányképül, szegények, árvák s

ügyefogyottak kiapadhatlan szeretetű anyjául, a tudomány, műveltség terjesztőjeül tüntetik előnkbe, kinek emlékezete évszázadokra áldott maradt hálás nemzetében. Rövid életét is annyi szép, nagy, nemes tett dicsőíti : mit és mennyit tett volna még hosszabb életpályán!

HATVANI MIHÁLY.

MŰVÉSZEK CSARNOKA.

RUBENS.

Idején látjuk, a művészetek csarnokába is bevezetnünk lassanként a magyar közönséget.

A festészetten kezdjük.

Ugy hiszszük, leghelyesebben járunk el e részben, a midőn a különböző festészeti oskolák fejeivel rendre megismertetjük olvasóinkat, oly írók után, kiket a műbírálat terén tekintélyeknek ismerünk, s a kik egy oskola iránt sincsenek elfogulva, egyaránt feltüntetik mindeniknek fény- és árnyoldalait. Sorban adjuk ez okból legelőbb is *Planche* szép biographiáit, melyek közül mindenik egy bevégzett egész, együttvéve pedig az olasz és németalföldi festészet legfőbb képviselőiben a művészet ezen ága fejlődési történetét állítják elének; s a mily hasznos, szintoly mulatságos olvasmányúl kínálkoznak. Egy-más után közöljük Rubenst, Rembrandtot, Corregiot, Michel-Angelot, Rafaelt, Tiziánt és Leonardo da Vincit. Életírónk legjelesebb műveikben jellemzi e nagy mestereket; kimutatja előzőiket és követőiket; kijelöli mindeniknek illető rangját azon nemes családban, melyhez tartoznak; meghatározza mindegyik hatását a festészet fejlődésére. S mindezt azzal a szabatos és választékos előadással, mely *Planche* műveit megkülönbözteti; a nélkül, hogy a művészetek történetírónak szokása szerint pusztá nevek és művek elsorolásával terhelné emlékezetünket.

Kell-e igazolnunk e cikksorozatot, midőn — muzeumunk kép-csarnokát nem is említve — az utazás oly könnyűvé vált; s a midőn a photographia és metszés min termeinkbe varázsolja a festészet remekeit? Tanuljunk élvezni e remekeket! Alig van tanulmány, mely több élvezettel kínálkoznék, a mellett, hogy míveli az ízlést, emeli lelkiünket!

Antwerp és Köln vetekednek a dicsőségen, hogy Rubenst szülték. Két századig folyt e vita, midőn Bakhuisen van der Brink eldönté, leszállítván mind a két város követeléseit. Antwerp ugyan soha sem hozott fel nyomosabb okokat, de Köln jogai alaposaknak tetszettek; mert ha nem is mondja Rubens: „Kölnben születtem,“ határozottan mondja: „Kölnben növekedtem tíz éves koromig.“ Tudjuk ugyanis, hogy művésziünk atyja, Rubens János, jónak látta elhagyni Antwerpét, szülő városát, a hol ülnök volt, s 1568-ban nejével, Pipeling Máriával, Kölnben települt le. Köln volt akkor a martinisták vagyis lutheranusok menhelye s mindazoké, a kik azon gyanú alatt állottak, hogy az új tanokhoz szítanak. Miután Rubens 1577-ben született s anyja csak 1587-ben, Rubens János halála után, ment vissza Antwerpbe, nem ok nélkül lehetett gondolni, hogy Köln méltán követeli magának a dicsőséget, hogy a legnagyobb művészek egyikét szülte, a kikiről a történetírás emlékszik. Annyira jogosnak látszott e követelés, hogy Köln habozás nélkül írta föl arany betűkkel fekete márvány lapra. Valóban egy igen szerény külseű ház kapuja fölött, a csillag-utczában, maiglan olvassuk: „Itt született Rubens Péter Pál, s továbbad: Itt halt meg Medicis Mária;“ Bakhuisen fáradatlan nyomozása azonban egy nassaui város, Siegen részére döntötte el a kérdést. Törvényes iratokból és Pipeling Mária levelezéséből egyaránt kitetszik, hogy 1577-ben, művésziünk születése évében, Rubens János Siegen városában lakott, két évi várfogsága után, Hallgatag-Vilmos jelölvén ki e várost lakhelyéül. Mi volt oka e fogságnak, s miért kellett Siegenben laknia? Bakhuisen felvilágosítást nyújt e részben. Rubens János elhagyta magát esábittatni nem annyira szépsége mint rangja álfal szász Annának, a ki Hallgatag-Vilmos neje volt. Az is kitetszik, hogy a herezeg asszony közeledett először az antwerpi ülnökhöz. A cselszövény fölfedeztetvén, a megcsalt férj, a nő családjával egyetértőleg, elhatározta azzal vetni véget a botránynak, hogy a szeretőket elválasztják egymástól.

Rubens János keményen meglakolt gyöngeségeért, sőt halálos büntetéssel is fenyegették. Pipeling Mária Kölnben lakott, midőn férje hűtlen lett hozzá, s közbenjárt érte, egész fogsága alatt, majd a nassaui hercegnél, majd Hallgatag-Vilmosnál. Bakhuisen közrebocsátá kivonathban azt a sok esedező levelet, melyek merőben hasztalanok voltak; mivel Rubens János nem mentette volna meg fejét s nem nyerte volna vissza szabadságát szász Anna halála nélkül, a kitől Vilmos elvált, hogy újra nősüljön. Pipeling Mária levelei szép bizonyosságai a női ragaszkodásnak; nemeslelkűleg megbocsát férjének, megemlékezve az együtt töltött boldog évekre s a házasságukból született gyermekekre. Az utolsó levél, melyben azt kéri, engedjék visszatérni férjét hazájába, kétségkívül nem tőle van, bár az ő neve áll alatta. Hihetőleg Rubens Jánostól

ered az; mivel a hang, melyen írva van, nem egyező az előbbi levelekével. Mindazon esedezések tartalma, melyeket Pipeling Mária irt Hallgatag-Vilmoshoz, végre is csak oda ment ki: Bocsáson meg ön neki, a mint én megbocsátok. Az utolsó levél, néhány gyöngédséget és női átadást tanusító soron kívül, hiú tudóskodás műve, mely inkább ingerelhette mint csillapíthatta a megcsalt férjet. Hogy megindítsa, megnyerje Vilmost, előszámlálja Pipeling Mária mindazon jeles férfiak neveit, a kik feleségeik által megcsalatra, megbocsátottak. Nem igen szerencsés indokolás, s Bakhuisen nem ok nélkül hiszi, hogy Vilmos el sem olvasta ez oly tudós, egyszersmind oly nevetséges utolsó levelet.

Megolvasván az érintett leveleket, nem tehetjük többé Kölnbe Rubens Péter Pál születési helyét; miután be van bizonyítva, hogy 1577-ben még nem volt szabad Rubens Jánosnak Siegent elhagynia. Fogsága előtt már öt gyermeke volt; Rubens Péter Pál lett a hatodik, s születése a legvilágosabb bizonyága, hogy Pipeling Mária csakugyan nem nehezelt férjére; mivel e derék nő soha nem adott legkisebb okot sem hűtlenségi gyanúra. Rubens János halála után visszament e nő Antwerpbe, s nagy ügyességet fejtett ki, hogy visszaszerezze elkobozott vagyona nagy részét.

Rubens Péter Pál, kinek azért adá anyja a két apostol nevét, mivel az nap született, mikor ez apostolok emlékét ünnepli az egyház, Lalaing özvegy grófnénál lón apród; de hamar meguná a henye életet, s elhagyá a grófné szolgálatát, hogy hajlamát követve a festézet tanulására adhassa magát. Noort Ádám volt első mestere, ki akkor nagy hírben állott Antwerp városában, s kinek nevét rég elfeledték volna, ha tanítványának neve fen nem tartja. Mit tanult Rubens első mesterétől, bajos volna meghatározni; mivel tanuló kora ez első szakából nem maradt fen műve. Életírótól tudjuk, hogy négy évig lakott első mesterénél, s hogy gyermek észszel is belátta ezen oktatás elégtelen voltát.

Rubens oda hagyá Noort Ádám leczkét, hogy Venius Otto vagyis van Veen műhelyébe lépjen. Szintannyi ideig maradt ez új mestenénél, mint az előbbinél, azaz négy évig. Némely írók szerint ott szerette meg az allegoriát, s ugyanez írók e megrovást még egy másik váddal is tetézik, mely sajátságos voltánál fogva érdekel figyelmet. Venius Otto, nem elégedvén meg azzal, hogy növendékével az allegoriát megkedveltette, rendkívüli szenvedélyt oltott belé a tudományok iránt. Ha igaz e vád, Rubens második mestere nagy bünt követett el; szerencséjére az utobbi vád nem alapszik döntő bizonyítékokon. Az első vád azonban igen jogos, kezünkben a ‚corpus delicti‘, Vennius Ottótól egy egész gyűjtemény allegoria, melyről Reynolds azt mondja, hogy legfőlebb időtöltésül jó a gyermekeknek. Ezen átkozott könyvből meríthette Rubens az allegoria-kedvellés első csiráit. A tudományok iránti nagy szenvedély miatt azonban — a mi kétségkívül nem kevesebb veszélyes nya-

valya — a jezsuiták a felelősek, a kiktől nyerte első oktatását. Elég súly nyomja immár Veniust, a nélkül, hogy ez új váddal terhelnők emlékezetét. Hadd viseljék a jezsuiták az utóbbi bűnért teljesen a felelősséget.

Azonban nem egyedül az allegoriát tanítá Venius növendékének. Az életrők biztosítanak bennünket, hogy e mester a legnagyobb mértékben birt a szép modorok ismeretével, szerette a fényes öltözeteket, s hogy Rubens nála kedvelte meg a bársonyt és selymet: veszélyes példa, melyből magyarázhatni, ha hihetünk nekik, Rubens compositioinak fényüzését. Valóban figyelemre méltó értesítés. Egy dolgot azonban, a mit szintén olajtánk tudni, mellőznek. Vennius Ottonak, a fenebbieken kívül, még egy vétket róhatni föl, mely az előbbieknél nem kevesebb veszélyes, nem kevesebbé ragályos: hogy szerette, utánozta Corregiot. Miként lön Rubens megőrizve ez utóbbi veszélytől? Oly kérdés, melyet életrői nem oldottak meg, s a mely pedig megérdemli, hogy rajta törjék fejüket. Corregio emlékezetének nyoma sincs Rubens művein; meglehet tehát, hogy Venius Otto rosszul utánozta e jeles és méltán csodált mestert. Jól vagy rosszul, de az utánzás nem kábíthatá el tanítványa fejét, a ki függetlenségre törekedett. Rubens vonzódást érzett Olaszország felé; szabadon akart meríteni e termékeny és dicső forrásból, megkérdeni rendre mindazon oskolákat, melyek első rangot biztosítanak e szép országnak a festészet történetében. Venius Otto által Albert főherczegnek és Izabella herczegasszonynak ugy ajánlhatva, mint kedvenc tanítvány, vélt érdeméért, különösen kellemes modoráért szívesen fogadtatva, Rafáel, Leonardo és Michel-Angelo hazájába ment; a főherczeg és herczegasszony ajánló leveleket adtak neki Olaszország legfőbb fejedelmeihez. Bellori szerint legjobban ajánlák őt saját tulajdonai; előkelő föllépése, nemes és udvarias modora, kifogyhatlan és változatos társalgása által megnyert mindenkit.

A helyett, hogy a mint utolsó mestere leczkéi után gondolható volt, Parmába sietett volna Rubens, Corregio műveinek tanulmányába merülni, mindenekeelőtt Velenczébe ment, melynek mesterei iránt különös előszeretettel viseltetett. Tizian és Paulo Veronese vonzották őt műveik fénye és őszhaugzata által. Egész hévvel tanulá őket, igyekeztvén ellesni tikukat. Egy mantovai nemes, ki ugyanazon fogadóban lakott vele, kérte, hogy láthassa munka közben; s a mint műhelyében volt, egészen elragadta nyájasságával és gyors dolgozásával. Visszatérvén Mantovába, e nemes oly élénk szavakkal ajánlá Rubenst fejedelmének, hogy az elhatározá őt fölvenni szolgálatába, s fényes ajánlatokat tön neki, melyeket művésztünk el is fogadott. A fejedelem képesarnokában számos kép volt Giulio Romanotól; s az életrők nem is mulaszták el Giulio Romanonak tulajdonítani azt a merészséget, mely Rubens compositioiban meglep bennünket, a mint Venius Ottonak

tulajdonították az allegoria kedvelését. Részenről nem hiszem, hogy a mantovai nagy szerepet vitt volna Rubens lángesze fejlődésében, s a rokonság semmi vonását sem vagyok képes köztök feltalálni. Giulio Romano, saját erejére hagyatva, se gazdagsággal, se valódi merészséggel nem bír. Az óriások harsza, mely a T palota termeinek egyikét díszíti, s a mely oly híres volt korában, bizarsága által lep meg bennünket, a nélkül, hogy egy perczre is bámulásra ragadna. Ily mű látása Rubensre nézve se vetelkedési tárgyul, se tanulmány forrásául nem szolgálhata. Mestertünk szellemét kimagyarázandók, nem szükség Giulio Romanohoz folyamodnunk. Velence és Roma értetnék meg azt velünk, ha művei, melyekben oly pazar, az önkéntesség jellemét nem viselnék magukon. Tiziantól és Paolo Veronesétől vehette volna a fényt és öszhangzatot, s Tintorettó mutatott példát előtte a merészségre, egész a vakmerőségig. Utóbb, Rómában levén, Sixtus kápolnája revelálta előtte, meddig mehet a mély tudomány által igazolt merészség: Michel-Angeloval szemközt Tintoretto emlékezete nem volt több veszélyes. Bizton állíthatjuk, hogy Rubens Olaszországban egyenlő hévvel tanulmányozá mindenik oskolát, habár lelkének hajlama a velencei oskola felé vonzá. Milanoban az *U r v a c s o r á t* másoló, s ha Leonardotól nem sajátítá el a legfőbb „szép“ titkát, szintoly buzgalommal tanulá műveit, mint a Tiziánéit vagy Paolo Veroneseéit. Nyolcz év alatt, 1600-tól 1608-ig, meglátogató Olaszország minden városát, a hol valamit tanulhatni vélt. Genuában nagy kitüntetésben élt, a nemesség és polgárság egymás elől kapdosták el műveit, a midőn egy levél Antwerpbe hívta vissza, anyja betegségéről értesítvén; későn érkezett meg, befogni szemeit.

Pipeling Mária halála súlyos esapás volt Rubensre nézve; a szent Mihály zárdájába vonult, a hová anyját temették, s négy hónapig élt ott teljesen fájdalmának. Nem feledheté, mennyivel tartozik e derék nőnek. Az ügyelt reá növeltetése első éveiben, s az szerezte vissza ügyes lépései által részenként az elkobozott atyai örökséget. Midőn kissé enyhült a halás fiú bánata, megint visszatért kedvenc tanulmányaihoz, azon munkákhoz, melyek megalapítandók voltak hírnevét. Hála anyja gondoskodásának, házat vehetett a város egyik legszebb utcájában. Olaszországból becses kincseket hozott magával, melyeket a legdúsabb műszere-tök is irigyelhettek: képeket, szobrokat s egyéb vésműveket. Mindezen kincseket akkép akará elhelyezni, hogy szabadon élvezhesse. S alig költözött be új lakába, tüstént leromboltatta egy részét, hogy olasz modorban építtesse újra; mert „a renaissance“ összes nagy mestereinek példájára, nem választá el egymástól a rajz háromféle művészetét, s nem csekély jártassága volt az építészetben. Lerajzolta Genua legszebb palotáit, s e jeles mű, mely halála után jelent meg, bőséges adatot nyújt ebbeli gondos tanul-

mányairól. Ez Európában oly méltán híres épületek terveikkel szintügy magokra vonták figyelmét, mint festői tekintetökkel. Oly házat rajzolt magának, melyben, csinos és kényelmes lakás mellett, múzeum és dolgozó terem legyen. Mikor az új lakás alapkövét letévé, tudtán kívül, túlmene azon tér határain, melyet vett, a lövész társaság földére. Pörrel fenyegettetve, a melyet bizonyosan elvesztett volna, Rockox nevű barátja közbenjárása folytán, egyezkedésre lépett, egy kép festésére kötelezvé magát. Ezen pörös ügynek köszönhetjük a híres *Keresztről* levételt, mely ma Antwerp székesegyházában látható.

Csakhamar szükségét érezé, büfelejtésül, házas társat venni; egy szép leánynyal kelt egybe, Brandt Izabellával, kinek gyöngétségében mindazon boldogságot feltalálta, a mit egy nő adhat. Izabella őszintén szerette férjét, s az újabb életirók, az adatokat egybevetve, megczáfolák d' Houbraken és Weyermann rágalmait. Nem igaz, a mit azok mondtak, hogy Izabella Van Dyck Antal szeretője volt volna, s hogy Rubens, egyaránt féltékeny levén legjelesebb növendéke iránt, mint férj és művész, azt tanácsolta neki, utazzék Olaszországba, így akarván megszabadulni kétszeres vetélytársától, a szerelemben és művészetben. Nem igaz, hogy leányát ajánlá neki nőül, kit Van Dyck visszautasított, mivel anyját szerette; Brandt Izabella ugyanis már meghalt volt, mikor Van Dyck Olaszországba ment, s nem is volt leánya férjétől; csupán két fiút hagyott maga után, Albertet és Miklóst, a kiknek arczképét egy vászonra festette Rubens. ¹⁾ E nagy mester kedves tanítványa van Ophem Annába volt szerelmes, a főhercegasszony udvarában. Rubens megtudta, hogy tanítványa Van Ophem Anna karjaiban megfélekedezett a dicsőségről, s nem kis bajba került, míg rábírhatta, hogy folytassa utját. Nyolcz évi Olaszországban időzése annyi haszonnal járván magára nézve, kell-e csudálnunk, ha Rubens Van Dyckot is fölhívta, látogassa meg e földet, hol annyit lehet tanulni? Mondják bár honfitársai, hogy se Roma, se Florenz, se Velence, se Milano nem mozdítá elő nagy tehetsége kifejtését, ő maga sokkal többre becsülte a mit ott aratott, hogy sem legügyesebb növendékét Leonardo és Angelo Mihály hazájába ne küldte volna. Nem egyebek tehát mesénél, melyet az irigység költött, a miket Rubens házassági bajairól irtak. Brandt Izabella emlékezete szintoly mocsoktalan, mint Pipeling Márié. Teljesen fölfogta ő azon férfiú értékét, a kinek nevét viselte, s nem álmódott más boldogságról férje szerelmén kívül. Méltán mondák, hogy a dicsőség nem őriz meg a házassági bajoktól, s a lángész nem biztosítéka a házi boldogságnak; de nem kell felednünk, hogy Rubens csak 33 éves volt, mikor egybekelt Brandt Izabellával. S Lalaing grófnénál tartózkodása sem volt rá nézve haszon nélkül; az ün-

¹⁾ Bécsben van a Lichtensteinféle képcsarnokban — Szerk.

nepelt művész nem feledte el, a mit apród korában tanult. Ismerte a kísértés veszélyét. s tudta mikép kell azt eltávolíthatni, a nélkül, hogy féltékenység jelét adná. Elvesztvén Izabellát tizenhatévi zavartalan és felhőtlenül boldog házas élet után, megsiratta őt, mint azelőtt anyját, s egy halála után néhány nappal irt levélben teljes méltánylással szól felőle. Nem csupán azért sajnálta mivel szerette, hanem mivel derék nő volt, méltó mindenki becsülésére és bámulatára emelkedett lelkénél, változatlanül kedves jelleménél és valódi kegyességénél fogva. Mint féltékeny, mint megsalt férj szólhata-e ekkép Izabelláról? Azt mondhatnák talán, hogy Pipeling Máriának Rubens János iránt tanusított nemeslelkűségét követte; de ha anyja példáját bajos követni, nem nehéz felfogni; mintán férje életének megmentése forgott koczkan. Izabella halála után Rubens, hasonló kísértésen menvén keresztül, mint anyja, legalább hallgatott volna; a megbocsátáshoz semmi köze a házugságnak.

E pótolhatlannak tetszett veszteség után négy év múlva egy 16 éves szép fiatal leányt, Fourment Ilonát vette nőül; ekkor már 53 éves volt : merész játékok kezdett. Oly férfitől, a ki az udvarnál élt. a ki jól ismerte a világ forgását s kora erkölceit, alig foghatni meg ily esztelenséget, s mindamellet ugy tetszik, mintha nem bánta volna meg. A rágalom, mely oly gonoszül bánt Brandt Izabella emlékezetével, illetetlen hagyá Fourment Ilonáét. Lángesze örök ifjusága elfeledteté vele férje redőit. Tíz év alatt öt gyermekkel ajándékozá meg, s az egykorúak nem mondják róla, hogy csak egy napig is megfeledezett volna magáról. Mindamellet azonban, hogy Rubens boldogságot talált második házasságában, senkinek, a legelismertebb lángeszű férfiaknak sem ajánlanók, hogy példáját kövessék. Mindenkor nagy vakmerőség azt hinni, hogy 37 évnyi időközt betölt a dicsőség. Ha a büszkeség nagy szerepet játszik is olykor a szerelemben, az a szerencse, hogy egy híres nevet viselhet, ritkán képes egy fiatal nő szívét 10 éven által kielégíteni. Rubens sorsát ez okból kiváltságos állapotnak kell tekintenünk. Ő nem bánta meg esztelenségét. Fourment Ilona ifjusága és szépsége nem támasztott neki vetélytársat. Gyermekei körében, művészete és családi kötelességei közt megosztva tölté napjait. Szelleme semmit sem köszönhet a szerencsétlenségnek. Vannak életirői közt, a kik művei jellemét élete folytonos boldogságából igyekeznek kimagyarázni. Csaknem változatlan békében töltötte napjait mind végig. S azzal vádolják, hogy nem volt képes visszaadni a fájdalmat, élete hü képét látván műveiben. A kik a festészet történetének lapjait forgatták, tudják, mit tartsanak ez elnéletről. Semmi kétség, hogy a fájdalom gyakran siettette a lángész fejlődését; de több kitünő művészt idézhetünk, a kik ritka ékesenszólással tudták kifejezni, a nélkül, hogy ismerték volna a szerencsétlenséget. Melyik művész adta vissza jobban valaha a Szűz szorongattatásait a kereszt alatt

Fra Angeliconál? S hogy folyt le általában Fra Angeliconak élete? Művészete és ájtatoskodás közt osztá meg napjait; a képirásnak szentelte azon óráit, melyeket Istennek nem szentel. Giotto, ki a kifejezés hűségére, erélyére nézve senkinél sem áll hátrább, s a ki nem ritkán művészete ezen részében ügyesebbnek mutatkozott azon mestereknél, a kik utána jöttek mélyebb tudományyal, Giotto, mondjuk, nem ismerte a szenvedéseket. A fájdalom ékesen szöllő tolmácsra talált benne, habár zavartalanul folytak napjai. Ne keressük tehát a fájdalomban a lángész multhatlan föltételét.

Rubens, anyja gondatlansága által a szegénység minden baját, s Brandt Izabella és Fourment Ilona hűtlensége miatt a féltékenység minden kínját érezve, sem haladta volna felül szükségkép azon Rubenst, a kit a művészet terén ismerünk. Ha az udvarokba járás kifejthette benne a fény kedvelését, ha a gazdagság könnyebbé tette reá nézve művészete gyakorlását, ha a teljes életében élvezett boldogságnak némi nyomai maradtak fen művein, a hol a természet is osztozni látszik a személyek derűtségében, ne higyük, hogy anyja gondoskodása, két nejeinek gyöngédsége és hűsége csökkentette geniúsát s az ihlettség vagy egy forrásától megfosztotta volna. Ha aggódnia kelle a holnapért, csalódék érzelmeiben s nyomoru műhely kopár falai közt dolgozik vala: művei talán nem lettek volna oly számosak, de bizonyára szintoly ragyogó jelleműek.

Rubenst gyakran szakíták félbe munkáiban diplomatiái küldetések. Nincs mit mondanunk azon küldetésről, melylyel Gonzaga, Mantua hercege, Olaszországban első pártfogója, bizta őt meg; oly jelentéktelen volt az, hogy alig érdemel említést. Spanyolországba, mint életirói mondják, pompás ajándékokat kelle vinnie a hercegtől a királynak, tudniillik egy igen szép kocsit hét televér lóval. Ily küldetéshez szükségtelenek voltak azon nemes tulajdonok, melyekkel Gonzaga Vince kegyenceze bir vala; de részemről szeretem binni, hogy a követi megbizás kissé többre terjedt ki, s valamely üzenetet is kelle mondania a spanyol királynak, habár az életirók nem jártak utána, minő természetű lehetett az ügy, melyben el kellett járni. A mely ügyekben Albert főherceg vagy IV. Fülöp részéről eljár, valódi nagy fontosságúak voltak, melyeket a történetirat sem mellőzhet. Rubens születése előtt kilencz évvel festette Egmont és Horn grófok vére a brüsszeli városház terén a vérpadot. Kitörölhetlen emléket hagyott a kérielhetlen Alba uralma minden szivben. Rubens nem látszott osztozni honfitársainak jogszerű boszankodásában; mivel a spanyol királyság szolgálatába adta tehetségét minden tartózkodás nélkül. Több utat tön Madridba, Hágába és Londonba, majd azért, hogy Németalföld közszelleméről értesítse a spanyol királyt, majd Anglia nézeteit kitudandó, megkérdve Gerbiert, diplomatiái ügynökét Hollandban, majd meg azért, hogy egy véd- és daczszövetség alapját vesse meg a londoni

és madridi udvarok között. Nem mondhatni, hogy e különböző küldetésekben valódi ügyességet nem tanúsított volna ; miután sikerült kivinnie azon fejedelem óhajításait, a ki megbizta. Mindazáltal lehetetlen szomorú szívvel nem látni, hogy egy ily tehetség hazája elnyomóinak szolgálatára szenteli magát. A siker, melyet mindannyiszor aratott e kényes természetű megbízásokban, melyek mindenkor könnyüséget, jártasságot, kitartást és mindenekfölött mély belátást igényelnek, nem vezethet félre bennünket diplomatiái szerepe szárandó jelleme iránt. Az igaz, hogy Rubens János, a ki önkéntes száműzetésre szánta el magát, midőn azon gyanu alatt állt, hogy a protestans tanokhoz hajlik, nyilván katolikus hitre tért utóbb, hogy a főherceg kegyét visszanyerje, s hogy a ragaszkodás a spanyol uralomhoz családi örökségképen szállt fíjára ; de a mi Péter Pálunk sokkal több észszel birt, hogysen be nem látta volna a mi lealázó volt ez uralomban, s legőszintébb bámulói is, bár mennyire elismerik különösen alkalmas voltát diplomatiái végzendőkre, csak sajnálkozással vehetik, hogy mindenek fölött kedvelt foglalkozásától el hagyá magát vonatni, — azon munkáktól, melyek megalapíták hírnevét, azért hogy oly kormánynak tegyen szolgálatot, mely oly kegyetlenül bánt hazájával.

Mádridi küldetése alkalmával tisztelettel és előzékenységgel halmozták, s az egész udvar által ünnepeelt követ arra használta követségi teendőitől üresen maradt idejét, hogy lefesse a királyt, a királynét s azon főbb urakat, a kik naponként tódultak műhelyébe. Egyszer Braganzai János, utóbb portugál király, meghívá Rubens-t, látogassa meg őt villa-viciosai mulató lakában. Rubens számos spanyol és flamand ur kíséretében jelent meg. A leendő király, értesülvén nagy kíséretéről, udvaronczaik egyikét küldé hozzá, sajnálatát fejezvén ki, hogy nem várhatja be : nagy fontosságú ügyek Liszabombá hívták őt vissza. Valósággal csupán a fősvénység indítá e hazug mentségre ; megijedt a sok vendégtől. Midőn János küldötte ötszáz pistolt ajánla Rubensnek uti költsége fedezéseitl : mondja ön köszönetemet ő fenségének, válaszolá mosolyogva a követ, hogy ezer pistolt vettem magamhoz, midőn utra keltem.

Utolsó küldetése Hágába egy kellemetlen epizódról híres, a hol büszkesége erős próbakőre volt téve. Midőn állomására ment volna azon irott utasításokkal, melyeket a főhercegeasszonytól vett, a flamand nemesség erőlyesen felszólalt kinevezetése ellen, s Arschot herceg lőn helyébe kinevezve. Rubensnek át kellett adnia utasításait. Ez alkalommal a herceg egy levelet irt hozzá, a mely maig fenmaradt, s a mely valódi mintája a szentelenségnek, ha nem a szép stylnak : „Csudálom, írá neki, hogy ön bátorságot vőn magának hozzám irni, a helyett, hogy személyesen fölkeresett volna azon vendéglőben, a hova két izben mentem önt várni. Ne feledj ön ezentul, minő távolság választja el az önféle embereket a magamféléktől.“ Rubens elhelyelte a megszegyenítést s átadta az

utatisásokat. IV. Fülöptől nemességet nyert, maiglan ismerjük ezimerét; de csak lovag volt, s tudta Arschot herczeg, hogy Rubens ősei 1350-től nagy apjáig timárok voltak, nagyapja kalmár, s atyja Rubens János üzött először tisztességesebb foglalkozást. Ily közönséges származásu egyén viselhetett-e diplomatiai tisztet? D' Arschot herczeg sokkal előkelőbb házból való volt, hogysem ezt hihesse. Mikor ezen szemtelen levelet kapta, akkor látta által Rubens, nagy későn, hogy dicsősége és méltósága érdekében is festésznek kelle maradnia s nem avatkoznia diplomatiába, mivel elismert tehetsége és a spanyol királytól nyert nemesi czime sem enyészttette el D' Arschot herczeg előtt „parvenu“ voltát. Angolországi követségét teljes siker koronázta: szövetséget szerzett a londoni és mádridi udvarok közt, de ez alkalommal is, bármennyi tiszteletben részesült, éreztették vele, hogy nem találják eléggé jó házból valónak; mikor ugyanis meg voltak állapítva a szövetség főbb vonalai, egy régi származásu nembest biztak meg a szerződmény aláírására. Még művészi tehetségét sem találták I. Károly udvaroncza a követi állással összeillőnek. Egy elmés udvaronc, műhelyében találván egykor, így szóla hozzá: „Követ ur, mint látom, magas tisztéből néha képíráásra is lealázza magát?“ — „Nem, válaszolá Rubens, a festészettől alázom le magamata követeskedésre.“ Bármí találónak tartjuk e választ, a festésznek nem igen hízelt, hogy így bántak vele.

Térjünk vissza azon művekre, melyeket soha sem kelle elhagynia. Életríróitól tudjuk, hogy osztá fel Rubens idejét. Rendesen igen korán kelt, s először is misét ment hallgatni. Valódi kegyeséből-e, vagy udvari szokásból? Az utóbbi fölvétel valószínűbbnek látszik. Mise után délig dologhoz látott. Délben, kora szokása szerint ebédelt; fölkelvén az asztaltól, újra vette az ecsetet, a nélkül, hogy szükségét éreze volna pihenésnek ebéd után; mert igen mértékletes volt mind mérsékleténél fogva, mind számításból; jól tudva, hogy a bő táplálkozás akadályozza az értelmi munkát. Szokás szerint öt óráig dolgozott, s aztán számos lova közül, melyeket munkája jövedelméből szerzett vagy ajándékban kapott, kiválasztott egy paripát, s lovagolni ment egy vagy két óráig a városon kívül. Ezen magános sétalovaglásai alatt gondolkodott készitendő művei fölött, vagy a vidék szemléletébe merült el s a hanyatló világoosság tüneményeit vizsgálta. Ezen rövid távolléte alatt történt egykor, hogy tanítványai dolgozó terme gondviselőjétől engedelmet nyertek, megnézni egyik elkezdett művét s pajzánkódásaik közben eltörölték egy szűz fejét és rubáját. Leverten tanakodtak, hogy tegyék jóvá hibájokat. Csakhamar neki bátorodának s egyértelműleg elhatározák, hogy egyedül van Dyck képes újra festeni az eltörölt főt és ruhát. Van Dyck engede társai kívánatának, s teljesen megfelelt bizalmuknak. Másnap folytatá Rubens megkez-

dett munkáját, nem is gyanítva, hogy valaki nyult ahhoz, s később, mikor megtudá, feledé megdorgálni tanítványait.

Rubens életirői közül többen, a helyett, hogy langesze ellenállatlan tevékenységének tulajdonítanak dús termékenységét, fősvénységből, kapzsiságból igyekeztek kimagyarázni művei rendkívül nagy számát. Egész élete meghazudtolja e vádat : nagy fénynyel élt, fejedelmi módon, s erszénye mindenkor nyitva állt barátai előtt. Nagylelkűségének annyi jelét adta tanítványai, sőt vétélytársai irányában is, hogy épen nem adhatunk hitelt az érintett szemrehányásoknak. Midőn Van Dyck, Olaszországból visszatért, panaszkodék honfitársai részvétlensége ellen, s közlé mestérével nagy elcsüggedését, Rubens azonnal mind megvevé tőle bevégzett és még be nem végzett műveit. Azt mondták róla, hogy rendszeren száz forintra becsülte egy napi munkáját, s hogy a szerint szabta meg képeinek árát. Nem hiszszük, hogy ez állítás teljesen hiteles. A keresztről levételért, melyet a lövész társulat számára festett, csak 2400 forintot fizettek, nyolcz forint keztyü-péNZ ráadásával Brand Izabella számára. Ha Rubens száz forintra becsülte volna napi munkáját, 24 nap alatt kelle bevégeznie remek művét. Minden ügyessége és gyorsasága mellett sem hihető. Ily csudát csak a tündér mesékben képzelhetni. A White-Hall díszítéceért három millió font sterlinget fizettek neki ; s így e roppant művet egy év alatt fejezte volna be. Egy mivelt műbíró sem hihet ilyesmit.

Rubens, Peirese híres régiséggyűjtőhez intézett levelében, panaszkodik, hogy még nem kapta meg luxemburgi műveinek díját, melyeket Medicis Máriának festett, s az anya- királyné eljárását maga irányában Buckingham nemeslelkűségével veti egybe. Különbben elismeri, hogy franczia Henriette házassága sok költségbe kerül anyjának, s fizetési késedelmét nem tulajdoníthatni fősvénységének. Ha ez azon levél, melyből a vádat merítették Rubens ellen, ha ebből következtetik kapzsiságát, nem szükség őt védenuink. Egyébiránt, bármily rendén volt gazdasága, bármily jól tudta kezelni munkája gyümölését, nem gyűjtött kincseket. Olaszországból hozott gyűjteményét tíz ezer font sterlingen adá el Buckingham herczegnek, megtartva mindazáltal magának a szobrok és más művek ötvényeit, a vevő költségén, s halála után megint jókora gyűjteményt találtak nála örökösei, melyet ötszáz ezer franknál drágábban adtak el. Az oly fősvény, a ki tanulmányaira és szellemi élvezetére többet ad ki félmilliónál, nem mindennapi teremtmény ; semmi esetre sem amolyan Harpagonfajta lény.

Rubens 63 éves korában halt meg, ismételt szélhűdési roham következtében. Halála előtt néhány nappal, közeledni érezvén végét, azt írá Duquesnoy honfitársához, a ki szent Péter római egyháza számára szent András szobrát készíté : „Ön dicsősége, önnek

birneve, uram, fényt vet általában nemzetünkre. Ha aggkorom és az a gyászos szélhűdés, mely elemészt, lekötve nem tartana, azonnal indulnék saját szememmel csodálni azon magasztalásra oly méltó dolgokat; mivel azonban nem vehetem magamnak ez elégtételt, reménylem, legalább önt láthatom minél előbb köztünk, s nem kétlem, hogy kedves hazánk büszke lesz egykor azon művekre, melyekkel ön gazdagítja. Adja az ég, hogy ezt még megérem, mielőtt a halál, mely rövid időn örökre lezárja szemeimet, megfosztana azon csudák látásának végtelen gyönyörétől, melyeket önnek egyes keze alkot. (Antwerp, 1640, ápril 17-kén).“ Az aggodalom, melyet e levél tolmácsolt, nagyon is korán valósult. Rubens elhunyt 1640 majus 30-kán; pompás temetése volt; a tisztviselőség, papság, nemesség, polgárság, a lakosság mind általában kísérte koporsóját egész a szent Jakab egyházáig, a hol a Fourment család sírjeregébe tették le, s három nappal oly gyászünnepélyt tartottak tiszteletére, a melynek fénye a legkevélyebb családok büszkeségének is hízeltt volna.

Valóban jól töltött élet. Ez a renkívüli ember egy napig sem volt munkátlanul. Levelezésben állt Európa legkitünőbb férfijaival. Mintha V. Károly mondását tartotta volna szemelőtt azon embekekről, a kik több nyelvet értenek alaposan, korán megtanult és folyvást beszélt flamand, angol, német, francia, olasz, spanyol és latin nyelven. Mondhatni egyenlő hévvel adta magát az emberi tudás majd mindenik ágára; mindenekelőtt festész volt ugyan, de mivel ember módjára tudott hozzászólni a legkülönbözőbb kérdésekhez. Tömérdék művei daczára sem igaz, hogy a rögtönzés véletlenére hagyta volna magát. Az elmélkedés nem volt előtte szokatlan, s ha a teremtő erő minden örömét élvezte, hosszas tanulmány által készítette magát elő ez iszonyú tevékenységhez, magányban gondolkodva. Az alkotás nem ritka szerenese volt reá nézve; mindazonáltal nem ingyen jó kedvében, nem is önként kínálkozott neki e szerenese. Mohó szemmel vizsgálta sorra az iskola minden nagy mesterét. Mindent elkövetett, hogy elsajátítsa titkaikat, s lelke a művészet összes történetét felkarolta Phidiastól Michel-Angeloig. Azonban ne csaljuk magunkat termékénységének határai felől. Lángeszének minden hatalma mellett sem lett volna ideje mindazon képet festeni, mely nevét viseli. Ha egy compositiót vázolt, tanítványaira bizza, kik azt nagyában, olykor csaknem egészen kidolgozták, s a mint meg tudta választani segédeit, néhány nap alatt kész volt. Ezen eljárása, miből magyarázhatni ki egyedül művei nagy számát, többször felkelté az értelmetlenek bizalmatlanságát. Egy kanonok, a ki egyházi képet rendelt meg nála, látva, hogy a mű nagy részben kész van immár, a nélkül, hogy a mester meg is jelent volna, panaszos levelet írt hozzá: „Öntől akarok én képet, ugymond; nem állhat alkunk, ha tanítványaira bizza ön a munkát.“ Nem kis fáradságába került Rubensnek megnyugtadni

a kanonokot. Csak akkor fogta föl az utóbbi aggodalma és panasza helytelenségét, midőn a mester saját kezével fejezé be a művet szeme láttára.

Hasztalan munka volna az olvasóra nézve elszámolni mindazon képeket, melyek nevével jelölvék s a melyek ma Europa főbb képesarnokait díszesítik. Smith jegyzéke, mely minden ilyenmű közléseknek alapul szolgál, felül teszi 1300-on. Legyen elég, hogy szellemét megítélhessük, jellemét felfoghassuk s jelentékenységét meghatározhassuk, kiválogatnunk e roppant jegyzékből azon műveket, melyek legkiáltóbb módon revelálják előttünk minden oldalról e roppant teltséget, mely hasonló szerencsével karolta föl a festészet minden részét.

A első, mely eszünkbe ötlük, a leghíresebb a történelemben, a mely ma Antwerp székesegyházában látható; A kereszt ről levéltelt érvük. Ez azon kép, melyből rendesen meritik okoskodásaikat Rubensnek mind csodálói, mind ellenei. Bizonyára a legnevezetesebb, a legbecsesebb művek egyike, a melyeket alkotott. Az olasz írók szokott szólásmódjával élve, maga egy festészeti oskola e kép. Ha lángeszét nem is teljesen, legalább jobb részét tünteti fel; s ha egyéb műve nem volna is, a legnagyobb mesterek közé emelné az. A compositio merő nagyság, merő egyszerűség. Két munkás, a kereszt tetején, fogukkal tartják Krisztus szemfödélét s szabadon maradt kezökkel segítik le a Megfeszített testét. József és Nikodém karjaikban tartják. Szent János, a kereszt lábánál, a Szűz Anyával szemközt állva, segít nekik a kegyes kötelesség teljesítésében. Krisztus egyik lába a térdelő Magdolna vállára ér. Salóme, Magdolna mögött, kisírt szemmel nézi a szomorú látmányt. Alig képzelhetni meghatóbb jellemet, egyszerűbben adva. Krisztus testén, mely ritka esinnal van kivive, semmi szinpadias. A fej a mellre hajlik, az egész test alácsügg, s minden tagon a halál nyomai.

Csupán a valót tekintvén, el kell ismernünk, hogy Rubens e művével a legügyesebb művészek mellé emelkedett. Bárminő előszeretettel viseltessünk, akár Florenz, akár Roma, Velence, Párma vagy Milano bírja rokonszenvünket, meglep bennünket az állások azon merészsége, az a mély tudomány, mely a kép minden részéből kilátszik; ez azonban mégsem egyedüli érdeme. Nem érti, a ki a kifejezés hűségénél nem vesz egyebet észre a kereszt ről levéltelben. Valami olyas van e képben, a mi több mint az emberi alak pontos utánzása. A szűz fájdalma valódi, égető fájdalom. Vitatkozhatunk ruhája választékossága fölött, de soha sem vitathatjuk el jó lélekkel a fej patheticus jellemét. Magdolna fájdalma szintoly valódi, mint a Szűzé, de más jellemű; szenvedélyes busongás van a megtért bűnösben. Még válla is, melyen Krisztus lába nyugszik, oly szenvedélytől emelkedik, mit alig foghatni meg. A puristák igen közönségesnek kiáltották ki. Sokat gondolkoztam e

különös megrováson, de nem tudtam kitalálni, hogy lehetne azt igazolni. A lángésznek egy vonását látom e mozgalmasságban. Magdolna kegyességét nem hasonlíthatni Máriaéhoz; az ő fájdalma még nem ismeri a lemondást. Megfeszített lábainál, szétszórt hajjal térdelve, szintannyi bosszúságot mutat, mint fájdalmat Krisztus halála miatt; szintannyi ingerültség mint levertség látszik könyűiben. Érinteni akarja Krisztus testét: ez az a mozzanat, mely sértethetné az izlést, megbotránkozthatná a kegyes lelket? Részemről a szentségtelenítés árnyékát sem látom az egészben. Vádolják szent Jánost, a szeretett tanítványt, hogy szinpadias állásba teszi magát a néző előtt: feledik, hogy állását kimagyarázza és igazolja azon cselekvés, melyet végzendő. Nem azért hajlik meg, hogy szép idomait fitogtassa; hátrafordul, hogy annál biztosabban tarthassa Krisztus lábait. A Szűzre függesztett tekintete megilletődést egyszerűsremind reményt fejez ki. Azt látszik mondani a kisirt anyához: „Fiad nem halt meg végkép; türtőztess magadat, egykor vissza fogod nyerni.“ József és Nikodém oly komolysággal végzik kegyes kötelességöket, mely mély hitet árul el. A test, melyet karjaikban tartanak, nem oly holt test előttök, melyet a földnek, az enyészetnek adnak át. Erősen hisznek a Megfeszítettnek föltámadásában; mesteröket nem vesztették el végkép. Arczuk kifejezésén semmi olyan, a miben megütöközhethének; komolyságuk épen nem közöny; reménylenek, s ha nincsenek mégmegvigasztalva, el sem csüggednek. Ami a munkásokat illeti, fenn a keresztnél, csodálkozhatunk-e rajta, ha tekintetökön nem látszik fájdalom? Reájok nézve a Krisztus csak teher, melyet tartanak; legfölebb a napszámra gondolhatnak e munka közben. Mi szükség igazolni teljes kö-zönyüket?

E szerint a kilencz alak közöl, a mennyiből áll e kép, nincs egy is, a melyet az élethűség nem ajánlana: a testek mozgása, a fők kifejezése mind igen jól van gondolva, s hűven visszaadva. Hadd' zajongjanak, a kik a keresztről levételben csak pogány jelenetet látnak. Ne zavarjuk gyermekes tombolásukat, melyre oly igen büszkék. Nem tetszik nekik, hogy Krisztus testén nem látszanak a közel föltámadás világos jelei. Mit jelent ez elmés megrovás, ha nem azt, hogy valamely még eddig ösmeretlen természetű holttestet kívánnának, holttestet, a melyen a halál nem vett erőt teljesen? Pogány-e Rubens, mivel Krisztus teste Nikodém és József karjai közt csügg, mivel nem jár saját lábain s a vér nem kering a testben, melyből kiköltözött a lélek? Az edénybe megszedett s már aludt vér is fölláztatja az ő kegyességöket. Részemről nem vagyok képes felfogni mélységes megrovásukat. Ha valaki azt mondja, hogy a Szent Márk florenczi zárdájában levő S t a b a t M a t e r - e n több a keresztyéni ihlet, mint keresztről levéte-len, megadom magamat; ez elismerés s ana vád között mindazáltal, mely Rubenst pogánynak mondja, roppant nagy a bézag.

Vonakodás nélkül elismerem, hogy Rubens örökké művészetével volt elfoglalva, s a keresztyén hit által szentesített jelenet festésekor sem feledkezett meg a szem kápráztatásáról; egyszersmind azonban bizton állíthatom, hogy a keresztről levételben semmi vállásos illemet nem sértett, teljesen fölfogta, a mit csak tárgya kívánt, s nagy ékesenszólással fejezte ki Mária, Magdolna és szent János fájdalmát. Ha a keresztről levétel az antwerpi székes egyházban nem indít meg annyira, mint a *Stabat Mater* szent Márk zárdájában, — nem Rubens, hanem korának hibája. II. Fülöp véres üldözéssel hívé visszaállíthatni az egyház és saját tekintélyét. A történet eléggé mutatja, hogy csalódott. Kérlelhetlen kegyetlensége, mely annyi vért ontott Németalföldön, minden miveltebb lelket iszonynyal töltött el: a rémuralkodás nem ébreszt hitet. Rubens kegyessége nem hasonlítható ugyan egy zarándok vagy keresztes hitbuzgalmához; de azért semmi olyan nincs a keresztről levételben, a miben a legtisztább vállásosság is megbotránkozhatnék.

Szent Péter keresztre feszítése, mely kép ma Kölnben, szent Péter szerény egyházában látható, nem kevesebb érdekes tanulmány reánk nézve, mint a keresztről levétel. Egyik utolsó, Rubens épen legutolsó műve az a németalföldi mesternek. Az egyház látogatói a főoltárnál csak másolatát találják e képnek; egy három nyelvű felirat figyelmezteti a kíváncsiakat, hogy fél tallért kell fizetniök, hogy az eredetit láthassák. Gachet nem rég közrebocsátott Rubenstől két levelet, e kép történetére vonatkozólag. Halála előtt négy évvel vön levelet Van-Geldorp György németalföldi festésztől, a ki néhány év előtt Angliában települt le. Egy szent Péter életéből vett oltárképről vett benne szó. Rubens, túl levén terhelve megbízásokkal, nem felelhetett rögtön mindazoknak, a kik hozzá irtak. Csak a következő évben válaszolt Van-Geldornak, szent Péter keresztre feszítését ajánlván. Ugy hívé, szokatlan hatással lesz a vértanú rendkívüli halála. Mindenekelőtt azonban megkérdezé, mekkora lehet a vászon terjedelme, igen okszerűleg e merőben anyagi föltételtől függesztvén föl a tárgy megválasztását. Eleinte meg volt lepetve, hogy Londonból kap ily megbízást. Nem foghatta meg, hogy egy protestans városnak kelljen oltárkép. Megtudván, hogy Jabach, egy híres kölni műkedvelő részéről irt neki Geldorp, elhatározá, hogy felülmúlja önmagát. Szent Péter keresztre feszítése megragadta képzelődését; föltette magában, hogy nem kiméli tőle idejét, s e művel megmutatja, mit tud. Nem is sietett bevégzésével. Mesés gyorsasága daczára, melylyel dolgozott, 1638-ban még nem fejezte be. Van-Geldorp egy antwerpi barátját, Lemenst kérte, nézze meg, mennyire haladt a Jabachnak ígért kép festése. Rubens ez egyszer sietett a válaszszal. Meg volt elégedve új művével; úgy hívé sikerült, s legszebb művei közé

sorozzák; de nem akarta, hogy siettessék, s kérte, engedjenek időt tetszése szerint befejeznie. Halála után bevégezve találták műhelyében örökösei, s Szent Péter keresztre feszíté-
sét csakugyan megvették Jabach részére.

Nem akarom következtetni a Gachet által közrebocsátott levelekből, hogy Rubens négy évig dolgozott volna e képen: bizonyára nem egyedül azzal foglalkozott ez idő alatt; de mivel az anyagi élet szükségéi nem kényszerítették, hogy megváljon e művétől, mielőtt teljesen kivitte a mit akart, újra meg újra elővette azt, olykor hetekig elhagyván, hogy annál több kedvvel és szabadsággal térjen vissza hozzá. Igen derék eljárás; kár hogy nincs módjában mindenik művésznek követni; a szabadon dolgozhatás csak igen kevesek kiváltsága. Rubens méltólag használta azt. Művének minden részlete lelkismeretes gondnal, pontossággal s leghőbb bámulót is meglepő szabatossággal van kivéve. A nélkül, hogy a Szent Péter keresztre feszítését, a kereszttről levételnek fölébe akarnám helyezni, úgy hiszem, e két mű közül az előbbit kell látnunk, hogy e nagy mester tudományát valóban méltathassuk. Csupán az inventiot tekintve, több hasonló becsü művet alkotott; de a kivitelről szólván, műveit többnyire bevégteleneknek kell tartanunk Sz. Péter keresztrefeszítéséhez képest. A körvonalok tisztasága, a minta finomsága s a mozgás hűsége, mind föltalálható e bámulatos műben. Nem szólunk a pompás színezésről. Nem hasonlíthatni e tekintetben szent Péter keresztrefeszítését a kereszttről levételhez; mert az utóbbi mű nem olyan többé, a mint a mester kezéből kikerült. Mint annyi remek mű, fájdalom, ez is ügyetlen kéz szennyét viseli magán, hogy visszaadják régi fényét. Kijavították, mint Franciaországban Lesueur, Poussin Miklóst és del Sartot. Nem beszélhetünk ez okból jelenleg a kereszttről levétel színezéséről; könnyen Rubensnek róhatnók fel a megújítók különös szélségeit.

Szükségtelen említenem, hogy szent Pétert fövel lefelé feszítették meg. Ime a kölni festvényen a személyek elrendezése: a vértanú bal oldalán egy hóhér térdel, a mint a keresztet a földbe állítja; egy másik, jobbrul, a kivégezendő balkezét fogja; három más hóhér lábait köti s a keresztre szegezi. Mennyi nehézséggel jár csak e feladat! Hogy hibát ne kövessen el, mély tudománytal kelle birmia, ősmernie a boncztan minden titkát, s ovakodnia a túlzástól. Rubensen semmi sem mult, hogy minde föltételeknek megfeleljen. Ki tudta fejezni a hóhérokban azt a vad erélyt, mely őket jellemzi, a vértanu arczáról olvashatjuk a lemondást és hitet, s mindezek fölött bámulatos hűséggel visszaadta az erek duzzadá-
dásait s a villágosság játékát szent Péter testén. Semmi túlzás; az egész alak csupa egyszerűség. Kiténik e mű figyelmes tanulmányozásából, hogy Rubens mind végig megőrzé tehetsége minden ere-

jét; Tiziánt, a ki e tárgyat szintén feldolgozta vénségében, nem mindig találjuk magához méltónak; az igaz, hogy ő még kilenczven kilencz éves korában is festett, mikor a pestis elragadta. Oly élemedett korban igen bajos biztosan kezelni az esetet; azon mű, melyet néhány év előtt a velencei akademiában láttam, s a mely ma vissza van téve egyik egyházba, nagyon világosan mutatja a hanyatlást. Szent Péter megfeszítése s a keresztről levétel között semmi különbség a föltalálás gazdagságára nézve; a hatvan éves agg szintoly biztos, szintoly szilárd kézzel dolgozott, mint az ifjú mester, mikor Olaszországból visszatért; ismerete gyarapodott, a nélkül, hogy lankadt volna képzelődése.

Sajnálándó-e, hogy Rubens nem ugyanazon gonddal vitte ki minden művét, mint szent Péter megfeszítését? Fájlalunk kelljen-e, hogy oly gyorsan dolgozott? Távol legyen. A ki e csodás gyorsaságon, melyet több életiró annyira nagyított, sajnálkozik, nem fogja föl e szerencsés lángész valódi természetét. Hogy magát teljesen revelálja, sok művet kelle alkotnia, új meg új alakban fejeznie ki lelki erejét. Bizonyos, és pedig emelkedettebb rendű szellemekre nézve is, lelki szükség a lassuság; más hasonló rangú tehetségekre nézve viszont legtöbbször hasztalan vesződség lenne a lassu dolgozás, s Rubens az utóbbiak közé tartozott; mert ne legyünk tévedésben utolsó munkája készítésének ideje felől: habár nyolcz év mult el e kép megkezdése és bevégezése közt, nem hihető, hogy szerzője fölhagyott volna, midőn azon dolgozott, rendes eljárásával. Bizonyára gyorsan alkotá meg a compositio mindenik alakját; de művésztünk többször abba hagyta meg elővette ama képet, mielőtt bevégné, s bármí gyorsan dolgozott rajta, ugy tetszett, mintha lassan dolgoznék.

Gyakorta mondák, s naponként ismétlik, hogy a németalföldi mesterek eme legnagyobbikka nem tud rajzolni. E vádat könnyű volna megczáfolni a keresztről levétellel is; de a kölni kép még inkább tanúsítja, mint az antwerpi, hogy művésztünk kellő gondot tudott, ha kellett és mihelyt akart, fordítani alakjai körrajzára, finomul kivitte a leggyöngédebb részleteket is a nélkül, hogy vesztett volna műve szokott fényéből. Péter keresztre feszítése erélyes, feltünő szép és tiszta rajz; ezt nem tagadhatni jó lélekkel. Hogy a Rubens által választott formák nem tetszettek minden szemnek, könnyen megfoghatom; hogy az erő gyakran felülőbb művein, mint a kellem, rég elismert igazság; azt sem tagadhatni, hogy nem egyszer feláldozta a színezést a körrajznak, csakhogy nem tudatlanságból tévé azt. Ha a fényt többre becsülte a szabatoságnál, azért nem viseltetett a vonalok megválasztása iránt azzal a megvetéssel, melyet neki tulajdonítanak; jól tudta a rajznak fontosságát s egész hévvel tanulmányozta; csakhogy saját módja szerint fogta föl és adta vissza a természetet, a mely modor különös jellemet kölcsönzött személyeinek általában. Sok ócsár-

lőja közt egy sínes, a ki tudatlansága jeléül venné ebbeli eredetiségét. Többször megmutatta ő, hogy az emberi alak minden titkait ösmeri, de soha sem villágosabban, mint Péter megfeszítéseben. Szent János és Salome elegentiája, Krisztus egész torzója a Keresztről levételben megannyi kiáltó bizonyosága tudományának. E halhatatlan műben a vonalok oly válogatottak, hogy a legszigorúbb izlés sem talál bennök kivetőt; sőt Krisztus lábai sem érdemlik a megrovást; drámai és boncztnai tekintetben egyaránt hűvek levén. Azonban Péter megfeszítése még inkább mutatja az érintett vád igaztalanságát.

A Louvre képesarnoka épületes fogna lenni Rubens elleneire nézve, ha kiabálás helyett látni akarnának, s nem forgatnák el finortogtatva szemöket; Antwerp és Köln teljesen megtérite nek öket, ha rendszeresen nem akarnák elvitatni e jeles művész tudományát. De könnyebb kárhoztatni, mint Antwerpbe és Kölnbe menni. Ök nem akarják veszélynek tenni ki tanuk tisztaságát; rosznak mondják a gyümölcsöt, melyet nem akarnak megizlelni; de mikor előre tudják, hogy ártalmas? Bajos komolyan beszélni azon urakkal, a kik ezt mondják, hogy Rubens nem tud rajzolni.

Medicis Mára 1620-ban kibékülvén fíjával XIII. Lajossal, képekben akará örökíteni ezen szerencsés eseményt, s azokkal díszesíteni luxemburgi palotáját. Báró Vicq ajánlatára, a ki Németalföld követe volt Párisban, Rubenst választá. E nagy becsü gyűjtemény ma a Louvre képesarnokában van. Bizonyára nem dicsérhetni mindent e képekben; több oly epizód van, melyet jó izléssel nem hagyhatni helybe. A keresztyén és pogány eszmék egybekeverése legalább is különös szeszély. Nem osztozhatom mindazáltal azon történetírók megrovásában, a kik általában kárhoztatják az allegoria használasát. Nagyon kétlelem, hogy a tények betűszerinti másolata husz nagy érdekü compositiót nyújtott volna művésztünknek. Ha az allegoria általában véve sok veszélynek teszi ki a művészt, s a nézőnek többször rejtélyt nyújt, melyet ki kell találni, nem tagadhatni, hogy olykor igen alkalmas költöiekké tenni az igen prózai tényeket. Medicis Mária eposzi tárgyat talált saját életében, Rubens nem egészen osztozott nézetében. Nem vélt az anyakirályné óhajtasának eleget tehetni, az allegoria segítje nélkül. Habár olykor bizar képletekre vetemült, melyeket alig foghatni meg ha nem ismerjük az elébe tűzött feladatot, egészben véve nagy szerűség, feltűnő ujdonság ajánlja Medicis Mária ez életrajzát. Nem kísérlem meg Neptun feltűntetését, Marseilleben, az érsekkel szemközt igazolni; de bámulatos szirénei, a mint a hullámok közepett játszanak, annyi kellemmel és ifjusággal vállukon és csipejőkön, égő kemekkel, duzzadt és kéjsóvár orrlyukakkal, s a tritonok, a kik amazokat kísérik, mindenkor csudálkozás és méltó tanulmány tárgyai lesznek a festészet kedvelői előtt. Nem tagadom, hogy Neptun és a marseillei érsek előtt kissé meglepő lehet ta-

lálkozniok; de ki meri kárhozhatni azon szeszélyt, a melynek köszönhetjük e bájos sziréneket és csodálatos tritonokat? Rubens soha sem alkotott szebbet; a festészet soha sem adta vissza jobban a kéjtől reszkető testet s a világosság fényét. Neptun, a tritonok és szirének azon hajó körül, mely Medicis Máriát hozza Franciaországba, különös képzelődés teremtményeinek fognak ugyan tetszeni az izléssel bíró emberek előtt: a királyné megérkezése mindazonáltal mindenkor a legbámulandóbb képek egyike, a melyről emlékszik a történet. Elítélhetjük az illem szempontjából, melyet a festészetnek szintugy szem előtt kell tartania, mint a költészetnek: de csupán az alakok szépségét tekintve, föl kell őt mentenünk, sőt dicsőitenünk.

Nem vagyok több elnézéssel azon modorra nézve, a mint Rubens Lyon városát ábrázolá, midőn a király és királyné elé megy. Két befogott oroszlány amorok által vezetve bizonyára különös jelkép, az értelem és izlés valami jobbat kívánt volna; de IV. Henrik és Medicis Mária, Jupiter és Juno alakjában, a legszigorubb bírálókat is lefegyverzik. Minő kellem és minő fenség! Jupiter hősi alakja nem illő-e Béarnaishoz? Juno büszke tekintete nem fejezi-e ki csodálatosan a fiatal nő örömét? Kétségkívül Rubens olykor tulságos szabadsággal használja az allegoriát; de mily ügyesen jóvát teszi hibáját. Kénytelenek vagyunk megbocsátani a rajz merészségét, a színezés pompáját látva.

Nem folytatjuk tovább az allegoria ezen magasztalását, mert az olvasó könnyen bevégezi, a mit elkezdettünk. Mindazon műveiben, a hol művésztünk az izlés törvényei ellen vétett, gondja volt rá, hogy a kifejezés erélye s a színezés varázsa által igazolja magát. Költőileg fel akarván dolgozni minden tárgyat, a melyet Medicis Mária élete nyújt vala; a vakmerőség semmi nemétől nem ijed vissza: pogány és keresztyén jelkép egyaránt jó neki, mihelyt módot nyújt megmutatni mire képes ecsete. Bizonyára jobb lett volna, ha az izlésnek szintugy eleget tesz vala mindenkor, mint a szemeknek: Poussin sohasem követett el oly hibákat; de ha Poussin Miklós fölötté áll is Rubensnek a műbölcsélem terén, mennyire fölülmulja emez azt a festészetben! Rubens női alakjaiban annyi a nyájasság és kellem, férfi alakjaiban annyi az erély és önértzet, hogy bámulnunk kell őt, bármit kárhoztassuk szeszélyeit.

Medicis Mária életében e fölött több epizod van, mely ellen az izlésnek sem lehet kifogása. Legyen elég idéznünk: IV. Henriket, a mint a királynéra bizza az ország kormányát. Mennyi kecs és meglepő fenség a királyné arcán s egész föllépésében! Minő készség, milyen biztosság a király mozdulatában és tekintén! A királyné kezébe adja által a golyót, a hatalom jelképét; legkisebb nyugtalanság, minden habozás nélkül bizza reá Franciaország sorsát, meg levén győződve, hogy a becses bizomány hiven meg lesz őrizve. Kívánhatni-e, képzél-

hetni-e két szebb arczképet? Lehetséges-e több hűséggel fejezni ki az érzelmeket, több természetességgel, nagyobb élénkséggel a mozdulatokat? S hogy dicsérjük meg kellőleg azon női alakot, a ki a királyné balfelén áll? Vállainak szépsége, arczának átlátszó-sága, ajkainak frissesége, derült tekintete mindenkit elbájol. Ily csodákkal szemközt hogy ne feledkeznénk meg azon hibákról, melyeket a jó izlés fölfedez Medicis Mária életében?

Ezen életrajzi művek, Michel szerint két, Walpole szerint három év alatt lőnek bevégezve. Mondottuk immár, mit tartunk ezen csodás termékenységről, minő korlátok közt kell azt értenünk. Azon vázlatokat, melyeket Rubens Párisban az anyakirályné előtt, a ki gyakran meglátogatta műhelyében, vete vászonra, — Antwerpenben tanítványai vették munkába. Egy Van Dyck, — Jordaens, Crayer Gáspár, Van Egmont, Diepenbeck, Schut, Quellyn Erasmus, Momper, Vilders, Van Uden Lukács, Sneyders Ferencz híven adták vissza mesterök eszméjét. Ily segítség mellett Rubens Europa minden uralkodóját kielégítheté, s földiszítheté néhány év alatt Luxembourg, az Escorial és a White-Hall termeit.

Azon 84 levél közt, melyeket Gachet Brüsszelben Rubenstől kiadott, többet találunk, mely a Medicis képesarnokára vonatkozik s Peireshez vagy Valavéshez van intézve. Franciaia Henrietta házassága I. Károlylyal foglalá el ekkor a királyné minden gondolatát, s de Vieq báró pártfogoltjának várnia kelle munkái díjára. Kérdi azoktól, a kikkel levelez, mit tudnak a szent Ambrosius apátjáról, a ki meghitt embere az anyakirálynénak s talán siettetetné műveinek kifizetését. Az igaz, hogy e levelek egy kis türelmetlenséget mutatnak, de nem bizonyítják azon kapzsiságot, melyről egynémely életíró szól. Sajnos, hogy e különösen oly érdekes levelekben, melyek Rubens sok oldalú műveltségét tanusítják, semmi sincs a luxembourgi képesarnok compositiójáról. A Goltzius numismaticus munkái fölött írt értekezés mellett, jól esett volna némi részleteket találhunk Rubens párizsi életéből, az anyakirálynéval, s az udvari hölgyekkel folytatott társalgásiról. Érdekes lenne tudnunk. Medicis Mária saját izlése volt-e az allegoria, s kifogás nélkül követte-e tanácsát; mert egy királyné nem igen megy be valamely műhelybe, a nélkül, hogy utasítást ne adjon. Ily értesítés nagyobb érdekű lett volna előttünk, mint Guéménée herczegnéről azon adoma, melyet Rubens egyik életírója említ. Hogy M. de Bautru bemutatván Rubenst az udvar körében. az anyakirályné kérdezé művésziunktól a legszebb nő nevét, s hogy ő azt felelé: „Ha Paris volnék, Guéménée herczegasszonynak nyújtanám az almát, mi azt mutatja, hogy ügyes udvarló léte, nem érezé magát kötelezve, a királyné szépségét az udvari hölgyeké fölött magasztatni. Művészetéről szerettünk volna valamit hallani, különösen, hogy Medicis Mária életrajzában miért nem tartotta magát a történethez.

Semmi kétség, hogy Medicis Mária élete veszélyes iskola volna ifju festészeknek, a kik még nem tanultak más példányokat; bizonyára nem ez az, a honnan a tiszta izlés elveit merithetik; de bármit mondjanak, a kik egyedül Olaszországgal tartanak, ez életrajzban, mely csupán műbőlesem szempontjából anynyi megrovást érdemel, sok van, a miből tanulhat mind az ifju, mind az érett kor. Az ifjak, a kik csak most hagyják el az iskola papjait, s azon képirók, a kik művészetök gyakorlásában üszültek meg, soha sem fordulnak haszon nélkül az oly művekhez, mint: „A királyné megérkezése Marseilleben“ és IV. Henrik a mint a királynére bizza a kormányzást. De ha gyümölcsözőnek ohajtjuk Rubens tanulását, jó lélekkel szükség ahhoz látnunk; akkép kell megkérdenünk, akkép másolnunk festészetét, a mint megkérdezzük, a mint másoljuk az életet, nem ragaszkodva az iskolákhoz. Ha valaki azon előre föltett elhatározással ül művei elé, hogy kikerülje a veszélyt, mely azokból eredhet, akár meg se nézze; mert az ekkép kezdett, az ekkép folytatott tanulmány mindig meddő lesz. Ha a festész, a ki fel akarja fogni művészetét, kitanulni minden esinját binját, megfélekedezik néhány napra a keresztyén és pogány eszmék összekeveréséről, s másolni törekszik Rubens tritonjait és sziréneit: mihelyt sikerül visszaadnia, roppant előhaladást tőn, mert ki tudja fejezni az életet. S a ki azt érti, bizvást kezdhet a legnehezebb feladatok kiviteléhez. Ha nem retten vissza a nehézségektől, ha másolni törekszik IV. Heurik és Medicis Mária arczképeit, s ha semmit el nem hagy, semmit nem ront e két bámulatos alakon, teljes bizalma lehet önmagához, s bizvást álmodozhatik a legkényesebb tárgyakra. Fájdalom, ifju képiróink közül némelyek mesterek szavára kárhoztatják Rubenst, hogy tanulékonyágukat bizonyítsák; mások viszont ugy tanulmányozzák, mint a festészet királyát, a kinek sem elődei sem utódai, mint a szépség legfőbb, tökéletes kifejezését; nem engedik meg, hogy egyetlen művéhez szó férhessen; a bálványozásig megy tiszteletök. Kevesen vannak, a kik tanulják és birálatát is meghallgatják. Ohajtandó, hogy ez utóbbi osztály naponként szaporodjék; mert ez bir valódi műérzékkel.

Ha e szerencsés lángész teljes változatosságát fel akarjuk tüntetni, elég a két képre fordítanunk a figyelmet, a Búcsú-ra és a Szivárványra. A keresztről levétellel és Péter megfeszítésével együtt e két kép kiáltó bizonyossága, hogy Rubens minden nemben kitűnt, hogy egyenlő hévvel tanulmányozta a természet minden oldalát. Soha sem volt a nép örvendezése nagyobb elevenséggel és elragadóbban ábrázolva, mint a Búcsú-ban. Ez ünnep tolongása és zavara felülmúlhatlan erővel van visszaadva. Ezen compositio minden csoportozata örömittaságot, az élv tombolását fejezi ki. Nem foghatjuk meg, mint volt

képes előállítani ezen örjögő, szilaj, féktelen tánczokat ugyanazon kéz, melynek a keresztről levéteit köszönjük. Nincs egy fölőseges alak, egyetlen személy se, a mely részt ne venne az ünnepélyben. Mi roppant különbség ezen Búcsú s ifjabb Teniers Dávid hasonló tárgyú művei közt! Az utóbbiakban, melyek szintén méltók tanulásra, csak a valót, a népmulatság hű, de prózai képét látjuk; Rubens, mintegy játszilag, bámulatos költeményt tudott találni e tárgyban. Nem csupán azt festi, a mit látott, nem ragaszkodik merőben emlékezetéhez, a való fölébe emelkedik; megnagyítja, átalakítja, megnesemesíti azon jelenetet, mely szemét elbájolta. Ez ünnep láttára a béna aggastyán is visszanyerné erejét, mondhatni neki bódultak a tánczosok. A nők, szorosan összefogódzva, sodortatnak a táncz örvényébe. Minél inkább tanuljuk e képet, annál inkább csodáljuk az epizodok nagy változatoságát. Kicsinye, nagyja összekeveredve közös mámorban. Csak a szent Mihály által pokolra vetett demonok hasonlítanak e képhez, szintén Rubenstől, Gentben, de Scamps képcsarnokában. Azon láthatni a képzelődés hasonló hevét. Mindazáltal gyermekes dolog volna párvonalt húzni a két kép között. Legfőlebb annyiban hasonlítám, mivel mindkettő, saját modorában, a végtelen érzelmét költi fel bennünk: elkárhozottak és tánczosok zsi bongnak előttünk, s a leggyakorlottabb szem se győzné mind számba venni.

A szivárvány nevé tájkép mindenek előtt mélysége által lep meg; roppant területet fog fel szemünk. Nem kevesbbé bámulandó a vonalok azon harmoniája, melyben e kép minden részletei egybefolynak, A nézőnek jobbra eső fák pompás alakja, a terület hullámzó lejtése, s az ég átlátszósága mindenkor kétségbe ejti a tájképfestőket. Azon festészek közt, a kik csupán ez egy nemnek szentelék magokat, nincs egyetlen is, a ki tovább ment volna. Emberek és állatok ügyesen vannak felosztva, a szem mennyi nyugpontjai. Az egész művön oly nyugalom és derűtség uralkodik, mely az aranykorra emlékeztet. Ha több képet nem bírnánk Rubenstől, a Búcsún és Szivárványon kívül, már ezekért a legtanultabb mesterek közé kellene őt sorolnunk. S mit tartunk langesze ügyességéről és termékenységéről, ha sorra nézzük mindazon tárgyakat, melyeket feldolgozott, az ő és új szövettség, az ő és újabb történet minden epizódját, melyek rendre foglalkodtatták képzelődését, s a melyeket mind egyenlő sikerrel tudott visszaadni.

Rubens, hogy nevével egészen betöltse Európát, metsző iskolát állított műhelyében; előtte dolgoztak a metszők, utasításait követve, tanácsai által lelkesülve. Ügyes és hű tolmácsai közt, a kik eszméjét terjesztették, három férfi van különösen, kiknek nevei mesterök dicsőségéhez csatlakoznak: Dupont Pál, Bolswert és Vostermann. Metszeteiken Rubens egész tehetségét föltaláljuk.

Soha sem volt egy festésznek is engedelmesebb és hivebb metszője. Dupont Pál, Bolswert és Vostermann nem törődtek metszéseik ki-mért szabályosságával, mi oly élénk bámulatra ragadja a tudatlanokat; mindenek előtt azon voltak, hogy mesterök modorát és stíljét visszaadják. Nem akarták fitogtatni, mint tudnak bánni az eszközzel, a melylyel dolgoznak. Nem akartak ők azzal kérkedni, hogy hibátlan rézmetszeteket állítanak ki; csupán egy vágyuk, egy nagyravágásuk volt, a mintát visszaadni; egyedül mesterökben éltek; nem volt más gondolatuk, más akaratak azén kívül; nem okoskodtak affölött, a mit esinált, hiven másolták. Testet és ruhát, mindent visszaadtak, a mit láttak, nem hagyva el semmit, nem adva hozzá semmit. Nem kísérlették meg finomítani, a mi durvának tetszett előttök és viszont. Bármit gondolhattak a vésejükre bizott műről csupán a mű lebégett előttök, midőn dolgoztak. Ez állhatatos önmegtagadás nem középszerűség jele; távol legyen, sőt inkább a legkiáltóbb bizonyága egy metsző értelmiségének; mert az ő tiszte, visszaadni és nem megigazítani példányát. A Bolswert, Dupont Pál és Vostermann által követett eljárás rossz hirbe jött napjainkban. A legtöbb metsző kötelességének tartja módosítani a példányt, melyet vissza kellene adnia; becsületbeli dolognak tartják a hűtlenséget. Talán csak Henriquel Dupont, Calamatta és Mercuri fogják föl ma a hűség érdemét, s e meggyőződésöknek köszönhetik nagy részint tehetségüket. Abban helyezik ők büszkeségüket, hogy semmit sem fejeznek ki, a mi az eredeti szövegben nincsen, s a valódi műértők megtapsolják szerénységüket. Tanultak Bolswert példájából, a nélkül, hogy szolgálilag követnék nyomait; mert tudják, hogy minden művésznek különös módszer kell.

Három dolog van, mit Rubensben tekiutetbe kell vennünk: tehetségének eredete, hatása a festészet fejlődésére, s a művei tanulásából háromló hasznok és veszélyek. Csak ez uton határozhatjuk meg kellő szabadsággal és igazságosan, az őt illető rangot, s helyét a történelemben. Bármint tagadják honfitársai, kétségtelen, hogy sokat köszönhet Olaszországnak. Az a nyolcz év, melyet az Alpokon túl föltött, teljesen módosították, ha nem is geniusa természetét, de gondolkozása módját. Bizonyára se nem Van Noort Ádám, se nem Venius Otto műhelyében meríté stílusá elemait; az a kép, mely ez utóbbtól van a Louoreban, fölment minden további bizonyítás alól. A nagy művész, a ki fölött Antwerp és Köln két századig versengett, Olaszországnak köszönheti ereje főbb részét. Nem megyünk vissza Mantovába: Giulio Romanótól kölcsönözhetette stílusát. Csupán Roma és Velence fejtik meg előttünk alkotásainak merészségét, fényét és gazdagságát. Nem szólunk e helyütt eredeti tehetségéről; csak e tehetség kifejlésére fordítjuk a figyelmet, a mesterekre, a kik emelték. Ugy hiszem részéről, Roma és Velence Rubens oskolája. Florenz és Milano

fölbresztették kíváncsiságát, a nélkül, hogy új formákat vett volna tőlök. Ismerte Leonardo műveit, sőt másolta is az Utolsó vacsorát, s e másolat, mely metszetben is megjelent, méltán meglep bennünket; mivel nem képzelhetünk hűtlenebb utánczást. Ismerte Rafael frescoit, de nem látszik nyoma, hogy nagy hasznot vont volna azokból. Paolo Veronese és Michel-Angelo valódi mesterei, közvetlen ősei Rubensnek. Tanulta ugyan Tiziant és Giorgionet is; de Paolo Veronese kedveltette meg véle a nagy eszközöket, a roppant diszitményeket. Rajzának merészsége nem juttatja-e eszünkbe az Utolsó ítéletet? Csak a démonok pokolra vetését említjük. A nélkül, hogy kétségbe vonnám a németalföldi mester függetlenségét, eredetiségét, merem állítani, hogy Paolo Veronesé és Michel-Angelora emlékeztet. Nem oly választékos ugyan mint az előbbi, s kevesebb tudós az utóbbinál, de sokat tanult tőlök. A Canai menyegző a Louvreben s az Utolsó ítélet a Vatiean kápolnájában nagy becsű felvilágosítást nyújtanak Rubens stíljéről. Eltanulta Paolo Veronesétől és Michel-Angelótól, a mi geniusa természetéhez illet, s elannyira áthasonlító, hogy sajátjának kell mondanunk. Még utánczásában is van valami sajátos. Ha az építészeti nem is tudja oly szerencsésen használni, mint a canai menyegző szerzője, s forma tekintetében nem oly szabatos, mint az Utolsó ítélet szerzője: legszebb műveiben, legfeltünőbb alkotásaiban mindig van, a mi majd Romára, majd Velenczére emlékeztet.

A festészet története ezen két város tanítványának mutatja Rubens, s nem tekinthetjük őt oly lángésznek, melynek sem mestere, sem elődei. A közvélemény ugyan föltétlen eredetiséget követel részére; de mi haszna, ha e véleményem nem egyezik meg a történettel. Egyébaránt a mi nézetünk semmit se von le Rubens dicsőségéből. Ha a mult ismereténél fogva nem tekinthetjük őt új embernek, a szó valódi értelmében: még mindig elég szép, elég nagy és dicső, eléggé irigylendő állást foglal el. Kinek lehetne kifogása az ellen, ha azon családba sorozzák, melyben egy Michel-Angelot és Paolo Veronesét találunk? Azt kívánni, hogy mindent önmagából merített legyen, oly követelés, mely a józanésszel ellenkezik.

Rubens hatását a festészet fejlődésére könnyű kimutatnunk. Az emberi természetet minden művében az élet és valóság oly kifejezésével állítja elő, a minőt a festészet nem ismert azelőtt. Csupán e szempontból tekintve, merőben új jellemet tüntetnek föl művei. Egyetlen művet sem találunk a XVII. század előtt a festészet összes történelmében, melyet élethűségre nézve, prózai értelemben véve e szót, az övéihez hasonlíthatni. Rubens, használva a mit előditől tanult, úgy törekvék visszaadni a testet, a milyenek látta, s hárminő tant kövessünk, el kell ismernünk, hogy a részben czélt ért. A test festésében, az élet tolmácsolásában nincsen párja. Bár

mit tartunk az általa választott és visszaadott formákról, meg kell vallanunk, hogy az életet senki sem fejezte ki ő előtte annyi erélylyel. Ne gondoljuk azonban, hogy csupán másolja a valót, a minőnek látja; jól tudja ő, hogy a legügyesebb ecset sem rendelkezhetik hasonló eszközökkel, mint a természet. Nem akart oly vetélkedésbe bocsátkozni, melyben legyőzetik vala; hanem azon harmonicus tiszta szépséget, melynek legtökéletesebb példányát látta az olasz mesterektől, nem remélvén elérhetni, vagy talán saját hajlamát követve, határozottan az élet kifejezését tartja szemelőtt.

Két leghíresebb tanítványa, Van Dyck és Jordaens, engedtek geniusza befolyásának, s ugyanazon uton indultak, egyéni tehetségeik aránya és jelleme szerint. Van Dyck, mestere tanítását alkalmazva, nem egyszer választékosabb, nemesebb nálánál. Ha nem is bír hasonló gazdagsággal, ha nincsen is minden művében annyi erő és önkéntesség, szóval ha alantabb fokon áll is a költészet terén, több finomsággal utánozza a természetet. Jordaens makacsabban küzd a valóval, de nem annyi észszel. Olykor sikerült, olykor nem, s ha siker koronázza törekvését, akkor sem éri utól mesterét. Hüvebb a valóhoz, pontosabb, a betűhez inkább rakaszkodó, de soha sem képcs visszaadni Rubens hármonias fényét. S mindamellert egynemely tudatlan nagyobbnak mondja őt mesterénél. Legyen elég eme két példa, megjelölni azon hatást, melyet a németalföldi oskola feje gyakorolt a festészet kifejtésére.

Üdvös volt-e ezen hatás? Növelte-e a művészet birodalmát? Van Dyck és Jordaens felelnek e kérdésre. A finom és gyöngéd szellemek hasznukra fordíták az új elemeket; a köznapi lelkek használták, a nélkül, hogy felfogták volna veszélyeit, s még tulozták mit a mestertől tanultak: közös sorsa minden tannak. Van Dyckban látjuk az üdvös eredményt; Jordaens tünteti föl a veszélyes oldalt.

S most jelöljük ki a rangot, mely Rubenst illeti. Olaszország őt nagy mestere után, Leonardo da Vinci, Michel-Angelo, Rafael, Tizian és Correggio után őt illeti az első hely, minden mivel ember előtt. Tiziant Paolo Veronese előtt, habár ez utóbbit a rokonság közelebbi köteléke fűzi a német alföldi mesterhez, azért emlitem, mivel Tizian technikus eljárásában némileg több egyéni van, s így történeti becsét is könnyebb meghatározni. Rubens e nagy családhoz tartozik, a mely lassan növekszik, s a melynek mindenik tagja egyegy nevezetesen korszakot jelöl az emberi szellem fejlődésében. Nem állítom egy vonalba az olasz nagy mesterekkel, de mindjárt utánok teszem. Habár nyolcz évet töltött Olaszországban, kétségkívül Antwerp is nagy szerepet játszott mintái megválasztásában. Mindenekelőtt az élet kifejezését tartván szemelőtt, habár megkérdezé az olasz rajzokat is, azon minták után festett, a melyek szeme előtt voltak. S habár könnyen találhatni Antwerpben és kivált Brüggében is bámulandó mintákat, habár a spanyol és flamánd vér vegyülete az erély és ifjuság tökéletes jellegeit tünteti elénk

ama két városban : el kell ismernünk, hogy Albano, Frascati, Aricia, Tivoli, Genazzano leányai sokkal szebbek Brügge és Antwerp lányainál. A vonalok szépségében, a kifejezés nemességében s a tekintet büszkeségében sokkal felülmúlják azon mintákat, a kik Rubens előtt voltak, mióta hazajött Olaszországból. Naponként küzdve a természettel, minden órában ahhoz levén kénytelen fordulni, csodákat mivelt. Senki sem multa őt felül, senki sem ment annyira az élet kifejezésében. Ha Olaszország nagy merterei fölötte állanak is a szépség kifejezésében, még mindig elég tér maradt számára, hogy nevét halhatlanítsa.

IRODALMI SZEMLE.

LA LÉGENDE DES SIÈCLES, par M. VICTOR HUGO, 2. vol. in 8°,
Michel Lévy.

Hugo Viktor e nagyobb művéből eddigelő két kötet jelent meg. Csak kezdemény, melyet szerző szerint több fog követni; de mint ilyen is egész.

Érezhető, közvetlen kötelék s nem csak egy általános eszme fizi egybe e költeményeket, melyeket együtt a s z á z a d o k l e g e n d á j á n a k nevez költők. Sajátlag nem lyrai mű; hanem elbeszélő költemények, nagy tények sorozata, az emberi nem fejlődése századról századra. Az ó szövetségen kezdi költők, hogy az evangeliumon folytassa. Felmutatja Roma bukását, föl az izlamot, földeriti a keresztyén hős kort, s két szép lapot szakit ki a lovagok viselt dolgainak könyvéből.

Ezeknek egyikét közöljük alább ismertetésül.

A második kötet Olaszországot állítja elének az újabb kor hajnalán, leírja a megújodási korszak eposzát, megjelöli a szabad vizsgálódás küzdelmeit. Majd a tenger merész kalandorainak szentel egy pár erélyes és festői lapot s a legújabb kor határain állapodik meg.

Nagy költői ihlet vonúl keresztül az egész művön, mely egyaránt felhasználja a történetet, mesét, vallást és bölcselmet. Legkevesebbé sikerültek a költő bölcselkedései; annál megragadóbbak, annál fenségesebbek az elbeszélés egyszerű szépségei.

Hadd álljon itt mutatóványul e szép költemény, azon megjegyzéssel, hogy fordítónk az „eredetihez hű akart lenni, csupán a nevekben és azon sajátságos kitételeknél engedvén meg eltéréseket, a melyek a

népies költeményekben különösen előfordulván, kétszeresen megkivánják, hogy a fordítási nyelv szelleméhez, sajátosságaihoz alkalmaztassanak.

EMÉRKE. *)

Visszafelé jöve ki Spanyolországból,
Szomorodott szívvvel így sohajt Nagy Károly:
„Roncevaux! oh álnok Ganelonnak völgye!“
Mert rokona Roland itt hullt el megölve,
Tizenkét pairt vesztvén és az egész hadat.
A hegyi munkás, ki itt él kunyhó alatt,
Haza ment nyugodtan, kutyája mellette,
Megesókolta nejét nagy megelekedve,
Forrásnál megmosta kürt-nyilát nagyjából . . .
S a hősök csontjai fehérlettek távol.

A jó Károly király el van keseredve,
Sziriai lova ott búsul mellette;
Siratja vitézit, a kiket elvesztett,
És a tizenkét pairt, kik szintén elvesztek,
Legjobb lovagjai, kiknek nem volt vész, baj,
És rokona Roland, és a csata, oh jaj!
S elgondolja ő a spanyolok győzője:
Hogy dalt csinál majd a hegyi nép felőle,
A veszett harezről, mely előttük folyt végig,
És arról beszélnek több mint négy száz évig.

Ez alatt haladván harmad napon végre
A magas Pyrének hegyormára ére,
S im a végtelen tért álmadozón nézve,
A hamvas távolban mit vesz egyszer észre.
Egy halom tetején erős város volt a',
Fala vastag s minden ajtaján két tornya.
Ki odáig látott, kiuralgó tornyot
Talán harminczon is fölül láthatott ott,
S szaraczén formájú ragyogó kúpokat,

*) Az eredetiben: Aymeryllot, mint az Aymery név diminitivuma.

Melyek még a szurok nedvében ragyogtak.
 Közepén igézön a vártorony vagyon,
 Le nem festhetnéd egy egész nyári napon.
 Lőhelyei ónból, holott minden résen
 Egy egy poroszló áll s vigyáz örök ébren.
 S fölül kiválik egy remek mivű gombja
 Tündöklő gyémántból mint a nap oly forma,
 Nem nézhetni soká három mértföldnyiről.

Ballra a hullámzó tenger nem messziről,
 Mely morgásával a városig bemegyén.

Károly látva mindezt, reszket fenn a hegyen.

„Öreg bajor herezeg, én jó tanácsnokom
 Hogy hijják e várost itten a partokon,
 A világ kerekén páratlan e várost,
 Mert szomorú voltam, s ez megvidít már most.
 Igen — mert bár meddig kell alatta állni —
 Vitézim, hadaim, népem kapitányi,
 Nem megyek — fogadom ime szent Dénesre! —
 A míg enyim nem lesz, nem egy tagodtat se!“

Csodálkozva szól az öreg herezeg erre:

„Akkor uram vedd meg, mert ezt nem veszed be.
 Várnépeim felül oltalmazó serge
 Husz ezer török van kettős vérttel benne.
 Hajdanában még csak bevehetted volna,
 De sereged most már gyenge, fáradt, lomha,
 Lelkükből unják a tábori életet,
 Még én legkevésbé, én a legöregebb.
 Őszintén szólok és óvlak uram téged,
 Azután nincsen most várostromló géped,
 Fáradtak a lovak, a katona csüggedt,
 Itt van az ideje, hogy már pihenjünk meg.
 Mert ki itt ostromról álmadozik, mint te,
 Az, a minő te vagy, csak oly bolond szinte.“

Felele a király rá jószággal tele :

„Herczeg te nem mondád mi e város neve?“

„Könnyen felejtenek már az ilyen vének.
De légy kegyes uram dandáridhoz kérlek ;
Visszakivánják ők már a házi tűzhelyt
Kik so sem élveztek , örökké csak küzdtek.
S a tartományokból , miket elfoglaltak
Ugy is megkettőzhet'd egész birodalmad.
Itten az ostromlók meg csak nevetnek rád ,
Török ásó szörnyü erősségeket hányt ,
Bár magukat hősid sáncaikra vetnék :
Bírnak földalatti három üreget még.
Uram , irtóztató , szörnyü helyek ezek
A harmadik épen a pokolba vezet.“

Mosolyg a király s szól szelidséggel tele :

„Herczeg te nem mondád mi a város neve.“

„Ez Narbon.“

„Narbon szép — mond a király erre —
És az enyém is lesz , fogadom hitemre ,
Soha szebbet , minők lányai az utban ,
S füzőjünkön ujjam még csak meg se szurtam.“

S az uton meglátva Montdidier grófot ,
A ki épen ott járt , hozzája így szólott :
„E herczeg vénséggel menti magát , hallod ,
Vedd be hát helyette te barátom Narbont ,
S én neked adom itt az egész környéket.
Hős volt az atya is , a ki nemzett téged ,
Nagybátyád a tisztelt , chelli nagy apát volt ,
Te magad is bátor , te e várt meghágod.
Fel tehát!“

Felel ez : „Én , uram királyom ,
Semmire se vagyok már jó e világon.
Eleget hordtam már kardot és sisakot ,

Ágyra van szükségem, mivel beteg vagyok.
 Hideg lel, lábamon egy nagy fekély támadt,
 S több mint egy éve már, hogy nem láttam ágyat,
 Nem kell nekem semmi — tartsd meg birtokodat.“

A király pediglen haragot nem mutat,
 Hanem megkeresi hős Cotentin Hugót.
 Ez egy előkelő és vitéz nagy ur volt.

„Jó hirt hozok Hugó — mond a király ennek —
 Narbon vára tied csupán be kell vened.“

Hős Cotentin Hugó üdvözli a császárt.

„Boldog az a munkás, a ki ugarán szánt,
 Ha a barna földet kissé megturkálta,
 És elvégzé dolgát, betér kunyhájába.
 Én már hányszor győztem, hidegben melegben
 Magamon örökké vasinget viseltem.
 Nem hallék mást soha csak kúrthangot hallék,
 Nyergemen is csupán csak egy hajsza! tart még,
 Nem volt más életem — át hosszú időkön,
 Mint fölkelni korán és fekünni későn,
 Hogy harezoljak értted s háznépedért másnap.
 Ki is fáradtam már. Add te Narbout másnak.“

Elbusúlt a király s mindenki a körbe'
 Töprengett, szomszédját könnyökön meglökve,
 Még is Károly híván Normandi Rikhárdot,
 Mond: „te jó vérből vagy, reád sokat tartok.
 Herezeg! amoda a várra nem mennél föl?!“

„Herezeg vagyok, igaz, isten kegyelméből,
 De ilyen szerencsét ember egyszer ér meg,
 Ily kalandra más kell, ki még szerencsésebb.“

Mostan a császár a gandí grófra kiált:

„Te vagy ki legyőzted Mugiront, a zsványt,
 Te a bátorságot, a midőn születted,
 Magadba szittad az első lélekzetnél.
 Anyád legjobb házból vette származását, —
 Rajtad még nem győzött csupán a csalárdság;
 S a csapásra szived csak még nemesebb lett.
 Utolsó órámkor, akkor sem feledlek,
 Nem, a nemes fényt, mely szemeidben égett,
 Midőn ketten jártuk be egyszer a rétet,
 S hallgattuk, a szomszéd völgyben a mint jártak,
 Zavaros csörgését szaracén láncáknak.
 Fővárnagygyá teszlek, csak most Narbont vedd be.“

„Én, uram — mond a gróf — haza megyek szépen,
 Mert népemmel együtt majd elveszek éhen.
 Átkozott helyeken hurczolt a harc sorsa
 Nem volt ottan sehol egy szem liszt, vagy búza.
 Patkányt, meg egeret ettünk mi ott rendben,
 S rája öreg csizmát, hogy kissé lemenjen.
 S a te spanyol napod oly szépen megpörkölt,
 Hogy fekete lettem, olyan mint az ördög;
 Ha ezzel a képpel — megunva e léget,
 Vissza, az én régi jó falumba térek,
 Nőm — kit elszeretett már talán valaki —
 Azt hiszi mór vagyok, nem pedig flamandi.

Sietek megnézni: mi történik ott lenn.
 S bár Salamon kincsét ígérjed is egyben:
 Mutatva e várra, hogy hát vegyem ezt meg,
 Nem! Én oda megyek, hol kenyeret esznek.“

„No jó flamandiak, ti hát csak egyetek!
 Bohó én, ki mindig ostromlót keresek.
 Nem különös-e ez — mond a császár — vajjon?
 Midőn itt van Nancy, az én vén karvalyom.
 Én derék Lestákom, *) ott van Narbou vára,

*) Eustache.

Harmincz váracsa van , s mellé három árka,
 Minden ajtajánál egy-egy harcztér vár ott ,
 S köből vágott tornya hat darab van , látod ,
 És minők tátongó sánczos üregei !
 Ha egyet bevettél , ujjat kell kezdeni —
 S ha bevettél egy várt , uj ajtót látsz azon.
 De mit szólok ? nem te vagy-e az én sasom ?“

„Mit? sas? — galamb, veréb vagy pinty a sövényen.
 Én menekszem uram. Bérét kéri népem ,
 S nekem egy poltrám sincs , és még felül ezen,
 Senki, a ki nekem bármit hitelezzen.
 E fürkésző ficzkók szikrázó szemekkel
 Zsebemben egy garast sem fedezhetnek fel.
 Koldus nép! — Magam is csüggedt vagyok, fáradt,
 Vén öklöm a vértől soha meg nem száradt ,
 Megtörtt vagyok. Mert hát ez a harcznak vége ,
 Mit előbb szeretttünk , megutáljuk végre ,
 A mi rózsaszín volt , feketének látjuk ,
 Magunkat utóbb is egészen lejárjuk.
 Ficzamlás kéz-lábban , a vesében guta ,
 S a ki régen sas volt , elvégre is tyuk a' .
 Hálósípkát nekem , szalmát süvegemre ,
 Annyi hír ért , hogy már vágyom a szemetre.“

Kaparta a császár lova a porondot ,
 Mintha értené azt , mit az öreg mondott ;
 Szálltak a felhők a magános hegy felett ,
 Midőn dandárával Roussilon megjelent.

Mosolygva a császár imezt megszólítja.
 „Te , az én hadamnak igaz rómaija !
 Te oda sem nézve reá ütsz a szegre ,
 Tied az a város , tudom te veszed be.“

Roussilon komoran csak pánczélját nézte ,
 Melyet már a rozsdá megfogott egészen.

Katonái búsan haladtak előtte,
Összetörve paizsa, lova majd kidőlve.

„Te ugy elmerülsz itt mint egy barát, vagy mi,
Narbon miatt ennyit kell-e tanakodni?“

Roussilon szól: „van már nékem elég földem.“

S a hősök mind ekkép beszéltek a körben,
A míg az utakon morgott a zuhatag.

A császár most végig vizsgálja a hadat.
Mindenkit fölkeres ki hős, bátor, kivált,
Perigaux Albertet, a burgundi királyt,
Sámót, kit istenít a legenda maig.
És a Velencezében elhírhedett Garint,
Ki vállra vette a szent Márki oroszlánt.
Még több vitézét is fölkeresé aztán.
S végre Rogert, ki a vést mindig nevette.

Mind hallgattak.

Fejét végre fölemelte,
És felállva aztán erős kengyelébe,
Kirántotta kardját, ragyogott az éle,
S éles hangon, melyben gúnynak is volt része,
Halványan, fagyosan, sasszemekkel nézve
Tekintetét félo egész táborán át,
A győzhetlen császár ezt kiáltá: „Gyávák!
Oh ti e völgyek közt elesett vezérek!
Hősök, kik a halált mind itten lelétek!
A kiktől a sátán maga kegyet kérne,
Olivier, Roland, hogy nem vagytok élve!
Hogy ha ti élnétek, bevinnétek Narbont:
Oh mint viseltétek ti ritkák a kardot!
S minő szivetek volt, nem alkudtatok ti,
Nem tudtatok mást, csak előre robogni!
Oh ti mély sirokban fekiüvő ezredek,
Élve, bevinném a világot veletek!

Mit csináljak már most, mit tegyek, nagy isten!
 Mikor szemém előtt egy vitéz, hős nincsen.
 S népimből — kik küzdtek át annyi csatákon —
 Csak ama holtakat s e gyávákat látom.
 Hogy arczukon ezt a szégyent elviselik!
 De megadom magam, nem szólok már semmit.
 Uram! a kik engem eddig kísértetek,
 Normandok, lorének, s ti rangos németek,
 Bretonok, francziák, flamandok, burgondok
 Hagyjatok el engem oly gyorsan, mint tudtok.
 El szemeim elől, el innét szaporán,
 A hol zengett az én riadó harsonám.
 Menjetez haza, hol lakástok van nektek,
 Menjetez el innét, mert mind elkergetlek.
 Ne lássalak! el! el! nőitekhez távol
 Élni ovatosan, boldogul, hitványul;
 Hogy megérhessétek nagy anyátok korát.
 Én majd NARBONT magam ostromlom itt tovább,
 Egyedül, magamban, várok és remélek.
 S ti majd ha az édes frank hazába tértek,
 Oh ti legyőzői Arragóniának!
 Ha hátat fordítva a csaták zajának,
 Melegeszték szépen a kandalló mellett,
 Ha majd előhozzák a sok nagy, hős tettet,
 Melyek reszketésbe hozták a világot,
 S kérdik: de hát még is hol a ti császártok?!
 Földre szegzett szemmel valljátok ki akkor,
 Hogy megfutottatok mind egy csatanapkor,
 S mentetek oly gyorsan, eszeveszett fővel,
 Hogy nem is tudjátok, hol hagytátok őt el.

Ekkép szólt nagy Károly, francziák királya,
 Ravenna ura és németek császára;
 Ekkép szólt a hegyen az ő erős hangján —
 A fa tövénél a pásztorok ezt hallván,
 Azt hívék-egymás közt, hogy most a menny dörge.

Szemét a sok nagy ur lesíté a földre.

Midőn — mire meg lőn lepetve mindenki —
Egy igen fiatal ifu lépett ki.

Mondván: „hogy a királyt védje meg szent Dénes!“
A bátor hang felé meglepetve néz ez.

Nézi az ifjút, ki úgy tünt föl előtte
Mint Dávid Saulnak hajdani időbbe;
Gyermek rózsaaarczczal, és szép fehér kézzel.
Kiknek láncsája a háztetőkig ért fel:
Tarták a vénebbek átöltözött lánynak.
Rajta gyengéd, vidám és oly szerény bájak:
Föveg toll, s vért nélkül apród ruha füzé,
Alakja hadias, s még is mint egy szüzé.

Szól a király néki: „mit akarsz te gyermek?“

„A mit más nem akar, engedd azt nekem meg,
Hogy velem lévén a jó istennek kegye,
Elmondhassák rólam: Narbont ez vette be.“

Gandi gróf a fejét erre fölemelé,
És kaczagva szólott kísérete felé:
„Hiszen ez Emérke, a kis hadi gyermek.“

„Emér az én nevem. Másom alig van tán.
Husz éves vagyok és se szénám, se szálnám.
Olvasok diákul, iskolát végezve,
Ez az egész uram. Midőn a szerencse,
Vagyont, földet osztott, engem kifeledett —
Betölné egy poltra az egész földemet,
De szívem maga a nagy ég se tölné be.
Én beveszem Narbont, és hős leszek végre,
S aztán mégpirítom, kik engem gúnyoltak.“

A király szemei égien ragyogtak.

És mondá:

Te azért, mivel megteszed ezt,

Narbonni Emér és gróf és nagy ur leszesz,
S becsülve fog minden gondolni nevedre.
Menj fiam.

S Emér a várt másnap bevette.

TÓTH KÁLMÁN.

KAZINCZY FERENCZ

SZÜLETÉSÉNEK SZÁZADOS ÜNNEPE.

(1859. OKTOBER 27-KÉN.)

A nemzeti muzeum nagy terme okt. 27-kén délelőtt kilencz órától délután egyig régóta nem látott nagyszerűségü nemzeti ünnep temploma volt. A város színe és messze vidékek lakói oly nagy számu tömeggé nőttek már 8 óra tájban, hogy tán egy harmada sem fért a terembe a bejutni kívánczókknak. Maga a főterem földszintén, melyen a férfiak többnyire fenálltak, s a karzatokon kívül, melyek díszes hölgykoszorúval valának tele, tömve volt az értelmi osztály sokaságával az előterem, annak előcsarnoka, sőt a külső és belső lépcsőzet is. Még sohasem volt szűkebb a muzeum terme, soha nem általánosabb a panasz, hogy fővárosunkban nincsenek ily nagy gyűlésre alkalmas termek.

Azonban ily sokaságnak csaknem a Rákos mezejére volt volna szüksége!

Nagy volt ez ünnep nemcsak a sokaságnál hanem a szellemnél, azon lelkesedésnél fogva is, mely lánggra gyul mindenért, a mi nemzeti közügyeinket közelről vagy távolról érdekli. Magában oly számos, országszerte ismert és tisztelt férfaink jelenléte is lelkesítő hatással volt. — Nemesak főuraink, kik fényes nemzeti diszöltönyben jelentek meg, hanem mondhatni az egész közönség nemzeti ruhában jelent meg ez ünnepélyen.

Reggel 9 órakor az Akademia elnöke gr. Dessewffy Emil köszönetet mondván a lelkes hölgyeknek, kik az előteremben fölállított festvényt, „Kazinczy-találkozását Kisfaludy Károlylyal“ készítették, — a gyűlést megnyitnak jelenté.

Leirhatlan a hatás, melyet alelnök b. EÖTVÖS JÓZSEF-nek magasztaló beszéde előidézett. A hazafias és nemes érzelmek, az emelkedett

eszmék által fölkeltett lelkesedés a beszéd végszavaira tetőpontot ért, és a taps szünni nem akart, midőn egyszersmind a koszoru a Kazinczy-szoborra tétetett.

Ezen beszéd egész terjedelmében következő :

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF BESZÉDE.

Minden nemzet, mely e névre érdemes, tiszteletben tartja azon férfait, kik tevékenységöknek magasabb czélokot tűzve ki, akár a közélet, akár a tudomány vagy művészet körében kitünő érdemeket szereztek maguknak, s ünnepnek tekinti a napot, melyet valamely dicső fia emlékének szentelhet. És méltán; nem csak azért, mert kitünő férfiaknak valódi jutalma csak az lehet, ha nevök és tetteiknek emléke tiszteletben tartatik, de azért is, mert a megérdemlett borostyán, melyet a nemzet dicső gyermekeinek szobrait tesz, egyszersmind reményág, mely arra emlékeztet, hogy valamint a hatalmas cser után annak legalább sarjadékai maradnak, úgy oly haza, mely valóban nagy férfiakat nevelt, később is fel fogja találni polgárai között azokat, kik a jövő vészeivel szembe szálljanak.

Ily ünnepét ülünk mi ma, midőn Kazinczy Ferencz századik születési napján összegyűlve, azon férfinak emlékét tiszteljük meg, kinek nyelvünk s irodalmunk újabb kifejlődését köszöni, ki ezt csaknem félszázadig irányadólag vezeté, s kinek dicsőségét nem e szobor, nem e gyülekezet, nem a beszéd vagy költemény, mely magasztalására mondatik, de minden szó hirdeti, mely e hazában magyar ajkáról hangzik; mert minden érzés vagy gondolat, melyet kifejezünk, csak azon hatásnak újabb bizonytsága, melyet ő édes anyai nyelvünkre gyakorolt, s ez az ok, melyért a magyar Akademia, midőn Kazinczy születésének századik évnapját megünnepelni elhatározá, nemesak az irodalom barátait, de mindazokat fel szólítá, kiknek nemzetiségünk szívükön fekszik; mert nem egyedül irodalmi barátait vagy tanítványait, hanem a nemzetet illeti a kötelesség, hogy ünnepélyes módon tiszteletet nyilvánítson azon férfiu iránt, kiben újabb kifejlődésének egyik fő tényezőjét ismeri el.

Ne is várják tehát tőlem tisztelt hallgatóim, hogy a dicsőültnek irodalmi érdemeiről szóljak; felettök az idő rég kimondotta itéletét, fenntartva műveit, melyek közül sokan irodalmunk egyes ágainak mind maig legszebb virágai; ne kívánják, hogy munkás életének képét adjam elő.

Ez a történeté, mely most, midőn nagy része azoknak, kik vele működtek, sirjaikban fekszenek, tartózkodás nélkül elmondhatja annak tanulságos, de szomorú részleteit.

Miként a földnek, úgy az emberi létnek legmagasabb pontjai csak nehéz ösvényeken érhetnek el, s a kegyes gondviselés, mely Kazinczyt e pontok egyikére vezette, nem menté fel őt e közös végzetünktől.

Hosszu élete hosszu küzdés vala, melynek nagyszerű ered-

ményei, nagy fáradtságok, gyötrő nélkülözések és lelki fájdalmak árán vásároltattak.

De vajjon előszámláljam-e azokat? hogy most, midőn harmincz évvel halála után azért gyűltünk össze, hogy érdemeinek méltó jutalmául egy egész nemzet háláját mondjuk ki, azon egyes csalódásokra emlékezzünk, azon apró küzdelmekre s névtelen akadályokra, melyek őt, mint a vándort az erdő kuszó növényei, nemes törekvései között, a legnagyobb akadályoknál inkább kifárasztották. Vagy vádakat emeljek-e? minőkre az ő, mint minden kitünő ember élete alkalmat ad, hogy elkeseredést gerjeszsek azok ellen, kik irányában igazságtalanok voltak, és sajnálkozást ő iránta! Ki, mint Kazinczy, egy magas célnak szentelve tehetségeit, azon meggyőződéssel szállt sirjába, hogy feladásának eleget tett, s a kinek születését egy század után hálaadó nemzete ünnepli meg, az bármily nehézségekkel küzdött életében, sajnálkozásnak tárgya nem lehet, s miként a zöld babér homloka mély redőit, úgy az örök dicsőség, mely nevét körül-sugározza, elfedi előttünk a méltó fájdalmakat, melyeknek árán vásároltatott.

Nem csak Kazinczy érdemeinek, de egy nagy nemzeti ügy eddig kivitt diadalának megünneplésére gyűltünk össze, s vajjon a triumphantor ékes palástja alatt mért keresnök a sebhelyeket, melyeket magán visel? minek hozzuk fel a hosszú küzdelem egyes részleteit? midőn a győzelem oly gazdag eredményei előttünk fekszenek, s ezen eredményeknél egyéb nem kell, hogy a férfiú érdeme, kinek azokat köszönjük, egész nagyságában kitünjék?

Élete egy nagy ügynek vala szentelve, melynek előmozdításáért hosszú életén át fáradozott, s melyben a sors és emberek csapásai után egyedüli örömét s vigasztalását találá.

Története félszázadnál tovább egy nemzetiségünk történetével — s ily férfiúnak méltó magasztalása csak az lehet, ha áthatva nagyszerűségétől, az ügynek kimutatjuk a részt, mely annak előmozdításában őt illeti, és kimutatjuk az eredményeket, melyeket neki köszönünk, hogy midőn életére visszatekintünk, a hála mellett, melylyel iránta tartozunk, keblünket ugyanazon érzés lelkesítse, mely őt vezeté, s visszatérve házi körünkbe ne csak dicsőségének emlékét, de azon erőt vigyük magunkkal, mely őt dicsővé tevé.

Csak ez lehet tárgya beszédemnek. S ha mélyen éreztem elégtelenségemet, midőn az Akadémia megbizott, hogy ez alkalommal szónoka legyek, egy volt a mi bátorított s ez azon meggyőződés, hogy oly férfiúról kell szólnom, kinek mint az arany, a művész szebbítő kezére szüksége nincs, hogy belbecse megismertessék, s oly tárgyról, melynél a gyenge szózat is e hazában nem marad viszhang nélkül.

*

Az emberiség újabb történetében nincsen korszak, mely akár az emberek gondolkozásmódjában történt átalakulást tekintsük, akár ezen

átalakulásnak minden viszonyokra kiterjedő következéseit, a jelenre nagyobb befolyást gyakorolt volna, mint a XVIII. század.

Ha benne egyesek egy szebb jövőnek hajnalát üdvözlik, mely után világosság lett a föld felett, s az emberiség előbb nem is sejtített nagyságra emelkedett, mások csak a romokat látva, melyek nélkül nagyobb kifejlődés nem történhetik, átkot mondanak a szerencsétlen század felett, mely a mi a multban szép és nagyszerű vala, lerontva felvilágosodását csak azért adá, hogy a pusztitást, melyet maga után hagyott, tisztábban lássuk.

És csakugyan, ha a XVIII-dik század eredményeit felületesen tekintjük, úgy látszik, mintha még azok is, melyeknek jótékonyága kétségbevonhatlan, csak negatív természetűek lennének.

Sok előítéletet szüntetett meg, sok igazságtalanságnak vetett véget, sok bilincseket tört le, de a nélkül, hogy az előítéletek helyébe a jognak uralmát állítani, s azokat, a kiknek bilincseit levevé, valóban szabadokká tenni tudta volna; s ha az árt tekintjük, melyen e jótétemények vásároltattak, ha eszünkbe jut, a terhes lánczokkal együtt mennyi szent kötelék szakítottattott ketté: valóban nincs ok bámulnunk, ha sokan e században csak azon fényes, de az emberiségre gyászos korszaknak ismétlését látják, melyben az ó világ vallása szintén gúny tárgyává vált, régi intézvényei szinte felforgattattak s a régi erkölcsök helyébe csak anyagi élvezetek után sovárgó kosmopolitismus lépett, hogy miután a kiváltságok romjain a szabadságnak s egyenlőségnek diadala egy pillanatra kikiáltott, a felvilágosodására büszke ivadék, a nagy Caesar bámulatos tettei és a művészetet s felvilágosodást pártoló békés utódnak még bámulatosabb ügyessége által egy ezredévi szolgálásra, s mihez a szolgaság mindig vezet, egy ezredévi barbárságra készítessék elő.

De ha a XVIII-dik század felületesen tekintve a kétely s tagadás századának látszik is, mely közvetlenül csak általános bizonytalansághoz s az anyagi erőszaknak a jog feletti uralmához vezetett, ha mélyebben tekintünk, azon meggyőződéshez jutunk, hogy e korszak positiv eredményekkel is birt, s a romok felett, melyeket okozott, egy új nagyszerű kifejlődésnek alapját rakta le; hasonlón a fegetekhez, mely mialatt az erdő rombolva áttör, észrevétlenül egy új virulásnak magvait hinti el, s a pusztítás helyett, melyet látszólag okozott, termékenységet hágy maga után.

Mert a XVIII-dik század az, melyben a nemzetiségi ösztön eszmévé alakult, s habár a nagy zaj között, melylyel akkor az uralkodó elvek megtámadtattak, azon szerény férfiak nemes buzgósa figyelemre nem méltattott is, kik a Beltől az Ádriáig saját nemzeti irodalmuk fölélesztésén fáradtak, s habár még századunk kezdetén senki azon befolyást nem gyanította, melyet ez akkor tisztán irodalminak látszott törekvés már is gyakorolt, jelenleg nincs senki többé, a ki tapasztalva azon sebességet, melylyel ezen eszme terjed, s a félelmet

és reményeket, melyeket gerjeszt, nem látná át, hogy a nemzetiségi eszme azok közé tartozik, melyek az összes emberiség által hosszabb ideig követendő irány felett elhatározó befolyással bírnak.

Vannak, kik a nemzetiségi elv fontosságát többé nem tagadhatva, azt a szabadság és művelődés egy új veszélyének, haladásunk egy új akadályának tekintik.

Fényes jóslatok hirdettetnek: ha majd az irigység, gyűlölködés, uralkodási vágy, mely a népeket most távol tartja egymástól, megszűn-vén, a válaszfalak e föld népei között ledőltek s az egyes nem egy szűk ország, de az egész emberiségnek él; ha majd a nyelvek különfélesége a tudományok körében a közös munkálódást nem akadályozza többé, s minden eszme azonnal az egész emberiségnek sajátjává válik, ha majd azon korlátok legyőzésére, melyeket a távolság s az anyagi természet haladásunk elébe gördít, a világ minden népeinek törekvései összpontosulnak: mi állhatna ellen az emberiség egyesült hatalmának?

Szépek és dicsők ezen eszmék, s miután úgy látszik az emberi természetben fekszik, hogy a tökélynek képét távol multban vagy jövőben keresse, s arany őskor vagy zavartalan boldogságu jövőről álmodozzék, nem csoda, ha annyi küzdelmek között elfáradt századunk is ezt teszi; de a történet ellenmond ezen reményeknek, bebizonyítván, miként épen azon korszakok, melyek ezen eszményképhez legközelebb álltak, az emberiségre nézve egyszersmind a legnagyobb szenvedések s általános süllyedés időszakai valának.

Az ó világ az összes emberiségnek eszméjét nem ismerte; de voltak időszakok az ó világban is, melyek alatt a népeket egymástól elválasztó korlátok leomlottak s a nemzetiség háttérbe szorítottott.

Igy volt az, midőn Nagy Sándor csodálatos győzelmei után megörülve, magát Istennek tartá, s Ázsia népeit a görögökkel egy egészszé akarta összeolvasztani, így akkor, mikor Róma uralma csaknem az egész ismert világ népeire kiterjedt, s mily eredménynyel?

Nagy Sándorban, kit a régiség s újabbkori hízalgői Ázsia hellenizálójának neveztek, az elfogulatlan történet csak a kényurat látja, ki Ázsiának Hellas nyelvét, de ki Hellasnak Ázsia erköléseit adá, s az akkor létezett legnagyobb műveltségnek megromtója, az utána jött zsarnokok előde s mintája volt; s kell-e szólnom Rómáról, a nagyról, a dicsőről, mely midőn minden népeket rabigába fűzött, a szolgaságot oly általánossá tette, hogy az végre reá is elterjedett, s mely a Scipiók és Grachusok nyelvét csak azért kényszerítette rá alattvalóira, hogy az az egész földön a legaljasabb s szolgálabb érzések kifejezésének egyedüli közlönye legyen.

Nem szükséges, hogy képzelő tehetségünkhöz folyamodjunk; előttünk tapasztalások fekszenek; századokat hozhatunk fel, melyek alatt számtalan nemzet megfosztva egyediségétől, egy nagy egészbe olvadt s az egy görög nyelv csaknem az összes tudományos közlekedés egyedüli eszközévé vált; de ha az eredményeket keressük, nem fogunk

találni mást, mint politikai tekintetben szolgálást, az erkölcsökben s jóllétben sülyedést, a tudományokban az alexandriai oskolát, mely az akkori ösmeretek összes kincseit felhalmozva, nehéz terhével nem haladhatott tovább s azon epocháknak egyikét jeleli, melyek alatt az emberi ész hódításainak közepette fáradtan megáll s csak mult vívmányainak felszámolásában gyönyörködik.

S ha a nemzetiségi érzés megszűnése az ókorban csak azon eredményekhez vezetett — ha az újabb időknek azon századait, melyekben a közös diák nyelv az összes tudományos élet egyedüli közlönyeiül használtatott, a jelennek tudományos haladásaival hasonlítjuk össze — s a legrégibb időktől mostanig a világtörténet minden szakában azon tapasztalást találjuk igazolva, hogy az összes emberiség haladása mindig arányban állt azon öntudattal, melylyel az egyes népek saját nemzetiségükhöz ragaszkodtak, s hogy valamint a családi élet megbomlása az egyes nemzetnél, úgy a nemzetiségi érzet enyészete az emberiségnél csak a sülyedésnek volt előjele mindig: akkor csakugyan azon nemzetiségi mozgalomban, mely a mult század lefolyása alatt annyi egymástól távol fekvő országokban egyszerre támadott, csak az isteni gondviselés kegyes működését fogjuk látni, mely az elbizottságában eltévedt emberiséget azon egy ösvényre vezette vissza, melyen a haladás lehetséges, s akkor el fogjuk ismerni, hogy ha a jövő halálával tartozik azon férfiak iránt, kik a XVIII-dik század nagy szellemi mozgalmainak élén álltak, e hála nem a gúnyolót illeti, ki kortársait életük vigasztalásaitól mosolyogva megfosztá, nem a vakmerő sereget, mely mindent megtámadva, csak romokat hagyott maga után, hanem azokat, kik e romok felett taps és elismerés nélkül csendesen felállíták egy szebb jövő lobogóját, a kételyek közepett egy új elvet mondva ki, mely ismét erős hit, mely nagyszerű remények, mely lángoló szeretetnek tárgya lehet.

Talán feleslegesnek látszik, hogy midőn tölem K a z i n c z y Ferencnek a nemzetiség s a hazai irodalom körében szerzett érdemei méltánylását várják, azon mozgalmakról szólok, melyek a XVIII-dik században Európa más nemzeteinél történtek, de valamint minden nagyobb tünemény egyes népek életében csak azon összefüggésben találja helyes magyarázatát, melyben az más népek, sőt az egész emberiség általános törekvéseivel áll, úgy azon nemzeti irányt, mely csaknem egy század óta minden törekvéseinket jellemzi, csak akkor méltányolhatjuk egész fontossága szerint, ha benne nem egy különálló jelenséget, de azon általános világtörténeti mozzanatok egyikét látjuk, melyek valamint nem egyes ország sajátságos helyzete, de általános okok által idéztettek elé, úgy az egyes népek körében csak akkor szűnhetnek meg, ha azon irány, melyet az egyes nép csak követ, általánosan megváltozik.

A magyarnak egyik legszebb tulajdona, melyet tőle még azok sem tagadnak meg, kik iránta kevés rokonszenvet mutatnak, hogy

szilárdan ragaszkodik nemzetiségéhez. Úgy látszik, az isteni gondviselés, midőn e nemzetet nehéz küzdelmekre teremtette, a hazaszeretet s nemzeti öntudat nagyobb mértékével ajándékozta meg azt, s a százas küzdelem, melyben a keresztyénség elleneivel álltunk, még inkább megerősíté e természetes hajlamunkat.

Hisz a magyarnál a nemzetiségnek eszméje századokon át egy volt a vallással, egy a szabadsággal, válhatlanul összekötve mindennel, mi a multban dicső, mi a jövőben kívánatos vala; s természetes, ha azon nép, mely nemzeti léte fentartásáért küzdött és áldozott, ahhoz szenvedélyesebb szeretettel ragaszkodott másoknál, kik e kincsnek biztos birtokában annak nagyságát megismerni nem tanulták.

De a szellem, mely a XVII-dik század végén, s a XVIII-diknak első felében Európaszerte uralkodott, nem maradt hatás nélkül hazánkra sem, s ha Mária Terézia hosszú uralkodása végső éveit kezdetével összehasonlítjuk, arról győződünk meg, hogy e nemzet, mely a belső békének áldásait soha előbb ily hosszú ideig nem élvezé, nemzetiségére nézve soha több kárt nem szenvedett, mint épen ezen időszak alatt. Azalatt, hogy a közigazgatás formáiban változás nem történt, főkép a nemzet felsőbb osztályai s városi népessége kivetkezett szokásaiból, elfeledé az elődök hagyományait s részben nyelvét is, míg fokunkint oda jutottunk, hol a század kezdetén a német nemzet állt, melynek udvarai s nemessége saját nemzetiségüket egy igen kétes becsű idegen mivelődéssel cserélve fel, a nemzeti nyelvre s szokásokra megvetéssel tekintettek, és az idegen befolyás, melyet erkölceikre engedtek, a nélkül, hogy a kormányformák változnának, elterjedt az ország politikai viszonyaira is, s a nemzeti öntudattal csaknem minden elveszett, mi ezen öntudatra jóságosítana.

Hazánk, mi a nemzetiségnek állását illeti, e század második felében nem különbözött semmiben más országokétól, s a honi nyelv s erkölcsök iránt szintazon közönyösséget találjuk itt, mely ez egész korszakot jellemzé.

Ugyanezt mondhatjuk azon ellenhatásról is, mely e ferde irány ellen végre támadt. S mit hazánkban látunk, csak azon általános mozgalomnak egyik nyilatkozványa, mely a XVIII-dik század alatt Európa mindazon országaiban észrevehető, hol a nemzeti érzés a francia divat által egy időre háttérbe szorított; hasonló a többiekhez mind az esz-
közökre, mind eredményeire nézve.

Tisztán irodalmi mozgalom, ha annak kezdetét — a nemzet egész életének megújulása, ha annak következéseit tekintjük, mert ki nem ismerné el, hogy valami nagy része annak, a mi az utolsó 70 év alatt az irodalom s a közélet mezején Európában nevezetes történt, a nemzeti irodalom ébredésével összefüggésben áll, úgy közelebb multunkban nincsen semmi, mi nem ezen forrásból venné eredetét s nem azon férfiaknak volna köszönhető, kik e nemzetet hosszú tespedés

után öntudatra s kötelességeinek érzetére ébreszték, s bizva jövőjében csendes tevékenységök által annak útait előkészíték.

Ezen férfiaknak egyike **K a z i n c z y Ferencz**.

Akár az évek hosszú sorát vegyük, melyeken át egész tevékenységét az irodalomnak szentelé, akár műveinek belbecsét s előadásának varázsszépségét, mely még most is elbájol, összes irodalmunkban kevesen vannak, kiket melléje állíthatnánk.

Kitűrésben s férfias szilárdságban, melylyel 16 éves korától, midőn első iratát nyomtatásban kiadá, csaknem halála napjáig, a börtön falai között s nehéz gondoknak terhe alatt pályáját folytatá, — ő e g y e d ű l l l, páratlanul azon befolyásra nézve is, melyet művei és személyisége korának egész irodalmára gyakoroltak. És kortársai között nincsen senki, ki, ha csak tisztán az író érdemeit tekintjük is, vele a versenyt kiállhatná.

S mégis nem ezen nevezetes korszak legkitünőbb írója az, kit benne tisztelünk.

Övé egy nagyobb érdem, egy szebb dicsőség!

Ki nem tudja mit értek? ki nem ismeri azon befolyást, melyet **Kazinczy** nyelvünkre gyakorolt, ki nem tudja, hogy ha e férfit mindazok fölé helyezzük, kik vele versenyeztek, s őt követve, az irodalom egyes ágaiban talán felülmúlták — ezt azért tesszük, mert ő nem egyes műveket, hanem egy egész irodalmat, egy új életre ébredett nemzetet hagyott maga után, hosszú munkássága által megszerezvén azt, mi az irodalom, mi a nemzet kifejlődésének első feltétele — nyelvet, — mely a művészet s tudomány körében előre törekvő nemzetnek alkalmas eszközül szolgálhasson.

Hogy azonban **K a z i n c z y n a k e** részben szerzett érdemeit kellőleg méltányolhassuk, szükséges, hogy azon tulzasoktól őrizkedjünk, melyekkel ebbeli tevékenysége mind ellenei, mind némely barátai által jellemeztetett

Voltak, főkép akkor, mikor a nyelvújítás pere első szenvedélyességével folyt, kik azon nézetből indulva ki, mintha nyelvünk **K a z i n c z y** fellépéséig ázsiai eredetiségében maradt volna meg, róla úgy szóltak, mintha előtte e nyelvben senki sem újított volna.

E tévedes vagy rágalom — mert azokhoz képest, kik azt hirdették, mind az egyik mind a másik szóval élhetünk — hasonló ahhoz, melylyel mások azok ellen léptek fel, kik később egyes politikai intézvényeink módosítását indítványozták.

Valamint kevés népet találunk, mely minden egészen idegent oly határozottan visszautasítana, mint a magyar, úgy legalább a kelet népei között nincs egy sem, mely az idegent, ha annak felvétele szükségessé vált, létével oly tükéletesen egybeolvasztani tudná. — Az alkotmány, mely alatt e nemzet nyolcz századnál tovább annyi vizontagságoknak ellenállt, világos talusága ezen tulajdonának. Magyar az minden részeiben, lényegesen eltérő azoktól, melyeket más szomszéd

népeknél találunk, s mégis intézményeink nagy részénél idegen institúciókra ismerünk, melyeket elődeink általvettek, de csak miután azokat nemzeti szellemökhöz képest átídomították.

Mit alkotmányos intézményeinkről tudományosan bebizonyíthatunk, mit erkölcesinkre nézve kétségbe vonnunk nem lehet, mert ki tagadná, hogy azokra a keresztyénség lényeges befolyást gyakorolt, de a nélkül, hogy a magyar s más népek között létezett különbséget megszüntetné, sőt mi fegyvereink s ruházatunkra nézve is szembetűnő, az áll nyelvünkről is, s kik e tárgygyal előítélet nélkül foglalkoznak, sem azt, hogy a nyelv mindig ujult, sem azt, hogy arra más nyelvek befolyást gyakoroltak, tagadni nem fogja.

A magyar nyelv — mint ez egy élő s fejlődő nép nyelvénél más-kép nem is lehet — mindig ujult s fejlődött, a különbség K a z i n c z y és mások között csak abban áll, hogy mit a azok, kik a nyelvujításban elődei voltak, a pillanat szükségétől kényszerítve rendszer nélkül tettek, azt ő teljes öntudattal cselekedte; szem előtt tartva a czélt, melyet elérni akart, és soha meg nem feledkezve azon határokról sem, melyeken túllépni a legmerészebb nyelvujításnak sem szabad.

Ha a XVI-dik s XVII-dik század első felében használt nyelvünket tanulmányozzuk, meggyőződünk, miként az a mi formáinak szépségét s gazdagságát illeti, csak azon kevés újabb nyelveknél áll hátrább, melyek mint a francia vagy olasz már akkor terjedelmesebb irodalommal bírtak, de ép oly bizonyos az is, hogy a XVII-dik század vége felé s a XVIII-diknak kezdetén e részben szintoly visszalépés történt, mint az vala, mely valamivel előbb a német nyelvben Luther bibliai fordítása és a XVII-dik század irodalmi nyelve között észrevehető, és tagadhatatlan, hogy más nemzetek s jelesen a német, azon félszázad közben, mely K a z i n c z y fellépését megelőzte, a nyelv tekintetében roppant haladásokat tettek.

Vajjon fejlődhetik-e irodalmunk, ha nyelvünkre nézve tespedésben maradunk, ha formáit nem gazdagítjuk, s ezekre nézve azon szegény alakokat fogadjuk el caonképen, melyeket a XVIII. század írónál találunk? Ha, midőn más előbbre haladott nemzetekkel a mivelődés mezején versenyezni akarunk, nem gondoskodunk arról, hogy nyelvünk minden eszmék kifejezésére s továbbfejlesztésére ép oly alkalmas eszköz legyen, minővé más nemzetek saját nyelveiket fejlesztették.

K a z i n c z y tisztán felállította magának a kérdést, s határozottan felelt reá, bátran kitűzve az ujítás zászlóját, melynek határául csak nyelvünk szellemét ismerte el.

Fentartani nyelvünket eredeti tisztaságában, s egyszersmind a tükélynek azon fokára emelni azt, melyen Európa legmiveltebb nyelvei álltak, meggazdagítani nemcsak szókincsét, de a szókötésnek formáit, nevelni hajlékonyságát, hogy eszme ne legyen, melyet vele tisztán kimondani ne lehessen, hogy ne legyen szépség, melyet nélkülözne: ez vala a czél, melyet magának kitűzött, s ha hosszú pályá-

ján végig tekintünk, alig határozhatjuk meg, azon állhatatosságot bámuljuk-e inkább, melylyel tevékenységét folytató, vagy a mély belátást, melylyel céljának elérésére mindig a legalkalmasabb eszközöket választotta, majd más mivelte nyelvek jeles íróinak fordítására szentelve nagy tehetségeit, mert belátá, hogy nyelvünknek még hiányzó hajlékonyságát épen ily műfordítások által szerezhetni meg leggyorsabban, majd tanulmányozva s kiadva régiebb íróinkat, mert tudta, hogy nyelvünk szelleme nem egy félig elkorcsosodott század íróiban, hanem csak a régieknél s a nép nyelvében találta fel. S épen ezen öntudatosság, melylyel feladását a legnemesebb izlettel felfogta, és sem célját, sem feladásának korlátait nem veszté el szemei elől, merészen szembe szállva minden előítélettel, megküzdve minden nehézséggel, és mégis mérsékelve magát, valahányszor az ujtítás nyelvünk szellemébe ütközött volna; ez az, mi K a z i n c z y t mindazok fölébe emeli, kik hazánkban vagy máshol a nyelvujtás nehéz munkáján fáradtak; ez az, mi által ő egy oly feladatnak megoldására képessé vált, mely csak az ész s jellembeli tulajdonoknak ritka egyesülése által sikerülhetett. Mert valóban nem csak észre s tudományra, de erélyre s a jellem ércszilárdságára vala szüksége azon férfúnak, ki magának egy ily feladást mert kitűzni, ki azt annyi küzdelmek között folytatni bírta s bevégezni képes volt.

Ha valaha férfias törekvést teljes siker követett, ezt Kazinczy működéséről mondhatjuk. A nyelvujtás az irodalom körét, melyben az megkezdett, rég átlépte, és a mi egykor a legmerészebb ujtásnak tartatott, most már a nép ajkáról hangzik, világos bizonysgaul azon befolyásnak, melyet az irodalom nálunk az egész nemzetre gyakorol, s egyszersmind annak, hogy ezen ujtások korszerűek s nyelvünk szellemével megegyezők valának, s jelenleg alig foghatjuk meg, hogy a mi most oly természetesnek látszik, egykor hosszú viták s küzdelmek tárgya lehetett. De tekintsünk vissza azon korszakra, melyet K a z i n c z y működésével betöltött. — Volt-e valaha ember, ki midőn föllépett, oly kevés támogatásra talált, ki több nehézségekkel küzdött s éveken át csaknem egyedül, de megtörhetlen lélekkel haladt tovább azon következetességgel, melyet csak megfontolás ad, s egyszersmind azon erélylyel, melyet csak a szenvedélyben találunk.

Nem szólok azon nehézségekről, melyekkel új eszmék közönségesen találkoznak, főkép: ha oly tárgyak körül állítatnak fel, melyekhez mint a politikához vagy nyelvhez hozzászólani mindenki hivatva érzi magát, nem azon akadályokról, melyeket megszokás és előítélet minden ujtásnak elébe gördít; de szabad-e elfelednünk, hogy azon férfi, ki személyes érdekeit elhanyagolva, egész életét csak a köznek szentelé, hosszú évek során keresztül az irodalom körében szenvedélyes elleneket, a tömegnél csak közönyösséget talált s fáradásainak jutalmául a népszerűség helyett, melyet érdemelt, sokaknál csak kicsinylést és gyűlöletet aratott.

Jól tudom, hogy annak, a ki közpályára lép, ilyenekre készen kell lennie.

A közvélemény felkap és elejt, az egekhez emmel és lábbal tipor, majd e világ minden fényét árasztva kedvéltjére, majd arról kit fél-istennek hirdetett s ki sebhelyekkel, de a szennynek egy foltja nélkül ment keresztül élte küzdelmein, feltéve a legaljasbat is, mintha az imádásért, melyre magát gyarló halandó irányában elragadtatá, az által akarna elégtételt szolgáltatni saját méltóságának, hogy egykori bálványát most sárban hurczolja.

De ha K a z i n c z y e sorsában sokan osztoztak, vajjon kevesebb érezte-e ő annak keserüségét?

Nincs senki, a ki a nép bizalmára s szeretetére érdemes, s ki e bizalom és szeretet által boldogítva nem érezné magát, s midőn rólok a hon érdekében lemond, a legnagyobb áldozatot ne hozná hazájának, melyet a polgár a közjónak hozhat, s vajjon K a z i n c z y nem tette-e ezt nem a lelkesedés egyes perceiben, nem egy rövid időszakra, mely alatt magát a közvélemény megtérésével vigasztalható, de hosszú éveken át? — Nem méltányolva, félre értve még azoktól is, kikhez legközelebb állt, megtámadtatva a gúnys rágalom fegyvereivel mint egy félig örült, ki nyelvünket megrontja s a magyar nemzetiséget veszélybe ejti, élete éveken át hosszú küzdelem vala, mely alatt magát sem elleneinek száma által föltételétől visszajesztetni, sem a megtámadás igazságtalansága által tulásra ragadtatni nem engedé.

Nem azért hozom fel ezeket, hogy rég felejtett irodalmi vitáknak emlékét megújítsam, vagy vádakát emeljek K a z i n c z y nak egyes kortársai ellen. Mint az életnagyságot meghaladó szobornak szépségei, úgy annak érdeme, ki a közönséges mértéken túl emelkedik, mindig csak bizonyos távolságból tűnnek fel, s ő maga keserüség nélkül viselte el a méltatlan megtámadásokat is, melyeket nemes lelke csak az ügy iránti tulbuzgóságnak tulajdonita, s melyek ellen azon meggyőződésben kereste vigasztalását, hogy a jövő, mely a jelennek kedvező ítéleteit megváltoztatja s o k s z o r, annak, ki iránt kora igazságtalan vala, igazságot szolgáltat m i n d i g.

De méltathatjuk-e a dicső férfunak érdemeit, ha azon nehézségekről megfeledekezünk, melyekkel pályáján találkozott, s ünnepelhetjük-e emlékét méltóbban, mint midőn hálával felszámolva munkás életének eredményeit, egyszersmind azon férfias erényeket tartjuk szemünk előtt, melyeknek azon eredményeket köszönjük, hogy valamint azon feladatot, melynek betöltésétől e nemzetnek jövője függ, senki K a z i n c z y nál tisztábban nem fogta fel, úgy nemes élete példaként állíttassék a jelen s jövő ivadék elébe, melyek ezen feladat betöltésére hivatva vannak.

Miként az egyes embernek becase jellemétől, úgy a népeké azon szilárdságtól függ, melylyel nemzetiségökhöz ragaszkodnak.

Oly nép, mely saját egyediségéből kivetkezve, másokba beléol-

vadni képes, soha az emberi társaság hasznos tagjává nem válhatik, hasonló azon növényekhez, melyeket a forró égélj öserdeiben találunk, s melyek a szomszéd fát körülfogva, midőn indáikkal sötét lombját látszólag dusabbá teszik, annak csak életerejét szíják fel, hogy vele együtt porba sülyedjenek.

S ezért minden népnek első feladata épen fentartani nemzetiségét, s fentartani saját nemzeti nyelvét, mely annak legnemesebb, legszellemiebb kifolyása.

De ha az egyes nemzet, midőn saját nemzetiségéhez ragaszkodik, teljesíti legfőbb kötelességeit, bizonyos az is, hogy minden egyes nemzetnek állása és jövője azon erélytől s képességtől függ, melylyel az emberiség közös céljainak előmozdításán dolgozik.

A világ története fennen hirdeti azon igazságot, hogy hosszú jövőre csak oly nemzetek számolhatnak, melyeknek fenmaradása az egész emberiség érdekében fekszik, s ugyanazon tanulságot merítjük saját hazánk történetéből is.

Mert, ha a magyar nép körülfogva nagy nemzetek által, melyekhez semmi rokonságban nem áll, szüntelen harcok között, s idegen magasabb műveltség befolyása alatt, saját nemzetiségét csaknem egy ezredig fentartani képes volt, mi az, miből ezen a világtörténetben csaknem magánálló jellenséget magyarázhatjuk?

Az első ok, melynek fenmaradásunkat köszönjük, kétségen kívül azon szilárdságban fekszik, melylyel a magyar nemzetiségéhez ragaszkodott, azon lángoló honszeretetben, mely mint nehéz felhők között a tiszta napsugár egész történetünkön átragyog s annak legsebébb részeit fénykoszorúval fogja körül.

Nehéz csapások érték e hazát, volt idő, mikor nemzetünk benső viszáldokásainak büntetésekül több mint másfél századig a török járom alatt görnyedve, csaknem mindent elveszített, miben a honfi büszkeségét keresheti, vagy mi egy szebb jövőre kilátást nyitott, de e nemzet nem esett kétségbe jövője felett, emelt fővel viselte lánczeit csak még szentebb érzellemmel fogva körül hazáját, mióta az oltárrá vált, melyen csak áldozott, s mert a sors csapásai bizodalját nem ingatták meg, mert remélni bírt még a valószínűség ellenére is, a mindenható megáldá férfias törekvéseit, s e hon áll, fentartva mindenekelőtt gyermekeinek szeretete által.

De ha méltó büszkeséggel tekintünk is vissza multunkra, melynek legsötétebb emlékeinél az egyeseknek erényei s a férfias elszántság, melylyel e nemzet a balsors csapásait elviselte, a dicsőség fátyolával takarja még e nemzet nagy tévedéseit is: csalódnánk, ha fenmaradásunknak egyedüli okát e férfias erényekben keresnők.

Voltak népek, hazájokhoz nem kevésbé hívek, nemzetiségök-höz szintoly lelkesedéssel ragaszkodók, kiből mint Sagunt polgárainak honából, csak egy örökké dicső, de szomorú emlék tartotta fel magát, s ha fajunk a hasonló végzetet elkerülte, ez csak annak tulajdonítható,

mert szilárdan ragaszkodva nemzetiségéhez mégis soha merev elszigeteltségben más népektől el nem különzé magát.

Azon percztől fogva, melyhen e nemzet nagy királya által vezetve a nyugati egyház körébe lépett, a régi istenségek oltáraival ledőltek válaszfalak, melyek közte s más népek között léteztek.

Az idegen faj az europai nagy népcsalád tagjává lett, s azon hévvel, melyet fávol keletről magával hozott, ragadta meg új hivatását. Történetünk nem más népek életétől különválasztható egész. Egy része, egy lényeges része az az egész nyugati civilizatio történetének, melynek harczaiban legszebb babérainkat arattuk, és ha e hon, mely mint a sokszor ostromlott várfok pusztító csaták nyomait viseli magán, ingatlanul megállt — s ha e nemzet nem veszett el ily váres csaták után: azt annak köszönheti, mert az összes keresztyénség védfalának tekintetett, s mert oly nép, mely örökkévaló eszmékért küzd, nem dőlhet le még oly csapások után sem, minő a mohácsi vész vala.

Férrias honszeretet, de egyszersmind az emberiség közös ügyeért való lelkesedés, hív ragaszkodás saját nemzetiségéhez, de vele együtt eleven érzete annak, hogy az egyes nemzet, csak midőn az emberiség közös feladatain dolgozik, midőn annak küzdelmeiben s haladásában részt vesz, foglalhat el magához méltó helyet, ez az, minék e hon fenmaradását köszöni, s e hon jövője attól függ, hogy azon irányhoz, melyet követve elődeink e nemzetet annyi vészek között fentarták, hívek maradjunk!

A század új eszmékért lelkesül, melyek épen mivel a keresztyénség elveiből fejlődtek, mint ez, a polgárisodott világ minden részeire kiterjesztik hatásukat, a haladásnak előbb nem ismert ösvényei tevékenységünknék új, csaknem határtalan mezeje nyílik előttünk, mely termékenységet ígér, de melynek gyümölcseit senki sem ismeri még. De habár a jövőt sűrű fátyol takarja még, e hosszú vajudasok eredmények nélkül nem fognak maradni, és csak, midőn korunk haladásában részt veszünk, midőn mint elődeink a civilizatio nagy küzdelmeiben helyünket betöltjük, nemcsak véres csatamezőkön, de az értelmiség, a tudomány terén és mindenütt, hol a civilizatio nagy harczaik folynak, akkor biztosítottuk nemzetiségünket, melyet csak egy veszély fenyegethetne, az: ha annak fenmaradása az emberiség közös érdekében közönyössé válnék.

Ez feladatunk! s ha az utolsó hetven évre azon öntudattal tekinthetünk vissza, hogy annak megoldásához közelebb állunk, és a honfi szívet napjainkban egy szebb jövőnek reménye tölti el, bizonyosan K a z i n c z y F e r e n c z az, kinek mindenek előtt hálával tartozunk; mert ő az, ki ezen feladást első fogta fel, mert a nemzetiségért lelkesülve, egyszersmind azon föltételeket jelölte ki, melyektől annak kifejlődése függ, mert mélyen érezve népünk silyedését, kimutatja az ösvényt, mely egy szebb jövőhöz vezet.

S mi az, a mi a halának, melylyel e férfiú iránt tartozunk, méltó emléke, a mi ily érdemeknek méltó jutalma lehet?

Csak egyet ismerek s ez az: ha várakozásainak megfelelőink.

Még rövid idő és egy ezred éve lesz, hogy őseink messze kelet-ről e földre jöttek, s véres harcok után e hazát megalkották.

Ha mikor ezen idő el fogott telni, a nemzet azon öntudattal tekinthet vissza multjára, hogy hivatását betöltötte;

Ha az utódok akkor pirulás nélkül emlékezhetnek a régiekről, mert az őstől vont határokat megtartották, mert munkásságok által termékenyíték a mezőt, melyen azok véröket ontották, s a magyar név nem szenvedett csorbát egy ezred év használata alatt; ha nemzeti mivelődésünk nagy épületjén, melynek K a z i n c z y alapjait rakta le, tovább dolgozva, azt oly magasra viszsziük fel, hogy a magyar nép e békésebb kifejlés korszakában ismét azon helyet foglalja el, melyet egykor hadi tettei szereztek neki, — s ha midőn közüllünk sokau pihenni mentek, gyermekeink e hon ezred évi létét ünnepelve, hálát mondanak a világok urának, ki e nemzetet e földre vezette és fentartotta annyi viszontagságok között, Európa népei részt vesznek e nemzet örömében, mely egy ezredév előtt mint fergeteg csapott le közējök, de csak, hogy mellējök állva századokon át a keresztyénségnek, azaz a civilizációnak bajnoka legyen, s a végső napig minden téren, hol annak nagy érdekei kérdésben forognak, az első sorban álljon, küzdve mint férfiúhoz illik saját lobogója alatt, de az emberiség közös ügyeiért, ha a nagy remény, melyért ivadékok véröket ontották, mely ezreket lelkesített s melylyel K a z i n c z y sirjába szállt, beteljesült: akkor e nemzet lerötte tartozását azok iránt, kik életöket jövőjének szentelék s K a z i n c z y érdeme jutalmazva lesz.

Mert ő megérdemelte a borostyánt, de az örökké zöld koszorut csak oly nemzet teheti fiának homlokára, mely arra maga is méltónak mutatta magát.

—————

Következett ezután a programm szerint Szász Károly költeményeinek felolvasása Székács József lev. tag által, mely sok helyen kitörő lelkesedésben részesült.

KAZINCZY FERENCZ EMLÉKEZETE.

SZÁSZ KÁROLY-tól.

Az ÉR mellékin, vándor! a ki jársz,
Zöld halmokon függvén tekinteted,
Mikről reád vidám borág nevet: —
Szólj: áll-e még az érsemlyéni ház,
Hol a meleg, védő fedél alatt

Száz év előtt a g y e r m e k született?
 Futja-e még be repkény a falat?
 Vagy küszöbén rom, pusztulás tanyáz?
 Az inda, mit vész leszaggat, lever,
 Fakúlva, most setét porban hever;
 És kötni koszorút: nincs zöld levél,
 Emlékül annak, ki már úgy sem él!

S ha utad arra visz, hol Széphalom
 Borong előtted, mint egy néma rom,
 Melynek urát — míg el sem végezé —
 Pihenni tették a porok közé,
 S a mibe kezdé, szép-, jelesbe, nagyba,
 Keze után mind félben úgy maradt,
 Mint tett közben megbénult akarat,
 Mint köszobor, mely félig kifaragva,
 Úgy zúzaték, véletlenül, darabba:
 — Oh ne riaszszon el e méla kép!
 Járd bé a házat; érezd a hiányt:
 Hogy nem tolong, ünneplő raj gyanánt
 E szent emlékü ház körül a nép,
 S csak a nemes, fiai kegyelet
 Viraszt hiven a szent porok felett,
 Vagy menj a kertbe, hol fehér szobort
 Az özvegy állított, hajh! nem a hon;
 S koszorút is csak úgy találsz azon:
 Ha rá a szél egy-egy lombot sodort;
 S könyút: ha sirva leled a fiút! —
 Amott Érsemlyén, emitt Széphalom
 Bölcső s a sir közt hetven évi út!

Mért futni meg e hosszú, hosszú pályát?
 Daczolni vésszszel, türni sors viszályát?
 Mi cél? Mi díj? Az osztályon mi jut?
 Mi eszme üz? Mi ábrándkép ragad?
 Hogy megfeszítsd a testet, megtagadd?
 — Vagy élsz, csak mert reád kiróva van,
 Jól vagy rosszul, kin közt vagy boldogan,

A parancsszónak megadván magad ?
 Élsz, mert az élet mint folyam rohan,
 A forrástól le a torkolatig,
 Két sziklapart közt s te akartalan
 És öntudatlan, rajta a ladik,
 Mely ki sem köthet, meg sem nyughatik ! ?
 Sok él, bizonynyal, mint az állatok ;
 Élvezve a mát, nem kérd holnapot,
 A tegnapot leörlé s még szerencse,
 Hogy nincs egy emlék, mely rideg szivét
 Az elhagyott képekhez visszaintse,
 Gyönyörbe mártsa, kinban tépje szét.
 — Más él, ah ! szörnyü tiszta öntudattal.
 Van célja is, melyért küzd, fáradoz :
 A puha ág, terített gazdag asztal,
 S habzó kehely, mit vágyó lányka hoz.
 — Meg más, a ronda gyékényen hever,
 Ruhája rongy, itala, étke roszt :
 Neki csak pénz kell mit élére ver ;
 S mi bölcs kezekben áldás és malaszt :
 Ő a penésznek, veszni hagyja azt !

De válik egy egy, milliók közül,
 Mint satnya bokrok közt dicső sudár,
 Min nem rak fészket a hitvány madár,
 De rá, pihenni a felhő megül.
 Kiválik egy-egy : a kinek szívébe
 Mint öntükrébe néz a büszke nap
 Kin nem hazugság Isten drága képe ;
 Kinek határt, czélt, fenkölt vágya szab ;
 Kinek lelkét egy eszme megteli,
 Mely áldozatra hívó, nagy, nemes,
 Mit csak az bir meg, a ki viseli —
 De melyért tünni, halni érdemes ;
 Kinek nem kellenek múltó kegyek,
 Nem nyugalom, kincs, kéj, nem semmi ár ;
 Ki szól : népemnek tűz-oszlop legyek,
 Vezetni a z t, é n égjek össze bár ;

Ki, bár reá idétlen gúny nevet,
 Vagy kétkedő hitlenség ráz fejet,
 Kimért utáról el nem tántorúl;
 Mert jós igét visel, szívébe zárva,
 Szólót dicsőbb jövőndő álmirúl;
 S merészen indul a tenger-sivárra,
 Mert túl azon — ígéret föld virúl!

Ti Mózesek! Népek vezérei!
 Az uj uton nem intnek vert nyomok.
 Mezetlen lábatok sívó homok
 Fölmarja, — kő, vadtüske vérezi,
 És háladatlan népetek morog.
 De egy tekintet a Nébo hegyérül
 A szent országra: kész jutalmatok,
 S köny, vér, veriték, mit hullattatok —
 E kéjéretben mind, mind visszatérül!

K a z i n c z y egy volt e dicsők közül.
 Annál dicsőbb, minél sűrűbb köd ül
 A kor fölött, mely látta bőlesejét,
 S minél ködosztóbb sugár volt az eszme,
 Mely lángra gyújtá vérét, velejét.
 Ő érezé, hogy népe nyelve veszve,
 Mely egykor Árpád ajkin harsogott
 A négy folyam s a hármaz bérc között —
 S itt nemzetet a népből alkotott;
 MelyMátyás ajkin együvé fűzött
 Kunyhót s királyi trónt: — most elhagyott,
 S a dajkaszobából is számüzött.
 A gyermek ajka németül gagyog,
 Csak latin zeng az iskolák padán,
 S midőn szemén az első tűz ragyog:
 Fránszul susogja ifju és leány.
 A könyvszobában halmon annyi kincs,
 És minden nyelvet ért a tudomány —
 Ah! egyedül csak magyar ajka nincs.
 Lépj a szalonba, hol delnök csevegnek,

Törvényterembe, hol egy böles öregnek
 Szavát lesi az ifjabb nemzedék :
 Meghallod nyelvét minden idegennek,
 Csak édes anyjokét, — azt feledék !

Tán kifogyott a századok során a
 Nyelv kincse, mint a mindig ásott bánya,
 Ha megszakad az egykor gazdag ér ?
 A rég erős törzs, villámtól kivágva,
 Lombját veszítve szárad minden ága,
 S nem hajt ki többé a korhadt gyökér ? —

Mélyen temetve, mint a drága márvány,
 Ott fekszik a kincs, rejtve szem elől.
 Földdel tapodjuk, balgán rajta járván,
 És nincs egy hű, ki fáradalmi árán,
 A feledésből fényre hozza föl.
 Bár durva még: csak vesü kell s művész,
 S az isteneknek mesterműve kész. —
 — Áll még a törzs mind ezred évig álla,
 S bár tépve vésztől, lombja megzilálva,
 Villámtól sujtott ágai elasztak :
 Még nedve nem fogy, uj hajtásra gazdag. —
 De lám, tövét gaz, tüske verte fel,
 Pusztúl vagy él, senkit nem érdekel ;
 Feledve árnya, virága, gyümölcse,
 Most nincs ki védje, várja, szedje, költse !
 Egykor tudósnak koszorúja volt, —
 A szeretőkre lombárnnyal hajolt, —
 Ágáról tépe piinkösd hajnalán
 Imakönyvébe egy levélt a lány
 Előfordult tőle most a tudós elme,
 A férfi gondja, a leány szerelme —
 S az uj hajtások ápolatlan állnak :
 Virágtalanul megérve a halálnak !

Mely álla elbagyatva műveletlen :
 Im ösvényt (v ös pusztatarni az) telken,
vörni az ös pusztá

Megirtogatni a vadult mezőt,
 És nyitni, Isten és világ előtt
 Pályát, melyen majd az Istenfiak
 Szabadon versengve, bátran fussanak
 Szent cél felé: — K a z i n c z y tette ezt! —
 — A fény, a dics azé, ki célhoz ér,
 Övé a siker, és övé a bér: —
 Azé marad az érdem, a ki kezd!
 Mert nehezen hajt a kopár hegyoldal,
 Sőt még a völgy is, melyet gyom borít:
 Ha fel nem szaggatod szántóvasaddal
 S nem lágyítod meg, szikkadt hantjait.
 Mi haszna van a dalra ösztön, eszme,
 Mi haszna gyúl a hó kebelbe láng:
 Ha hurjait szilaj kéz tépte össze
 S a művész álma, — hangzavarba veszve —
 Csak mint az örült láza hat reánk?
 Mi haszna forr, megolvadt érc gyanánt
 A szenvedély, mely mint vulkáni láva
 Eladdig a szív legmélyén lakott, —
 Ha most kiömlik s szertefoly, hiába,
 Nem lelve, a mi tartsa, — a l a k o t! ?
 K a z i n c z y lángszekéren szállt az égbe
 A menny tüzéből szikrát lopni le,
 És itt a nyelv bilincseit letépve,
 Adá nekünk, hogy élhessünk vele.
 Ha lángital forr telt szived kelyhébe,
 Itt a pohár, vedd s öntsd ki azt bele!
 — Hisz szó nélkül az eszme pusztá köd,
 S csak hang, mi illanó érzést leköt; —
 Hogy eszme s érzés leljen alakot:
 Ő, a mi nem volt, nyelvet alkotott! . . .

Nyelvet, hogy ujjá szülessék a szó,
 S bárka megavult, ifjuljon a mi jó.
 Nyelvet, mely kelet népeé legyen,
 E nemzeté, mely házias s csatás;
 Oly édeset, minő a szerelem;

Erőset, mint a harci riadás!
 Nyelvet, melyen mindennek van neve,
 Mely árnyal és fest, mint tündérezene;
 Mely csörgve lejt sen, mint a völgyi ér,
 Lángban pezsegjen, mint az ifju vér;
 Mint villanó kard, legyen büszke, metsző;
 Hajlékony ismét, mint az ifju vessző;
 Zuduljon, mint az éjszak zord szele,
 Hogy a kít sujt, a földig verje le, —
 S legyen vigasztaló, gyöngéd, szelid,
 Midőn a fájó sebhez közelít!

És legyen a nyelv, mint varázsi tal,
 Melytől hevüljön agg és fiatal.
 Mint csodagyógyyszer, mely mindenre jó,
 Ezer haszonra álljon úgy a szó.
 Építsen abból gyermek kártyavárat,
 Az ifju zengje, ha érzelme árad,
 A tudós, a ki bölcseséget árul,
 Azon beszéljen könyve nagy titkárul.
 S habár magasra száll az ige szárnya:
 A pór se nézzen bámészon utána,
 S őt tudja, sejtse, és érezze azt
 Ekéje mellett a szegény paraszt;
 S a kunyhóban s a grófi szőnyegen —
 Szép s egyszerű — de csak egy nyelv legyen!

Oh szépek! hogyha lelkesít a dal,
 Égvén az eszme benne, mint sugár
 Gyémántban összegyűjtve s szétlővelve,
 S az eszme, mely örök szép s fiatal,
 E nyelven ünnepibb ruhába' jár,
 Önnönmagára is alig ismerve:
 Ha érzitek, hogy szívetek repes,
 S könyezve, égve a költő dalán,
 Az ifju lelke fenkölt és nemes
 S tisztább gyönyörben olvadoz a lány;
 Ha bűnnek, a mely köz mindenkivel,

Hangja e nyelven szivetekbe rezg ;
 S ha áldozatra készen tenni kell ,
 E nyelv zengése oly csodát mivel ,
 Hogy rá a kő is megmozdulni kezd :
 Ha érzitek (s ezt ki nem érzi ?) kérdem :
 Tudjátok-e kié az érdem ?
 — Mi nélkül nincsen hangunk , énekiünk ,
 K a z i n c z y adta e nyelvet nekiünk !

És ő e nyelvbe a művészetet !
 — Mint durva kőből lesz dicső szobor
 A melyre vésü árnyat s fény vetett
 S hideg keblén érzelmek árja forr :
 Úgy önte ő uj szellemet a nyelvbe ,
 Megnépesítve eszmék sergivel ,
 Mik , mint varázsigén , életre kelve ,
 Rajtok nem ismert uj fény ömlik el —
 Mert hangszer a nyelv , porban heverő ,
 Ha nincs hozzá Apoll , nincs lantverő ,
 Ki a lelketlen porból fölvegye ,
 Melyben megernyedtt néma idege ,
 S mintegy paraszttá lett a durva fa ,
 Mit izléshez senki sem szoktata !
 „Hisz ! ha kijátszva nincs még hangszered ,
 Művészi kézzel hasztalan vered ;
 A jól kijátszott hangszeren pedig
 Egyszerre égi dallam születik “ ,
 Miként , ha titkon bele volna zárva ,
 S most csak kilépne , a művés z s z a v á r a .

De tudod-e hazám , mit szenvedett ,
 Mint könyezett , türt , vérze hű fiad ,
 Mint nyögött olykor a teher miatt
 Míg visszavívta régi kincsedet ! —
 Az elpazarlott életért ki ad
 Kárpótolást ? — Nyomorral küzde gyakran ,
 Gunyolva ott , sárral dobálva itt ,
 Békén viselve súlyos lánczait ;

Megnyugvást leve csak az öntudatban!
 Ha meg-megrázta lánczát olykoron:
 Hangodat vélte abban, drága hon!
 Fejét lehajtá, — sirt és hallgatott:
 E esördülés a te bubánatod!
 A régi bú, mely el nem mondható,
 Mely meglep alva, nem bocsát el ébren,
 Szót nem keres, nem lel tápot beszédben,
 Mert n é m a s á g a által megható!

S midőn s z a b a d: hogyan viraszt, tanul,
 Eszmélkedik, mind szakadatlanul.
 Gondolkodik, ir — ir s megint törül.
 Egy szót keres, — sohajtva érzi: nincs!
 Szegény a nyelv még s rajta a bilines
 Meglelte most — s mint gyermek úgy örül.
 És mindenütt, a hol csak elme jár,
 Hol ész kutat, kalandoz és kísért:
 Bányát nyit ő szók s eszmék kincseért,
 Hisz minden mező egyaránt kopár,
 S ő egyben minden, — fordító, művész,
 Költő, tudós, műkedvelő s tanár

De gazdasága pusztul, háza vesz,
 S az életgond, — e halvány arczu rém,
 E „pajzsos férfi“ — ott áll küszöbén, —
 Jönek baráti s átdöfk szívért,
 Mivel tovább ment mint ők akarák;
 Majd ellenségi, s az egész világ,
 Dobván reá kárhoztatás kövét, —
 Koszoru helyett, nemes homlokára

S mi volt a hosszú küzdelemnek ára?
 Hogy vérig vivni nem fáradt ki lelke,
 Mig lerogyott haldokló hős gyanánt:
 Volt e n y u g a l m a, a hogy érdemelte?
 S e l i s m e r é s e? — Mást ő nem kívánt!

Nyugalma?! Oh! az megvan, igenis!
 Sirjában ő oly csendesen pihen ki;
 S hogy ottan meg ne háborítsa senki:
 Az utat is belepte a tövis!

Elismerés?! Mit szólok? Ime itt
 Látom hazámnak nagyjait, szépeit
 Seregleni a szent szobor körül.
 Szívek lángolnak; ez sir, az örül;
 Itt szól az ajk, ott néma, vagy rebeg;
 Emitt a kéz int, ott könyvet törül,
 S felszakadoznak a gyógyult sebek.
 Sirunk, emléksziünk, vériünk háborog,
 A lelkesülés árja megragad,
 S szíviünk verése föntebb hangot ad,
 Mintha riadna százezer torok!
 — Most vagy soha! — most törve még a pálya
 Min diadalt vivhat karunk, esziünk;
 Int még az út, ha nem lépünk reája,
 Fordul a föld s mi végkép elvesziünk.
 Tolul az ár és megemészt a láng,
 — Nem lesz híriünk, nyomunk sem, hogy valánk!

De élni kell! Hiában égeték-e
 Ily nagy szívek a máglyán magokat?
 Feledve volna nevök dicsősége,
 S nem lépne senki a dicsők helyébe,
 Az unoka setétben tapogat?
 Nincse-e meg a nyelv, melyet alkotának,
 És a művészet örök remeki? —
 A zászló, mely a nagy szellemesatának
 Küzdelmihez, szárnyát terjeszti ki?

Oh jöjjetek! Hozzon mindenki mit kell:
 Mosolyt a lányka, a költő dalát;
 Nő jöjjön könnyvel, — és a férfi tettel,
 Tudós, te észvilágító műveddel,
 És gyűljön össze az egész család! —

Majd a közérzés millió kövébül
 Ha nagyjainknak Pantheonja épül,
 Hol — a kik a szellemcsatán lerogytak —
 Örök dicsőség lángjában lobognak,
 Mig ott egy kép, mig ott egy név ragyog:
 Kazinczy él, Kazinczy élni fog!

Erre TOLDY FERENCZ akad. titoknok olvasá föl ily czimű előadását „Futó pillantás Kazinczy Ferencz irói pályájára.“ Miután általjában a Kazinczy által véghez vitt aesthetikai nyelvreformot jellemezte és műfordításait méltányolta volna, így folytatá beszédét:

„Ily szellemben készítve láttak világot 1788 óta műfordításai, melyekkel a már vázolt szépészeti nyelvreformot tetteg vitte keresztül, s egyszersmind irodalmunk terjedelmét a külföld számos jeles műveivel gazdagítá. Ezeket leljük végre, újra meg újra átdolgozva, s ujjakkal szaporítva, ama híres kilencz kötetben egyesítve, mik 1814-től 16-ig jelentek meg, s új táplálékot adtak amaz újítási harcznak, melyet ő már 1803 óta rendkívül élénk levelezése terén, 1811 óta pedig a sajtóban, hol az elmésség és gúny, hol a tudomány és szellem minden fegyvereivel, prózában és költeményekben, viselt.

E harcz felemlítése vezet már természetesen által eredeti prózai műveinek, bár rövid, méltánylására, s közölök első helyen azoknak nyelvet s irodalmat érdeklő csoportjára, melyek, eltekintve az álláspont ujságától, s a bennök feltűnő eszmegazdagságtól, azon szellemdús, eleven és mindig elegáns előadásnál fogva, mikkel tárgyait minden oldalról fejtegeti, megvilágítja, a bizonyítás parancsoló, a rábeszélés hódító erejénél s azon nemességnél fogva, melylyel ellenzőivel bánik: classicus példányai maradnak az értekező és vitatkozó prózának, s egyszersmind emlékei azon valódi, azon magas humanitásnak, mely, bátran mondhatom, a polemiai világban szintén páratlanul áll. Az ő tanaira az idő végre rányomta az elismerés bélyegét; sok a mit ő mond és véd, a közmeggyőződés vérebe ment által, s így védelemre többé nem szorul: de az erkölcsi tartalom s a forma szépsége örökké fentartandják e dolgozatoknak nemcsak becsöket, hanem szívemesítő, gyakran lélekihlető, hatásukat is.

Történelmi dolgozataiban, melyek nagyobb része életének egy késő szakában támadt, midőn főleg archivális kutatásokkal foglalkodott, s többnyire még most is várja a sajtót, Kazinczy Ferencz korának ébredő iránya szerint inkább a vizsgálat és adatgyűjtés, mint a történetírás terén áll; de két nemét ennek gyakorlatta ő is, még pedig művészi avatással: az életrajzot és emlékirást. Azon szeretet és

gond, melylyel ő élőkben és elhunytakban a külső, és gyakran csekélyeknek látszó vonásokat észlelte, melyekben ő mindannyi mozzanatait a léleknek leste, s melyek léteges összeállítása adja többnyire a leghívebb jellemrajzot, már működése első időszakában, különösen Orpheusa adalékaiban, de leveleiben és emlékirataiban is kitűnik; s mennyit vesztettünk, hogy e részben oly későn vállalkozott önálló műalkotásokra, mutatják Dayka és Báróczy —, de még inkább a szigeti Zrinyi, Mária-Terézia, Űrményi stb. életrajzai, melyek művészeti bánásuk s azon classica színnél fogva, miket először vitt nálunk történeti tárgyakra által, példányok gyanánt állanak irodalmunkban. Nem kevésbé fényes és szintoly tanulságos mint gyönyörködtető mű a „Pályám Emlézete“ czimet viselő autobiographia, mely a nagy közönség kezén eddig csak kivonatos alakjában forog, s fájdalom 1803-nál tovább nem vitetett. Mennyi pszichologiai vonás az emberek és korok ismertetésére, mennyi szellem a felfogásban, elevenség a rajzban, fény a színezésben! E gy hiánya azon, őt önérzete perceiben is soha el nem hagyó szerénység, mely a legifjabb férfúnak is diszére válnék, de fájdalom attól foszta meg, mit a műben leginkább keresénk és ohajtánk vala: önmaga kül- és beléletének minél részletesb és bővebb ecsetelésétől

Utazási írásai közt a legnagyobb és legfontosabb az „Erdélyi Levelek.“ A levél csak forma, és jól választott forma, mert a nem tudományos, hanem szellemes, kedélyes előadásnak az, a maga soknemű szabadságaival, leginkább kedvez. Élénk festés, az egyéni felfogás érdekessége, a nép és személyrajzok vonásai, változatosság a tárgyban, finomság az észrevételek és érintésekben, átszöve historiai emlékezőekkel, a nyelvnek keresetlen elegantiájában prózai műveink legszebbjeinek egyike.

E cikk Kazinczy levelei méltatásához vezet át. Cicero és Plinius, és számosan az újabb irodalmak emberei közül, a magok leveleiket megválogatták, átdolgozták, szerkeszték: s nehéz volna a nagy epistolographokról állítani, hogy dolgozásaik mely osztálya haladja meg leveleiket tartalmi és formai becsben? Azon négy kötet, melyet a Kazinczyei közül birunk, az a más négy kötet, melyet kevés hetek után fogunk még birni, az a sok, mely gyűjteményekben szórta jelent meg, csak egy része azon roppant készletnek, mely még a sajtót várja. A magyar élet — tisztelt gyűlekezet — nem római, és nem a XIV. Lajos hazájának élete: de édes mienk; s a mit a római consul s a ferneyi bölcs levelei átdolgozásuk által veszthettek, neveli Kazinczy Ferencz levelei becsét: a tartaléktalan bizodalmas ömlés, a pongyola kecs. Ha Kazinczy semmit nem dolgozék vala is a közönségnek: a szellemnyilatkozás e formájára úgy vala praedestinálva, hogy ha előtte senki nem irt volna levelet: ő megtalálta volna azt. Az ő levelei öszeve ingenyajándéka egy gazdag elmének, egy sokat gondolkodott bölcsnek, egy érzékeny szív, s a legnemesebb kedélynek: melyből a jövődőség gyönyörködve fog ta-

nulni bölcseséget, erényt, s a mi a kettőnek ihletet ad: a mindenható szépnek érzését.

S ezek együtt teszik Kazinczy Ferencz eredeti művei nagy tömegét, a próza osztályában. Pirúlva nemze temért hallom gyakorta egyes buzgók kérdését: hol vagynak azok? — mert részök elszórva számtalan, könyvtárakban sem mindenütt együtt található, gyűjteményekben, el vannak rejtve a közfigyelem elől, részök ma is még nyomtatlanul magánkezek közt lappang. És egy tanult külföldi férfit kérdését vetem ide: Tehát nélkülözheti a magyar, Kazinczy hagyományait?

Hátra van, tisztelt gyülekezet! a kiről legelőször kell vala szólanom: **K a z i n c z y a k ö l t ő .** — Ha a költészet és művészet azon egy fogalom, és csak alkalmazásában különbözik: akkor az, ki elmélkedve és tanítva, festve mit a külvilág nyút és kibeszelve a mit érez, a jónak, igaznak és szépnek benső egyezményét adja, s mind ezekben az érzemény, képzelem és érzékitő nyelv eszközeivel él, költő, ha verset nem ír is. De Kazinczyt az éneklő Múza ifjúsága első hajnalától fogva egész a sir széleig elkísérte. Nála minden élmény dallá lett, s ha írói élete első korszakában épen csak azért énekelt, hogy érzéseim tágitson, s koronként tűzhalálnak áldozta fel költeményeit: azt azon tartalék tetette vele, melyből levelei közzététele ellen is annyiszor tiltakozék, t. i. mert azok a percz által sugallott ömledézesei voltak saját érzeményeinek; s azok által, miket élete első szakában írt, azon kor költőileg kiképezetlen nyelvén, csakis azon perczben találta magát kielégítve, melyben verse készült. Szépen festi ő, egy még 1787-ben concipiált ódájában, a maga sugallóját, ki őt a szép természet scénaí közé helyezé, hogy ott gyenge érzéseket, s majd egykor fentebb tárgyakat énekeljen.

Kékellő violák illatozása közt
Szüle egy gyenge leány ott, hol a
Szirt forrása magasról
Tajtékozva szökell alá,

S lány keblébe fogott, s kisdede homlokát
Elhintette tüzes csókjaival, s Te — mond —
Serdülj, s a miket itt látsz,
Zengd majd lantom idegjeim . . .

Nöttem, s a mit az ér szélein, ott hol az
Aggott tölgyek alatt görbe futást veszen,
A mit szirtpatakomnak
Vad zajgásiban hallanom

Engedtek kegyesen szent jellenéseim,
Már-már zengi dalom; honnomat egykor és

Lelkes nagy fiait; most
Meg csak gyenge szerelmeket

És a lyánka szemét, a ki remegve fut . . . stb.

E korból fenmaradt dalaiból csak kettőt emelek ki, mert azok valának elsők, melyek mint a dalforma példányai hírbe jöttek, s egykorúit minden mások felett lelkesíték, ama bordala: Fogy az élet s nem sokára Már e szép kor elrepül, és Keresztes Bálint dala Tornai Margithoz a szent földről, mely mindeddig meg nem haladott előképe a népies hangnak a lyrában ott, a hol az a helyzet által feltételezve van. Ki nem hallá, legalább költészetünk idős barátjai közül, fiatalságában ezen, objectiv tartásáért, gyengédsége, édessége és naiv hangjáért szeretett és széltiben recitált stróphákat: Fekete szemű szép hölgyecske! Repülhetnék mint a fecske . . . Ő azt igen jelentékenyen Horváth Ádám-nak, a népies lant akkori megpendítőjének ajánlotta — de ez nem értett a példából, és . . . népies dalai — parasztdalok lettek. Ez az irány hatalmazott el a legközelebbi kor egyik, kétségkívül leghivatottabb költőjén, Csokonain, s a Himfy dalai neki egy genialis naturalista dalai voltak: innen azon visszaható igyekvései, a lyrát azon fokra emelni, hol az a műköltészet minden szépségeivel és egész nemességével a legmiveltebb kedélyeket is kielégithesse, mi a kényesb formák behozatalával sikerült is, és példájára létesültek azon szép dalok és ódák, melyeknek Dayka, Berzsenyi, Kölcsey, Bajza stb. köszönik halhatatlanságukat.

Azon előkelőleg költői kora, melyben legszebb dalai és lyriai epigrammjai, s egy más nemben epistolái és gúnyos költeményei nagyobb számmal keletkeztek, akkor köszönt be, mikor a nyelv maga által már oda emeltetett, hol méltó eszközzéül tekinthette költői alkotásoknak. Mely hangok azok, melyekbe, midőn élete annyi szenvedések hosszu sorává lett, vallásos bizodalommal fakad ki:

Villogj te nekünk, mennyei Jó-Tanács
S vezérjl az éjnek kétes homályi közt.
Ím, lobban a láng, a homály fut!
Lelkem, örülj, közelít az óra . . .

A megváltás órája. Mely balzsam ömlik el szivén a hit által táplált megadásból:

Az oktalan bölcs titeket, istenek,
Tagadni akarna
. . . .
Engem szerény szív vonz tifeledek és
Nem ingható hit, s magzati félelem.

Áld szenvedésim közt nyögésem,
 Áld poharam, ha virág övedzi . . .

Mely bensőség és festői előadás azon szép rhapsodiában, melyben hálát rebeg az ég azon ajándékaért, mely képesíté az elmúlt s a jelen szerencsétlenségét tünni:

A Lengeséghez.

Ki viselhetlené
 Élte súlyait stb.

Mely képzelem, érzés, mély értelem a *Vajda-Hunyadhoz* intézett hasonlíthatatlan elegiában:

Szirt! rendíthetetlen stb.

A Kenyérmezején vette sugallatát ama dithyrambi repdesésű hymnushoz Erdély felszabadulása felett:

Szabadon lihegsz, szeretett haza!

Lyrail epigrammaiban, hol a sziv mozzanatait, a természet és művészet dicső alkotmányait éneкли, mely gyöngéd érzés, meglepő ellentétek, ragyogó színek! Nem-e büszkeséggel állíthatjuk e gyönyörű műveit a görög anthologia és Goethe legszebbjei mellé? valamint nálunk utól nem ért epistoláival Horác s a francziák legszerencsésb levélköltői mellé. Mely változatosság hangban és formákban: itt a humor játéka, ott philosophiai söt művészeti igazságok költői tárgyalása, majd a barátság, a tisztelet érzései, a visszaemlékezés édessége, az étetbölcsesség tanácsai a legmelegebb kedélyességtől áthatva; majd az élesség és gúny fegyverei. Tövisseiben irodalmi és aesthetikai tételek mély költői előadása s minden rendbeli költeményei közt a hazaszeretet szent érzéseinek, a minden negédelttől és beteges túlzástól távol való érzés, a tiszta emberinek plastikai nyelven előadása, nyugalom és művészi bevégzettség jellemzi, mely reá a tiszta classicitás bélyegét nyomja.

Íme most veszem észre, tisztelt gyülekezett, hogy bővebb valék, mint az alkalom tán engedé, s rövidebb mint a tárgy gazdagsága kívánná, ha a lyrail költő becsét nem kötetszám, hanem azon művészi tökély szerint latoljuk, mely maga képes költői műveknek a divat és izlés minden változásain keresztül életüket biztosítani. Egy vagy máskor, széptani nézeteihez képest, felelheti a múltnak remekeit — az irodalomtörténet nem egy adattal tanúsítja ezt — de el azokat nem temetheti: megjő feltámadásuk napja. S ha a jelen átmenetikor, mely át van ugyan hatva Kazinczy érdemének — mint az új irodalom valódi alkotójának — elismerő és hálás méltánylásától: tán kevesebb érzi költői nagyságát, mint azt az ő kora érzette, midőn ő vala azon lángoszlop, melytől a legnagyobbak is világot és ihletet vettek — mely inté őket nem leszálani a sokasághoz, hanem ezt feljebb emelni, s a legmagasbra, a művészet eszményére, mutata fel: megnyughatunk benne, hogy a valódi

szépnek kora örökre le nem húnyhat mint a nap — ha időnként megfogyatkozik is, nem sokára ismét feltündöklöklik.

S feltündöklött ismét — e lelkesedett arcokra hivatkozom — feltündöklött a Te napod is újra, nagy Ünnepeztünk! és — Kisfaludy Sándorral szölok, ki tán minden kortársaid közt legkérlelhetlenebb bírád vala — akkor, midőn hosszas és mély neheztelés után öcsese sirja felett nyujtva neked ismét baráti jobbját, elismeré, hogy „halhatatlan és örök marad érdemed és emléked mindaddig, míg csak egy magyar él és beszél a földön.“

És így azon gyásznap, mely Téged tőlünk elragadott: meglevén eszméid és műveid győzödelme pecsételve, végre, nemzeted ez örömnépe által, el van felejtetve: és sírod felett nem a panasz, hanem a diadal érzésével egyesíthetjük hangjainkat a koszorús költőivel ekként:“

KAZINCZY FERENCZ EMLÉKEZETE.

TOMPA MIHÁLY-tól.

Hiv és nagy vala.

Kazinczy Ferencz.

Szép nap virradt fel Széphalomra,
A honra szép, nagy nap virradt ;
• Zendüljön a Sátorhegy orma,
Völgy és lapály vig zaj miatt!
Az őszi lomb sárgán omol bár:
Mulasson itt élet, mosoly!
Rózsát hozzon a vad folyondár,
Mely e mohos sirköre foly!

Ki nyugszik itt, csendes ligetben? —
A sokaság ösméri jól,
Mely erre néz s tolong lélekben,
A négy folyam tájékiról.
Eljutni oly könnyű idáig!
Az ég e sirhalom felett
Örök fényben dereng világlik . . .
— Mig a föld vér-nyommal fedett.

Mert érdemére halhatatlan,
De nem várt rá virágos út;

Vérzett nehéz viadalokban, —
 Felé ezer hullám tolúlt.
 S mig folyt — sokáig folyt — az élet:
 Viszály nem szűnt, hab nem lohadt;
 Pazar kézzel hinté a végzet,
 Lábához a sárkány-fogat.

A törpeség, a bűn, a vakság,
 Agyarkodott, mind ellene;
 Szégyenlék őt és megtagadták
 Kik egy vérből voltak vele;
 S élet, világ mit tőle megvont:
 Tán tüzhelyén föllelve lön?
 Űlt homlokán itt is rideg gond . . .
 — Örök felleg, magas tetőn.

Ki jó s prófétál, bére: vad méz,
 Szórköntös és — fejére kő;
 De mégis, hogy nem értik, az lész
 A gyilkoló, a leverő!!
 Itt sem maradt el átka, sérve. —
 Majd nyomta a börtön fala.
 De itt is csak czéljának éle,
 Mivel ő „hiv és nagy vala!“

S vajjon mi, — kik ma ünnepelvén
 Emlékezünk, álmélkodunk —:
 Busulásnak szóljunk-e nyelvén,
 Zöld mirtuszát tépvén magunk?
 Hozzá-vigyük mult szenvedésit
 A mennybe föl s a föld alá?
 Fájlaljuk: hogy fényben nem élt itt?
 Midőn ő azt „nem fájlalá“!

Nem, nem Dicsó! mi büszkeségünk!
 Öröm zendül az ajkakon!
 Dicsőséged, melyről beszélünk:
 Kint, életet zománczba von!

Hiszen, — mikép zord fellegekben
 Küld újító erőt az ég — :
 Átokszerű küzdelmeidben
 E z a n e m z e t megáldaték.

Volt úgy, hogy ez feledve kábán,
 A nyelv, a hon mi szent nevek:
 A siető enyészet ágyán,
 Lön öntudat-vesztett beteg;
 Támadt, i g a z, ki hangosan szólt,
 Epeztvén a nép bünei . . .
 De — mint a szivítés az alvót —
 Nem bírta azt felkölteni.

Te megjövél, — szeretve jobban
 A hon ügyét mint tenmagad! —
 S az alvó tűz gyors lángra lobban,
 A lélekzet megint szabad.
 Az első hév eszmélet óta,
 S hogy fürteid már fedte zuz:
 Lelket lopál veszöbe, holtba,
 Te uj, dicső Prometheusz.

Nem állottál a nyelv ügyéhez
 Hideg, gyarló kézművesül;
 De mint a kit tengése vérez,
 S virulatán függ, lelkesül.
 Ástál, — sok kincset rom fedett el, —
 Sokat teremt szellemed
 S az ó erő uj kellemekkel
 Testvér gyanánt ölekezett.

Úra a dús, de zord anyagnak,
 S az izlésnek nagy mestere!
 Hő csókjától a Géniusznak
 Lelked k e t t ő s k e g y e t nyere!
 Kezedben a k ő b ő l s z o b o r vált,
 Min ült merész kecs és szabály;

A szó hő dalba hangozott át, —
— Nem csak bányász, művész valál!

A szép közös kincs; — érte mentél
Élő és holt népek közé.
Kisded elmét karodra vettél;
Az álmost szód ösztönöze.
Lelkednek szent, izzó hevétől:
Érdek, harag széthamvadott . . .
Kiáltván az oltár kövéről:
Oda gyűjtél lelkest, nagyot!

Észeng apáink drága nyelve!
Ingó szellő, zugó vihar, —
Mi szép: gyöngéd érzést lehelve,
S midőn a harctéren rivall!
Élet — halál, bú — s kedvre megnyer,
Igében búbáj lakik . . .
Behat mint a kétélű fegyver
Mind a velők oszlásaig!

Zeng, és mi élünk . . . ! annyi villám
Nem sujthatá le a magyart;
Velünk az ég kegyelme nyilván . . .
S örlelkeink véd-karja tart!
Élünk, élünk . . . ! s milljók remélnek . . .
Vevén ajkad nyílt jóslatát:
Melylyel népünk' nagy büszke népek
Müvelt sorába állatád!

Oh Szent! melyért küszködve éltél,
— Sorsán kiontva lelkedet, —
Ez ünneplés öröm tüzénél:
Lásd nemzeted, halld nyelvedet!
Mi üdvadóbb: az égi pálma,
Mely ott borítja fürteid?
Vagy ez a nép, mely itten áll ma?
Vagy ez a hang, mely istenit?

Igaz valál, — emléked áldott!
 Haló-földed szent, éltedért;
 Szült sok jelest, nem szülte párod
 Egy század, mig végére ért;
 Mit mondjunk: jöve hült porodhoz?
 Áldás és fény nagy neveden!
 S a mely nyelvén s lelkébe hordoz,
 Áldás és fény a nemzetén.

Végre nagy tetszésben részesült a gr. Dessewffy Emil elnök itt következő beszéde, melylyel az ünnepély bezárattott.

GRÓF DESSEWFFY EMIL BESZÉDE.

Nem sok az, tisztelt gyülekezet! mit ez ünnep bérekesztéseül, a hallottak után, nékem még mondanom illő lehet. Avvagy reménylhetném-e mélyebbé és általánosabbá tethetni azon benyomást, melyet a visszatekintés nagy küzdőink egyikének önmagára annyira tövises, reánk annyira gyümölcsöző pályájára, és az ügy szentségének, melynek ő napjait szentelé, lelkünk elé állítása szükségképpen tön minden e hazáért és jövőjeért melegen dobogó kebelre? Azon megnyugtató öntudattal hagyandjuk el e teremtet, hogy nem a kérdésnek, nem hiúságunk tömjénezésének, hanem a hálának, a kegyeletnek, a nagy példák buzditó és nemesítő jelentősége iránti hódolatnak ünnepét, önisméretünk mibenléte ünnepélyes számoltató napját, ültük meg. Fejlődésünk munkásai közül egy pályanyitót és ösvénytöröt kerestünk ki, hogy az élő nemzedéknek lelke elibe egy nagy példát állithassunk, mert tudjuk hogy csak az ilyenek nyomaiból szoktak méltó követők sarjadzani.

Nem ez alkalmat kerestük, tisztelt gyülekezet, hogy kivivott nagy sikerek hosszú sorát büszkélkedve mutathassuk fel másoknak, nem zajt kívántunk okozni, mely mások feletti felsőséget hirdessen, s a versenyzés nehézségeinek sejtetése által vágyakat vagy reményeket hangoljon le. Visszatekintettünk, hogy áldhassuk a napot, melyen egy század előtt a gondviselés egy nagy ajándékát vettük, és hogy elmondhassuk hálásan: Uram, nem hagytál el bennünket! Áldástszóró kezeid művét tiszteljük azon magyarban, kinek lángesze vele hazája legfőbb fogyatkozását a szükség legkellőbb pillanatában ismertette meg, — azon hazafiban, ki szívének melegéből meritette a bátorságot, mely egy új pálya megnyitásához, az elszántságot, mely új ösvények megtöréséhez, a csüggedetlen erőt, mely az akadályok legyőzéséhez kívántatik. — Kegyelmeid új tanúságát tiszteljük az íróban végre, kinek geniuszát, hosszas fáradozásai és virrasztásai során, az erkölcsileg jónak, a művészetileg

szépnek és nemesnek tiszta szeretete és állandó vágya kísérték mindenkoron!

Ha nemzetünk sorsának folyamán végig tekintünk, tisztelt gyülekezet, mint abból kiemelkedő örök tanúság áll előttünk a jelszó, melyet történelmünk mint intést harsogtat felénk, és mely nem lehet más mint ez: nem tágitani bármely körülmények között hazánk iránti szeretetben, jövője iránti reményünkben, ügyünk szentsége és igazsága iránti hitünkben, nem tágitani az állhatatosságban, nem a nélkülözni és tünni tudásban, mikor kell, nem a megfeszített munkásságban, hogy megtarthassuk, és mind magasabb és magasabbra emelhessük hazánkat erkölcsi és szellemi erőben és ezzel párhuzamos műveltségben! A mai nap ünnepeltjének egész élete nem volt egyéb, mint ezen jelszó valószínűsítése.

Ilyennek tudja a tisztelt gyülekezet K a z i n c z y Ferenczet, de ilyenek csak kevesen látták őt közülünk, s hogy e keveseknek egyike én vagyok, valamint zsenge korom és serdülő ifjuságom legkedvesebb emléke, úgy az, hogy ezt ma ezen székben mondhatom ki, legigazabb örömeimhez tartozik.

Előttem áll a szüléim házában sokat megfordult és heteken át időzött kedves öreg, és mintha látnám ma is, mily szívesen és kedélyesen ereszkedik le az ifjabbakhoz és gyöngébbekhez, mennyire tudja szeretni, a mi valamely jelességet ígér, mennyire tud annak örülni, ha valahol képességet gyaníthat, mint siet azt felkarolva ápolni, mint tud tanítani a nélkül, hogy fárasszon, mint oktatni, a nélkül, hogy untasson. Hányszor hallottam őt munkássága részleteit és folyamatát sorolni elő, és bennünket ifjoncz és gyermekeket azokba beavatni, hányszor pályája viszontagságait, élete és kora nevezetesebb eseményeit figyelmet megragadólag és oly nyelven beszélni el, milyenen úgy akkor mint ma, a legjobbak írni is alig tudnak, a mellett azon könnyűséggel, fesztelenséggel, kerekdedséggel, melyek a jeles író és kitünő tudósban azon kiművelt kellemes társalgót mutatták fel egyszersmind, ki élő czáfolatja volt már akkor azon hibás véleménynek, hogy nyelvünk nincs még annyira kifejlődve, miképen a művelt társalgás közlönye lehet, — azon balhiedelemnek, melyet erdélyi rokonaink már akkor oly fényesen, és úgy az ő mint a mi hölgyeink már akkor és azóta oly bájosan czáfoltak meg. S mint tudott ő örülni minden haladást ígérő vagy mutató lendületnek, mily kevéssé tudták a pályáján utjába gördült akadályok munkássági kedvét megzavarni! Hányszor volt e közben alkalmam csodálni a szeretetreméltó öregnek nagyszerű és általános műveltségét, művészi nemes izlését, türelmét a nálánál másképp gondolkozók és cselekvők iránt, hányszor megszeretni jámbor kedélyességét, könnyen gerjedő élénk és mégis szelid természetét, és e mellett állandó lelki nyugalmát és kifogyhatlan derűségét. Őt öntudatos cselekvés ösztöne, és erejének érzete a választott ösvényen tévőzni, vagy utjába gördülő akadályok miatt felháborodni nem enged-

ték. És pedig nem egyszer hallám őt baráti kebelbe önteni ki azon nyomasztó gondokat, melynek hön szeretett családjának jövője miatt, a korát hajlani érző öregnek keblében támadoztak. De lankadni a cselekvési vágyban, alább szállani az elszántságban, hogy a gondviseléstől vett tulajdonokat nekie a haza diszére felhasználnia kell, megfoghatkozni a kedély és lélek azon derültségében, melyet csupán magasabb célok és végzetszerű rendeltetésünk tiszta felfogása, és annak tudása, hogy feladatásunknak hiven felelünk meg, adhatnak — K a z i n c z y Ferenczet legmostohább körülményei között sem láttuk és nem láttam soha. Lelki tulajdonainak izmossága őt még akkor is, midőn testi ereje hajlani kezdett, vidornak, minden jó és szépért könnyen felbuzduló szive és költői kedélyisége, aggkorában is ifjunak, mérséklete és lelki nyugalma végre egész életében oly férfunak tüntették fel, kit valódi szellemi szabadsága emel felül az akadályokon, fensőbb hivatásának érzete hajt elébbre, s céljai üdvének tudata kész-tet végig megmaradni a szépben, a jóban és az igazban! Ő fogytig nem tágtított — és e jellemző tulajdona, kiváló egyéb jelességein tul, egymagára is elegendő, hogy ő mint egy nagy példa álljon előttünk ép úgy, mint a nyomainkba lépendő ivadékok előtt.

Tisztelt gyülekezet, önmagunkat akartuk megbecsülni, midőn ily nagy tulajdonok és érdemeknek, egy már dobogni igen, de hatni meg nem szünt szív reánk szállott melegével, kívántunk ez ünnepen tiszteltünkkel és hálánkkal adózni, — azonban nem tulbecsülni akarhattuk magunkat. Mert hiszen a pálya, melyet ő kinyitott, még megfutva nincs, a tetőre, melyre ő mint célpontra reá mutatott, még fel nem jutottunk. Visszatekintettünk egy küzdelem és eredményekben egyiránt gazdag, már közel 30 év. előtt befejezett pályára, miszerint könnyebben áttekinthessük az általa kitűzött célponthoz vezető utat, melyen azóta haladtunk, hogy midőn a nagy példát újra szemünk elibe állítjuk, és magunkkal számolunk, megfelelhessünk a kérdésre: vajjon méltó követői valánk-e a nemes példának, vagy talán szem elől tévesztettük azt?

Az ifju és férfunak életében gyakran vagynak pillanatok, midőn az elhunyt szülét, kinek intéseire és feddéseire mint gyermekek nem mindig hallgattunk, szívrünk árán hívnanak vissza ez életbe, hogy láthassa a dicsőült miképen azon gondok, melyekben tölté életét, haszontalanok nem valának, miképen láthassa, hogy a hálaérzet, mely iránt olykor kételyei támadhattak, valóban él az ivadékokban, és ezek a szüle fáradalmas munkásságának nyomait megörzeni és tisztelni is tudják. Ily érzésekkel lehetnek ma eltelve kebleink, tisztelt gyülekezet!

K a z i n c z y Ferencznek bőven jutott életében abból, mi minden pályanyitó, utmutató és ösvénytörőnek osztályrésze szokott lenni, kezdeményezése számos elleneket támasztott, zajos tusákat költött fel, voltak, kik nem értették meg, voltak, kik félreértették, és ő sirba

szállott, a nélkül, hogy kortársainak közelismerését, úgy mint megérdemlé, arathatta és hálájokat érezhette volna. Sirba szállott, a nélkül, hogy láthatta volna, miként az ellenek elnémultak, és csak tisztelői és csodálói maradtak fel, a nélkül, hogy láthatta volna, miként a zajos tusák megszűntek, s a közösen túrt szenvedések és nélkülözések viszontagságai és keservei, a szerte ágazott törekvéseket egy azon mederbe gyűjtötték össze, hogy ott a nagy cél közös elismerésében összefolyva, a valóítás eszközeire nézve egyesüljenek. Nekie hamvadnia kellett, hogy igazságos ítélet hangozzék felette, s hamvadnia mostanig a nélkül, hogy a nemzet, melyért élt, tartozó háláját bármikép igyekezett volna iránta bizonyítani! Az ő egész élete egy tett volt, hogy reánk minél többet hagyhasson, de mit tettünk mi azokért, kiket ő hagyott maga után? És még ma is szétbomlás és elpusztulás ellen biztosítottunk tudjuk-e csak azon szerény lakot is, melyben ő e hazáért majdnem félszázadig virasztott? És nem fogjuk-e talán megérni azon pírító esetet, hogy romokba talál dőlni azon hajlék, mely dicsőültünket oly sokáig fogta be, és a melynek egyik szögletében fogamzott meg egy hazafiban a remény, hogy általa szebben és dusabban fog még virulni e hazának irodalma, és szilárdult meg az akarat, hogy az irodalomnak nyelve is legyen?

Azonban e félelmem, szívesen hiszem, hogy a mai nap után alaptalannak fog bizonyulni, mert hiszen ide bennünket nem időtöltés utáni hivságos vágy, vagy kíváncsiság hozott, és nem azért jöttünk, hogy szavak és hódolatokban áradozzunk, hanem inkább azért, hogy hazafiszíveket közelebb hozva egymáshoz, és így melegök belterjét gyarapítva, midőn tetteket látunk, tettekre buzduljunk, és az előttünk álló nagy példából erőt merítsünk, tünni és nélkülözni mint ő, a közel fekvő siker reménye nélkül bár, de mindig magas és nemes célokért hiven küzdeni és fáradozni mint ő, és — fogytig nem tágtani, mint ő!

Ily szándékok és érzésektől áthatva teendjük a mai ünnepet méltóvá a nagy ügyhez, a melynek, és a nagy hazafihoz és íróhoz, a kinek vala e mai nap szentelve. Ilyenektől áthatva tehetjük fel bátran a babért K a z i n c z y Ferencz halantékaira, és annál bátrabban, minél igazabb az, hogy csak azon babérok nem hervadnak el soha, melyeket az élő és jövőendő nemzedékek hálakönyvei mindig méltán áztathatnak!

MEGJELENT S A KIADÓHIVATALBAN

(Pest, Szépućeza, 3. sz.)

és minden hiteles könyvárusnál kapható a

„BUDAPESTI SZEMLE”

két évi folyama.

Czélja e vállalatnak: tájékozni a nemzet értelmiségét azon eszmékről, melyek világszerte foglalkodtatják a szellemeket; — s közvetítőtül szolgálni a külföldi irodalmak és a hazai tudományosság közt egyfelől, a s z a k t u d ó s o k és a mivelt közön ség közt másfelől.

Mindenik (tiz füzetes) folyam ára 10 forint.

A kiadóhivatalban (Pest, szép-útcza 3. sz.) tett megrendelések azonnal, postán, házhozküldve, teljesítettnek.

I. Az első évi folyam (I—X. Füzet) tartalma:

HISTORIA. — Csenger y Antaltól: Képek az emberi mivelődés történeteiből. I. China és India. — Nyugotázsia őstörténetei az ékiratok világánál. — Kemény Zsigmond bárótól: India története napjainkig. — Lukács Mórictól: Roma régi történeteinek hitelessége és eredete. — Paller Tivadartól: A nemzetközi jog története. I. Okor. — Páúr Ivántól: I. Kúp halmok. II, Aquincum. — Szabó Károlytól: A magyar vezérek kora. I. Árpád és a honfoglalás története. — Büdinger és a magyar történet. — Szalay Lászlótól: Verbőczy és Verancsics. — János király és a diplomatia. (Négy czikk.) — László király halála, Palacky munkája ismertetése. — Arneht munkája: Eugen herczeg életírása. — Hurther munkája II. Ferdinándról. — Guizot emlékirata. — Szávátó I; Hunyadi János emlékezete. — Székely Józseftől: Nagy Fridrik (Macaulay után.) — Tóth Dénestől: Merival romai története. — Calvin levelei. — Az Edinb. Rev. Goethérol. — A szerkesztőtől és másoktól apróbb czikkek: Macaulay nagy Fridrike s a német kritika. — Häusser német története. — Luther élete Worsleytól. — Washington élete Washington Irvingtól. — Daskoff herczegnő emlékirata stb. stb.

POLITIKA. — Eötvös József bárótól: A francia forradalom okai. — Kemény Zs. bárótól: A dunai fejedelemségek és a nagy hatalmak. — A keletindiai lázadás okai

NEMZETGAZDASÁG. — Lónyay Menyhérttől: A földbirtoki hitel, különösen a hitelintézetek. I. A hitelintézetek története. II. A földbirtoki hitel Magyarországon.

FÖLDIRAT, népisme, utazások stb. — Hunfalvy Jánostól: Legújabb utazások északi Afrikában. I. Ez utazások történetei általában. II.

Vogel utazása. III. Barth utazása. — Több földirati és utazási munka ismeretése. — Hunfalvy Páltól: Az osztrák birodalom ethnographiája Czornigtól. — A szerkesztőtől: India és népei. (Petermann Mittheilungen⁴-ei után.

AESTHETIKA. IRODALOM. — Bérczytól: A külföldi regényirodalom. — Gyulai Páltól: A nemzeti színház és drámai irodalmunk. — „Dózsa György“ című tragoedia bírálata. (A szinpadí hatás, tragicum és történeti hűség.) — Petőfi és a német kritika. — Greguss Agost: A rútról. (széptani tanulmány.) — Salamon Ferencz: Balzac összes művei. (Írói jellemrajz Poitou után.) Szász Károly: Béranger jellemzése. (Montégut után.) — Béranger önéletirata és Montégut. — Le Dieu apát emlékirata Bossuetről. — Székely József: Virgil. (Írói jellemrajz. Sainte Beuve után.) — Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete, különös tekintettel történeti irodalmára. — Téli Jánostól: A jelenkori görög irodalom. — A szerkesztőtől és másoktól: „Les contemplations“ V. Hugotól. — Thackeray jellemzése. — Dickens és az angol kritika. — Gladstone munkája Homérról.

NYELVTUDOMÁNY. — Hunfalvy Páltól: Babel tornya. (Az ékirat és a magyar nyelvészet.) — A nyelvtudomány jelen állása. I. A. nyelvtud. feladata. II. Az ázsiai és európai nyelvek leírása. III. A nyelvtudomány történeti és nyelvtani eredményei. IV. A nyelvtudomány bölcselmi örekvései. V. Mi közünk a nyelvtudományhoz.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI czikkek: — Benedek Józseftől: A villany és delej újabbkori elmélete és alkalmazása. — Brassai S-tól: A tenger, mint a természetnek tárgya. — Szabó Józseftől: Geológiai alapnézetek a folytonossági elmélet szellemében. — Eltek-e a földön emberek a mostanit megelőzőt geológiai korszakban?

SZEPIRODALOM. Arany Jánostól: Göthe balladája műfordításban. — Kemény Zs.: Zord idő. (Történeti regény.)

II. A másod évi folyam (XI—XX. Füzet) tartalma:

HISTORIA. — Csengery A.: képek az emberi művelődés történetéből. — I. A hieroglyfák — II. Egyiptom vallása és tudománya. — A scythák nemzetisége s az őstörténetek nemzeti érdeke. — Kecskeméthy A.: Guizottól az emberi művelődés és a képviselői rendszer története. (Két cikk). Szabó Károlytól: A magyar vezérek kora. II. Zsolt. — Szalay Lászlótól: János Király és a diplomacia. (Több cikk). — Szász Károlytól: II. Fülöp és kora Prescott nyomán. (Két cikk). — Göthe élet- és jellemrajza. (Lewis nyomán. Három cikk). — Szilágyi Sándortól: Erdély irodalomtörténete. (Több cikk.) — Egykorú levelek II. Rákóczy György lengyel hadjárataról. — Pauler Tivadartól: A nemzetközi jog története. (Több cikk.) — A szerkesztőtől és másoktól kisebb czikkek: Poirson jutalmazott historiája IV. Henrikről. — Magyar történeti emlékek. (Sz. L.) — Khevenhüller emlékirata Mária Teréziáról. (Z. K.) stb-

POLITIKA. — B. Kemény Zs-tól: Pitzipios bey röpirata a török birodalom újjászületéséről. — Kecskeméthy A-tól: Guizot mint államphilosoph. (Lásd a historia rovatában)

NEMZETGAZDASÁG. — Korizmic László: Anglia haszonbérleti viszonyai tekintettel hazánkra. — A Duna hajózási tekintetben. — Kautz Gyulától: A nemzetgazdasági irodalom újabb mozzanatai. — Lónyai Menyhértől: Adatok a földbirtoki hitel kérdéséhez Magyarországon. — Az életbiztosítás Angliában, tekintettel a magyar biztosító intézetre.

III

ETHNOGRAPHIA. — Hunfalvy Páltól: Czoernig ethnographiája az ausztriai birodalomról, tekintettel hazánkra. — Hunfalvy Jánostól: Magyar László délafrikai utazásai.

AESTHETIKA. IRODALOM. — Báró Eötvös Józseftől: Vörösmarty emlékezete. — Erdélyi Jánostól: A legújabb magyar lyra. (Három közlemény.) — Greguss Ágostól: A rútról. (széptani tanulmány. — Salamon Ferencztől: Petőfi újabb költeményei. (Írói jellemrajz. Két cikk.) — Planche jellemzése (Montégut után.) — Kecske-méthy Auréltól: A jelenkori német regényirodalom. — Szász Károlytól: Feuillet összes regényei. (Montégut nyomán.) — Poe Allan Edgár (jellemrajza.) — Reviczky Szevértől: Az újabb német költők S. R. Tailandier után. — Télfitől: Az újabb görög irodalom.

PHILOSOPHIA. — Aszerk. A philosophia újabb iránya Németországban.

NYEVTUDOMÁNY. — Lukács Móricztól: A román nyelvek alakulása. (Két közlemény.)

TERMÉSZTTUDOMÁNYI cikkek: — Szabó Józseftől: Aluminium. — Az alföld geológiája. — A békés-csanádi halmok földtani tekintetben.

SZEPIRODALOM. — Szász Károlytól: Isten és a bajadér. (Göthe balladája.) — A holló. (Poe után.) — Pap Endrétől: Oláf lovag. (Heine után).

VEGYES TUDOMÁNYOS KÖZLÉSEK. — Magyar tudományos akadémia osztályülési előadásai 1859-ben jan-tól julius végéig. — Egy pillantás a külföld tudományos mozgalmaira a közelebbi években.

ZRINYI ÉS TASSO.

ELSŐ KÖZLEMÉNY. *)

Sokáig haboztam, Tekintetes Akademia, mi tárgyat válaszszak elmélkedésem alapjául ez ünnepélyes órára, midőn tisztelet, hála és szégyenkező önvád érzelmeivel fogok először helyet e tudományos gyülekezetben. Mert ha szives tüdvözléssel körüljáratom szememet tagtársaim koszorúján, úgy találok, hogy a legnagyobb rész, — sőt, alig egy-kettő kivételével, valamennyi — a szoros értelemben vett tudomány mívelése által jutott eme díszes érdempolezra, hová engem csupán azon jóhiszemű törekvésért, melyet a gyakorló költészet terén mutattam, hívott meg a Tekintetes Akademia kegyessége. Nem ok nélkül tartanom kelle azért, hogy a rendes foglalkozásom köréből választandó tárgy, akármi lenne is, aligha birand a tudomány érdekével; s tájékozásom, a helyett, hogy új eredmények fölleplezése által a figyelmet ingerlené, sokszor és, lehet, jobban megvitatott dolgokat ismételve csak fárasztani, csak időt rablani fog. Azonban megállapodásom elősegíté a gondolat, hogy itt elhangzó szavaim talán útat lelnek e terem falai közül egy kevesebb igényű hallgatósághoz; fejtegetésem például, ösztöntül

*) Felolvasá alulirt a M. T. Akademia october 31-kén tartott ülésében.

szolgálhat ifjabb pályatársaimnak — értve a költészet gyakorlóit — efféle studiumra : s így, a nélkül, hogy tanítani láttassam, a kik tudnak, kísérletem eszmeébresztő hatással lehet azokra, kik tanulni akarnak. Ily szempontból a viszony fölfejtését választám, melyben Zrinyi közelebb Tassóhoz, s mindkettő az Aeneishez áll ; igyekezőn egyszermind a két előbbinek költői jellemét felfogva, úgy helyezni egymás mellé, hogy kitűnjék, vajjon a mi nagyratartott epikusunk csupán Tasso gyöngébb viszhangja-e, vagy daczára számos átvételeinek eredeti, önálló költői egyéniség.

De nem vakmerő s kegyeletlen dolog-e, Tassóval Zrinyit párhuzamba tenni? Amaz világhírű jelesség, ez nálunk is inkább nevérol, mint művéről ismeretes ; az egy költői aranykor betetézője, emez rideg tünemény az izlés hajnalának feltetszése előtt ; Tasso egy legdusabb fejleményű poetai nyelv, bájoló rhythmus, művelt technica előnyeit mesterileg fölhasználva, Zrinyi minden léptén csikorgatva a forma bilincseit, törve a hajlani nem tudó nyelvet szóval amaz egy Dante, Petrarca, Ariosto gazdag örököse, a mienk holmi Tinódiak, Ilosvaiak közvetlen utódja. Hol itt az egybevetés érintkező pontjai? Szinte hallom a féltékeny óvást : mi szükség a nem egyenlőket egy talpra helyezni, hogy a középszerű méginkább eltörpüljön az óriás mellett? Mi szükség szerényebb holdunkat a naphoz emelni, hogy elhalványuljon kölcsönölt világa? Elég ha jóltevő fényt áraszt a mi éjünkre. Azonban, ha így volna is, ha Tasso csak nyerne, Zrinyi csak vesztené a párhuzam által, még is meg kellene ezt voununk az igazság érdekében ; miután erre útal a szembetűnő követés, melylyel ez amannak nyomát kíséri. Van-e hát nekünk önálló Zrinyink, vagy csak nemzeti hiúság mondatja velünk, hogy van? E kérdés tisztába hozatala mindnyájunkat érdekel, nehogy elfogultan dicsekedjünk azzal, a mi nem sajátunk ; vagy, ellenben, könnyelmű csekélyléssel fordítsunk hátat a jelesnek, ha némely alkotásai előrajzát egy vagy más régibb költeményben feltaláltuk. Én újra meg újra olvasván Zrinyit s nyomba mingyárt azon eposzokat, melyek hatása a „Szigeti ostromnak“, úgy szólva, minden lapján feltalálható, — a sűrűn felismert kölcsönhelyek daczára is elenyészhetlen maradt nálam a benyomás, minőt csak eredeti mű, s határozott költői egyéniség tesz az olvasóra. E benyomást gondolattá érlelni, s szavakban kifejteni célja értekezéseimnek.

Az eredetiség, feltalálás, a mennyiben nem csupán egyes lyrai mozzanatra, hanem az életviszonyok oly szövedékére vonatkozik, mely elbeszélő, vagy drámai költemény alapvázát, — egészben, vagy episodokban meséjét képezze, sohasem volt nagyon közönséges. A legtermékenyebb alkotó lángész ereje is, úgy látszik, némi megszorításnak vala e részben alávetve. Homérról, adatok híján, nem illik szólanunk: de ha azon hősdalokat, regéket, rhapsodiákat*) ismernők, a melyek elszört virágaiból ő az Ilias s Odyssea kettős koszorúját fonta, meggyőződnenk, azt hiszem, hogy legtöbb meséi szövetét oly elődöktől nyerte, kiknek nyoma névtelen homályban vész el a sokaság közt. Shakspereről már tudjuk, hogy másként teremtő szelleme gyakran fordult kész anyaghoz, ha mesére volt szüksége: ilyenkor összeköté az egybe nem függőt, a hézagot kitölté, indokolá az esetleget: szóval ereje itten nem annyira feltalálásban, mint rendezésben nyilvánult. Az eleven képzeletű római költő, kinek fényoldalán épen az inventiót emlegetik, „Átváltozásaiban“ a hitrege szétszört gyöngyszemeit füzte, zsinórra mintegy: találékonysága nem e fabulák költése, csak felruházása körül jelentkezik. Hogy e részben Virgil sem mondható leleményesnek, minden Homér-olvasó el fogja ismerni. Mellőzve Ossian és Firdusi énekeit, melyek forrása ismeretlen mondavilág sötétjéből ercd, — mellőzve Ariostót, kinek özön kalandjainál nem vagyok oly helyzetben, hogy egyenkint meghatározhassam, mi esik a saját lelemény rovására, csupán azt hozom még fel, hogy világhírű költő is lehet, a nélkül, hogy egynél több jóra való inventiót birna felmutatni; s ez a Lusiada hirtve szerzője, kinek meséje, episodjai, mind elcsépelelt ódonság, az egy C a p (Jóreményfok) személyítésén kívül, mely valóban szép. Így látjuk Molière gazdag szellemét is a római vígjáték egyes foszlányaihoz folyamodni, melyeken viszont a hellén szövést kopott szálaire ismeriünk. Ne hozza nekem föl senki a mai regényirodalom, s általában a romantika nagy könnyűségét a mese improvisatióban, vagy a Kotzebueféle isten-áldást: vajmi kevés az ily szülemények közt ép kézláb, elannyira, hogy különben magasztalt regények Achilles-sarka rendszerint a mesealkotvány-

*) Tudom, hogy e szók: r h a p s o d o s, r h a p s o d i a, csak homér-utáni korban jönnek elé: de ebből nem következik, hogy Homer előtt s korában másképp nevezték az ily éneklőket s énekeket.

ban rejlik. Hogy nem épen útféli dolog a jó alapmese, bizonyítják a Byron-féle lángelmék hajótörései, mutatja szerfölötti vonzódásunk a lyrai „könnyebb véghez“, tanusítja három százados (XVI—XVIII.) epikai költészetünk, mely „Sziget ostromán“ s egy pár népi eredetű szerzeményen kívül mitsem alkotott, a mi teljes, egész volna.

Honnan a nagy elmék e föltűnő szegénysége? Az élet viszonyai, bármily tarkán jelenkeznek előttünk néhány, számtanilag ugyan meg nem határozható, de korlátolt mennyiségű alapponásra vihetők vissza. E vonások tisztán emberi természetünk eredményei, annálfogva örök ismétlésben újulnak fel, ivadékról, ivadéokra. Az ember a nemi, családi, társas, nemzeti kapcsolatban többnyire ugyanazon benyomások alá vettetett: hasonlók vágyai, küzdelmei, az akadályok, a győzelem, a szakadás, a kiengesztelődés. Való, hogy ez alapviszonyok, egyéni színezet, továbbá azon esetleges járulék által, melyet azokhoz népirati sajátság, éghajlat, kor, műveltségi fejlődés stb. told, a végtelenig módosulhatnak: de az is igaz, hogy valamely költő előtt annál szűkebb tere nyílik e részben az inventiónak, minél kevésbé ölelheti fel az esetlegest, a mindennapit, minél inkább tisztán emberi alapra útasítja őt a költeményfaj, melyben dolgozik. Ugyanis, a „teremtő képzelet“, melylyel dicsekszünk, igazán szólva, nem „teremt“ — nem hoz elő új képzeteket a semmiből; hanem az észrevett, megfigyelt régiekből rakja azokat össze: alkot. Ha már oly költeménnyel van ügye, (regény), mely nem korlátozza, az általános emberin felül, az egyénit is elesni, rajzolni, elemezni minden legkisebb árnyalatban, sőt megengedi, hogy kénye kedve szerint gazdálkodjék azzal is, a mi csupán héj, külszín, esetleges: könnyebb lesz eredeti inventió bélyegét nyomni meséire. Az alapszövedék talán hiányos, talán elcsépelet: de a mindennapi élet sürgelméből könnyen fölszedhető ezerféle pótvonásokkal felfrísítheti, módosíthatja, hiányait elfödheti, szükség esetén alkotásainak ügyvéde is lehet. Ellenben, ha a költő oda van szorítva, hogy tisztán emberi alapon, vagy legfőlebb oly mellék képzetek hozzáadásával teremtsen érdekes emberi viszonyokat, melyek tapasztalása körén kívül esnek, legott érezi feladata nehézségét. Az általános emberi, mint lassú folyam, örök egyformasággal lejt alá szemei előtt, ritkán csavarodik örvénybe, ritkán vét nagyobbyszerű hullámot; vagy, ha a néző látkörén túl szirtekbe

verődött, ha merész bukásban porrá tördelve a szivárvány minden színét játszotta is, erről neki a rónatájon szemlélőnek semmi képzelete, fogalma nincs. A szerelem, barátság, női hűség általános emberi érzelmek, minden nap, minden óra feltünteteti szokott vonásait: de honnan meritse a költő segéd képzeiteit oly katastrófhához, minő például a Pyramus és Thisbe szerelmét, Nisus baráti önfeláldozását, Deli Vid nejének hűségét újjá, érdekessé, vonzóvá teszi? Költösn, teremtsen, hallom az ellenvetést; nem is tagadom, hogy az ihletés ritkább, szerencsésebb perczeiben sikerülhet, közönyös szálakból, melyek a költendő viszonyban többé fel sem ismerhetők, új, érdekes megható egészlet fonní össze: de kétségbe vonom, a legnagyobb elmék példáján, hogy a tehetség, emberi viszonyokat, tapasztalás segítségével nélkül, mintegy eleve (a priori), tetszés szerint kombinálni, bárkinek is nagy mértékben adatott volna. És ez helyzete, kivált az epicusnak, szemben az általános emberivel. Hátha még hozzáveszszük, hogy a költemény természete oly világba helyezi a szerzőt, hova minél kevesebbet tanácsos fölvennie azon mellékesből, mely azt életben tarka változattal röpked szeme előtt, oly korbá, midőn az egyéni sem volt még bizonyos naiv egyformaságból teljesen kibontakozva, oly kénytelenségbe, hogy a szint, külsőt, a történetes járulékot is tapasztalatán kívül eső forrásokból meritse: nem fogjuk csodálni, ha szemeit azon kész alapra függeszti, melyet a hagyomány az utódok számára fölkinceselt; ha szívesen fogadja, művébe illeszti, vagy kellő módosítással reproducálja, mit az elődök szép iránti ösztöne, szóbeszéd vagy irás útján nemzetségről, nemzetségre szállított; ez által egyszersmind biztosítván magát a veszély ellen, nehogy minden áron újat keresve, szörnyeknek adjon lételt, mi gyakorta megesisik a romanticismus képzelem-szigázóin.

Első és legnagyobb inventor a nép, a sokaság. Mint egy parton heverő sima kavicsról senki sem mondhatja meg, hol azon szirt, melynek egykor része vala, melyik hullám repeszté le, sodrá tova zömök kockáját, melyik és hány rendbeli mosogatta éleit gömbölyüre: ép oly kevésse nyomozhatnók ki azon mesék, kalandok, hosszab rövidebb elbeszélések kútfejét, további alakulások tényezőit, melyek az ember ős természetéből fakadnak elő. Ennek talán megtörtént esemény ada lételt, azt egy névtelen képzelődése hozá forgalomba; emezt a szájról szájra adás kerekké görgette; az, csonkulva bár

mint egy béna szobor, tisztán mutatja a művésznek, hol szükséges a javító kéz; egyik a gömbölyülés bizonyos fokán vesztegel, a másik teljes egészszé domborodott ki. Szerencsés esetben előáll egy külön dalnokraj, egy testület, mely az emberi szellemnek e talált gyermekeit mindenhouan összegyűjti, felruházza, ápoló gondjai alá veszi. Ily énekes osztály, viseljen az rhapsod, bárd, vagy scald nevet, firól-fira örökíté a nemzet mondai kincsét, a tehetségcsb új adalékkal is gyarapítja: végre jő a lángész, „alkodó aethert lehell“ a mondavilágba, s az eposz meg van teremtve.

Ha már egy ily ős eredeti eposz létrehozásán is nem egyedül a névszerinti költő, hanem előtte, úgy szólva, nemzedékek működtek: hogyan követelünk minden vonásig eredeti compositiót oly szerzőtől, ki a műveltség előhaladt korában, egészen más viszonyok közt él, mint az, melyből, ha feladatához hű kíván maradni, költeményét szőnie kell. Ám tanulhatja Virgil Aristoteles szabályait, de ha bujdosóját érdekes kalandokba szeretné bonyolítani, akarja nem akarja, ott terem Odysseus, a mint Calyso bájai visszatartják czéljától, a mint tengeren hányatik, a mint a phaeakok földére menekül, a mint elbeszéli kalandját, a mint az alvilágra száll, a mint Polyphemus szemét kiszúrja stb. s a jámbor Aeneasnak szintén hajótörést kell szenvednie, Libya partjára vetődni, elpanaszolni bujdosását, Didó karjai közt megfeledkezni végzetszerű nagy czéljáról, a Styx árnyait fölkeresni, és látni legalább a cyclopsot, kinek Ulysses oly feledhetlen vendége volt. Vagy Anchises hamvait méltóan akarja megtisztelni: nyomon felújul emlékezetében a hősjáték Patroclus sirja felett; onnan kölcsönzi vonásait; a szekérfutást hajóversenyre módosítja, a coestus-viadalt többnyire átveszi. Ajas comicus elestét az áldozatbarmok hulladékában finomabb izléshez alkalmazza, midőn Nisus v e r b e n esúszik el; végre a nyilversenyt, némi módosítással, az Ilias szerint adja. — (V. ö. Ilias XXIII. 258—897. Aen. V. 104—544.). Vagy paizsra van szüksége Aeneasnak: istenanyja jól emlékszik, hogyan szerzé Thetis az Achillesét; ez neki még könnyebben sikerül, mert a paizsművész tulajdon kedves férje. A paizson képek, jóslatok egész sora szemlélhető: s a középkor összes épikai irodalma belészeret a képek, tropaeumok, zászlók stb. általi jóslásba, Ariosto, Camoens, Tasso nem birnak e paizs búbája alól menekedni. Maga Dante, alvilági útján, nem csak úgy követi Virgil nyomát, mint biztos

kalauzét a „cittá dolente“ borzadalmas ösvényein, hanem úgy is, mint költőt; s nem merném állítani, hogy az „Inferno“ eszméje megfogant volna az Aeneis VI könyve nélkül. Átalában, a mint Virgil Homérra támaszkodott, akkép támaszkodik őrá egész köre az epopoeiáknak, összes ugynevezett műeposzaink, melyekről elmondhatjuk, hogy azon egy tőnek különböző hajtásai, hogy „facies non omnibus una, nec diversa tamen.“ — Ariosto játékos szelleme, bár gazdag tárháza mindenféle classicaei emlékezésnek, leginkább emancipálta magát ezen hatás alól : de ő sem állhatja meg, hogy a régiek egy-egy helyét be ne illeszse a lovagkor phantasmái közé : milyen például a cyclops-kaland, felújítva az „orco“ szörnyetegben (XVII.), Virgil hársziái, Astolfó kalandjában (XXXIII.), Nisus és Euryalus episodja, Cloridan és Medor esetében (XVIII.), vagy a mint Aeneas, Polydorus sirja körül, vesszőt tépvén a csemeték fájdalmasan vérzenek, s emberi panaszhang emelkedik a földből (Aen. III.), azon csuda elbeszélésben, mikor Ruggiero lovát egy mirtushoz kötvén, ez a rángatásra fájdalmat érez, s emberi hangon feljajdulva kiméletért esedezik (VI.), vagy az ő hitrege Andromédája a tengeri szörnynek hasonlóul kitett Angelicában, a mint Ruggiero (Perseus) szárnyas lova segélyével megszabadul (X.) stb. Camoens izetlen machinája, a portugallokat segítő Venus, és Indiát ellenök ótalmazó Bachus, még elmés reproductio érdemével sem bir hacsak azon találmányt nem vesszük elmésnek, midőn Paphos istennője az indiai útról visszatérő portugall hősöket fáradalmaikért a maga módja szerint, testi kéjekkel jutalmazza. — Nem illő komoly tárgyaláshoz, de meg nem állhatom, hogy föl ne hozzam Cervantes egy furcsa helyét, annak bizonyosságaul, hogyan forog csak egy elmés anecdot is kézről kézre. Sancho alól a szamarat ellopják, midőn rajta szunnyad, oly módon, hogy nyergét négy karóval felpöczkelik s szépen kivezetik alóla a szerény állatot. Az ötlet Cervantesének gondolható, de épen így orozza el, Ariostónál, a Sacripante lovát Brunello híres tolvaj :

La sella su quattro aste gli suffolse,
E di sotto il destrier modo gli dolse. (XXVII. 84),

Nyergét felpöczkolá négy szál karóra,
S úgy a csupasz mént kilopá alóla.

Brunell a Károly-mondák famosus tolvaja, s a lopás ezen furfangos módja hihetően Ariostónál sem eredeti, hanem mondai részlet.

De egyik sem viseli a mondottak közül annyira magán Virgil bélyegét, mint a „Gerusalemme Liberata.“ Ha a többieknél remissentia, szeszély, talán némi verseny felűjti egyes helyeit az Aeneisnek : Tasso egész öntudattal, mint gazdag erű bányát, használja azt. Ugy lévén meggyőződve, és Virgil, mestere, példája is arra mutatván, hogy a szépet, ha idegen is, szabad sajátunkká tenni, csakhogy szerkezetünkbe erőltetés nélkül beilljék, csakhogy művünk széptani becsét emelje : majd nyiltan lefordít egész jelenést a minta-eposzról, majd egyes esekvényt, episodot, jellemet rak össze különböző virgili részletekből, majd átöltöztet, de úgy, hogy nem lehet az eredetire nem ismernünk, majd leírást, hasonlatot egyes mondalmas (sententios) helyeket kölcsönöz, le szintén egy-egy hatályosb epithetonig. Többször lesz alkalmunk, Zrinyit tárgyalva, feltüntetni a Jerusalem írójának ebbeli eljárását : most csupán azon „imitatiók“ közül lássunk egy párt, melyek a Zrinyiásban elő nem fordulván, alább mellőzteni fognak. — „E közben a vérző, lépteit hosszú láncával támogató Aeneas, Mnestheus, a hü Achates, s kísérője Ascanius megállítják a táborban. Dühöng s a tört vesszejü nyillal vesződik, hogy kiragadja. Parancsolja, vágják föl a sebet, bocássák vissza az ütközetbe. És már ott vala Jäpix, Phoebus kedveltje mindenek fölött, kinek heves szerelmétől meghatva, jókedvében saját tudományát, ajándékit kínálta Apolló : a jóslást, cziterát és gyors nyilakat. Az, hogy élemedett atyja végperczét hátrálja, inkább ohajtá ismerni a füvek erejét s gyógyhasználatát, s a néma mesterséget üzni, dicstelenül. Aeneas áll vala csikorgó dühében, roppant dárdára támaszkodva, s az ifjak, a kesergő Julus, nagy esoportozása, könyei közt rendületlen. Az öreg (Jäpix) felgyürközve, Phoebus varázs füveivel hiába erőlködik a nyilat kivenni, hiába bizgatja kezével, hiába fogdossa harapós fogóval a yasat. Ekkor Venus, megszanva fia gyötrelmét, a cretai Ida hegyről dictamnus (ezerjó) füvet szed : ismerik annak gyógyerejét a vadkecskék, ha röpülő nyil akadt hátukban. Ezt Venus, homályos ködbe burkolván magát, lehozza ; ennek erejével járátja át a fénylő medenczékbe öntött vizet, s titkon gyógyitva, ambrosia éltető nedvet hint abba és illatos panaceát. Az agg Jäpix, minderről semmit sem tudva, e fördővel enyhíti a sebet : s egyszerre minden fájdalom megszün, a vér eláll, a nyildarab magától kiesik, a test megépül és Jäpix felkiált : hozzatok

fegyvert a hősnek! mit állotok? — Nem emberi erőtlől, nem orvosi tudománytól van ez, nem is az én kezem gyógyít meg, Aeneas; nagyobb isten működik itt, és téged nagyobbakra tart föl.“ — Így az Aeneis. (XII. 384—432.).

Lássuk, hogyan „követi“ Tassó. — „E közben a sebesült vezér (Godofréd) nagy sátorába érkezett, oldalán a jó Sigier és Baldovino, körülötte sűrű nagy csoportja szomorú barátinak. Ő, míg sietséggel vesződik, hogy kihúzza a sebből a nyilat, eltöri vesszejét. Parancsolja, hogy szélesen vágják ki a sebet. „Bocsásatok, ugymond, vissza a csatába! s hosszú láncsa nyelére támaszkodván, nyújtja sebes lábát a műtét alá. És már az agg Erotimo, ki a Po partján született, hozzáfog a gyógyításhoz. Ez jól ismeri a füvek, a bathatós vizek minden erejét, s használatát. Kedves a műzsák előtt is, de jobban tetszik neki a néma művészet csekélyebb dicsősége. Csak azon volt, hogy kimentse a halálból a töredékeny testeket; pedig a nevetek is hallhatlanokká teheté vála. A vezér támaszkodva áll, rendületlen arczczal a sirás közt. Amaz, felővezekedve, s hátragyürve könnyü és egyszerű öltözetét, majd a hatályos füvel kísérti, hasztalanul, kivonni a nyilat, majd tanult kezével, harapós vassal — de nem boldogul. — Most őrangyala, megszánva méltatlan fájdalmát a hősnek „dittamo“ füvet szed Ida hegyén, melynek erejét jól ismerik a hegyi kecskék, ha sebet kapnak, és oldalukban marad a szárnyas nyil. Ezt az angyal látatlan lehozza s a fürdő vizébe hiuti, Lidia forrásából szent nedvet és illatos panaceát vegyítvén közé. Az öreg ezzel meglocsolja a sebet, s a nyil önként kihűll, a vérzés eláll, a fájdalom megszűnik, a test ép. Akkor kiállt Erotimo: nem orvosi tudomány gyógyít meg téged, sem az én halandó kezem: nagyobb erő tart meg, azt hiszem angyal szállt le orvosodul, mert égi kéz jeleit látom. Ragadj fegyvert! mit késel? menj vissza a csatába!“ (XI. 68—75.) Érdekesebb az eredetiben nézni össze, hogy még a latin szónak megfelelő olasz is növeli a hasonlatot: elannyira, hogy azt hiszem, Tassó itt műfordító ügyességét akarta bemutatni. — Szabadabb ennél az Aeneis egy másik helyének átkölcsönzése, midőn Venus halandó fiának megnyitja szemeit, hogy lássa a Tróját romboló isteneket! (II. 189—625.), mely, Jerusalemben, Godofréd hasonló látásában fölismerhető, a mint az angyal megmutatja neki a részén viaskodó mennyei sergeket. (XVIII. 92—96). — Hanem elég.

Az eddigiek után nem fogunk oly könnyedén pálczát törni Zrinyi eredetisége fölött, ha egyes alkotásaiban oly részleteket fedezünk is föl, melyek egy vagy más régibb költőre emlékeztetnek. De azt is illő megjegyezni, hogy nem mind kölcsönvétel, a mi annak látszik; hogy szerkezet, jellemzés, cselekvény-fordulat, machineria, sőt a stil is gyakran tüntet fel oly egyező vonásokat, melyek e Virgil nyomán haladó egész cycelus által mintegy közösek, az epikai modorhoz, — mesterséghez — tartozónak tekintettek; úgyhogy inkább e vonások mellözése, mint fölvétele tetszett volna előttök gáncsolandónak. Valamint az élő szájon zengő, firól fira örökített hősi ének, a vebánó dalnokrend ajakán, némi egyformaságot, nyelv- és szerkezetben kiváló jelleget kap, mely, hogy úgy szóljak, „a c z é h“ minden egyes tagjának szerzeményén fölismerhető: azonkép honosult meg az úgy nevezett „classica“ eposziák szerzőinél is egy bizonyos módja a kezelésnek. Ilyen mingyárt elől a föl t ét (propositio), vagy is a tartalomnak rövid összefoglalása néhány sorban; ilyen a valamely fensőbb hatalomhoz, rendszerint a műzsához, intézett s e g é l y h i v á s (invocatio), mégpedig nemcsak az epos elején, hanem rendszeren a s e r e g s z á m l a (enumeratio) előtt is, vagy midőn a költő nagy dolog, rettenes viadal stb. elbeszélését akarja megkezdeni. Rokon ezzel az ünnepeles készület, vagy a költő félelme, önbizatlansága nagyszerű jellenetek leírása előtt. Ilyen a hadszámla (enumeratio), s ez alkalommal egyes hősök, vagy egész csapatok jellemzése, s utóbb kifejlő episodok alapjának letétele. Ilyen mód valamely egyén jövő sorsát, valamely követ kező fordulatot előrejelenteni, vagy sejtetni legalább (eposzi a n t i c i p a t i ó n a k volna nevezhető); midőn tudniillik maga a szerző épen az által gerjeszt várakozást, hogy a regényírók csattanó hatásra számított eljárását mellözve, önként fellebbenti a fátyolt, mely hősei végzetét takarja. Szintén a mesterséghez tartozik, útleírás természetű, csak történeti „egymás-után“ kapcsaival bíró eseményeket az által gömbölyíteni egységbe, hogy a költő mingyárt eleinte az események kellő közepébe (in medias res) ragadja olvasóját, s az elébb történeteket utólag beszélteti el.

A csodálatos, a gépezet conceptioja is, főbb vonalokban, a Homér-Virgilféle csapáson jár. Az Iliász istenségei nem harcolnak ugyan többé, két táborra oszolva, küzdő felek részén: de a törekvés, természetfölötti hatalmakat hasonló, ellenkezésbe tenni egy-

mással, a keresztyén eposzba is átjött. Az istenek tanácsa Olympuson, amaz égi jelenetek gondolatját szülé, minémü Ariostónál (XIV. 74—77.) s utána Tassonál (I.) és Zrinyinél is található, midőn *isten a maga dicső trónján ülve, angyalai által intézi a halandok sorsát. Természetesen, a mennyei akaratsnak nem lehet ellenmondás, itt tehát nincs helye tanácskozásnak. Ilyenkor az égi küldöncz, (angyal) rendszerint Mercur vagy Iris classicai vonásból kölesönöz annyit, a mennyi összefér a keresztyén nézetekkel. — A halandónak megjelenő emberfölötti lény ritka esetben mutatja igazi alakját, többnyire valamely jólismert halandó képét veszi magára, csak eltüntével adja jeleit istenvoltának, s az kívül társalgott, megérzi, és rendszerint felkiáltásban nyilvánítja, a reá gyakorolt csoda-hatást. — A hős nagy veszélyben könyörög és legott meghallgattatik, isteni segílyt nyer; másszor ködburok által fedve bizton jár az ellen sorai közt; majd, ha tekintélyre van szüksége, alakja csoda fenséggel környezetetik. Eposzi használatban a csodás majd nyílt, midőn semmi kétség, hogy természet-fölötti erő munkál, majd elfátyolozott, vagy félcsozás, midőn a költő oly halványan színezi a rendkívülit, hogy csupán beszédképletnek (tropus) is gondolhatni; néha maga sem dönti el, természetes úton, vagy isteni erő által történt-e a szóban forgó esemény. Az álom, a látvány, természeti tűnemények rendkívüliekké színezése, többnyire a classicai epopeia modorában kezeltetik; épen úgy a végzetes bajnok, a fatalis ló, fegyver s egyéb hősi szerszám, mely utóbbiak szintén birnak saját történettel úgyhogy gyakran némi kis episodot képeznek. Aztána jó s l a t o k különböző nemei: irott képek s tableau-k által; menny-vagy pokoljárát segílyével; bevallott jósök előre-mondási; különben ily tehetséggel nembíró egyének jóslata, a lelkesedés perczében, vagy a halál révén; továbbá jelekből, madarak röptéből, természeti tűneményekből stb. Hasonlóan közös vonás, hogy a bevallott jós csalatkozik saját jövendőjében, hogy csak bizonyos dolgokat tud, a mint az eposz czélja kívánja, másokat nem; hogy jövendölései nem találnak hívőre s több efféle. Ide sorolható a titkos, szokatlan rémület, vagy fatalis elbizakodás, mely a hőst közvetlen a halálos veszély előtt elfogja.

De a cselekvény fordulatai s a jellemek színezése is gyakran mutatják az egymásra-hatást, e cyclus költői közt. A kifejlés elébe női kecs által vetett akadály (Calypso, Dido, Armida); a párvia-

dal, mely hitszegés miatt általános harcvezető fejlődik (Pandaros, Oradino, Amirassen); vagy éj miatt félben szakad, és másszor megint folytattatik; magán ellenség a közös mellett: egy jó barát, egy növendék ifju, hív szolga, vagy úr, apa vagy fiú, megboszú-lása; elesett bajnok hullája fölött kifejlő viadal; egyes bátor hősnek az ellen közvérekedése; magán barátság ellenek közt; vezér, vagy hős, midőn elesett társát megsiratja, eltemeti; hadi tanács, ebben rendszerint ildomosan gyáva békepárt, s vakmerő harcvezető; kihívó követtség az ellenhez; szavakkal objurgatio a vivás előtt; bajnok, a mint magát a harcra m é r g e s i t i; merész hős, ki megvetéssel nézi le a lassu tactica előnyeit; egyszeri gyávaság jóvátétele vitéség által; nagy bajnok futása, e miatti szégyene; a főhős előtti rettegése annak, ki az ellen közt legnagyobb; két jó barát közös vállalatjai; férfias, harcvezető nőjelleme stb. stb. mind oly gyakran ismétlődő vonások, hogy csupán ezért, ha a kivétel önálló, a költőt nem érheti utánzás, vagy plagium vádja. Szinte így a stilban némely fordulatok, például: egész sorok ismétlése, kivált midőn valamely követ elmondja a rabizottakat; a hasonlatul vett tárgy részletes, szemlélhető kiszinezése, s általában a homéri egyszerű természeti hasonlatok divatja, csaták leírásában hosszab rövidebb apostrophe elesett — gyakran nem is jelentékeny — hősökhöz; egyes hatályos mondat (Kraftspruch) átvétele régibb költeményből; a sebek, a halál ezerféle módjának festésében itt-ott megújuló reminiscencia, és a mennyit még előszámlálnom könnyű volna, mindezek a homér-virgilféle tanulmányok eredményei, s az újabb epikusoknál nyomról nyomra fel-találhatók. — Hanem ideje áttérni fölvetett tárgyamra.

Két részre osztom vizsgálatomat. Az elsőben, mely hosszabb és elemző, követem a Zrinyiász szövegét s helyi észre-vételekre szoritkozom, főleg Tasso és Virgil befolyását nyomozván költőnkre; a másodikban, mely rövidebb s összeállító, megkísértem eltalálni a rangot, mely Zrinyit, Tassóval szemben is, megilleti.

ELSŐ RÉSZ.

I.

Az első ének hat kezdő vesszakát a föltétel (propositio) és segélyhívás (invocatio) foglalja el. Föltételét Zrinyi valamint

Tasso is, egészen classikai modorban, s mindkettő Virgil után fogalmazta (Zr. I. 1, 2.); de míg Tasso, az „Arma virumque“ hasonlatára merészen vág belé, Zrinyi az előkészítő négy sort is (Ille ego . . .) fölveszi, véleményen szerint helyesen. Mert én azon meggyőződésben élek, hogy ama négy sor tulajdona Virgilnek, ki bizonyára óvakodott mintegy teleszájjal kezdeni eposzába, és nem birt kevesebb műérzékkel e részben, mint Horác, ki nyíltan gáncsolja a „Fortunam Priami cantabo“-féle főnhéjazó kezdetet. Zrinyi evvel azt eszközölte, hogy propositiója, első sortól az utolsóig, folyton emelkedik. Ő, ki elébb játszott szerelemnek édes versével, aztán küszködött Viola kegyetlenségével, most Mársnak hangosabb versével fegyvert és vitézt énekel, ki a török hatalmát megmerte várni; meg, Szulimán haragját, ama nagy Szulimánnak hatalmas karját, kinek Európa rettegte szablyáját. Vessük össze akár az Aeneissel, akár Tassóval: egyiknél sem találjuk e lépesőzetes emelkedést tárgyához. Virgil, negyedik sora közepén egyszerre szökell a magosba: „at nunc horrentia Martis;“ hogy a hatodikkal ismét alább szálljon; Tasso az első sorban „hadi dalnak ereszti merész ajakát“: de mily bágyadt a végeredmény összefoglalása: „az ég kegyelte őt s a szent zászlók alá visszavezérlé bolyongó társait.“ Annál, ki az eposzt nem ismeri, most veszi először kezébe, vajjon költ-e ez, a bolyongó társak visszajövése, nem mondom nagyszerű, de csak határozott eszmét is a magasztos eredmény felől?

De mi sem tünteti föl annyira, oly kevés sorban, Zrinyi önálló erejét, mint az invocatio (I. 3—6.), összemérve a Tassóéval. (I. 2, 3.) Zrinyi minden tartózkodás nélkül átveszi a gondolatot, múzsa helyett a Boldogságos szűzet hívni segédül; nemcsak, hanem lefordít négy sort a Jerusalemből, mondani szóról szóra: aztán egyszerre önszárnyalást vesz. Miért nem követi tovább is kalauzát? Ez bocsánatot kér a Szűzanyától, ha czifraságot szó az igazba, ha világi bájjal díszíti költeményét, aztán körülbelül így folytatja:

Tudod, hogy a világ mind arra tódul,
 Hová Parnassus önti csábjait,
 S a költeménnyel fűszeres valótul
 Rögzött se fél, oly édesen javít.

Így a beteg gyermek, ha kóstolólul
 Mézzel kenők a csésze ajkait,
 A keserű nedvet csalódva iszsza
 Hogy a csalásban éltét nyerje vissza.

Melyik utánzó vált volna meg e szép hasonlattól, hamár a többbit magáévá tette? Zrinyi ott hagyja, nem kap rajta, mert az ő utja eltér az olaszétól, s ő ennek világos tudatával bír. Tasso ugyanis, e bocsánat-kéréssel, bevallja mintegy, hogy elbeszélése nem leendő össze, hogy, bár szent célra, de csálni akar, oly színbe öltöztetvén a valót, mintha nem volna való; bevallja, hogy világi kecskekkel piperézi azt föl, hihetően arra is czéloz, hogy érzékingerlő képeket, öntetszéssel, fog ecsetelni (Armida), — mindezért jöveve bocsánatot kér. Ki ne ösmerné fel a szenteskedő, a mellett kéjsovár olaszt, ki imádkozik, mielőtt a bűnt elkövetné. Zrinyi ellenben a meggyőződés meggyőző hangján esdekel:

Adj pennámnak erőt, úgy irhassak, mint volt,
 Arról, ki fiad szent nevéért bátran holt . . .

A ki érezte az igaznak, és annak, ha a költő egész lelke mélyéből szól, minden poetai czafragnál hathatós erejét, az érteni fogja a különbséget, melyre mutaték. — Jellemző továbbá, s költőink egyéni alapvonásait már e helyen feltüntetni az észrcvétel, mely ugyanitt előtérbe nyomúl. Tasso, invocatiója elején, a szépnek azon magaslatára emelkedett, mely „főnség“ név alatt ismeretes. De csakhamar leszáll onnét, bizonyos tanító, — majdnem társalgási hangba („Tudod, hogy a világ . . .“) s aztán oly képpel zárja be segélyhívását, mely szép ugyan, de csak a „kellem“ színvonalán marad. Ellenkezőleg a „Zrinyiász“ dalnoka, egyszer fellengős irányt véve, nem száll ismét virágok közé, sőt merészebben csattogtatja szárnyait:

Te, ki szüzanya vagy, és szülted uradat,
 Az ki örökkén volt, s imádogd fiadat,
 Úgy mint istenedet és nagy monarchádat:
 Szentséges királyné, hívom irgalmadat . . .

hogy szórakozás, vagy lankadság nélkül repüljön a magasztos színhelyre, hol elbeszélése kezdődik, oda, honnan „az nagy mindenható“ a földre tekint. Így értem én, a mit Toldynk, nagy becsű felolvasásaiban (Költ. Tört. II.) röviden e szókkal fejez ki:

„Tasso invocatiója s z e b b e n van előadva, Zrinyié j o b b a n gondolva.“ Azaz ott a kifejezés k e l l e m e, itt a gondolat f e n s é g e.

Tasso, a kor bevett szokása szerint, művét ajánlja is, estei Alfonzónak. (I. 4. 5.) E példa Zrinyinek előtte állt, ide szúrni be „dedicatióját a magyar nemességhez“ — de ő ezt egyszerűen előszava homlokára tüzi. Okát az eddig mondottakban vélem feltalálni. Az isten anyától magához istenhez röptében, bármily fellengző ajánlás csak bágyasztaná a hangulatot. Tassónál ez eset már nincs : ő már elhagyta a magas légkört, kies völgyben mulat, honnan kegyura dicsőítéseig is jó nagy az emelkedő.

Következik maga az elbeszélés. „A nagy mindenható a földre tekint. Egy szemfordulásból megnézi a világot. De leginkább a hittől szakadozó magyarok erkölcsi süllyedését veszi figyelmébe. Megindul ezen méltó haragja : előhívja Mihályt, a főangyalt. Miután egy hosszabb beszédben kikelt a magyar nemzet hálátlansága ellen, parancsolja hív szolgájának, hogy pokolból egy furiát küldjön Szulimánba, ezt Magyarország ellen bősztíteni. Az angyal mer esedezni az igazkaért, de isten feddő szava által elnémitva, égnek eresztí sugár szárnyait, parancsot a teljesítendő.“ (I. 7—28).

A kiindulási pont nyilván Tassóé : de csak a mennyiben isten alánéz, egy szemfordulásból megtekinti a világot, aztán figyelme az elbeszélés tárgyára fordul, végre angyalt küld, a cselekvést megindítani. E néhány vonás átvételére Zrinyi annál inkább feljogosítva érezhette magát, mivel tudta, hogy mindez Tassónál sem eredeti. A „padre eterno“ midőn égi trónjából lenéz a világra, majd a keresztes had vezéreire függeszti figyelmét (Tass. I. 7—9) az Aeneis egy jól ismert helyére utal : „midőn Jupiter a legfelső étherből alátekintvén a vitorlaszállta tengerre, a mélyen fekvő földre, partokra, szélesen kiterjedt népekre, megáll az égbolt ormán, s Libya tartományira szögzí szemét.“ (Aen. I. 223). Hogy isten lakhelye annyira van felül a csillagkörön, mennyire a csillagok a mélységes pokol felett (Tass. I. 7.), ez hasonlóan Virgil sorait juttatja eszünkbe :

..... Tartarus ipse
Bis patet in praeceps tantum, tenditque sub umbras,
Quantus ad aetherium coeli suspectus Olympum.
(Aen. VI. 577.).

Maga a Tartarus onnan
Két oly mélyre süllyed, s tátong a homálynak alatta.

Mint Tassónál isten Gábor angyalt, úgy szólítja az Aeneisben Jupiter Mercuriust; s a rövid, heves üzenet, melylyel isten az angyalt Godfrédhoz küldi, szembetűnőleg a „pater omnipotens“ indulatos, szaggyatott beszéde nyomán készült, midőn ez, követe által, a Didó karjain nagy céljáról megfélelmező Aeneast, útjára sietteti.

Ascanio-ne pater romanus invidet arces?
 Quid struit? aut qua spe inimica in gente moratur?
 Nec prolem Ausoniam et Lavinia respicit arva?
 N a v i g e t! haec summa est: „hic nostri nuncius esto!“
 (Aen. IV. 222. 199). *)

Menj Godfrédhoz! — szólott isten a követnek —
 S mondjad nevemben: mért e késelem?
 Uj hadra szállni mért hogy nem sietnek,
 Szabaddá tenni végre szent helyem?
 Gyűjtse tanácsba főit a seregnek!
 L e g y e n v e z é r ö k! azzá emelem . . . (Tass. I. 12.).

Erre az angyal fölveszi látható légalakját, sugárral övedzi szöke fürteit, gyermekifjúvá lesz, és aranyszegélyű fehér szárnyat öltve, hasítja a szeleket és felhőket, száraz és tenger fölött. Aztán megállapodik a Libanus hegycsúcs irányában, egyensúlyozza szárnyain magát, majd rohanva csap le Tortosa vidékére. (Tass. I. 13—15). Mercur pedig felköti bokáira aranyos talárját, melyen száraz és tenger fölött egyenlő gyorsan képes szállani, aztán veszszejét, a caducust, ragadja kezébe; így felkészülve üzi a szeleket, megűszsza a zavaros felhőket: majd Atlas örök hó borított csúcsa iránt megállapodik „paribus nitens alis“ — s onnan, mint halász madár, rohanva csap le Libya fövényes partjaira. (Aen. IV. 238. sqq.) Mint Virgil az olympusi hírnök rajzában Homért, (Il. XXIV. 340. Odys. V. 43.) úgy követi a Jeruzsalem dallója Gábor készüllete s útja leírásában az Aeneist, a nélkül, hogy bármelyik plagiummal vádoltatnék.

Zrinyi sokkal önállóbb e helyen. Csak néhány vonást kölcsönöz, nem kész rajzot. A mindenható földre tekint, s a világot

*) Ascaniusnak irigylie Róma erődeit atya?
 Mit kohol? és mi reménnyel idöz a marczona nép közt,
 Hogy nem nézi az ausoni fajt, lávini mezőket?
 F u s s o n e l! Eddig van: s ennek légy hírnöke tőlünk. —

„egy szemfordulatból“ (in un sol punto, e in una vista) megnézi, aztán a magyarokra szegi figyelmét. Ennyi mindössze is. A bűnsorozat, mely következik, megdöbbentő képet ad a magyarság erkölcsi süllyedteről, s hatalmas indoka isten haragjának. A „bálvány“ (protestantismus) első helyen említése, mely ama bűnök eláradásaért mintegy felelőssé tétetik, — jellemzi a catholicus író, de mind a költeménye szerint vértanú ő, mind a szerző saját szempontjából helyén van. Mélyen találó vonása ez erkölcsi romlottságnak kivált az, hogy „öreg embernek nincsen tiszteleti.“ Mennél visszább megyünk a patriárechai erkölcsök feddhetlen körébe, annál tiszteltebb az ősz haj.

Isten beszéde egy szabályos oratio, melyben két fő részt, a derekán fordulatot, különböztetünk meg. Előrésze tényállapítás: utórésze indulatos. Alig csalatkozom, ha eposzban e szónokias beszédek divatját a római történetírás költött oratióiból sejtem származottnak. Homérnál legalább nincs még ily szónoklat: az ő egyénei beszélnek, naiv természetességgel, rhetori hatás eszközei nélkül. Beszédök majd történeti, majd jellembrázoló, de nem szónoki. A beszélő öntudatlan tárja élénk bensőjét, nem oratori ügyességét mutogatja. Beszéde, ha indulatos, pathoszba emelkedik, nem szónoki „affectust“ hajlász. Ő van meghatva, nem öntudattal másra kíván hatni. És ez így helyes. De már Virgil, a Cicerók honában, csekélylette Homér együgyü beszédeit, s példáján a középkori epepeiákba hangos oratiók kaptak föl, nem minden kára nélkül a jellem- és kedélyállapot festésének; miután egyik orator, mint a másik, nem saját bensőjét, hanem a szerző szónoki ügyességét tárja élénk. Zrinyi sem veté meg e példát: azonban a „haragvó isten“ beszéde valódi szerves, drámai mozzanatokkal is bír, elannyira, hogy az indulat magasán megtörik a szórend, szokatlan inversio forgatja össze a nyelvet:

„De ök ennyi jókért, ah, nehéz mondani!
Ah, háládatlanok, és el merték hadni;
Nem szégyenlik isteneket elárulni“

s végül:

„Jaj, török, néked, haragom vesszejének!
Te vagy, de eltörlek, ha ezek megtérnek.“

Az egész mennyei jelenet még drámaibbá lesz az angyal könyörgése által, ki a beszéd folytán mindig „ü szentsége előtt áll vala“ — és

most bátorságot veszen esedezni az igazakért; de isten dorgáló szavára „nem felel többet, — hanem sügár szárnyát ereszti az égnek. Ez nincs Tassónál; sem elődinél: e drámai kivitel Zrinyi sajátja. — S hogy e magasztos jelenet után mellőzi az angyal úti piperéje leírását, inkább a pokolbeli szörnyeteg rajzát adja, — és így a fenség, — „az Úrnak rettenetes búsulása“ — után mindjárt a „szörnyű“ következik: ez is igazolja föntebbi megjegyzésemet Zrinyi költészetének jelleméről, — valamint öntudatos eljárását a közönyösnek látszó névcseré, hogy Gábor, a „nunzio giocondo“ helyett Mihályt szerepelteti, a boszú lángpallosos angyalát.

Azonban folytassuk. — „Mihály angyal fölkeresi pokolban Alektó furiát. Ennek leírása. Az angyal közli vele isten parancsát. A furia megjelenik álmában Szulimánnak, atyja Szelim képében. Beszéde a szultánhoz. Kigyót ereszt ágyába, s eltűnik. Szulimán ébredése“ (I. 28—84).

Alektó működése, körvonalaiban, az Aeneis jól ismert helyéből van kölcsönözve. Juno az alvilágra száll, s földézi Alektót, hogy az Aeneas és Latinus király közti frigyét bontsa meg. Az, többek között, az alvó Turnushoz megy, Chalybe aggnő képében, s a kiszállott jövevények ellen böszíti. (Aen. VII. 323—460). Itt az összehasonlításban négy mozzanatot kell szemügyre vennünk, ezek: a furia leírása, áttöltözése, a mód, melylyel hatást eszközöl, s a felbőszített halandó magaviselete, a hatás folytán.

Zrinyi a leírásban, melyet Alektoról nyújt, csak általános hitregei képzethez tartja magát, és nem látszik, hogy az Aeneist követni akarná. Száz lánczczal van az kötve, kezén száz bilincs, haja kigyókból áll s kötelőznek fején; a két szemén véres mérges tajték foly, s rút gégójén dohos kénköpára jön ki. E leírás egészen a külsőre vonatkozik. Virgilnél a külső rajz nem ily szemléletes, csupán ennyit mond: „tot sese vertit in ora, tam saevae facies, tot pullulat atra colubris“ (328); és alább: „Gorgoneis infecta venenis.“ (341). De annál erősebb a benső jellemzés, midőn mondja róla: „odit et ipse pater Pluton, odere sorores tartareae monstrum.“ Mily szörnynek kell lennie, kit maga Pluton atya, magok az alvilági nénék is gyűlölnék! — Lehetetlen, hogy Zrinyi ne érezte volna ez eszme nagyságát, de tartózkodott azt átvenni, inkább önálló vonással jellemzi a furiát, hogy örül az, midőn galibát szerezhet (I. 32.), s nagy-vígan tűnik el, miután Szulimánt

felbőszítette. (I. 46). Tassónál a kétszer is szereplő furiának semmi szemléltető képe nincs adva.

Alektó, hogy Szulimánnak „megrettenést szívében ne tenne“, elhúnyt atyja, Szelim, alakjában jelenik meg. Így Turnusnak Juno papnője, Chalybe álarczában; így az olasz Argillannak (Tass. VIII. 59.) Rinald roncolt képében; így Solimano arab vez érnek (Tass. IX. 8.) hű tanácsosa, Araspe, hasonlatában. Az átöltöztetés gondolata tehát nem új: de nem új az Virgílnél sem. Az ily álarcos megjelenés, miszerint az emberrel közlekedő istenség valamely jól ismert halandó ábrázatját veszi föl, valamint az erre következő megismerés, midőn az isteni lény távoztával a halandó megtudja, kivel társalgott s megérzi egy fensőbb hatalom befolyását, Homér óta annyira közönséges, hogy mintegy a technikához látszik tartozni. Az emberfölötti lény, hogy a föld gyarló fiát mindjárt eleve meg ne rémitse, többnyire szinlett alakban lép föl oly élő, vagy elhúnyt egyén álarczában, ki iránt amannak bizalma van, kinek tanácsára hallgat, ki rokonszenvét bírja: s vagy már beszéd közben kinyilatkoztatja istenlétét (*confiteatur deum v. deam esse*), vagy csak eltüntekor ad némi csodás jelt, például elrepül, isteni — a halandóénál nagyobb, szebb — alakját engedi látni stb. vagy végre, jel nélkül is úgy hat a halandóra, hogy ez megérzi a természetfölötti befolyást. Az Ilias, Odyssea, hemzseg az ily átöltözések példáitól. Iris, midőn Priamusnak Polites képében mutatkozik (II. II. 709.), ugyanaz Helenának, mint Laodice (II. III. 121.), Aphrodite ugyanennek, mint fonó asszonya, de Helena meglátja az istennő szép nyakát, kecses keblét, villogó szemeit s ráismer (II. III. 386); Athene Pandarosnak mint Laodocos (IV. 86), Héra mint Stentor (V. 785); Poseidon mint Chalcas (XIII. 43, 68), mint Thoas (XIII. 215), s hogy végét vessen, midőn Hermes úgy jelenik meg Priamusnak, mint egy az Achilles myrmidonjai közül (XXIV). De magában az Aeneisben is számos ily álarcozott isteni megjelenés található. Venus mint vadász nő . . . eltüntekor visszaragyog rózsanyaka, ambróziás fürtjei a menny illatát lehellik, palástja talpig lefoly, már menése istennőt árul el (I. 315—402); Iris, midőn a trójai nőket a hajók felgyújtására lázítja Beroë alakjában (V. 618); Somnus isten átöltözése Phorbosnak, midőn Palinurust eltatja (V. 843); Alektóé, a főnebbi helyen, Chalybenak (VII. 415), Apollóé (IX. 646) Butesnek; Juturnáé Metiscusnak (XII. 472). Oly

közönséges modor ez, hogy Zrinyi akkor vélt volna hibáznia, ha nem e példányok szerint képezi Alekto megjelenését.

A beszéd, melyet költőnk az ál-Szelim ajkára ad, ismét egy kis szabályos oratio, minőt fentebb megjelöltem. Exordium a helyzetből: hogy Szulimán erős, nagy, hatalmas, mégis tétlenül szunyad. Aztán átmegy a szónok a késelem veszélyeinek rajzolására. Példákkal bizonyítja a gyors föllépés előnyeit. Buzdít, biztat emberfölötti segélyével. Példákra hivatkozva meggyőzi hallgatóját a kamlok elleni hadjárat sikertelenségéről: ellenben a magyarokon nyerendő könnyű diadallal kecsegteti. Végre Mahomed egyenes segélyét teszi kilátásba. — Főlöszleges mondanom, hogy e beszéd merőben Zrinyié, s a helyzetből fakad, költeménye céljához képest. A Szulimánra számított hatáson kívül ebben is, mint már főnebb isten szózatában, korirányú célzások vannak a magyar nemzethez sőt az egész keresztyén világhoz, de a melyekről alább külön fejezet fog szólni.

Alekto beszéde Turnushoz nem így van képezve. Gúnynyal kezd, nógatásban végzi. Turnus meg előbb kineveti a félénk aggnőt, képzelt, nagyított veszélyeivel: de akkor a furia saját szörnyű alakjában terem előtte: a hősnek minden tagja megrázkodik, szemei szétmerednek. Az Erinnys másodszor is megszólal: dühös sarcasmusban tör ki (VII. 421—455). Szintén különböző Tassónál is a furia megjelenése. Midőn a táborban Rinald alattomos megöletésének híre fut, Alekto nehéz álmat küld, mint a halál, Argillanra, Rinaldo földjére. Maga a legyilkolt Rinald ronsolt tetemibe öltözik: feje, jobb keze levágva, baljában tartja véres kaponyáját. E képtelen alakban ijeszti Argillant és lázítja a gyanúsított fővezér ellen (VIII. 59). A furia megjelenése itt nem bir classicai vonásokkal. Ily szörny, mint e markából beszélő Rinald, a romanticismus agyrémei közül való; noha bizonyos, hogy e jelenetben az Aeneas álmait látogató Hektor véres alakja lebegett a Jerusalem írójának szeme előtt (Aen. II. 270). A „fuggi Argillan“ is, melyen beszédét kezdi, Hectoré: „heu fuge, nate Dea!“ De Hector egy ronsolt emberi alak; Rinald egy képtelen szörny. — Másodszori megjelenése nem ily túlzott. Mint Araspe, hű öreg szolga, lép Szulimán elé, nem is álmában (IX. 8), és nyomos beszéddel ösztönzi azt éji támadásra a keresztyén tábor ellen.

Következik a módot vennünk figyelembe, mely szerint Alekto

a természetfölötti hatást eszközi. Virgil, a hitrege még nem halványult színeit bátran használhatja. Az Erinys kigyókkal ostorozza, fáklyaival égeti Turnust. De nő iránt gyöngédebb is tud lenni. Érintés nélkül suhan a kigyó Latinus nejének, Amatának leplei közé, elsimúl puha keblén, majd nyakláncza, majd fejszalagja lesz, úgy önti belé „vipera-lelkét“ (VII. 349). Tasso furiaja nem használ semmi eszközt, csak, mialatt beszél, addig lehelli dühét áldozatjába. Zrinyinél egy kigyó — mint az Amatáé — suhan Szolimán testéhez; de a jelentéktelen átvételért gazdagon kárpótól szerzünk, midőn az átvett helyet így végzi be:

Gyűjtja kemény szívét s hagyja lángos tűzben
Haragban henteregni és kevélységben.

Mily erős, mily eredeti e lángos tűzben, haragban, kevélységben
hentergő Szulimán!

Ha végre a felbőszített balandó magaviseletét tekintjük, mind Tassónál, mind Zrinyinél fölleljük a virgili nyomokat. Tur-nusnak roppant ijedés töri meg álmát, tetemeit veriték borítja el s akkor:

Arma amens fremit; arma toro, tectisque requirit.

Tasso Argillanja, nem ugyan a felriadáskor, hanem később, midőn társait lázasztja, hasonlóül:

Arme, arme, freme il forsennato, e insieme
La gioventú superba arme, arme freme. (VIII. 71).
„Fegyvert, fegyvert, az esztelen riadja,
Fegyvert fegyvert az ifjak bős csapatja.“

a miénk felugrik, és nem különben:

... Fegyvert, fegyvert, kiált,
Mert szintén eszeveszett Alekto miatt.

Szolimán arab vezér szintén fölkiált, égre emelvén kezeit: „Oh te, ki ily dühre gerjeszted szívemet, nem is vagy ember, noha emberi alakban mutatkozál, — ime követlek! elmegyek, a hová unszolsz! hegyeket csinállok, hol most sík van, hegyeket leölt, megsebzett emberekből; vérfolyamokat csinállok . . . (IX. 12). — E classica

modorú megismerése az eltűnt fensőbb lénynek Tassónál sem valami nagy eredetiség; hanem a mienk mégis kelleténél szorosabban követi:

47. Kiált az Szolimán: oh te bátorságra
 Ki engemet inditsz, ilyen nagy dolgokra,
 Nagyobb vagy embernél, noha ember módra
 Láttalak tégedet szólva, tanácsolva.
48. Készen vagyok Szulimán, elmegyen oda
 Az hová meghattad, kaurt rak halomban,
 Megfestem lovamat kereszttyén vértóban.
 Városokat váratok röjtök hamuban.

Azonban még ide is, még e szószerinti fordításba is vegyít oly vonást, mely fölér az eredetivel, midőn az egyszerű s elcsépett: „faro fiumi di sangve“ helyett mondja: „Megfestem lovamat kereszttyén vértóban.“

Tassó egyébiránt a furia-jelenetet is jobban kizsákmányolta, mint Zrínyi. Nem elég, hogy kétszer lépteti föl, mint láttuk, motivum gyauánt: Aletto fúja meg a riadó harsónát, ő ereszti szélnek a zászlót, midőn Szolimán éji támadásra indul; s ő megy ezt hírül adni Jerusalembé (Tass. IX. 13. 14). Virgil Alektójjára ismerünk, ki magasól tetején pásztorkürtöt fú, hogy a pórnépet fölláztassa (VII. 511.).

„Szulimán tábort hirdet Drinápolyba. Vezéreivel divánt tart. Beszédében s Arszlán budai pasa levele által a hadjárat czélszerűségét mutogatja. A pasák helyeslik szándékát.“ (49—67). „A hadak elszámlálása, és az ének vége.“ (67—102.).

A Zrínyiasz első éneke, szerkezetben, némi hasonlatot tüntet föl a Jerusalemével. Ott is, mint itt, elől az égi jelenet; aztán a cselekvés folyamatba tétele, nem földi eszköz által; ennek következtén a vezéri tanács; végre hadszámla (enumeratio). Midőn látjuk, hogy Szulimán, a mint álmából fölébred, azonnal el van tököelve a háborúra, és önkényleg ki is adja a parancsot, hogy seregei gyűljenek össze, és csak azután közli a divánnal szándékát: első tekintetre úgy látszik, mintha e diván egészen fölösleges volna s lételet csak a Jerusalemi hasonló menetének köszönné.

De nem úgy van. Igaz, hogy a szultán elhatározása épen úgy nem függ a diván tanácsától, mint nem a kivitel annak beleegyezésétől: mindazáltal nem henyé a jelenet. Alkalmat nyújt a költőnek a zsarnoki hatalom jellemzésére, mely parancsol, mielőtt rábeszélne; alkalmat egy ily tanács szolgálai helyzetét szem elébe állítani, hol a meggyőződés hiányát félelem pótolja; s hallgatással egyeznek a kényúr akaratába:

Meghallván vezérek az Arszlán tanácsát,
Főképpen császárnak elszánt akaratját
Senki tartóztatni nem meré az utját,
Hanem minden vezér javallja szándékát.

Leghatályosb győző ok a császár elszánt akaratja, melyet javallnak, mert nem merik ellenzeni. Továbbá itt van elhintve a mag, melyből a következő énekben Arszlán episodja ki fog sarjadosni: a hebeburgya ember azt hiszi, hogy Szulimán az ő tanácsa folytán indít háborút a magyarok ellen s vérszemet kap, hogy ura kegyét még jobban kiérdemelje, mi által bukását sietteti. Ezenkívül Arszlán levele, mely a divánban felolvastatik, azt, a mit a költő már költőileg indokolt, t. i. a cselekvény megindulását, történetileg is motiválja, miután áll, hogy épen Arszlán budai pasa volt az, ki a szultánt Magyarország védtelen állapotára figyelmessé tette, s őt háborúra készíté. (Szalay IV. 342). Végre, a haza legnagyobb ellenének szájából néhány eszméltető szó is intéztetik a honfiaihoz, miről alább. — Az *anachronice* emlegetett V. Károly császár (mert hisz ki volna egyéb?) oly tévedés, minőtől nagy irók sem mindenkor mentek.

A „hadszámla“ előtt Zrinyi sem itt, sem alább, az V. énekben, nem tartja magát az eposziak bevett modorához, miszerint újra isteni segédhez folyamodnék. Tasso ellenben, mint Virgil, követi a homéri példát (Il. II. 484). Tasso invocatiója az „*emléhez*“ (Mente) van intézve; alapvonasiban ez is, de még inkább az, mely lentebb (Tass. IV. 19.) előfordul, a „*Pandite nunc Helicon, deae*“ (Aen. VII. 641), és „*Vos, o Calliope*“ (Aen. IX. 575)-féle segédhívásokat tikrózi vissza. Különösen az utóbbi, Virgil e sorait:

Et meministis enim, divae, et memorare potestis:
Ad nos vix tenuis fama perlabitur aura (VII. 645).

csaknem szóhíven adja, mondván a műzsának :

Tu'l sai ; ma di tant' opra a noi sí lunge
Debil aura di fama appena giunge. (IV. 19.).

Zrinyinek e példa előtte volt, de miután a szüzanyát föntebb egész költeményére segédül hívta, sem azon invocatiót, ismétlés által mintegy köznapivá tenni, sem oly következetlenségbe esni nem akart, hogy, mint Tasso, elébb *ist en a ny j á t*, majd egy személyített fogalmat („Mente“), aztán a hitregei műzsát szólítsa segélyre.

Egyébiránt, hogy e hadszámla *fogantásakor* *) (conceptio) Tasso, némileg Virgil, lebegett a „szigeti ostrom“ szerzője előtt, az nem annyira kimutatható, mint kiérezhető. De hiszen ez természetes : eposzt irandó, azon példányokhoz kelle magát tartania, melyeknek tökélyét utolérni, vagy megközelíteni törekedett ; azokból lesni el az alkotás művészetét. — Élesen beható elméje két dologra lőn itt figyelmes. Először, hogy a seregszámla, mint minden költői leírás, (descriptio), az által nyer mozgalmas élénkséget, ha azt, a mi térben egymás mellett áll, úgy adjuk, a mint időben, egymás után feltűnik, azaz a pusztá leírást cselekvéssel kötjük össze ; továbbá, hogy a szám-, vagy névszerinti enumeratiónak fárasztó hatását — minőt például a homéri *βουαία* szül, — azzal lehet némileg enyhíteni, ha jellemzés, rövid történetkéek, egyes episodok iránti figyelemgerjesztés stb. által teszszük változatossá. Ez észrevétel folytán a drinápolyi tábornem úgy vezeti élénk, mint már összegyűltet, hanem a gyülekezés mozzanatiban ; elbeszél, a helyett hogy pusztán leírna. Így Tasso is, midőn a keresztes hadakat az újon választott vezér, Bouillon előtt ellépteti (I. én.), szükséges cselekvénnyel kapcsolja össze leírásait. Még szebb, midőn Zrinyi, alább (V. én.), a szigeti hadakat elszámlálja : úgy vezetvén föl a csapatokat, a mint ünnepélyesen esküt tesznek, élni, halni a vár falai közt. — Mi a változatosságot illeti, először is Delimán episodjára vonja figyelmünket, talán kissé idő előtt szürván azt be, mielőtt a seregszámla egyhangúsága kívánatossá tenné az ily változtatást. Tasso enumeratiójában (I. én.)

*) *Fogantás* (ik) benmaradó közép, *fogant* kiható cselekvő, *fogantatik* szenvedő ige.

a szerelembús Tancred epizódja van leginkább kiemelve : s hihe-
tően ez az, mely Zrinyinél Delimán eszméjét költé ; azon Delimánét
t. i., kivel ez első énekben megismerkedünk. Legalább a szerelem-
sebzett ifjú tatárnak, hasonló helyen, hasonló módon kiemelése
Tancredot juttatja eszünkbe. Mindamellett Zrinyi Delimánja ön-
álló ; s a tatárfi erősebben jelzett egyéniség, mint a csupán szen-
vedő Tancred. Miután a költő elmondja, hogy Delimán, országlátni
jártában, megszerette a szultán gyönyörű leányát, de akkor haza
ment Krimbe, és most haddal jött meg, hogy bajnoktettei által a
leányt atyjától kinyerhesse, azonban későn, mert Szulimán a leányt
időközben Rustán bégnek adta, — ezt veti utána :

Örizd, Rustán vezér jól ettül magadat,
Mert mint dühös farkas lesi halálodat
Az vitéz Delimán ; nem türheti búját,
Kitölti, ha lehet, rajtad bosszúságát. (75).

e sorokkal a tatár hős bánatára a bosszúvágy cselekvő jellemét
adja, egyszersmind az epizód kifejlése iránt felkölti a várakozást.
Tancred iránt a költő legfeljebb szánalmat gerjeszt, az epizód
további fejlődését épen nem sejtetvén. „Igy jó sóhajtozva, s így hordja
alant szomorúsággal teljes szemöldeit.“ (I. 49).

Delimán történetének ezen rövid expositioja még egy bár
csekély vonással emlékeztet a Megszabadult Jeruzsálemre ; s ez
egy ismétlő alakzat (figura), mely Tassóé által látszik előidézve.
Midőn Zrinyi mondja Delimánról : „Galatában meglátá a s z é p
Kumillát, Kumillát a z s z é p e t , Szulimán leányát“ nincs semmi
okunk kételkedni, hogy e szófordulat előtte ismeretes volt, de mégis
közelebről Tasso ezen mondata hozá azt emléjébe : „Lui (Rinaldo)
nella riva d' Adige produsse a Bertoldo Sofia, Sofia la bella, a
Bertoldo il possente.“ „Őt az Etsch partján szülte Bertoldónak
Sófia, Sófia a s z é p , Bertoldónak a h a t a l m a s n a k. (I. 59). —
Sajátságos keleti vonásnak tartom, hogy a khánfi h a j á é r t szeret
a szultán leányába : „Kumilla szép haja megkötözi szivét ifjú
Delimánnak“ — (72). Rudabe hajára emlékszünk Firdusinak ; me-
lyet a szép perzsa hölgy a háztetön kibontva, kötélhágcsó gyanánt
ereszt ifjának a földre ; de ez gyöngéden megcsókolja fürtjeit, s
nem fogadja el az így rögtönzött lépcsőt. (Sal és Rudabe). Érdekes
továbbá megjegyezni, hogy ez epizód sincs minden történeti alap

nélkül, a mennyiben áll, hogy Szulimánnak egy leánya csakugyan Rustan (Rusztém) neje, s ez idő szerint már özvegye volt.

A tatár had után föllépő öt szerecsen dandár fejei közt első Amirassen, ki maga is fekete, lova is szerecsen. — E lö nem ok nélkül van említve: érdekeseb epizódja lesz, mint urának; azért illő megismerkednünk nevével — Karabul — és csoda származtával. Gyors paripát a rohanó szelektől származtatni, oly epikai vonás, mely Homéron keresztül a hitrege homályában vész el, s azóta számtalan költői rajznál használtatott. Már az Iliász örökifjú dalnoka zengi Erichthonius kanczáiról, hogy a szerelmes Boreastól teherbe estek:

A kik közt Boreas néhány legelőbe szerelmes,
Kék haju ménnek alakjában ott társula vélek etc.
(Ilias. XX. 221—230. Szabó Istv. ford.).

követi ezt Virgil (Georg. III. 271).

Continuoque avidis ubi subdita flamma medullis . . .
Vere magis (quia vere calor redit ossibus) illae (t. i. equae)
Ore omnes versae in zephyrum stant rupibus altis
Exceptantque leves auras: et saepe sine ullis
Coniugiis vento gravidae . . (mirabile dictu)
Saxa per et scopulos et depressas convalles
Diffugiunt.

követi Ariosto (Orl. Fur. XV. 41).

Questo é il destrier, che fú dell' Argalia,
Che di fiamma e di vento era concetto,
E senza fieno e biada, si nutria
Dell' aria pura; e R abic an fu detto . . .

„Argaliának volt ez harezi méne,
A szél-lángtól fogamzott Rabicán,
Nem széna volt és nem zab, a min éle,
A tiszta lég táplálta fel csupán.“

követi Tasso és pedig a Georgicon leírását, szóról szóra:

Sul Tago il destrier nacque, ove talora
L' avida madre del guerriero armento,
Quando l' alma stagion, che n' innamorà,
Nel cor l' instiga il natural talento,

Volta l' aperta bocca incontra l' ora,
 Raccoglie i semi del fecondo vento,
 E da' tepidi fiati, oh meraviglia!
 Cupidamente ella concepe e figlia. (VII. 76).

„Tájó körül a gyors paripa ellett,
 Hol anyja a csatás ménesnek, olykor
 Midőn az évszak, mely támaszt szerelmet,
 Ingerli ösztönét, és szíve felforr,
 Megnyitja száját és a lanyha szellet
 Termékeny magvait beszívja sokszor,
 S hő fúvalomtól, oh csodák csodája!
 Fogad, csikót is hoz anyai vágya.“ --

követi Zrinyi is a fenforgó helyen, s ha még a Cserhalom költőjénél is olvassuk :

„Alföldön született, szélláanggal vemhes anyától“

a sebes lónak ily eredete oly mythoszi vonás, epikai „közvagyon“, hogy átvételéért egyedül Zrinyit vonni kérdőre igaztalanság volna.

A második szerecsen hadvezére, Olindus, a harmadiké az ifjú Hamviván, kit az iszonyú Demirhám csapatja követ. Ezek közül Olindusnak a költő alig juttat valami szerepet; Hamviván egy szép episodnak lesz tárgya, s azt hiszem, öntudatos ügyességgel említi költőnk vele ugyanazon versszakban Demirhámot, hogy a két név egyszerre nyomuljon emlékezetünkbe. Különbö elhallgatja, mit utóbb megtudunk, hogy az ifjú hős, Demirhám gondjai alá van bízva, miből a Demirhám és Deli Vid szép episodja fog kifejlenni. A mi Demirhámot illeti, ki „gyökeréből nagy tölgyfát kiránt, s ököllel agyonveri az elefántot“ — az ily túlzás Zrinyi műzsájának erénye s hibája egyszersmind. Erénye, mert főségre hajló természete kedvelli az óriási dimensiókat; hibája, mert sokszor, midőn t. i. nem csupán képek és túlzás forog fenn, a valószínűség rovására esik. Ha Zrinyi azt mondja hőséről, megy „mint gálya tengeren“ az ily hyperbole senkit sem botránykoztat meg; de ha Demirhámot fanyövé óriásnak festi, azon mégis el kell mosolyodnunk. Igaz, hogy Ariosto is tépeti a fákat hősével: (Orl. XXIII. 135), de a mellett, hogy őt erre a lovagkor phantasmái szabadítják, ott ül ajka végén az örökös gúnymosoly, melylyel saját teremtményeit kíséri, s ez egészen más. Tasso legalább elég.

nek tartja az egyiptomi tábor egyik hőséről, a szörnyű Adrastról (XVII. 28) annyit mondani, hogy elefánton, mint paripán keresztbe ülve, lovagol. — Demirhám bátyját, Alderánt, úgy mutatja be költőnk, mint álommagyarázót s kórán-fejtőt (84). Valószínűleg Umbró pap, a kigyók szelidítője, fordult meg eszében, kit Virgil oly nagy részvétellel vezet be, oly szépen sirat el, midőn a latin hadakat számlálja. (Aen. VII. 750—60); s úgy látszik, hogy még itt nem volt szándéka Zrinyinek Alderánból oly hatalmas bűvészt teremteni, milyenné alább (XIV. ének) emeli; másképp nem mondaná egyszerűen csak álomfejtőnek s kórán-magyarázónak.

A hadszámla többi része nem oly jellemzetes, nincs is úgy összekapcsolva az eposz további folyamával. Nehány észrevétel után megválhatunk tőle. A keleti viszonyok nagy ismeretére mutat, hogy Mehmet Junnus basát azért mellőzte Szulimán, azért nem emelte magas hivatalra, mert „üttüle féle; ily nagy tisztre szolgálját vinni nem meré“ (86). Ajgás basa, kivel sorszerint megismerkedünk, alább érdekes szereplő lesz, nem úgy a többiek, jelesen Arapalik indus király (100), a ki többször nem is említetik. Udair, Lehel és Turanesen (97) zagatár vagy scytha (tatár) vezérek közül a második ős magyar név; szándékosan adva, miután e törzset Zrinyi rokonnak veszi a magyarral, azért halmozza (92—96) annyi dicsérettel. E sorokban

Nagy Sándor meglátá scytha bátorságát,
Midőn véve nehezen meg egy küsziklát.

krónikáink homályos helyét sejtem azon népekről, „quos inclusit Alexander magnus;“ s a küszikla talán a Kaukaszra vonatkozik. — Nagy képzetet támaszt a költő Szulimán haderejéről az által is, hogy miután a csapatok számát több mint kétszáz-ezerig felsorolta, egyszerre abban hagyja (98 v. sz.) s lehetlennék tünteti föl a teljes megszámlálást; majd félelem gerjesztve kiáltja (101):

Jaj! hová ez az nagy fölyhő fog omlani?
Mely világ szegletre fog ez leszakadni?
Mely nagy haragját istennek fogja látni
A ki ezt magára jünni fogja látni! —

II.

A második ének négy külön tagra oszlik : Arszlán epizódja ; Szulimán hadútja Nándor-Fehérvárig ; Gyula megvétele ; a főhős, Zrinyi Miklós, fölvezetése. — Vegyük sorra.

„Arszlán bég a szultánnak kezére dolgozandó, megszállja Palotát. Túri György, a várparancsnok, éjjel kiront, s a janesárookban sokat levág. Arszlán hajnalban megostromolja a várat, de nagy veszteséggel visszanyomatik, s Budára vonul.“ (II. 1—30).

Az egész epizód inkább történeti, mint költői : de a művész biztos kezével s tapintatával illesztve a költői rájárába. Szerzőnk, mielőtt a főharcz nagyszerű jeleneteit feltárná, kisebb esaták ábrázolati, — mint egy előjáték — által készít arra bennünket, s vezet mindig közelebb annak színhelyéhez. Ily előjáték Arszlán epizódja. Alapja történeti. „Diadal szeszélyében — mond Szalay — jun. 6-án Palotánál termett a basa ; de a várnagy, Túri György, vitézül oltalmazta a helyet, s tizenkét napi vivás után ágyúit Fehérvárra, hadait vissza Budára vitte a török.“ — E történeti adatot Zrinyi, ereje bölc s mérsékletével, minden feltűnőbb diszitmény nélkül illeszti eposzába ; s a már említett költői czélon kívül, egy iránygondolatnak teszi hordozójává ; midőn, a basa kudarcza által, a hebeburgya hadviselés veszélyeire kívánja honfitársait figyelmesse tenni. Arszlán bég dőre elhamarkodását igen szépen indokolja Zrinyi. A hiú, dicsvágyó ember meghallja „hogy ü t a n á e s á b ó l meghomlék békesség“, — hogy az ő levele (I. én.) birta Szulimánt a magyarok elleni hadjáratra. Mi természetesebb, mint a vágy, ez érdemét újjal tetézni, urát kész babérral fogadni, hozzá hajló kegyét méginkább megnyerni ? — Ily álmadozás egészen megvakítja különben is „nyughatatlan, okosság nélküli elméjét.“ Gondolja, „mindenben árt késődelemség, de leginkább hadi dolgokban árt restség.“ A maxima helyes, maga Zrinyi is ezt vallja hadtudományi dolgozatiban : „Diu delibera, cito fac. A kit elszántál magadban, ne müllass vele ; kit ma végezhetez, ne hadd holnapra ; mert egy árviz, egy roszt idő egy kincsint akadály közibe dülhet a te tanácsodnak s mind elbontódik“ (Aphor. 9.). De Arszlán nem gondolta jól meg, s a kivitelben hebeburgya. „Senki előtt nem titkolja tanácsát“ (II. 4.), pedig megírta Zrinyi : „nagy dolog a titok és

szükséges a kápitánnak; e nélkül soha semmit véghez nem viszen emberül “(Aphor. 62.). Azután „dühösen összegyűjti hadát“ (II. 5); holott „semmi sincs oly ártalmas az hadviselőben, mint az harag . . .“ (Aphor. 42.). Ellenben Túri jó rendet, hogy Palotában s okos merészséggel üt a megszálló törökre, kiknél „istrázsát nem talál“ . . . (II. 10.) pedig: „végy példát az darvokról és az vad ludokról: nem teszik szárnyok alá fejeket, és nem alusznak, míg istrázsát ki nem állítanak.“ (Aphor. 4.). Kurt aga „bolond merészségből“ a vár felőli oldalon legszélről „vonyá sátorát“ (11.) noha tudhatta volna a török közmondást: „ha ellenséged olyan is mint a légy, úgy oltalmazd tüle magad, mint elefánttúl“ — és hogy: „hidd el magadat, ha szégyent akarsz vallani“ (Aphor. 19.); ezen kívül „vacsorára este sok huzamost ivék“ pedig hiszen: „a kirészeg, bűn is annak vitéz nevet adni (Aph. 14.).“ Arszlán esküdözik, hogy „Túrit megnyúztatja eleven“ (II. 18.). „Száguld az bástyához, az kapitányt szidja; esti denevérnek és lopónak hja“: pedig: „sohasem jó az ellenséget szitokkal illetni És egyébiránt is mi haszna a szitoknak, hanem hogy esmertesse az embert, kiből jön, hogy semmirekellő és nem elegendendő cselekedettel ártani ellenségének, hanem nyelvével akar“ (Próz. munk. 320 lap.). Látjuk, hogyan öltöztette Zrinyi hadviselőknak szóló tanácsait cselekvénynyé, egy oly episodban, mely alárendelt helyzeténél fogva megbirja e tanirányt, a nélkül, hogy a műre száraz didaxis kódét borítaná. Tasso vagy Virgil követésének itt semmi nyoma, ha csak annak nem veszszük a jellemvonást, miszerint „szégyenli az Túri, hogy vagyon küfalban sánczolva“ (II. 7.), — a hős kor ez általános bélyegét, hogy t. i. falak megöl, védelmi harcot viselni nem tartatott összeférőnek a vitézséggel, úgy hogy Livius is magasztalólag említi a városalapítóról, mikép az, „quamquam de tectis, moenibusque dimicare posset, tamen . . . copias eduxit.“ E szégyenre vonatkozik az Aeneis következő helye (IX. 44.).

Ergo, etsi conferre manum pudor i ra que monstat,
Objiciunt portas tamen

e szégyen üzi Argantét Jerusaleem királyához, hogy büszkén szemébe kiáltsa: „és meddig tartasz itt bennünket rabul, e falak között, alávaló és lassú ostrom alatt?“ (VI. 3).

E insino a quando ci terrai prigioni
Fra queste mura in vile assedio e lento ?

Még az oroszlány-hasonlat, melylyel Túri kirontása feldiszzitetik, juttatja eszünkbe Virgil ismeretes helyét (Aen. XII. 4):

Poenorum qualis in arvis
Saucius ille gravi venantum vulnere pectus,
Tum demum movet arma leo, gaudetque comantes
Executiens cervice toros, fixumque latronis
Inpavidus frangit telum et fremit ore cruento.

s a megölt alvókról használt kifejezés : „nem messzi álomból halálba ugrék“ . . . (II. 15.) emlékeztet Tasso mondatára, hogy „álomból a halálba rövid az átmenet“ — (Che dal sonno alla morte é un picciol varco. IX. 18.), s ezzel békét hagyhatunk Arszlán episdjának.

„Szulimán megindul Konstánczinápolyból. A szultán leirása-jelleme, hadkészületei“ (31—52).

Szentiván havának tizedik napján (történetileg május 1.) megindul Szulimán Konstánczinápolyból : „azzal a sok haddal vizeket száraztván, nagy hegyeket bontván, városokat rontván.“ E tömeges hadmozdulás előképe Tassónál az egyiptomi hadak roppant mennyisége lehetett, melyről írja Tasso, hogy ellepte a völgyeket, síkokat és hegyeket ; a hol elhaladt, pusztává tette a földet, kiszáraztá a folyókat és forrásokat ; m i v e l kevés a víz szomjuk eloltani, kevés nekik mind az, a mit Siria arat. (XIX. 121.). De a hyperbola Zrinyinél a mint rövidebb, ugy hatályosb is : „vizeket szárazst, nagy hegyeket bont, városokat ront“ — csupán a legerősb túlzást veszi át és nem magyarázza, mint Tasso ; inuen van, hogy bár hihetlenebbet mond, túlzása nagyobbserű képzetet költ, mint amazé. — A szultán paripáját műértőleg rajzolja (32—35.), itt már nem követ senkit. Mondja ugyan Tasso is a görög csapatokról : hogy „lovaik sziká-
rak, futásban gyakorlottak, fáradhatlanok, kevés étük“ (I. 50.).

Asciutti hanno i cavalli, ad corso usati,
Alla fatica invitti, al cibo parchi . . .

de mi ez költőnk rajzához képest :

Egy fekete szerecsen ló volt alatta,
 De képiró falra szebbet nem irhatna ;
 Nem vélnéd hogy éri földet száraz lába,
 Oly szépen egyeránt s halkkal változtatja.
 Véres nagy szemei ugyan kidültenek,
 Száraz fejecskején van helye üstöknek,
 Az orra likjain langos szellők mennek,
 Szája tajtékot ver, mint vizi istennek.
 Magasan költ nyakán fejét aláhajtja,
 Szálos rövid serényét szél hajtogatja.
 Széles melylyel elefántot hasonlítja,
 Körmmel, száraz innal szarvast meghaladja stb.

Nem kevésbbé sikerült a szultán méltóságos alakjának leírása. A nagy császár mereven ül nyergében. Fején vékony patyolat turbán, rajta két csoport kócsagtoll. Areza halvány, szakállá merő ősz. Szép arany h a z d i a függ válláról ; kaftánja is hasonló. Oldaláról kemény m i s z i n kard függ. Szörnyű méltósággal tekintget két felé s látszik, hogy nagy gondja lehet. Ez viszen nagy szüvében lán-got és fegyvert, ez keresztyén világnak veszedelmet. — Hasonlitsuk össze a leirással, melyet Tasso az egyiptomi szultánról ad. „Az büszkén ül magas trónján, hova száz ivot lépeső vezet, s nagy ezüst menny árnyékában, arannyal áttört bibort tapos lábaival és b a r b a r é k k e l d ű s királyi öltönyében látszik ragyogni. Ezer tekeretbe c s a v a r t fehér gyölc s szokatlan alakú diademát képez fürtein. Kezében tartja királyi pálcáját és ősz szakállá által tiszteleltre méltónak s szigorúnak tűnik fel ; szemeiből, melyeket a kor még nem bágyasztta el, hajdani merészsége s erélye szikrázik. Minden mozdulatában megtartá az évek s hatalom méltóságát. Apelles vagy Phidias talán ily alakban képezte Jupitert, — de az épen mennydörgő Jupitert“ — (XVII. 10. 11.). Hagyjuk ki a b a r b a r é k e t, a mi, általánosságban, ugy is semmi képzetet nem költ, hagyjuk ki a t u r b á n t, e közös fejdíszét minden mohamedánnak : mi sem jelzi ezen leírásban a keleti u r a l k o d ő t ; bármely méltóságos vén királyra illeni fog az. Ellenben Zrinyi mily szemléllhetően, mily tárgyismerettel rajzolja a keleti fejedelmet! — Hasonló tárgyismerettel, s oly friss változatos keleti színben, minőt hiába keresnénk akármelyik nyugoti elődénél, írja le a szultán hadi podgyászát. A hosszú nyakú tevék, öszvérek, biálok, ökörsekerek, elefántok, — a Szulimán előtt pénzt szóró

hősök... stb. mindez oly költőnek bizonyítja a „szigeti ostrom“ dalnokát, kinek nem csak finom érzéke s képzelete van a classicusok szépségeit elfogadni s újjátermelni, hanem nyílt szeme is, megfigyelni az élet tarka jelenéseit; s ez az, mi egy részét adja Virgil s Tasso mellett sem halványuló eredetiségének.

„Nándorfehérvárra érve, a szultán Petraf basát Gyula ellen küldi. E várat kapitánya, Kerecseni László, hitre feladván, az örséggel egytűt örök rabságra jut. (II. 52—58).

Ismét egy egy történeti episod, i n t ő i r á n y n y a l; ennyiben tehát hasonló az Arszlánéhoz, mely az ének elején áll; egyébként annak ellendarabja: Kerecseni gyáva megadása szemközt Túri György bajnoki magaviseletével. Az irányszó ebben ama százados jelige: „ne higgy a töröknek“ — melyet költőnk itt és prózai munkáiban nem győz eléggé magyarjai szívére kötni. Egyszerű historiai kitérés, költői alakítás nélkül, s érdeme az hogy — rövid.

„Szulimán Eger és Sziget ostroma közt haboz. Szigetben Zrinyi a parancsnok. Imája a feszület előtt. Az Idvezítő meghallgatja könyörgését, szó hallik a feszületről, mely tudtára adja dicső halálát. (II. 60—86).

A költő mindeddig szóval sem említé Szigetvárat, egyszer sem mondá ki hőse nevét. A föltételben (propositio) és a segélyhívásban beszél ugyan az utóbbiról, de nevét elhallgatja, mint el az Aeneásét Virgil, a Godofrédét Tasso. Azt lehetne kérdeni, nem hiba-e, hogy ily későn ismertet meg Zrinyi a főhőssel; nem hiba-e, hogy az első ének, — mely rendszerint expositio jellemével bír, — csupán az egyik harezoló felet mutatja be? Tasso például a Jerusalem első énekét, — melynek szerkezete nagyjában egyezik Zrinyiével, — nem zárja be, míg Aladint a szent város bitorlóját is színre nem hozza, pedig nem ez a főhős. Azonban könnyű a felelet. — A roppant török tábor nem indult csupán a kis Szigetvár ellen: ezélja Magyarország, a keresztyénség védfalát megdönteni: s a háború előjátéka, Palota és Gyula megtámadása által az ország két egymástól oly messze eső pontjain, érezteté is már a költő, mily óriási mérvet készül vala venni Szulimán hadjárata. Eddig tehát öntudatosan, művészi helyes tapintattal, kerülé Szigetnek pusztá említését is, hogy annál félelem-gerjesztőbb alakban tüntesse föl a vészt, melyet, habár önfeláldozással, megtörni, visszatartóztatni Sziget hős védőinek leend dicső feladata. Most a szultán habozása, Eger

vagy Sziget felé forduljon-e, tehát maga a történet folyama, vezeti a figyelmet ez utóbbi várra; először nyújtván alkalmat a szerzőnek, hogy főhősét bemutassa. Egyszerű, keresetlen, mégis oly megható e bemutatás. Megnevezi a költő „az nagy nevű Zrinyit“ elmondja, micsoda tisztet visel, s a hegedősök naiv modorában veti utána: „ez az, kiről szólni fog én historiám.“ Azután megemlíti a török elleni vitézségét, kinek már neve hallása visszazüé táborkat, melynek „utolsó romlásra elég volt mondani: „Zrinyi vagyron harcban.“ (A mit e helyen a Zrinyi név rettentő hatásáról mond, azt alább, (IV.) az ellen táborban kiütött éji zavar leírásával, cselekvénynyé öltözteti). De, mintha megsokallaná annak személyes dicsőítését, „mert vitéz egyedül mindenható isten“ (IV. 47.), nagy őséhez s önmagához egyaránt illő keresztyéni alázattal így zárja be:

Az isten úneki adott oly hatalmot,
Ellenség előtte mint főveny elomlott;
Jól ismerte isten, hogy hű szolgája volt,
Azért minden ügyében tőle áldatott (II. 63).

Ez ünnegető keresztyéni hangulat képezi a legillőbb átmenetet amaz ünnepélyes cselekvényre, midőn Sziget hőse térdén állva imádkozik a feszület előtt. A hely emlékeztet Bouillonra, kit Tasso hasonlóan, mint könyörgőt, hoz először színre, a nélkül, hogy a két ima-jeleuetben egyéb hasonlatosság volna, mint az a körülmény, hogy a főbajnok itt is, ott is imádkozva lép föl, és hogy valamin Godofréd: „porgea mattutini i preghi suoi a Dio, com' egli aveva per uso“ („nyújtja vala reggeli könyörgéseit istenhez, szokása szerint“ I. 15.). akképen:

Zrinyi egy hajnalban az mint volt szokása
Valamikor hajnalnak volt hasadása,
Az szent feszület előtt térdén áll vala . . .

Egyébiránt Tassónál nem halljuk az ima szavait, s az egész jelenet különböző.

A „Szigeti Ostrom“ költője hosszú, töredelmes imát ad hőse ajkára. Nincs ez fölpiperézve világi diszszel, s ha Zrinyi ez imában követi valamely elődjét, a királyi szent dalnok, az ó-szövetség hymuszainak ihletett énekese az. Midőn Sziget daliája teljes bi-

zodalommal fordul istenhez : „Te vagy énnékem győzhetetlen fegyverem, paizsom, küfalom, minden reménységem“ — (II. 65.), a zsoltárirót véljük hallani : „Az úr én kösziklám, és én váram, és én szabadítóm; én erős istenem, én erősségem; én öbenne bizom; én paizsom és az én szabadulásomnak szarva, én felmagasztaltatásom.“ (Zsolt. XVIII. 3). Midőn esedezik : „Hajtsd le füleidet az magas kék égből, Halld meg könyörgésemet kegyességedből“ (II. 66.), eszünkbe jut a főhász : „Hajtsd le, uram, a te füleidet, hallgass meg engemet; mert én nyomorúlt és szegény vagyok“ (Zs. LXXXVI. 1.). Ha töredelmes szívvel emlékszik az eredeti bűnre : „Nem-e én tetőled csináltattam földből? Nem nagy bünnel jöttem-e anyám méhéből?“ (II. 67.) a költőkirály önvádja zendül meg : „Ime én álnokságban fogantattam és az én anyám bűnben melegített engemet“ (Zs. LI. 7.). Ha büneiből kegyelem által megtisztulni ohajtván így esedezik : „Moss meg szent lelkeddel, mert rút moeskos vagyok“ (II. 70.). Dávid reménykedését halljuk : „Valóban, moss meg engemet az én álnokságimból, és az én bűnömből tisztíts ki engemet. Moss meg engemet izsóppal és megtisztulok; moss meg engemet és fehérebb leszek a hónál“ (Zs. LI. 4. 9.). Mikor ezt mondja : „Feledközzél meg vétkeinkről. Mert tégedet nem holt, hanem ki most is él, Dicsér, és nevedről tisztességet beszél“ (II. 71), vagy mikor így fohászodik : „Ne engedd... (a pogány töröknek) hogy az te szent nevedet ők megnevetnék, Mitőlünk, te hol vagy, kevélyen kérdeznék“ (II. 73); vagy midőn istent dicsőítve felkiált : Nem nekünk, uram, nem nekünk tisztességet, De szent nevednek adj örök becsületet“ (II. 75) : minden hívő lélekben a zsoltár viszhangzik : „Avagy beszél-e a koporsóban a te kegyelmességedet és a te igazságodat az halálban?“ (LXXXVIII. 12.). — „Nem a megholtak dicsérik az urat, sem a kik a föld alá mennek. Hanem mi áldjuk az urat, mostantól fogva mind örökké“ (CXV. 17. 18). „Miért mondanák a pogány népek : hol vagyon most az ő istenek?“ (Zs. CXV. 2, LXXIX. 10, XLII, 4). „Nem nekünk, uram, nem nekünk, hanem a te nevednek a dicsőséget a te irgalmasságodért, és a te igazságodért“ (CXV. 1.). Könnyű lett volna Zrinyinek az ima szövegét teljesen újból fogalmazni : de vajjon akkor nem hiányzott volna-e belőle azon mély vallásos ihlet, mely így általa ki van fejezve.

A hős imáját meghallgatja isten, és nyomban választ is ad a

feszületről. Egészen epikai vonás. Így hallják meg az Olympus istenei számtalanszor, és legott csudás módon teljesítik a herosok könyörgését. Így Ascaniusét Jupiter (Aen. IX. 630), Pallasét a Thyberis istene (X. 424.), utóbb Hercules (460); Iarbasét Jupiter (Aen. IV. 220) stb. Így Tassónál is a Raimondoét (VII. 79.), Bouillonét, midőn esőért könyörög (XIII. 72), meghallgatja isten, s azonnal csudás segélye nyilatkozik. — Ennyiben tehát Zrinyi az általános eposzi modorhoz tartja magát; de a csoda, melyet alkalmaz, hogy a kereszt háromszor felé hajolni látszik, s akkor a fölfeszített Jézus szózatát hallja, tudtomra sehol nem fordul elő, ha csak ez nem valami, előttem ismeretlen, legendai rész. A költői czél, mely e csodás jelenet által eléretik, a főhős végzetszerű bajnokká avatása. Az emberi nem megváltója kijelenti neki, hogy „mártiromságot fog pogánytól szenvedni“; egyszersmind föltárja előtte a jövőt. És ez lelki vigasztalással teljes. A győzelem, melyet ígér, kettős: földi és mennyei. Szulimánnak „hatalmát, erejét vesztí Szigetvára“, s így bajnoki önfeláldozása, legalább ez úttal — megmenti a hazát a fenyegető végromlástól; sőt a vezérnek azon jutalmazó elégtétele is meglesz, hogy „vitéz kezei miatt fog meghalni“ a magyar nemzet legdühöseb ellene, Szulimán. De meglesz az örök jutalom is, mert a hős lelke istenhez fog szállni, a vértanúk koszorújának elvételére. A mi még ezenkívül a halál gondolatját, világszerint, nyugasztalóvá teszi, az is meg van ígérve: hogy t. i. dicső híre állni fog utódaiban.

De az te fiad György támasztja nevedet
Felserkenti fénynyel tündöklő nevedet;
Mint phoenix hamuból költi nemzetségét:
Ugy okossággal ez megtartja híredet. (II. 86).

(Folytatjuk.)

ARANY JÁNOS.

LÁTOGATÁS
BELGIOJOSO HERCEGNŐNÉL,
PÁRISBAN.

Egy jó barátom, báró S.—y B. — szives volt a híres irónő, Belgiojoso hercegnőnél, bemutatni, ki az 1848-ki forradalom következtében három évet töltött keleten a pálma- és ciprusfák hazájában, s jelenleg a nyarat Párisban szokta tölteni. A hercegnő a Szajna bal oldalán, a jó távol eső Rue Mont-Parnasseban lakik, egy árnyékos kert közepében, hol a falusi csend és tiszta légjótéteményeit élvezi. Női munkával foglalkozva, s egy hosszú narghiltől dohányozva találám őt. Szives és szeretetreméltó volt a fogadás. „Vous euhantez le monde avec vos beaux récits, Madame la Princesse“ mondék. — „Pour passer le temps“ felele a hercegnő. — „Legszebb s legnemesb időtöltés, — mondék, — kellemesen mulattatva oktatni másokat.“

A hercegnő örömet hallá, mi nagy élvezettel olvasám szép cikkeit, melyekben oly gyönyörű nyelven s oly élethű festé a keleti életet kis Ázsiában és Szíriában, s hogy azok rám nézve annál nagyobb érdekléssel bírtak, mivel a hercegnő oly ritka ügyességgel felhasználta azon előnyt, melynél fogva nekie mint nőnek szabad volt bejutni a keletiek szentélyébe is s így a házi élet és női életkörü titkaira új világot deríteni. „Vous avez repandu un charme si attrayant sur l’Orient Madame la Princesse — mondék —

qu' on ne puisse resister au desir de voir cette nature riche et souriante, cette race belle et majesteuse, et de connoitre ces moeurs simples et touchans.“

„Aussi j' en garde de bien vifs et doux souvenirs,“ — felele a hercegnő.

Valóban nem lehet vonzóbb, kellemesb, jellemzőbb vonásokat adni a keletiek beléletéről, mint a milyeket a hercegnő nyújt. Az ember oda varázsolvá érzi magát azon sajátságos társaság, azon, az európaítól annyira különböző, családí élet közepébe, melyet a hercegnő leír. Csudás ecsettel festi ő arczképeit, az érdekes és méltóságteljes családfőket, a szép arcú kellemteljes aggastyánokat, az angorai derviseket; a puszták beduinjait; a szép és elevenképű s ékes testmozgású haramiákat, kik Salvator Roza ecsetjére méltók volnának; az ázsiai köznépet, az arab, szíriai és török nőket, kik közt több hasonlíthatlan szépségre talált, nem mulasztva soha el, azok sokszor izetlen, de sokszor — kivált a szíriai nőknél — a legfinomabb izlést tanusító, s e mellett gazdag öltözetők leírását, a legkisebb részletekig.

A hercegnő különösen dicséré a török köznépet, melyet még a rosz példa, a rosz erkölcsök és törvények el nem rontottak. Több mint három évig lakván közöttök, nálók az erkölesi élet sok szép elemeit találta. Jóság, szelidség, egyszerűség, a gyöngék iránti könyörületesség, őszinte kegyesség érzete, vak hit, a legbámulatosabb béketűrés, a legmeghatóbb lemondás a szerencsétlenségben, önmegtágadás, hódolás mindannak, a mi szép, igaz és becsületes, mély gyökeret vertek a török szívében s jellemének fővonásait teszik a természeti állapotban. De ezen nemes vonások azonnal bűnökké fajlunk, mihelyt valaki reájok institutiók által akar hatni, vagy mihelyt a felső osztályokkal érintkezésbe jönnek, kiknek rosz példáit majmolni s szolgálilag követni tanulják. A török mindenki iránt egyforma szelidséggel, gyöngédséggel s szívélýességgel viseltetik. Nem tölti ő soha boszúját, sem gyermekein, sem rabszolgáján. Nagy ritkaság nálók a veszekedés és civakodás, annyival inkább a verekedés. A török méltósága alatt valónak tartja méltatlanul bánni mással, s ha nem tud valakivel jómóddjával kibékülni, egy öreg és tiszteletben álló személy elébe terjeszti az ügyet, kinek ítélete oly elhatározó, mintha valamely törvényszék mondotta volna ki.

A herczegnő nem győzi eléggé magasztalni az ő vendégszereteket. A keresztyén erények közt egyedül ez az, melyet a muzulmánok szentnek tartanak, s melynek elhanyagolását magoknak soha meg nem bocsátanák. Az idegennek nyitva van minden ajtó, kivétel nélkül, sőt mi több, minden erszény, mit Európában hiában keresnénk. A vendég (muzafir) ugy tekintetik minden házban, mint isten küldöttje, s mindenütt szívesen fogadtatik, nem csak szóval, hanem tettel is, kit, hármít tenne, ha mindent megennék és meginnék is, a mit a házban talál, ha minden szőnyeget, vánkost és szőrderekaljt szétrombolna, minden edényt összetörne, minden lovat megrokkantana, legkisebb szemrehányással sem szabad illetni mindaddig, míg a muzafir szent czímét viseli. Ezt kívánják a törvény és a szokások. Fájdalom, hogy a török ezen szíveskedést szokszor tettetéssel párosítja, s a külszinnel megelégszik. A durva pór nép húszszoros kárpótlást kíván, s ha küszöbét elhagyta, mielőtt ezt megtette volna, kövel dobál feléd. A valóban őszinte és jó szív, mely a jót azért szereti, mivel azt szeretetreméltónak találja, igen ritka. Egyébiránt a herczegnő örömet hallá, hogy a vendégszeretet a magyarnak is, kivált a régi jobb időkben, jellemző tulajdona volt, s nyelvünkben fenmaradt a szívesenlátásnak ezen nyájas kifejezése : isten hozott !

„Herczegséged a keleti szokásokat is magáéivá tevéd,” mondám, a narghilra vonatkozólag. „Oh nem,” felele ő, ezt csak orvosaim tanácsából teszem, kik a dohányozást ajánlják idegrohamaim lecsillapítására ; s most, ugymond, nagy zavarban vagyok, mivel itt ezen dohányfajt nem kaphatom, eddigi irkálásaim daczára is mindeddig nem kaphattam olyat keletről.“ Tudakozám, miféle dohány lehet az ? A mint a herczegnő leírá, a mi ugynevezett kapadohányunk képe állott előttem. — Oh ez, mondék, nálunk sok van, de igen erős levén, csak a köznép használja azt. — Igen, ugymond, de az nálam saját készítésen megy keresztül, s így vizen átbocsátva nem rossz, kóstolja ön, s megtörülvén a szívékát, kezembe adá. Én azonban, ki a szájfüstölésnek barátja nem vagyok, illetékes bíró nem leheték, de annyit bizvást mondhaték, hogy az nem kellemetlen.

Különösen érdekesek a herczegnő közlései a családi életre nézve Törökországban. A török paraszt házassága sokban hasonlít a keresztyénéhez, s mintául szolgálhatna az európaiaknak. A há-

zassági hűséget a töröknek sem vallás, sem a polgári törvény, sem a szokás vagy erkölcsök, sem a közvélemény nem parancsolja, de ő természete szelidségénél fogva sajnálná házastársát megszomoritani. A törvény a nőt ura szeszélyeinek minden védelem nélkül adja át; de a török szívének jósága, gyöngédsége s természete nemességénél fogva, a nőnek csaknem korlátlan szabadságot enged; nem boszantja őt készakarva és tudva nem ellenkezik vele, s iránta való szeretetből mindennek alá veti magát.

A nő ezen égbajlatok alatt, többféle okoknál fogva, hamar megvénil s elhervad, de a férfiak csaknem örök ifjúsággal bírnak. Nem ritkaság itt 80—90 éves, szép arcú aggastyánokat látni, kik egyesek mint az erdő fenyőfái, hosszú, sűrű ezüst szakállal, eleven és vidám szemekkel, apró gyermekeikkel enyelegve. Az angorai több mint százéves muftinak, kit a hercegnő meglátogatott 1852-ben, több fiatal felesége s apró gyermekei valának. De a férfi azért nem veti meg elnyomorodott, elesünyült, beteges feleségét, hanem hűn ápolja őt. A hercegnőhöz egykor egy szép öreg török vivé, számárhátra ültetve, vak és szélhűdt feleségét gyógyítás végett, s a legnagyobb gonddal ápolá őt; párnák közé tevé le, mint gyöngéd anyja kis gyermekét. A hercegnő kijelentvén, hogy rajta segíteni nem képes, a török megrántá rubája szélét, jelekkel kérve őt, ne tudassa azt valahogy szerencsétlen nejével. A hercegnő kérdésére : hogyan van, hogy nem vesz magának erősebb s egészségesebb nőt, kitől gyermekei volnának, így felele : Ah azzal csak bűt okoznék ezen szegény teremtésnek, kit negyven év óta szeretek, s így nem lehetnék mással boldog, még ha gyermekei volnának is.

A hercegnőhöz mindenfelől fódúltak útja alatt a betegek, kik itt különben csak a tudatlan dervisektől szoktak tanácsot kérni. „Vous étez devenu un grand médecin en Orient, Madame la Princesse“, mondék. „Vous vous moquez Monsieur et pourtant mes petits remèdes et mes bons conseils m'ont valu une réputation aussi bien établie en Orient, que celle de Mr. Andral l'est à Paris“ felele mosolyogva a hercegnő.

A török egyébiránt nem csak embertársai iránt mutat szelid és gyöngéd érzelmet, hanem házi állataival is rendkívüli szelidséggel bánik. A török — vagy arab, világért meg nem ütné lovát, hanem szép, hizelgő szavakkal igyekszik makranczoskodó lovában a kötelesség érzetét fölébreszteni, s ha ez nem sikerül, megnyugszik

rajta : Allah kerim ! Midőn egykor a herczegnő s kísérete egy patakon átlábolt, szép arab lovának kedve kerekedett, hosszába leheveredni a vízbe. A herczegnő egy fenyítő csapással üdvözlé a kéjtelgő állatot. A muzulmán kíséret tetemesen megbotránykozék. Óh ne üsd őt, kiáltának mindenfelől. Mi kár ! Oly jó ő s oly szép ! Mindnyája hozzá ment, ölelgeték és simogaták azt, hogy elfelejtessék vele a rajta történt sérelmet. A bivaly nem dolgozik a töröknél, csak mig neki tetszik. A juhász szeliden ápolja juhait, s hiven örökdik felettök. Érdekes dolog hallani, miként társalog a török, állataival. Minden állattal saját nyelven beszél, melyet az ember nem, de a melyet az állat jól ért. Szántóvető, vadász, öszvérhajtó, juhász, sajátságos hangejtésekkel közlekednek az állatokkal. Az állat felel a maga módja szerint, teszi, mit tennie kell. Az arab lóhoz képest, a herczegnő szerint, az európai néma. Amaz a legkülönfélébb árnyéklatú nyelvvel bír, melyen érzelmeit s a természet benyomásait sajátságos hangokon nyilvánítja. Az arab lovak, ezen nemes és szép, hősies és szelid s e mellett igen okos állatok, nem csak szeretett urok iránt vannak gyöngéd ragaszkodással, hanem — a mi felette különös, — némi barátságos vonzalmat képesek nyilvánítani más lovak iránt, melyekkel vagy rokonok, vagy ugyanazon földről valók.

Mit mondana a török, ha látná, miként verik a mi durva és szivtelen szekeresaink agyba-fübe, túlterhelt szekérbe fogott szegény lovaikat ; ha látná, miként azok nagy része a kiméletlen ostoresapások alatt szemei világát elveszté, s végre roskadékony csontvázzá alakult.

Különös figyelmet érdemlő dolog, hogy Ázsiában az állatok általában véve sokkal tökéletesb kifejlésűek, mint Európában. Majd minden tartományban bizonyos fajok legtökéletesb típusait lehet itt feltalálni. Az angorai keeske a legszebb állatok egyike. Nincs tartomány a világon, mely oly szép gyapjút tudna felmutatni, mint Angora, (a régi Ancyra). A legfinomabb selyemfűrtök, melyek legtöbbször fehér, de néha vereslő vagy szürke s néha fekete színűek, ragyogó habzatokban csüngenek le az állat oldaláról. Egy más feltűnő szépségű állat Angorában a macska, melynek teste sűrű pehelylyel van fedve, mely hasonló a hattyúéhoz. Ezen macskák igen nagyok, melyek keces mozgásaik, könnyű ugrásaik, sebes szaladások s azon bátorságnál fogva, hogy a legnagyobb

szelindekkel is szembe szállni mernek, meglepő hatással vannak az idegen utazóra. Feltűnő körülmény az, hogy néhány mérföldnyire Angorától a kecske ismét csúf alakú, s a kandúr közönséges alakjában tűnik fel. Nem kevésbé sajátosságos állatok honolnak Cappadocia roppant pusztáin, a turkomanok hazájában. A turkoman juhok felette kecseljes állatok; nyakok hosszú, orrok karesú, s hosszú füleik az orral párhuzamban mennek, mint hajfürtök a leány arcán. Legfőbb vonás ezen állatoknál a kövérséggel tölt vastag fark, mely az állatot a menésben tetemesen gátolja. Szépek ezenkívül a turkomanok agarai, lecsüggő fodros füleikkel; lovaik az arab lovaknál erősebbek s nagyobbak *). Ezen sajátságok tagadhatlanul nagy érdekléssel bírnak a természetvizsgálóra nézve.

Ezen sajátságok érdekét felette növeli, hogy Ázsiának ezen tartományában még az állatok is szelidebb s nemesebb jellemmel bírnak. Az itteni erdők telvék ordító sakálokkal, de a melyek csak a friss vaját és tejet rabolják el a sátrakból. A hegyekben párducok és leopárdok tanyáznak, de nincs rá példa, hogy ezek az utazót vagy vadászt megtámadták volna. A vadkanok csak a kerteteket és riskásás földeket pusztítják el. És így úgy látszik, hogy az éghajlatnak nem csak a test alakjára és kifejlésére, hanem még az erkölcsi tulajdonokra is nagy és kimagyarázhatlan befolyása van. A török előtt földolog a friss víz és a jó levegő, s azt hiszi ő, hogy az élet ezen legfontosabb fentartói, csak az ő lakföldének tulajdonai. Innen teljesen meg van győződve a felől, hogy a föld, melyen ő lakik, legszebb a világon. A hercegnőtől igen gyakran tudakozák, midőn Párisról s Londonról volt szó, ha jó-e ott a lég s friss-e a víz?

A török nem részesül semmi növelésben; vallás- és erkölestannála ismeretlen szavak; és mégis oly nemes, oly egyszerű az ő lelki valója! Ki azt hinné, azok után, mit mi rólok tudunk, hogy a török jellem alapja baromiség, felette esalatkoznék. A török bármi korú legyen, s bármelyik osztályához tartozzék is a társaságnak, oly sok gyöngédséget és udvariságot, oly szelid bánásmódot tanúsít, milyet a nyugotiak csak hosszú tanulmányozások, fáradságos törekvések, s csaknem örökös erőlködések által képesek sajátjokká

*) Az ismeretes madarak közül feltűnő szépségüek a hosszú farkú, érczékék hátú s narancsszín mellű fecskék, melyek ott oly melodiát és rhythmust fejtenek ki dalaikban, mint a mi fülemüléink.

tenni. A török soha egy szót ki nem mond, vagy semmi olyat nem tesz, mi által magát egy nő sértve érezhetné, s ha nevével úgy bántik körülbelül, mint észhiányos lénnyel, azon csudálkozni nem lehet, mintán a nő semmit nem tesz, mi által állapotját kedvezőbb fokra emelhetné. A dolog fősarka azonban abban fekszik, hogy ha a török, institutióinál fogva, semmi növelésben sem részesül, még kevésb módja és alkalmja van a háremekbe zárt szerencsétlen nőnek ön kimivelésére.

A török jellem sajátos vonásai minden esetre nagy mértékben megérdemlik a psycholog s természetvizsgáló teljes figyelmét. A különféle tartományok sajátosságainak, az éghajlatnak, viznek légnak, s a különféle eledeleknek befolyása az élő lények physikai s erkölcsi valójára, a természet legititokteljes működéseinek egyike, minek megfejtése az emberi ész korlátait túlhaladja.

Egyébiránt mind az, a mi itt a törökről elmondott, csak a természeti állapotban található fel. A herczegnő tapasztalatai szerint az egyszerű és nemes jellem azonnal háttérbe vonúl, a mint a középrendűekhez s magasb osztályokhoz közelgünk, hol azonnal feltűnik a bűn, mely mindig kifejtettebb, uralkodóbb, s végre az erő és gög, az önzés és ököljog teljes öntudatában korlátlaná, egyeduralkodóvá válik. Itt láthatni a felsőbb osztályoknál gyakorlatban levő, s a középosztályok által szolgálai módra utánzótt, muzulman családi szerkezet szerencsétlen befolyását s hatalmát. Itt láthatni a török asszonyok szomorú sorsát. A világon nincsenek tán lealacsonyítottabb teremtmények a középosztálybeli török nőknél. És ezt már arcvonásaik is elárulják, melyek az ostobaság, durva érzékiség, képmutatás és durvaság jeleit hordozzák. Szépségről nálok alig lehet szó, mivel arcaikat, ajkaikat, szemöldrüket, szemhéjjuk széleit, vastag festékmázzal fenik be, minden izlés és mérték nélkül. Öltözetök nevetséges szabású, s hajukat sötét narancsszínre festett kecskeszőrrel helyettesítik. Ők nem gondolnak gyermekeikkel, mivel az anyai kötelesség érzetét nem ismerik. Természetesen, hogy ott viszont gyermeki kegyeletről sem lehet semmi szó. A férfi gyönyörködik az őt környező romlottságban; nem gondol feleségének lelki vagy testi szenvedéseivel; ő nem szeret senkit, nem gondol semmivel, ha ebédje készen van a szokott időben. Napjait a legmélyebb tudatlanságban s a legteljes közönbőségben tölti el. Nem tudja ő, hogy vannak tartományok, hol a művészségek s tu-

dományok az emberi életet kellemessé teszik s a legnemesb élvezeteket nyújtják. Reá nézve legnagyobb javak az életben az érzéki gyönyörök s a háborítatlan csend és nyugalom, melyet haecies és mákony, dohány és égettbor által nevelni s meghoszabbítani törekszik. Mindaz, mi esendjét zavarja, előtte gyűlöletes. A társalgás gyönyöreire előtte ismeretlenek, ő csak azért beszél, hogy rendeljen vagy parancsoljon, aztán hallgat s hallgat körülte mindenki. A családfő ezélja az levén, mennél több gyermek apjává lenni, a természetlen nő, ha még oly szép volna is, eltávolittatik s más által helyettesittetik. Nincs keleten semmi, a mit úgy megvessenek, kigúnyoljanak, elhagyjanak, mint a természetlen asszony. A herezegnő Mustuk-Bey, djaourdhagdai herezeg háremében egy oly szép nőt látott, a ki túlhaladott minden szépséget, melyeket valaha életében látott. A herezegnő letett annak leírásáról, mivel ugymond lehetetlen volna a természet ezen gyönyörű remekművét s a kellem és félénkség ezen elragadó vegyületét úgy írni le, hogy magának valami eszmét képezhessen, a ki színről színre nem szemlélheté. Midőn a herezegnő a hárem ura előtt ezen nő csudás szépségét dicsérére ; ez vállvonítva s homlokát redőkbe szedve, fölemelt karját testéhez csapá s így szólt : nincsenek gyermekei ! S ezzel el vala a nő ítélve.

Mindemellett azonban a török, gyermekeivel mit sem gondol s legtöbb esetben nem tudja azok számát, sem azt, a tartomány melyik részében léteznek, ha egyszer szárnyukra keltek. A tíz tizenkétéves leányokat férjhez adja s nem hall többé róluk. A fiúk tizennégyéves korukig laknak apjuk házában, akkor tőle egy ajánló levelet kapnak egy vagy más barátjához, vagy jó ismeréséhez, ki őket elhelyezni tartozik. Az apa többé velük nem gondol s ha történetesen meglátogatja őt egyik vagy másik : néhány napig szívesen látja, de egyébiránt úgy tekinti őket, mint idegeneket. Helyettök más gyermekek jönnek világra, kikre ugyanezen sors vár. Ki győzne — mondá a herezegnőnek a cserkesz mufti, egy szép aggastyán, ki J ákob vagy Ábrahám festőjének méltán szolgálhatott volna mintaképül s kinek kilenczvenéves létére is több felesége volt, kik közt a legidősebb harminczéves s minden korú gyermekei, hathónapostól fogva hatvanévesig — annyi sok gyermekekkel bajlakodni, azokat tartani és fölnevelni, kivált a ki oly sokáig él, mint ő ?

Ha a török keblében az apai szeretet hiányzik, ugyanezt lehet mondani a házastársi szeretetről is. Ő a nőt csak úgy tekinti, mint mulékony gyönyöreinek eszközét. Nem ismeri a belső örömeiket, a hű szerelmet, a nemes feláldozást, a másokat boldogító erényeket; az örömet és gyönyöröket csak magának igyekszik megszerzeni, mások örömeivel mit sem gondol. Ha valamelyik feleségei közül elveszti ifjúi friseségét, vagy bármely okból neki nem tetszik: azonnal teljesen el van feledve. Ha a bazárban egy neki tetsző rabnőt lát: megveszi, haza viszi s favorite-jának kiáltja ki, nem gondolván azzal, hogy az talán ostoba, nagyevő, vagy tolvaj. Neki csak pillanatnyi gyönyör kell.

Ki azt gondolná egyébiránt, hogy a török hárem a szépség és szerelem lakhelye, — hogy itt a fényűzés, pompa, művészet és gyönyör minden esudája feltaláltatik: igen csalatkoznék. A hercegnő megbotránykozva látta, midőn először hárembe lépett, a fekete repedezett falakat, a famennyezetet, melynek hasadékaival porral s pókhálóval telvék; a zsírfoltos és rongyos pamlagokat, a szétszakadozott ajtófüggönyöket s a mindenütt feltűnő piszkot. De nem kevésbé ütközött meg a hercegnő a hárem lakóinak tekintetén. A tükör ezen földön nagy ritkaság lévén, a nők csak úgy taláalomra öltözködnek, a pamutkendők, melyeket fejök körül csavarnak, sok gyémántos és drágaköves tüvel vannak megtűzögetve. Hajjokkal mit sem gondolnak, mivel fésűjük csak a nagy dámáknak van, kik a fővárosban laktak. E mellett arcukat több színű festékekkel mázolják be, melyek elrendezésében egymás kölcsönös tanácsát követik, miben sokszor a versenytársnők gonosz szándéka által tévűtra vezettetnek. Így ajkaikat veresre, orrukat, homlokukat s állukat pirosra, szemek környékét s orruk alját kékre, az üresen maradt helyeket fehérre festik, szemöldeiket pedig festékekkel mindkét oldalon egész a halántékokig meghosszabbítják, mivel azt hiszik, hogy azok annál szebbek, minél nagyobb ívet képeznek.

Igy minden női arc egy mesterségesen kifestett alak, melyet a nők azon hiedelemben, hogy a víz szépségöknek árt, sohasem mosnak, valamint kezeiket s lábaikat sem, melyeket narancsszínre festenek. Vegyük ide a hemzsegő gyermeksereget, a sok szolgálot, kivált a négernöket, kiknek mindnyája egyenlő jogokat élvez s nevezetesen a bútorokat egyenlően használja: s lehet képzelni az itt uralkodó, undorító piszkot, lármát és rendetlenséget.

Ehhez járul még, hogy Ázsiában az ablaküveg csak curiositás tárgya s innen a legtöbb ablak csak olajos papírral van be ragasztva, ennek hiányában pedig igen sokszor semmi ablak sincs s világ és levegő csak a kéményen jön be, mi clegendő a dohányzásra, ivásra és a csintalan gyermekek korbácsolására, mik egyedüli foglalkozásuk a halandó hűriknek a hű muzulmánok ezen örömforrásainak a földön.

Ha így ezen valóban szerencsétlen teremtmények ily nyomorúlt lakokban, elzárva a többi világtól, friss levegőt sohasem élvezve s a világosság jótévő sugáritól csaknem megfosztva, semmi testgyakorlatban nem részesülve, órákig guggolva tüzhely mellett, sokszor füstgomolyok közt töltik el életpályájukat: lehet-e csudálkozni, ha az ifjúság bájaitól hamar megfosztva elhervadnak s elvénülnek?

Ha még e mellett meggondoljuk, hogy a török nők semmi nevelésben sem részesülve, a műveltség gyönyöreit távolról sem ismerve, csak urok mulékony gyönyöreinek kielégítésére szolgálnak: képzeltjük azon alacsony fokot, melyen a középrendűek háremeiben lakó nők állnak Törökországban.

A gazdag nemes török családja nem nyújtja ugyan az erkölcs-telenség és ocsmányság azon jeleit, melyek a középrendű vagy falusi nemes háremének sajátjai; de belsejébe tekintve, a valóság itt is visszataszító. A konstánczinápolyi úrhölgyek, miután a városban s bazároknak kényök-kedvök szerint sétálhatnak, s miután náluk a kötelességnek semmi jelentése nincs: dominókhöz hasonló ferradjaikba burkozva s arcaikat befátyolozva, minden veszély nélkül élvezhetik a szabadságot, melyet nekik a szokások megengednek. Egyedüli foglalkozásuk egyébiránt a pipereasztal. Öltönyeik, pantalonai s écharpe-jaik a lyoni gyárak termékei. Minden reggel új-új öltöny környezi természetüket; fejük gyémántokkal rakva, nyaklánczokkal, fülbevalókkal, karpereczekkel, gyűrűkkel, kapesos mellénykéekkel ékesítve: töltik el napjaikat semmit-semcsinálásban. Legfőbb feladata a szép női világnak, a hárem ura iránti legmélyebb tisztelet s félelemmel párosult hódolat. Ha ez belép, legmélyebb hallgatás uralkodik. Egyik nő saruit húzza le, másik papucsait húzza fel, egyik hálóköntösét adja rá, másik pipát, kávét vagy édességeket hoz. Szólani csak neki van joga s ha egyik vagy másik nőhöz szól, az elpirúl, lesüti szemeit, mosolyog

lassú hangon felel, mintha félne, hogy a csalódás megszűnik s az édes álmom elrepül. Azonban a mint az úr távozik : a szelíd arcok a szenvedélyek kitörései által eltorzúlnak s a mellőzöttek éles hangokkal boszúlják meg magukat azon, kit a szultán kegyével kitüntet.

A török háremek legnagyobb kincsei a georgiai és cirkassiai nők, melyek a közvélemény szerint a női szépség prototypusai. A hercegnő érdekes képét nyújtja azoknak. Nagy, erős, szép termet, feltűnő arczszín, fekete, ragyogó hajzat, magas és teljes homlok, sasorr, nagy és igen kinyílt fekete szemek, melyek a jó korszakbeli görög képszobrok mintája szerint alakúlvák, gyöngy-fogazat, gömbölyded áll, tökéletes arczkörrajz a georgiai szépségek jellemző vonásai, melyek csudálatot képesek gerjeszteni, de a melyek hidegen hagyják a szemlélőt. A georgiai nők arczvonásai mozdulatlanok. Egy márványszobor áll előtted. Hiában keresed az arczon az érzelmek és indulatok játékát. Szülessen vagy meghaljon gyermeke, imádja őt ura vagy gyűlölje ; diadalmaskodjék rajta versenytársa s ő száműzessék : mindez nem képes a georgiai nő arczvonásaiban legkisebb változást is előidézni.

A cirkassiai nők Németország szőke s érzelgő leányaira emlékeztetik a hercegnőt, de csak külsőleg. A cirkassiai nők többnyire szőkék, arczszínök kedves friseséggel bir, szemeik kékek vagy szürkék s vonásaik finomak és kellemesek, de szabálytalanok. A georgiai nő eszetlen és büszke, a cirkassiai hamis és ravasz. Ez képes urát elárulni, amaz unalommal ölni meg őt.

A hercegnő szerint a szépség legtökéleteseb typusainak, a legcsábítóbb hatású nőknek hazája Szíria. Szép és sűgár, de teljes gömbölydedségű termet ; finom, gyöngéd és szabályos arczvonások, rendkívüli elevenséggel ragyogó nagy fekete szemek, mindig bájteljesen mosolygó ajkak, arczszín, melyet Tizian csudálva látott volna s végre a legizlésteljesb öltözet tüntetik ki a sziriai nőt.

De a hercegnő nem csak az emberek festésében működik szerencsés ecsettel. Tájképei elragadók. Szemeink előtt fekszenek a fris, zöld színben zajongó erdők, a kűszó növények sűrű lombjai által képezett lugasok, az erdők homályából kiszűkő s a gazdag rétek és virányok közt mormoló patakok, az arany tisztaságú azűrban bájos őszhangzásban terjengő hegylánczolatok, a roppant sziklakkal szegélyezett hegymélységek, az angol parkokra emlé-

keztető gyönyörű facsoportozatok, melyeknek ágai közt ezer meg ezer madár hangoztatja dalait s nagyobb erővel mint a mérsékelt éghajlatok alatt; a babér- és rózsaligetek s gyönyörű kertek; az eleven színű s széles szirmú virágok, melyek a légkört balzsamos illattal töltik el; a régi, nagyszerű és pompás épületek maradványai; a sziriai tenger gyönyörű partjai a nap sugárözönében ragyogó kövekkel s gyönyörű csigákkal fedve; a szent források s az egész isteni természet, melyen csendes derűtség ömlik el.

Talán a természet ezen gazdagságában rejlik egyrészt annak oka, hogy a muzulman a festői szépségű tájak iránt különös hajlammal látszik viseltetni.

Falui mindig szép fák árnyékában, hegyek oldalaiban, vagy völgyek mélyében, zöld pázsitok közepében, vagy tiszta csermelyek partjaira építvék. Különös — mondék a hercegnőnek, — hogy a magyar, bár ázsiai származású s a legszebb kaukázai népfajok egyike, a természet szépségei iránt legtöbbször mégis oly közömbös, hogy az utas gyakran nagy darab földön alig lát egy árnyékos fát, mely alatt a rekkenő hőség, vagy az idő viszontagságai ellen menhelyet találjon; többnyire kerítetlen lakhelyei, falui és kertjei aránylag kevés fát mutathatnak fel; temetőiben pedig rendszerint nincs egy fa sem, mely elhúnyt kedveseinek sírja felett lengjen, úgy hogy a magyar „puszta“ szó teljesen megfelel jelentésének. A hercegnő hajlandó ezt a vándor élet következésének tulajdonítani, de meggyőződésem szerint annak okát a psychikai élet mélyében kell keresni, azon belézés sajátságában, mely öntudatlanul vezérli az embert az életmód azon ezerféle sajátságaira, melyeket a föld különböző népeinél sőt még az állatok sok neménél is oly meglepő különféleségben találunk. Az emberi lakok s életmódok sajátságai, mind megannyi jellemző nyilvánításai a népfajok velük született lelki tulajdonainak.

A hercegnő különös érdeklődéssel szól jerusalemi útjáról 1851-ben. Az út a régi judaeai királyságon keresztül, Nazarethtől Jerusalemig sok kellemetlenséggel van összekötve. Miveletlen, száraz lapályok, mellfárasztó s égető lég, mely szenvedhetlen szomjat idéz elő, idomitalan sziklás hegyek, kiszáradt folyammedrek, ropogó homokbuczkák, melyeket csak itt-ott szakasztanak félbe fel-frisítő s enyhítő oázisok, friss forrásaikkal s illatos vadvirágaikkal, végre az itt lakó vad és erkölestelen nép félette kedvetlenül hatnak

az utazóra. Csak Naplouse, a rég iSamaria, olaj- és függefa-erdeivel, hol a híres Jákob kútja van, vidítja fel a epedő utazót, ki még innen egy napi járó földre van Jerusalemtől.

Midőn a herczegnő egy magaslatról először pillantá mig Jerusálem pártázatos falait, egy halmon terülve el, melyen túl egy kék vonal a láthatáron a galileai tengert jelölé: a magasztos tekintet keblét összeszorítá s szemci könyekkel tölték el, mintha egy régibb hazát talált volna fel, mint melyből száműzetett.

Jerusálemben s környékein egy hónapot töltött a herczegnő. A szent város nagyszerű s lélekelelő scénáinak s történeti nevezetességű épületeinek s emlékeinek megszemlélése után a város közel és távol környékeit látogató meg. A városban nagy érdekléssel látta többek közt a királyok sírjait s Ezsaiás grottáit. Ez utolsók mindinkább meggyőzték a herczegnőt a felől, hogy a törökök és arabok mindenütt a legfestőibb szépségű s legkényelmesebb helyeket tudják fölhasználni lakházaik építésére. Fris árnyékú fáknak s a legjobb forrásviznek nem szabad hiányzani.

A várostól kissé távolabb, Judaea legkopárabb vidékeinek egyikén keresztül, fekszik Bethléem, fehér kövekből épült gyönyörű falu, egy meredek hegy oldalában. Itt vannak Salamon kertjei. Ezen gyönyörű nyughely, pompás árnyainak ihletése által, keletkezett az éneke, mint sokan hinni szeretik. Az illatos virágok gazdagabb szőnyege soha sem bájolta el a herczegnő szemeit, sem füleibe nem hangzottak kedvesebb dalai a madaraknak, mint ezen tündéri vidéken. Az angol különösségnek s ernyedetlen vallásos buzgalomnak egy nevezetes példája tünt itt fel a herczegnőnek. Egy angol missionárius gyarmat egész nyárra kibérlette Salamon kerjeit, azon czélból, hogy megmutassa az araboknak, de különösen a zsidóknak, a bibliai társaságok s a patent ekék üdvös hatását. A herczegnő a gondolatot költőinek s szeretetreméltónak találja, de nem hiszi s méltán, hogy a civilisatio jótéteményeit Salamon kertjei által Palaestinában meg lehetne kedveltetni. Minden olynemű vállalat megtörik a muzulmanok legyőzhetlen renyhességén.

Még távolabb kirándulás a szent városból Jordán vize és a Holttenger. Az úton Hebron kiszáradt medrével találkozott a herczegnő, két magas hegy között. A meder óriási kövekkel volt betemetve. Más napon közelegtek a Jordán völgyéhez. Egy fekete vízabrosz terült el előttük a távolban s ez a Holttenger volt, mely alatt

Sodoma romjai fekszenek, s mely a föld legalacsonyabb pontjainak egyike. Számos óriási sziklalépcsőzeten le juttotak azon ponthoz, hel a Jordán a Holttengerbe ömlik. A legmegragadóbb látmányok egyikét nyújtotta ez a hercegnőnek, melyeket útjában csudálva látott. A Jordán nagy robajjal ömlesztí kissé zavaros, de mély és bő vizeit előre. Partjait roppant, egymásra halmozott fák szegélyzik. Az utazók bementek ezen erdőbe. De csak nehezen tudtak átverekedni a sűrű facsoportozatokon s mászó növényeken, melyek közt szárnyas rovarok myriásai búgtak. Soha sem fogja — mondá a hercegnő — elfeledni az elragadtatás és pihenés azon kedves óráit, melyeket a szent folyam partjain töltött. A Jordán nem csak nagy historiai folyam, hanem csudálatos víz is, mely mint egy varázs által átalakítja maga körül a természetet.

Visszatérve más utat követtek. Ezen egy romokba dült arab építészeti torony vonta magára a hercegnő figyelmét, egy gyönyörű liget közepében. Ezen torony Jericho városának szélén van, mely most nem egyéb, mint idomtalan kunyhók csoportozata, azon várerősség helyén, mely József trombitái által romokba döntetett. Egy órai pihenés itt a gyümölcsfák alatt, gyönyörű frís rétek közepében, melyeket Anglia legszebb parkjai irigyelhetnének a Jordán lapályától, igen kellemetes volt.

Honnan van, hogy ily nagyszerű s pompás természet keblében, mely költői lelkesedésre ragadja a lelket, az emberiség a legnagyobb vonásaiban jelenik meg? Ha a török nép kitűnő természeti erényeit, azon szelidséget, gyöngédséget, azon kegyteljes érzésmódot (*grâce de sentiment*, a mint hgnő mondja), melyek őt jellemzik s melyeket a hercegnő eléggé dicsérni nem győz, ha általában a muzulmanok keblében rejlő erkölcsi élet elemeit tekintetbe vesszük, minden erkölcsi ros forrását a muzulman törvényekben találják s kétséget nem szenved, hogy a ki azon jó hajlamoknak más nemesb, emberibb irányt adna, az ozmanlik újjászületésének szerzője lehetne.

A muzulman törvényhozó népe kebléből minden haladás és kifejlés csiráit kioltani igyekezett. Koránsem akart ő valami új és jobb alapon fekvő társaságot hozni létre; annál kevésbé vezérelte őt azon magasztos eszme, mintha a bálványimádók milliói közt az egy isten imadását akarta volna megalapítani. Ő magát, mint egy önálló istenség profétáját akarta a népnek bemutatni s mint ilyen,

határtalan hatalmat gyakorolni nagy czéljainak kivételére. Ő csak egy nagy és erős, harezias népet akart teremteni, mely neki vakon engedelmeskedjék, mely minden nyomort és szenvedést tűrni tudjon, melylyel ő nagy, katonai terveit végrehajthassa, szóval: ő katonai theocratiát akart alapítani. Hogy ezt végrehajthassa s így hatalmát rendíthetlen alapra építvén, nagyszerű terveit mennél sikeresebbenvalósíthassa, az idegen civilisatio minden legkisebb befolyását el akarta távolítani hiveitől. Innen minden más nép vad megvetését, lenézését, sőt üldözését parancsolá. Csak az ozmanlik valódi emberek, így szólt, isten által választott nép, az igazság megismerésére; ők egyedül tiszták; minden más nép, bármely csinos öltönyben járjon s bármely pompás házakban lakják is, tisztátalan. És hogy ne legyen semmi, mi a törököt honn tartóztassa, vagy haza vonja, hogy ne legyen semmi, mihez ő ragaszkodjék, törvényei által a nőt, ésigy a családi életet, erkölcsileg megsemmisítette. A nőnek a török institutiókban semmi helye. Ő itt nem a házi örömek főforrása, nem a társadalmi erkölcsök szelidítésének főmestere, — hanem a bűn és kicsapongások eszközüvé van lealacsonyítva. Mahomet a nőt még a paradicsomból is kizárta s megtagadta tőlük a halhatlan lelket. Róla a korában semmi szó.

Mi az embert még a házi örömeken kívül a társadalmi élethez csatolhatná s keblében nemesb érzelmeket költhetne föl, az a tudomány és művészet, az anyagi jólét és kényelem. Mahomet mindezt népe környezetéből száműzte, mivel azok, az ő durva és nyers fogalmainál fogva egy harezias és foglaló nép kötelességeivel össze nem férhetnek. Innen minden tudományt és művészetet kárhóztatott; a festészetet és szobrászatot a rossz szellem találmanynak keresztelte; a zenét és költészetet, mint gyermekjátékokat, lenézte. Innen azon mély tudatlanság, melyben a törökök élnek, mind arra nézve, mit mi európaiak a civilisatio főforrásainak tekintünk.

A gazdagság szeretetét Mahomet az emberiség legrosszabb hajlamának nyilvánítá s utódainak politikája ezen hajlamot eleitől fogva könyörületlenül ostromlá. Alig van huszonöt éve, hogy Ázsiában szabad gazdagnak lenni. Abdul-Medsid trónra léptéig nem volt szabad se az örmény kereskedők, se a török pasának házain üvegtáblás ablakoknak lenni, nehogy a hatalom féltékenysége fölébredjen s így vagyon és életveszélynek legyen kitéve.

Igy a pénznek — mely Törökországban nagyobb mennyiségben található egyes személyeknél, mint bárhol másutt, melynek legjobb oldala az, hogy a nép anyagi és erkölcsi életét javítások által emelje, — föld alá kellett elrejtéznie.

Megtiltotta Mahomet a bort is, melynek lelkesítő s eszme-
ébresztő erejétől félt, valamint az asztal gyönyöreit is, melyek gondolatsúrlódásokat s hosszas időpazarlásokat idézhetnének elő, ellenben megengedte a mákonyt, mely bódult részegséget s a hasist, mely az eszelősséggel határos extasist s borzasztó idegrohamokat idéz elő, mert ezek csak az idegeket bódítani s eltompítani, de ébresztetni s lelkesíteni nem képesek.

Azonban csaknem korlátlan szabadságot engedett ő hiveinek tetteikben s mindennemű élvezetet a táborban; halál után pedig kimerithetlen gyönyörök lakhelyét ígéré nekik, a paradicsomot, hol őket halhatlan hűrik végetlen örömekben részesítik. S mind-
ezért három dolgot kívánt tőlük: engedelmeskedni, harcolni és meghalni. Az islamismus ekként rettenthetlen katonákat nevelt, de a polgári életben egészen hátramaradt.

Csak így lön lehetségessé, hogy a török és arab hadseregek győzelmesen járták be Görögországot, keleti Európát, Afrikát, Spanyolországot, déli Franciaországot és Olaszországot, hogy zászlóikat felütötték Dávid és Konstantin városának bástyáin, s hogy végre, midőn Európa a keresztes háborúban ezen vad népek ellen táborba szállt, csak több század alatti véres háborúk után hajthatá végre szándokát, s még akkor is csaknem egész kelet a muzulman theocratia alatt maradt.

Mahomet igen éles eszű ember volt. Mély ismereteket szerzett ő magának az emberi ész gyarlóságáról s nagy korlátoltságairól; ismerte különösen az ázsiai népek lelki valóját. Az ázsiai népek-nél az érzetek merevensége s az előítéletekhez ragaszkodás túlbalad minden képzelmet. Makaesül ragaszkodnak ők bizonyos érzelmekhez s hiedelmekhez, a nélkül, hogy magoknak azokról számot adni képesek volnának. S ezen szellemi mozdulatlanságot s a babonás hiedelmek iránti fogékonyságot csudás sikerrel használta fel a kórán szerzője. Hogyan lehetett volna különben lehetséges, hogy ő annyi milliókból álló népet elcsábítani, annyi sok elmét meghódítani s hódító terveinek közöseivé alakítani képes legyen? Mahomet törvényhozása, mint a hercegnő is mondja, túl-

halad minden más törvényhozást, melyek az ázsiai népeket öelötte kormányozták s jelenleg is kormányozzák.

A herczegnő szerint a török föld újjászületése csak azáltal lenne lehető, ha anyagi erővel láttatnék el, mely által természeti gazdagságát kifejleszhetné a földmivélés előmozdítása s érceinek mivélése által, miután ezen föld a gazdagság minden szükséges elemével bir. Ez volna — ugymond — civilizált népek feladata Törökország irányában. De — folytatá tovább — ez nem elég. Magok az ozmanok igyekezzenek vallásukat reformálni, ugy, mint a keresztyén vallásban is voltak reformátorok a tizenhatodik században. Miért ne támadhatnának böles férfiak az ozmanlik közt is, kik a nép szemeit keletről nyugotra függesztenék, kik a kórán elveit s parancsait módosítsák, miután tagadhatatlan, hogy többé az újkor szellemével az addigi theocratiai kormányforma meg nem állhat s a haladás szükségessége mindinkább kiviláglik, miután végre azon czél, melyért Mahomet ézen rendszert teremtette, a többi népek érdekeivel s a civilizatióval meg nem egyezik. •

Hogy Törökország maga legyen újjászületésének teremtője: azt annyival inkább lehetne kívánni, mivel a 30-dik marcziusi tractatus egészen magára a nemzetre bizta azt, miután nem tartatott tanácsosnak a török birodalom felosztása három vagy négy független státusra, a különböző nemzetiségek száma szerint. Azonban ez, azok véleményével, kik a török népet s annak institutióit tanulmányozták, egészen ellenkezik. Azt hiszik ugyanis ezek, hogy az csak új vér infusiója vagyis gyarmatosítás által történhetik meg. A török több mint hétszáz év alatt egyetlen lépést sem tett a civilisatióban s vallása is, mely nem annyira vallás, mint polgári szerkezet, mely mindennapi élete különböző eseményeivel össze van szöve, minden haladást ellenez, mivel őt nemcsak a társaságos közlekedéstől s más meggyőződésüektől elzárja, hanem azt tanítja, hogy azokat, mint alsóbbrendü lényeket, lenézze. Részemről meg vagyok győződve, hogy míg a kórán lesz a török nép vallásának, erkölceinek s tetteinek irányadója, mindaddig sem az anyagi erő emelése, sem a gyarmatosítás, nem fognának mítsem tenni a török nép újjászületésére. Nincs hasztalanabb remény, mint azt várni, hogy néhány eszes és fölvilágosodott török a népfanatizmus árját képes legyen feltartóztatni. A kórán tanai oly mély gyökeret vertek a török babonás hiedelmekkel át meg át szótt lelkében,

annyira megegyeznek az ő egész valójával, hogy azoknak megrendítése és átalakítása csak akkor volna lehető, ha a töröknek egész lelki valóját meg lehetne változtatni. Az emberi lélek mélyében honoló mozdulatlanlanság; a mások általi vezettetésre s apathiára való hajlam különösen az ázsiai népeknél oly nagy, hogy az átalakulást csak egy nagy physikai és szellemi forradalom tehetné lehetségessé. És így még századok fognak lefolyni — és a török mindig török marad!

Ezen nagy érdekű dolgok voltak a herczegnőveli társalgásom tárgyai. Azon két óra, melyet társaságában eltöltenem szabad volt, mint két pillanat repült el. A herczegnő látva, mennyire érdekelnék a keleti népek s maga is igen örömet beszélvén azokról: szives volt reminiscentiámat föleleveníteni, hibás nézeteimet megigazítani s számos érdekes adattal gazdagítani kelettrőli ismereteimet.

A herczegnő olasz származású, de a legelegansabb francia nyelvé tökéletes birtokában van. Előadása igen kellemes és érdekes. Sovány és halvány arczán a jóság vonzó sugárai ömlenek el. Minden szava mivelt és magas lelket tolmácsol s nyájas leereszkedése a francia finom társalgási szellem hódító zamatját viseli magán.

A herczegnőnek van egy igen szeretetreméltó nagy leánya is, de a kit csak a császári operaház páholyában láthaték s kivel csak az opera után válthaték néhány szót, midőn G . . . grófnő, ki társaságában volt, sziveskedett nekie bemutatni. Az ifjú herczegnő anyjának hű követője volt keleti útjában s Jerusalemben járult legelőször az úr asztalához, egy fiatal német leánynyal, ki a protestantismustól elpártolván, ott kereszteltetett újra meg.

A herczegnő ezen kétszeri keresztelést épen nem helyeselte, s azt a két felekezet közti gyűlölet és rosztatárthatatlanság eredményének tulajdonította.

A herczegnő szerencsés volt 1856-ban visszanyerni a forradalom következtében elvesztett terjedelmes jószágait Mailand mellett s az arra következő telet már ott szándékozott eltölteni.

A herczegnő nyájasan felszólított többszöri látogatására.

„Venez me voir souvent Monsieur — mondá — j'en serais toujours charmée.“ Fájdalom, hogy sok végeznivalóim s az idő rövidsége nem engedék, hogy ezen kegyteljes felhívást felhasznál-

hassam. Bátor valék egyébiránt felkérni a hercegnőt, lenne szives néhány sorral gazdagítani emlékkönyvemet, mit ő legnagyobb szivességgel teljesített s később hozzám küldeni méltóztatott. Álljanak itt az érdekes irat utolsó sorai : „que lui dirais-je, qui vaille la peine d'être lu de lui? que je conserve de sa trop courte visite, le plus agréable souvenir et que je voudrai de tout mon coeur le lui dire dans mon desert de Locate, ou je vais m'ensevelir.“
Christine Trivulce de Belgiojoso.

ALMASI BALOGH PÁL.

ERDÉLY
IRODALOMTÖRTÉNETE,
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
TÖRTÉNETI IRODALMÁRA.

(Hetedik fejezet. Vége. *)

A történeti irodalomban, a XVIII-dik század második felében, megjelent becsesebb munkák sorát Bod Péter egyik tünnepelt munkája nyitja meg, a: „Magyar Áthenás“ (1766.). E férfiú gazdag tárgyismerettel fogott a munkához. „Közel eltöltének — úgymond bevezetésében — húsz esztendő s többek is a míg véghez mehetett.“ S valóban bámulnunk kell szorgalmát, a mit e téren kifejtett. Mert minden sora hirdeti, hogy az irodalom minden ágát jól ismerte, hogy gazdag gyűjteményekét tanult által, s az életrajzokat többnyire magokból az eredeti forrásokból — a könyvekből s előszavakból állítá össze. Vallás dolgában mindenütt elfogulatlan: de hogy e részben is oly türelmes és oly igazságos, mint kortársai közül kevesen, már az is méltánylatot érdemel.

*) Lásd a III. köt. 140. l.; a IV. köt. 3., s a 190. és 398 ll.; az V-dik köt. 32. l. VI-dik köt. 3 és 288 ll.

Mert nem felekezetestés, hanem tiszta ügyszeretet vezette tollát. „Azóta is — mondja — hogy a török Európába behatalmazott, sok ízben Erdélyt s Magyarországot olyanná tette, mint a kiséprett házat, úgy hogy felejtették az oskolát és muzsák szállásokat.“ S valóban igaza van. A viharos századok az irodalmi kincseknek egész tömegét separték el, melyeknek emléke is alig maradt fen. Majd más körülmények hatottak, hogy a megmaradtakat is feledés fátyla borítsa. Mert hisz tudósok voltak, de csak ezelőtt két száz esztendővel is kik voltak tudománynyal ékeskedők, nem tudjuk, hacsak iminnen-amonnan valami írásokból elő nem fordulnak, magokkal együtt emlékezeteket eltemette a veszedelmes idő.

Czélul tüzte hát ki, hogy kiket a veszedelmes idő el nem temetett, összegyűjtse s megmentse emléköket. Így készíté e munkát, hosszas tanulás eredményét. Minden írónak előrebocsátá életrajzát, s végre lajstromba szedve felsorolá munkáit. Mindnyáját pedig szótáralakban, betűrendben következteté egymás után, hogy annál inkább közhasználatúvá tegye. Hogy a munkák czimeit nem mindenütt sorolja fel pontosan, azt sajnálhatjuk s annyival inkább, mert kimutatható, hogy azok legnagyobb része forgott kezén. Egy más latin gyűjteménye „M a g y a r T y m b a u l e s“ meghalt magyar hősök, írók és kitünő asszonyok sírirtait tartá fen, összegyűjtve köfelírások után és más hagyományokból: különösen az életrajzok kronológiájához mellözhetlen munka (1760—1766.). Ugyanő ujra kiadta a T ó t f a l u s i K i s M i k l ó s életrajzát versbe szedve Pápai Páriz által, s általa beceses jegyzetekkel és bevezetéssel ellátva.

Bod után ugyan, de az Athenas felhasználása nélkül készítette H a n e r György Jeremiás e téreni munkáit. E férfiú — fia az egyháztörténet-írónak, a külföldi egyetemekről 1730. haza térvén eleinte tanítóskodott, majd pappá, s végre superintendenssé lett. Munkái legbeceseb részét az irodalomtörténetiek teszik. Több apró előkészületei maradtak e téren kéziratban, melyek inkább csak jegyzeteket tartalmaznak. Első nagyobb műve 1774-ben jelent meg latin „A d v e r s a r i a k“ a magyar- és erdélyországi írókról a XII-ik századból a XVI-ik végéig. Ennek folytatása a XVII-ik század írói csak 1798-ban jelenhetett meg. Harmadik része a XVIII-ik század írói befejezetlen maradt. Ő az írókat s azok-

nak munkáit kronologiai rendben sorozza elő, Bodnál soványabb életrajzokkal, de egyszersmind számos és sokhelyt becses jegyzetekkel látva el, úgy hogy ezek a munkának felét teszik. Nevelni annak értékét azon körülmény is, hogy ő nemcsak a hazai írókat, hanem azon külföldieket is, kik valamely e két hazát érdeklő tárgyról dolgoztak, fölvette gyűjteményében, s hogy néhol a könyvekről részletes ismertetéseket közöl. Azonban ő nem az összes írókat, hanem csak a hazai ismerettel és történetekkel foglalkozókat karolta fel. A könyvezimek felsorolásában kevesbbé pontos, s azokat gyakran az életrajzba fűzi.

Kortársa B e n k ő J ó z s e f Transsylvániájának becses részét teszi az (II. k. 20. fej.), melyben Erdély tudósai vannak felsorolva. Ő a XVI-ik századon kezdi, s egész azon évig, melyben munkáját sajtó alá adta (1778.), közli életrajzi följegyzéseit szádokra osztva, a különböző vallásfelekezetek szerint, s lexicon-alakban. A czimek még nála is sokhelyt nem pontosak, s azoknak felemlítésén s életrajzi egyes adatok közlésén túl nem terjed. Azonban eleget tett e körben, ha meggondoljuk, hogy a Bod s ezeken kívül a Zwittinger és Rotarides munkáit nem csak helyre igazítja helyenként, hanem gyakran újabb adatokkal szaporítja és folytatja. Egy más kisebb munkája: T u d ó s í t á s a z E r d é l y h i s t o r i á j a í r ó i n a k m a g y a r u y e l v e n t a l á l h a t ó k é z í r á s a i r ó l (megjelent Hon és Külföld s Új Magyar Muzeum 1853. I. k.) terjedelmes jelentés a történetírók czélba vett kiadásáról, mely azonban érdekes erdélyi irodalomtörténeti adatokat tartalmaz. Ezenkívül Bod Athenásához jegyzeteket s pótlékokat készített, de ez kéziratban maradt.

A legteljesebb és pontosabb, de fájdalom, csak egyoldalú gyűjteményt e téren S e i v e r t n e k köszönhetjük. Egyoldalúnak mondhatjuk, mert német „Tudósításai az erdélyi írók és azoknak munkáiról“ (Pozson, 1785. kiadta Windisch) csak a százszókat foglalja magában. Hozzáfogott ő ennek kiegészítéséhez s az erdélyi magyar írokhoz is, de ennek alig fele jelenhetett meg (az I betűig a Quartalschiffben). Nem készült-e el végig? vagy csak kiadatlan maradt — nem tudom, de hogy így is a téren, melyen működött, kortársainál s elődjéinél teljesebb gyűjteményt tett közkincsé: kétségtelen. Ez az erdélyi történetirodalom körül magát többképen érdemesített férfiú született Szebenben 1735-ben. Gyermekkorá viszontagságteljes volt, kétszer lett csaknem halál áldozatává: miut

3 éves gyermeket már eszméletlenül húzták ki egy viztartóból, s 7 éves korában egy font löpor elsütése még nagyobb veszélynek tette ki. A gymnasiumi tanulmányokat szülővárosában elvégezvén, külföldre készült. Ekkor kormányrendeleteknél fogva mindenkinek, ki külföldre kívánczolt egyetemekre, próbatétet kelle letennie, s azután magát terítvénynyel kötelezni, hogy ellenséges állodalom intézetébe nem megy. Mindkettőt teljesítvén, Helmstetbe vándorolt (1754.), honnan három év múlva újlag életveszélyek közt térhetett hazájába, hol eleinte a szászok szokása szerint tanítóságot viselt, s csak azután léphetett papi pályára.

Még Gothában léte alatt kiadott egy pár apró munkát — Erdélyi apróságok, szabad gondolatok a kisértetekről — s hazatérve, sokoldalú irodalmi munkásságot fejté ki. A Windisch Magazinjének rendes munkatársa volt, s itt közlött erdélyi leveleiben becses történeti és irodalmi czikkek olvashatók. Ezen kívül (1779.) kiadta a Lebel Thalmusát jegyzetekkel, s Köleséry Aurariáját. De e körü munkásságának becsesb részét az erdélyi tudósokról irt értesítvényei teszik, mely a magyar és német tudósok szerint két külön kötetre volt számítva.

Tagadhatlan az is, hogy a mit a magyar tudósokról irt, teljesebb elődjei munkálatainál. Nem csak néhány, ezek előtt lap-pangó forrást ismert, hanem azokat használni is jelesül tudta. Azonban itt mégis se nem oly teljes, se nem oly hibátlan, hogy életrajzait amazokéi felett határozottan előnnyel bírónak nyilváníthatnók. Jobban ismerte a német forrásokat, s ezért határtalanul becsesebb a német tudósokról irt munkája. Egy terjedelmes kötetben annyira teljes és kidolgozott gyűjteményt hozott napfényre, hogy ezzel az olvasót méltán meglepi. Munkálatát az első íróktól kezdve koráig folytatja, az életrajzoknál a legtöbb kézirati és nyomtatott munkák adatait felhasználva, azokat szótár-alakban s betűrendben következtetve egymás után. A munkák czimei felhasználása körül lelkiismeretes pontosságot tanusít. A kéziratokat s ritkább és érdekesebb könyveket olykor ismerteti is, sőt nem egyszer becses jegyzetekkel kíséri. Néhol egy-két bíráló szót is mond: s e részben sem részrehajlónak sem felületesnek nem tapasztaltam.

Az irodalomtörténeti életrajzok, mint a fenebbiek mutatják, számos és alapos mivelőre akadtak. Nem így a történeti szemé-

lyek életrajzai; mely téren csak kevés jelentéktelenebb próbák tétettek, magokban becsesek ugyan, de koránsem elegendők, hogy egy történetirodalmi ágat képviseljenek. Csak Batthyáni Ignácznak kéziratban maradt latin Ferdinánd és Zápolyáját említhetjük mint önálló kísérletet a többi munkálatok pedig leginkább fejedelmek vagy más főhivatalnoknak nem különálló, hanem gyűjteményes életrajzaira vonatkoznak. Munkássága [nagy részét épen e téren fejt ki Seivert már említett munkáin kívül (az erdélyi írók és kath. püspökök), kidolgozván a szász nemzet ispánjait (megjelent a Windisch Magazinjében), Szebeniváros polgármestereit, s a szebeni káptalan papjait (ez utóbbiak külön lenyomatban s a Quartalschriftben is kijöttek). Ugyanazon szorgalom és lelkiismeretesség az adatok összeállításában, ugyanazon könnyű és világos írmodor, mely többi munkáit is jellemzi s melyekért olykori elfogultságát szívesen elnézhetjük.

Tüzetes geneologiai munka e korból egy maradt, báró Mikola Lászlótól latin nyelven: „Erdélyi család-leszármazás történetek.“ E nem nagy terjedelmű dolgozatot szerzője, mint előszavában mondja, hosszas, hároméves fáradságos munkával még 1723-ban bevégezé, de az csak 1731-ben jelenhetett meg Csáky Zsigmond költségén. 58 lapon 39 család történetét tárgyalja: gondolhatni, mily keveset szentelt egynek. Történeti adatai nem mindenütt biztosak, s hogy hol és mennyiben használta a diplomákat, maga sem igen emlegeti. Azonban sok és ismeretlen dolgot is közül nem egy helytt, s különösen a mondák fentartása körül érdekesíté magát leginkább. A geneológiára e munkánál nem szegényebb, sőt gyakran tüzetesb kútforrást találunk elszórva a megjelent könyvek előszavaiban, természetesen azon családról, melynek ajánlva van.

E században csak ily módon jelenhetett meg többnyire némi becses munka. Ezeknek nagy, s az érdekesb része többnyire monográphiákat tartalmazott. Az egyetemes történet tüzetes tárgyalására sokan nem hitték elérkezettnek az időt, kik vagy a kezdőknél levő egyes adatokból állítottak össze becses munkákat, vagy valamely részletet dolgoztak fel. Így találunk monographiákat, melyek egyes iskolák történeteit tárgyalák. Huszti György Frankfurtban kidolgozá latin nyelven: „a három erdélyi nevezetes reformált gymnasium (enyedi, kolozsvári, vásárhelyi) eredete,

növekedése s jelen állása“, s ugyanott 1731-ben ki is adta. Schmeitzeltől a jeni egyetem történetét mint nem ide tartozót nem említve, kivüle még kidolgozta az enyedi iskola történeteit odavaló professor S z i g e t h i G y u l a István is, de ez csak kéziratban maradt. A katolikusoknál némely iskoláik történeteit tárgyzó jegyzőkönyveken kívül tüzetesen dolgozott D a r ó c z y György jesuita s nyugalmazott professor, ki 1736-ban kiadta latin nyelven: „a Jézus társasága kolozsvári egyetemi tanodája eredete s előhaladását.“ Egy kis rövid bevezetés után munkáját 1579-en kezdi, s tüzetesen csak Báthory Gábor haláláig folytatja. Azontúl egypár szóval vet oda egykét adatot. De e munkából nem csak azon intézetnek történeteit tanuljuk ismerni, hanem magoknak a szerzeteknek viszontagságaira vonatkozó adatokat is nagy számmal találunk benne, úgy hogy méltán lihetjük, hogy adatait magának a társulatnak irományaiból meríté.

Egyetemes vagy egyes helyirati s ennek körébe vágó ismeretéseket is szép számmal mutathatunk fel. Graffius János Jenában egy vitatkozást védelmezett Erdélyről, mely Altdorfban (1700.) meg is jelent. De e munka gyarló, s kapkod a divatos névszarmaztatási ferdeségeken. L a k o t o s István 1702-ben kiadta latin nyelven a székely föld geographiáját. 1710-ben B i r ó Sámuel tanácsnok úr az Approbáták és Compiláták kivonatán kívül egy rövid munkát írt „Erdélyországának státusáról, lakosiról és lakóhelyeiről“ (kézir. a mármaros ref. lyceum birtokában. L. Uj Magyar Muzeum 1853. I. 569.). 1731. sajtó alá adta K u n i c s F e r e n c z „Dacia Siculicáját.“ Továbbá S o t e r György jelesb munkái ide vágó dolgozatok. C i b i n i u m j a Szebennek terjedelmes de befejezetlen leírása. Transsilvaniája Erdélynek természetrajzi leírása, melyben népei eredetéről és szokásairól is értekezik, hasonlólag befejezetlen. T r a n s s i l v a n i a c e l e b r i s e a nemzetek, családok, egyének és a helyek régibb és újabb nevezetességeit tárgyalja. Ehhez Felner jegyzeteket készített. Mindezek kéziratban maradtak, valamint Schmeitzel Erdélynek polgári, politikai s geographiai nevezetességeiről írt munkája is. Hihetőleg bevégzetlen maradt egy a szászok grófja T e u s c h Endrétől megkezdett hasonló tartalmú irat is. Ez időben F a s c h i n g F e r e n c z Ó Dácia folytatásául kiadta Új D á c i á j á t (1743.) s épen mint amazt, latin nyelven. E munka első része bevezetést

tartalmaz, míg a második kilencz nevezetesb város leírását adja, s amannál egyes tévedései mellett is helyesebb és alaposabb. De mint egyes város terjedelmes ismertetése nagy fontossággal bir Kolozsvár város leírása, latinul eszközölve egy hivatalos városi küldöttség által, melynek tagjai P á t e r Pál, P a t a k i István, G y e r g y a i Pál senatorok s F ü z é r i György jegyző voltak. E munkát 1734. jun. 23-án tette nyilvánossá a tanács, s adta meg neki a hivatalos szint, melyet följegyzései alapossága és pontosságáért meg is érdemelt. Az iskolai s egyházi életet, a város viszontagságait, nevezetességeit — mindenütt az illető köfeliratokkal — tüzetesen tárgyalja. Szászrégenről történeti jegyzeteket S c h ü l l e r György odaváló pap, s Torda városának historiáját, eredetét s közigazgatását C s i p k é s E l e k hagyták hátra kéziratban. F i l s t i s c h János brassai iskolaigazgató (1723. óta) Erdélyről német nyelven terjedelmesb „geogr. és historiai jegyzeteket“ készített. Ugyane nyelven F e l m e r M á r t o n általánosan az oláhok s különösen az erdélyi oláhok történeteit írta le; továbbá hermányi pap T e u s c h J ó z s e f a bárczasági leomlott várakat (1750.) s magát a Bárcza ságot (1759.) tárgyalta. D o b a i I s t v á n Tisztesség oszlopa czím alatt 1739-ben kiadta Hunyad megyei leírását, befoglalván városait, néhány faluját s nevezetesb embereit. A székeiy föld leírását Bod Péter kéziratban hagyta hátra. Erdélynek nyomtatott földiratát, mely e tudományt tüzetesen tárgyalná, Lebrecht próbálta meg 1789-ben német nyelven kiadott Erdély geographiájában: melyben ő egy iskolai könyv rövidségével, de koránsem elegendő alapossággal tárgyalta azt.

Mind e működések e téren messze mögötte maradnak a B e n k ő Józsefének. Született e férfiú Bardoczon (1740), hol atyja ref. lelkész volt. Tanulását Udvarhelyt s Nagyenyeden folytatta. Innen előregedett atyja mellé ment praedicátornak Közéapjára. Történettudományi tanulmányok mellett kiváló gonddal a természettant üzte, három kértet rendezett, söt skumpiajáért I. Ferencz királytól 20 aranyat nyomó éremmel jutalmaztaték (1797.). Majd egyházvidéki jegyzővé s később esperessé lett. Ezalatt a harlemi akademia is tagjává választá. De nyugodalma nemsokára megzavartaték. Azon ajánlatot ugyanis, mit Mária Terézia tétetett neki, hogy a kolozsvári kir. lyceumban foglaljon el tanári állomást, visszautasítá, de nem tehete hasonlót a főconsistorium kinevezé-

sével, mely őt azon czélból, hogy gazdag ismereteivel minél szélesebb körben használjon, udvarhelyi professorrá elválasztá.

S ez volt szerenésétlensége. A helyet, hol annyi évet töltött, mit kedve szerint rendezett, s mi eddig paradicsoma volt; a népet mely örömezt hallgatta s oly büszke volt rá; barátait, kik e környékben valának elszórva: mind ezt elhagyni fájtn neki. Szomorú érzet lepte el, hogy ott nem maradhat meg állandóan, s hogy csendes nyugodalma semmivé lesz. De hasztalan volt minden kísérlete, a végzést megváltoztatni; mennie kellett, hogy sorsa beteljesedjék.

Tanítványai szeretetét teljes mértékben birta ugyan, de a főgondnok báró Dániel István halálával éppen e miatt megkezdtek üldöztetése. Az apró bosszantások elkedvetleníték, s ő hivatalát hanyagúl kezdé folytatni. Irigyei ezen kapva kaptak, s feljelenték a főconsistoriumnak, mely kétévi hivataloskodása után (1790.) két száz frttal nyugalmazá. Könnyült kebellet sietett haza, s ujjolag szenvedélyének az irodalomnak és fűvészetnek szentelé magát. Innen Köpeczre hívták meg papnak: hol hat évet töltött el. Ez idő alatt folytonosan gyengült. A hányatások alatt, melyeken keresztülment, boritalra adta magát, s ez annyira szenvedélyévé vált, hogy már mértéket sem tudott tartani. E miatt folytonosan gyengült, midőn egy segédpap tartásának megajánlott költségeit megvonák tőle, s ő fizetés nélkül maradt, Köpeczet is elhagyá, még egyszer és utoljára visszatért Ajtára.

Hivatalon kívül csekély nyugdíjjal ellátva, minden jövedelemforrás nélküli már, az idő és gyengeség által elaggultan vonszolá az élet terheit. Elfásúltan s a szükségétől kényszerítve tilalmas úton nem egy törvénytelen esketést vitt véghez. Midőn a zsinat e miatt való megintése sem használt volna, büntető keresetet indított ellene s négyévi várfogságra itélé Miklósvárszéke. Ügye felebbvitel útján a királyi tábla elébe került. E percz volt még az egyetlen, mire életében emelkedettebb érzéssel gondolhatott. Az ügyvédek már vetekedtek, hogy ki védhesse, s midőn a várfogság elengedésével pénzbírságban maraszták, a királyi tábla fiai közt kerekedett verseny, hogy azt helyette ki fizesse le. Ily körülmények közt a közügyigazgató elengedé a büntetést.

Nejétől a sors 1805-ben megfosztván, élete még szomorúbbá lett. A szegénységénél, melylyel küzdött, nyommasztóbb volt, hogy

gyermekait nem találta halálatosaknak. Csak egyik fia, József, képezett némileg kivételt, s midőn olykoron a kellő gyöngédség ebben is megfogyatkozott, philosophiai nyugalommal mondá: „bűnös vagyok! megérdemlem, hogy az Isten gyermekeimben látogat!“ De tétlenséggel ekkor sem tudá idejét tölteni, olvasott s gyűjtötte a növényeket, túrt, és a főuraknak többször megújított ajánlatait, hogy udvarokban vonja meg magát, visszaautasítá. Csak egyben kedvezett a sors neki: beteg soha sem volt, s a halál is véletlenül lepte meg (1814. dec. 28.). Az élettől fájdalom nélkül vált el.

Már tanuló korában szenvedélye volt a történelem tanulmányozása, s midőn az iskolában nyilvános árverésen Hermányi József kézirati hagyatékát megvette, s abban buvárkodni kezdett, ¹⁾ fogamzott meg benne azon eszme, hogy hazája történeti, polgári, politikai és tudományos állását leírja, hogy elkészítse Transsylvániáját. S azóta csüggedetlen erővel munkált azon. Hivatalba lépven, a hazában mindenfelé utazásokat tett, a közlevéltárakból a czéljára tartozó okleveleket lemásoltatá, s maga is közel 400 ívet másolt. Ezenkívül ez érdekében terjedelmes levelezést folytatott, melyet utóbb szorultabb napjaiban 15 kötetben összegyűjtve eladott a nagyenyedi könyvtárnak. S végre midőn elegendő anyagja vott, hozzáfogott a munkához. S azt el is készíté öt terjedelmes kötetben. Ezek közül a két első, az egyetemes, 1778-ban Bécsben (s újabban 1834-ben Kolozsvárt) világot látott. Leírja itt általánosan Erdély physica geographiáját; a természet három országát, s azután áttér a politikai ismertetésre, mely Erdély történeteit röviden, de helyes összeállítással adja, a vezérek korától idejéig. Ezután az egyesült és tolerált nemzetekre, a nemesek s nemnemesek állapotára tér. A második kötet megkezdődik a politikai, törvénykezési, kamarai s egyházi közigazgatással. Majd tárgyalja a különböző bevett és túrt vallások történeteit, a tudományos állapotokat, az iskolák történeteit, s végre az erdélyi tudósokat és írókat a XVI-ik századon kezdve. A harmadik kötet — egy maga oly terjedelmes, mint a két utóbbi — a

¹⁾ Ebből kezdtek irigyei azt terjesztetni, hogy a Transsylvániát nem Benkő, hanem Hermányi írta: s az előbbi ennek munkáját copizálta. Oly neveltséges állítás, a mit czáfolni is fülösleges.

magyarok, a negyedik a székelyek, s az ötödik a szászok földének részletes leírását közli: még pedig megyék vagy székek s vidékek szerint. Egy bevezetésben mindenütt az általános statisztikai s geographiai leírásokat adja, azután áttér az egyes helyekre, még pedig mindenikre külön-külön, a legkisebb falut sem mellőzve önkényes hallgatással. S a mi a munkának becsét különösen emeli, az, hogy a historiát régiségtani jegyzetekkel közbeszúrja. E három utóbbi kötet kiadatlan maradt.

Valóban óriási munka! Csak a természeti tudományokban, történelemben, közjogban és statisztikában teljesen jártas fő létesíthető; s így is az évek hosszú sora alatt lankadatlan buzgalom kívántatott hozzá. A történeti kútfőknek csaknem mindnyája kéziratban volt a többi czélba vett részleteknél is, sokhelyt kevés, sokhelyt semmi előmunkálat; minő fáradság ily körülmények közt a gyűjteményt teljessé egészíteni. De az eszme keresztül lön víve, s ki Erdélyt bármi tekintetben kutatása tárgyává teszi, az nagy mértékben méltánylandja Benkő ékes latinsággal írt Transsylvaniaiáját.

E században, midőn már a honismertetés ily szép lendületet nyert, találkoztak, kik a szomszéd államokat tették kutatásaik tárgyává, jól tudva, mily becses segédeszközöket nyújtanak ez úton az azokkal volt történeti összeköttetés földterítésére. Így gondoskodott róla Köleséry, midőn Schendoval Károlyfelhervárt találkozott, hogy e férfiú Oláhország leírását saját szemlélete után közölje (megj. Velenczében 1724. s utóbb az Auráriának Seivert általi kiadásához mellékelve). Továbbá ugyancsak Oláhország leírását fentarták Soter és Bod Péter, Filstisch János brassai rector egy nyilvános beszédben (megj. Jena 1743.) értekezett Oláhország történeteiről, mint melyek Erdély évkönyveit sok pontban érinték. E férfiú az oláhok német nevét: Walach, e szótól Bloch (truncus) származtatja, könnyen érthető elfogultsággal az akkori nyomozók példájára. Ugyanő Oláhország és Moldva történeteit kéziratban hátrahagyta. Mind ez kevés volt, s legfőlebb arról nyújt bizonyosságot, hogy már ez időben tudatával birtak annak, hogy a hazai történetek megírása körül az egyoldalúság kikerülését a szomszéd államok helyes ismerete eszközölheti.

De annak kikerülését még inkább eszközölheti az irodalomgazdagság oly monographiákban, melyek a honismeret különböző

ágait tárgyazzák. A kalendáriumújító B r e c h t József Kelemen 1709-ben Brassóban latin nyelven „a historia tanulására ünneplés felhívást“ bocsátott ki. Belgrád történeteivel 1717-ben egy névtelen kézirati munkája ismertet meg. K i n d e r János ¹⁾, kit mint epigrammírórt már említünk, több kézirati munkával szaporította ez irodalmi ágat. E férfiú született 1762-ben, s épen húsz évvel azután tanulmányai befejezésére Wittembergbe ment. De „bánom — írta Frankensteinnak — hogy valaha Wittembergre gondoltam“, mert itt egy tanulóháza az utcán megtámadta. K i n d e r három sebet ejtett rajta, s e miatt, midőn az ifjú meghalt, a városból menekülni kényszerült ²⁾. Ekkor a theológiát az orvostannal cserélte fel, s annak bevégeztével előbb Sziléziába és onnan hazájába tért vissza. Itt barátsága Zabaniussal, a hírhedt királybíróval, vészthozó volt rá nézve. Actonnak a komornokát — kit együtt béreltek fel, hogy urát mérgezze meg — szavai folytán, hogy „döglött kutya nem ugat“, együtt gyilkolák le, s ezért K i n d e r is halálra ítéltetett. A vesztőpadon kegyelmet nyert, sőt idővel még fejedelme becsülését is kinyerte, s ez őt nemesi rangra emelte. Majd Szebeni polgármesterré lett. Leírta Szeben történeteit, továbbá vizsgálta az erdélyi történet homályosságának okait, egy más munkája „Erdély romlása“ cím alatt a szász nemzet történeteit, kiváltságait, ragaszkodását az uralkodó házhoz, s hanyatlása okait tárgyalta, míg végre értekezett a római, német és magyar ispánokról (comes), különösen a szászok ispánjairól, azoknak rövid életrajzával s képeivel, mind latin nyelven. Ez utóbbit öt fejezetre osztá, melyek közül a két utolsó tüzetesen a szászokról szól. De ez utóbbi történeti tévedései mellett még nagyon hiányos is, mert a névsort csak 1521-en kezdi s 1697-ig folytatja.

Kortársa S c h m e i t z e l Márton ezen már említett numismata s a szász írók egyik nevezetesebbike külföldön élt. 1679-ben Brassóban született. 1700-ban Jenába, s innen két év múlva Wittembergbe ment. Mint nevelő kezdte pályáját, s midőn két ifjú svéd báró mellett lelt alkalmazást, beutazta Koppenhágát, Lundent. Két ízben esett kalózok fogságába, de mindig szerencsésen kiszabadult. 1720-ban Jenában a bölcsészetről és jogról felolvasásokat

¹⁾ L. Budap. Szemle IV. 236. 239.

²⁾ Neugeboren és Benigni Transsylvania II. köt. 204.

kezdett tartani, mígnem 1731. porosz államtanácsossá és a történet-és államjognak hallei tanárává neveztetett ki. A magyar történet kedvencz tanulmánya volt, s egy erre vonatkozó kis könyvtárt szervezett. 1713. Jenában egy latin munkát adott ki a régi és újabb korokról, számos szövegbe nyomott rézmetszetekkel ékesítve. Tárgyalja ebben a legegyszerűbb római koszorúktól a bibornoki süvegig minden koronák történetét, s legvégül és legterjedelmesebben kitér eredete és viszontagságaira. De e részben, bár maga is jelentékeny hibát igazít ki, midőn a Szilveszter adományozását védelmezi, nem kis tévedésbe esett, midőn a magyar koronát egyedül a szent Istvánénak tartja, s azon koronáról, melyet Ducas Mihály görög császár I. Gézának ajándékozott, mit sem tud¹⁾. Ugyanez évben egy más munkája — hasonlólag latin — a magyar királyi jelvényekről s a magyar királyok beigtatásáról értekezik. Ugyanezt javítva kiadta Schwandtner²⁾. Több más a világtörténetet illető német munkákon, az erdélyi fejedelmek Mausoleumán, s egy értekezésen kívül szász választó állhatatos Jánosnak catholizálásáról (1714.) egy nem az ő neve alatt megjelent iratot is neki tulajdonítanak. Ez egy latin „É r t e k e z é s a z a u s z t r i a i h á z n a k k ö v e t k e z é s i j o g á r ó l M a g y a r o r s z á g o n .“ E munka előtt báró Kemény János neve áll, mint íróé, mely Halában 1703-ban látott világot. Nem csak Seivert jegyezte ezt meg, hanem azon példányban is, mely birtokomban van, a 93-ik lapon ezt találom bejegyezve egy, úgy hiszem, egykorú kéz által. S valóban, ha tekintjük a magyar neveknek gyakori hibás és németes leírását, hajlandók vagyunk azt elhinni. E munka első terjedelmes része Magyarország történeteit III-ik Károlyig tárgyalja: de éppen nem biztos kézzel ecsetelve.

Fridvaldszkytól is birunk egy ide vágó munkát latin nyelven: Jeruzsalemi András király diplomája, mely a Gertrud ártatlanságát bizonyítja. Ugyane nyelven készültek Thorwächter Endre értekezése. Elfoglalta-e hadjáratában szent István Erdélyt? melyhez jegyzeteket Éder József írt; továbbá a Philippica Siculica, a székelyek rövid története Mihálcz Mihálytól s

¹⁾ E koronáról legújabb alapos értekezés az, mely 1857-ben a Mittheilungen der k. k. Centralcommission zur Erforschung der Bau- denkmale II. k. augusztusi füzeté 201. s köv. lapjain jelent meg.

²⁾ A Scriptorum folio kiadása 286. s köv. lapjain.

ugyancsak ettől egy az Apor és más családokkali összeköttetéséről készített rövid rajzolat.

Fontosabb, a mit épen ez időben egy magyarországi férfútól tudunk felmutatni. Értem a Szegedy János működését. E jómódú nemes szüléktől származott férfiú a papi pályára szánta magát, s a Jézus szerzetébe lépett. De e pályán is mint jogtudó és történetnyomozó tüntette ki magát, s midőn 1743-ban negyedik fogadása letétele után Kolozsvárra rendeltetett az ottani társoda rectorául, ez országban mulatását felhasználta az ottani jogi, társadalmi s történeti viszonyok helyes ismeretét megszerezni. Tyrociniumáról ugyan már (1734.) láthatni, hogy az Approbatát és Compilatát tanulmányozá, sőt a szászoknak Báthory István által megerősített jogkönyvét egészen közlé is: de tüzetesebben erdélyi ügyekkel csak ezután foglalkozott. Már itt adta ki latin munkáját (1744.) „Azon magyar királyok élete és végzései, kik Erdélyt bírták.“ Ennek első kiadása II. Endréig terjed, a másodikban (1763.) már be van foglalva IV. Bélának alaposan írt új adatokkal bővített s új világitásban feltüntetett életrajza. Célja volt, azon törvényeket, melyek a magyar jogösszezből Erdélyt kötelezik, együvé gyűjtve bemutatni, s mig e részben a kritikával eszközölt kiadás lényeges szolgálatokat tett, történeti felvilágosításai s különösen IV-ik Bélának életrajza tesz ki a becsebb részt. Majd visszatérve Magyarországra, sem feledkezett meg Erdélyről, s 1751-ben mint a győri naptár mellékletét kiadta „Andreas II. Saxonum in Transsylvania libertatis assertor“ cím alatt értekezését a szászoknak adományozott Andre-féle bulláról, e kittűnő alaposággal készített monographiát, melyben az oklevél előrebocsátott szövegét történeti és jogi jegyzetekkel világosítja. Tagadja a szászok góth eredetét s e népet Géza telepjenek hiszi, melylyel Besztercze is csak Mátyás korában egyesült. Különben különös előszeretettel emeli ki, hogy mily kevéssé volt terhelve e nép, s aránylag mily gazdag volt. Elfogadja az erdélyi pecséten a „rosz nemzetből áll“ féle hibás olvasást ¹⁾ s munkája végén tüzetesen emlékszik az ezen oklevélben említett blaccusok azaz oláhokról.

¹⁾ Tudva van, egy Erdély pecsétje 3 külön részre van osztva, s a szerint 3 felirással bírt, melyek közül mindenik az illető nemzetnél őriztetett. E három pecséten e felirat „Három nemzetből áll Erdélyország

Épen ezen Endre-féle adománylevélből sajátságos következtetést vont le T a r t l e r T a m á s barczasági pap, ki az 1756-ban dühöngött ragály alkalmával tett szolgálataiért arany emlékpénzzel jutalmaztaték. Ő ugyanis latin „Rövid és igaz kimutatásában” azt bizonyítgatá, hogy a barczasági szászok is befoglaltatnak azon adománylevélben: ellentétben a historiai tudattal s hihetőleg azokkal egyezőleg, kik Baraltot (hihetőleg Barót) Barczianak veszik. Ugyanő a brassai bírák, kapitányok, lelkészek névsorát is összeállítá.

Egy névtelen szász 1750-ben készíté egy figyelmet érdemlő német munkát: „Nevezetességek a szászok történeteiből Erdélyben” mint maga mondja „oklevelek nyomán.” Érdekes volna azon okleveleket ismerni magának az irománynak érdekében, mely csak 1824-ben látott világot a Provinzial-Blätter V-ik kötetében. Mert így, mint van, kivált miután nem egy példa mutatja, hogy némely szász író nagy kedvét találja az oklevelek elcsavarásában, alkalmas ugyan az olvasóban roszt hatást ébreszteni, de kútforrásul épen nem használható. Az egész túlságig vitt rajza a szászok nyomorainak, szenvedésének, üldöztetésének, összeállítása azon terheknek, melyek igaztalanul nehezettek az elnyomott nép nyakába a nélkül, hogy csak egy vigasztaló képet is találhatnánk azon pontig, midőn a nemzeti fejedelmek hatalma véget ért, sőt még azontúl is a beltüldözés a felső pártfogás daczára sem szűnt meg. Különbén az egészet kiválóan jellemzi a historiának egyoldalú pártszínezetes felfogása.

F e l m e r t ő l is több monographiát birunk. E férfiú szebeni pap volt, s e városban született, hol tanulmányait bevégezvén, 1740-ben húszéves korában külföldi egyetemekre ment. Eleinte Halléban, majd Bécsben mulatott, s azután hazájában előbb iskolatanítónak, majd pappá lett. Irodalmi munkásságát Halléban egy theologiai vitairat nyitja meg a szentírás természetes és természetfeletti erejéről, majd iskolai használatra egy kátét is írt: de kedvencz tudománya a historia volt, s bár e részben sokat tanulmányozott, dolgozatain meglátszik az utolsó kéz javításának hi-

pecsétje“ volt háromra osztva. A szászokén e szavakat „romnemzetből áll“ fordították a roszt nemzetből állóra. Szegedről lásd P a u l e r T i v a d a r kitünő értekezését, írt az 1856-ki akademiái Értesítőben.

nya. Elkészíté az erdélyi vajdák, továbbá a püspökök, majd a szebeni lelkészek s iskolaigazgatók, a polgármesterek s végre a szebeni királybírák névsorát. Ez utóbbi munka sokat tett a szász grófok névsorának kitisztzására.

Becsesebbek a Seivert és Benkö monographiái. Az első, bár, mint láttuk, még külföldön fellépett az irodalmi térre, egész munkásságát otthon fejté ki. Az Endre-féle adománylevélről s a százszoknak Erdélybe településéről, jogairól és szabadalmairól elődjeinél helyesebb nézetekkel értekezett (Megjelent a Provinzial-Blätter IV-ik kötetében). 1777 ben kiadta a szebeni papok történeteit, egy Szeben reformálásához becses adatokat tartalmazó munkát. Majd elkészíté a nagyszebeni polgármesterek, utóbb a szász superintendensek s végre a szászok grófjainak életrajzát. Az első megjelent külön (1792.) és a „Quartalschrift“-ben, a második ugyane folyóiratban, s a harmadik a Windisch „Magazin“-jében, melynek ő egyik kitünő dolgozótársa volt. Itt közli t. i. ezeken kívül „Erdélyi leveleit“, melyek egyes rövidebb eseményeket tárgyalnak (I—III. k.-ben, számszerint 19), az Énekek Énekét szász nyelven, értekezését a barczasági szászok eredetéről, a szebeni reformatio történeteit 1521—1546 közt, e kitünő dolgozatot, mely az e tárgyról való hibás nézeteket s tévedéseket igazítja ki. Iratának főérdeme, hogy a kitűzött kérdést előbbvizik, s történeti tényeket állapítanak meg. Ugyanazon lelkiismeretesség, a kézirati adatoknak ugyanazon pontossága jellemzi ezeket, mely többi munkáit is becsessé teszi. Általában a szász kézirati forrásokat és levéltárakat ölelte senki sem bányásztá ki oly ügyesen s lelkiismeretesen, s e részben oly vigyázó volt, hogy adataitól, bár igen ritkán idéz, a kütfői hitelességet nem lehet megtagadni. S ő egyike azon keveseknek, kiknek a nemzeti elfogultságot ritkán vethetni szemére, legalább, mi másoknál nem ritka eset, ezért a történetet nem áldozza föl.

Benkö József leírta a székelyek lakodalmi szokásait magyarul, az erdélyi három nemzet unióját, pecsétjét, czimereit, s írt egy értekezést arról, hogy a székely nemes nem tartozik többel a fejedelemnek, mint a magyar, latinul. Ugyane nyelven elhagyták a sajtót tőle a nemes székely nemzet képe (magyarra is lefordíttatott), mintegy adalékul azokhoz, a miket a nemzetről Transylvaniája és Milkoviájában elmondott, s az erdélyi országgyűlé-

sek ismerteté.e. Az első, nemzetének dicsőségét, régiségét, fejlődését, jogait, szabadalmait, az utóbbi az erdélyi országgyűléseknek a királyok és fejedelmek alatti állapotát és történeteit azon könnyű és rövid vonásokkal rajzolja, mely e szerzőnek sajátja, s mely egyes tévedések mellet munkáját nemesak élvezhetővé, hanem az irodalomban fontos jelenséggé is teszi. Két értekezését németre fordítva (az első Halul deftere, a másik Thuri irata a török iga alatt élő magyar földek állapotáról) Windisch adta ki Magazinjében.

A fenebbiek mutatják, hogy a történeti irodalomnak egyik-másik ága nem maradt parlagon. Többé kevesebb becses munkák jelentek meg, melyek közül nem egy még napjainkban is a tudomány színvonalán áll. De mindez nem nyújtott elegendő anyagot arra, hogy Erdély történeteit tüzetesen kidolgozhassák, miután erre épen a legfőbb kellék, az egykorú írók, nagy részben kiadatlanul heverték. Maga az egyetemes világtörténet sem egyes szakáiban, sem általánosan még csak mivelőre sem talált: hacsak Kolumbánnak 1766-ban megjelent 11 lapnyi mythológiáját nem állítjuk fel egyetlen példányúl; a hazai történet pedig a források kevés volta és egyoldalúsága miatt ha teljesen nem is ferdült, de annyira összezsugorodott, hogy a század végéig vázlatoknál egyebet sem mutathatunk fel.

Ilyenek C s e r n o v i c s Ferencz jezsuitától az erdélyi fejedelmek nagy szellemei deákül (1722.), C s e r e i Lőrincznek megkezdett s az első rész első szakaszáig folytatott története a magyar nemzet viselt dolgairól, melyet ő a napkeleti görög és deák írók munkáiból napjaiig akart folytatni, magyarul, T e u s c h Józseftől a magyarok és székelyek chronologiai története 1748-ig, németül, T e u s c h Endre a szászok ispánjától az erdélyi fejedelemség története németül, F i l s t i s c h János brassai iskolaigazgatónak ugyane tárgyú munkája, a jezsuita F a s c h i n g Ferencztől az erdélyi vajdák és vezérek latin történetei, mely új Dáciájának harmadik részét teszi, I l i a András jezsuitától az erdélyi fejedelmek Báthory Istvántól Apafi Mihályig, melyből áll az „erdélyi vallások és nemzetek eredete és előmenetele“ czímű latin munkája második fele. A század első felének imezen termékei egyoldalúak, rövidek, s egyes becses adataik mellett is gyarlók és felületesek.

E kor utolsó éveiből több figyelmet érdemel Huszti András

működése. Latin nyelven irt vajdáiban becses oklevelek emlékét tartá fen, míg magyar nyelvű Dáciájának második része, mely a vajdák és fejedelmek történeteit tárgyalja, ha sem kimerítőnek sem hiánynélkülínek nem mondható is, legalább magyar. Ugyane nyelven készült B a r a b á s Sámuelnek Magyar- és Erdélyország historiája (1526—1741.), míg Hermányi József enyedi pap a Bethlen Farkas historiájához irt latin jegyzeteket.

A század második felében a magyarok közül F r i d v a l d s z k y János jezsuita 1775-ben Bécsben kiadta latin nyelven Magyarország Mária-tisztelő (Mariani) királyait, ez ország uralkodóinak rövid történeteit szent Istvántól II. Lajosig, különös tekintettel a catholicismus előhaladására, melyet habár a közbeszótt diplomák érdekét emelék is, nem fogunk a szerző jelesb munkájának tartani. Jóval becsesb Erdély azon historiája, melyet Benkő József Transsylvaniaijában adott ki, s mely bár hasonlag rövid és pragmaticus, de ez ország eseményeinek hübb és jobb képét adja. S ennél több nem is volt a szerző czélja.

A század közt F e l m e r Márton vette czélba Erdély történeteinek terjedelmesb kidolgozását, azonban a halál által meggátolva, e munkáját csak szent Istvánig folytatá. Mindazáltal birunk tőle, bár fiatalabb éveiből, egy rövid latin historiát, Erdély történeteinek első vonalait, mely a világ kezdetétől 1762-ig folytatva, 1780-ban jelent meg, s 1808-ban É d e r n e k egy kötetnyi, s a mohácsi veszély koráig terjedő sok becses s némely félszeg jegyzeteivel és számszerint tíz kitérésével megtoldva, újlag világot látott. Elődjei hibáiban e munka is osztozik, habár egyes érdemeket nem is tagadhatni meg tőle. Legalább az írók idézgetését nem tartja méltóságán alúlnak.

Ez érdeme még nagyobb mértékben megvan H a n e r György Jeremiás német nyelvi „Királyi Erdélyének“, mely Erlangenben 1763-ban látott világot. Szent Istvántól Zápolya János haláláig terjed. Az egész rövid, s ki nem merítő jegyzetek összege, melyből magára Erdélyre aránylag csak kevés vonatkozik, s többet foglalkozik chronologiai följegyzésekkel és magyarországi dolgokkal. Bizonyos tekintetben értve rövidségét — hasonlít a nap-tári krónikákhoz, s attól inkább adatainak bősége s jegyzetek és idézetekkel túltömöttsége által különbözik.

Ki e korban a hazai egyetemes történetírás kellekeit nem-

csak felfogta, hanem életbe léptetni is próbálta volna, olyat csak egyet tudunk felmutatni, *Lebrecht* Mihályt. S azon időben már az ilyszerű igyekezet is érdemel figyelmet. 1791-ben folyóirat alakjában megkezdte „Erdély fejedelmei“ czimű német munkáját, s 12 füzetben két év alatt az olvasó közönség kezébe bocsátá. Minden füzet végén felsorolja a kútfőket is, melyeket használt, hogy az olvasó e részben is tájékozva legyen, s hogy a kútfő-ismertetéshez adatokkal járuljon.

*Lebrecht*et mint író-t már Aboriginesei felemlítésénél jellemeztük. Most csak e munkájára szorítkozunk, mely még napjainkig is a fejedelmi korszaknak legteljesebb s hosszabb leírása. Vállalata nehézségét teljes mértékben átérté, midőn előszavában megjegyzi, hogy a forrásoknak kevés része ismert, a legtöbb kéziratban hever, sőt lappang is. De mint forrásai felsorolásánál látható, a nevezetesebb kéziratokat ismerte, s mint meggyőződtem, részben használta is. Csak részben mondom, mert helyenként előnyt ad a *Miles* meséinek, s *Bethlen Farkas* munkája, s *Ortelius* és *Kazynak*, *Bojti Gáspár* és a *Bethlen János* *continuatio*ja fölött Szóval úgy látszik, hogy a kéziratokat kisebb mérvben használta, mint a nyomtatványokat s azokat fölületesen, ezeket pedig alaposabban tanulmányozta. S e miatt sok oly tévedés van munkájában, melyet könnyen kikerülhetett volna, sok oly hibás adat, mely valamely nyomtatvány után van elmondva. De kezdetnél, mely nem is akart sem több sem kevesebb lenni, kezdetnél sokat el lehet nézni. A nehézségek, melyek annyi tudóst szörszálhasogató bűvarkodások által visszaretentettek, úgy hogy erejüket apróságokban oszlaták fel, őt nem ijeszték vissza. Meg akarta kezdeni a munkát, hogy mások utána folytathassák, és akkép, hogy a tárgyhoz kedvet ébresztszen. Így ő az élvezhető kidolgozást, a formát többre becsülte a feszes tudósságnál, sőt nem egyszer áldozza fel azt annak. Magát Erdély történetét a fejedelmek személyisége körül összpontosítja, leginkább egymásból folyó könnyű, s néhol talán a túlságig is könnyű, de mindenütt egyszerű világos stylllel előadva. A jellemzést kiválóan szereti, s e részben érdeme, hogy nem engedi magát félrevezettetni a forrásokban található észrevételek által, hanem önállóságra törekszik, s a jellemvonásokat a tényekből vonja. Igaz, hogy nem egyszer téved e részben is, de nem a lényegesekben, nem a főbb jellemvonások-

ban. Munkájának, ugyszólván, varázsát azon előszeretettel adja meg, melylyel tárgyat kezeli. Lelkesedve volt az iránt s azért sehol sem tud hideg, közömbös lenni a nélkül, hogy a historiai nyugalmat levetkezze volna, vagy másfelől, hogy szónoki s költői kicsapongásokban a túlságig áradozna.

Midőn e munkáját befejezte, jól érzé, hogy azt nem fogja tovább folytatni a XVIII-ik század történetével, mint eredetileg szándéka volt. Nagyon kényes ez, írta maga fejedelmei második kötetének előszavában s bátran hozzá tette volna: egyszersemind nehéz is az adatok hiánya s a kútfők gyarlósága miatt.

A napló- és évkönyv-irodalom, mely a XVII-ik században oly élénk volt, ha nem is szűnt meg, de nagyon alászállt, mióta Erdély önállóságát elveszté. Inkább csak egyes kiválóbb eseményeket illusztráltak, mintsem koruk eseményeit akár tüzetesen évkönyvekké alakították, akár napló alakjában följegyezték volna: úgy hogy azokból nem rendszeres történetet, legfőlebb egyes történeti képeket lehetne összeállítani.

Az első, mely ezek sorát megnyitja, még reminiscencia a Rákóczy-korszakra. D e m e t e r Márton fehérvári nagypépost, korábban Mikes Mihálynak udvari papja s moldva- és oláhországi vándorlásaiban hű követője a Rákóczy-forradalomról, ennek marosvásárhelyi beigtatásáról, melyen mint szemtanú jelen volt, a catholikus vallás ügyeiről s Mikessel tett utazásairól naplót vezetett*). Utána K e m é n y József gróf az 1715-ik évet az erdélyi udv. cancellaria levelezéseiből összeírta; S z e n t k e r e s z t y András Erdély protonotáriusa 1721-ben Erdély politikai és polgári közigazgatását, egy névtelen az 1731—37 közt Erdélyben és másutt történt nevezetes dolgokat, egy más névtelen Rákóczy József érdekében 1738-ban támadt zavarokat s a miatti üldöztetéseket körülményesen s oklevelek után (lásd Klio III k. 420), s ismét egy más az 1737. és 38-iki eseményekhez szolgáló töredékeket K ö b l ö s Péter a nagyenyedi tanácsból kizáratását s a telkes nemeseknek ezt követett elnyomatását (1740—41), gróf T e l e k i Mihály 1741-ben báró Pongrátz György gróf Gyulafi László, báró Lázár János, Binder Péter szebeni tanácsos és Schüller Mihály tár-

*) Ant. Szeredai Notitia Capitali Athensit 236-ik l. E napló a Szeredai birtokában volt.

saságában a bécsi udvarhoz a sérelmek fölterjesztése végett tett útját irták le, mindnyájan latin nyelven. Egy más naplókönyvet magyar nyelven hasonlólag bécsi, de 1749 és 50-ben tett útról Losonezi Bá n f f i Farkas készített. Nagyobb időközt (1716—50-ig) foglal magában Tartler Tamásnak, kinek másnemű történetirodalmi munkásságát már említők, latin diariuma a barcasági emlékezetes dolgokról. De e naplóknál mint irodalmi mű és mint korrajz bizony-nyal érdekesebb Zilahi K e r e k e s Györgynek Opusculuma, *) mely a Mária Terézia alatti közülethez nevezetes adatokat szolgáltat. Ily nemű dolgozatok azok is, melyek a kalador Makovszky Bogislaus Ignác erdélyi szereplését írják le, s melyet Strevei (Sei-wert) németül s egy névtelen latinul, készítettek.

De nem sokára egy megrázó esemény jött közbe, mely a napló-följegyzéseknek nagyobb fontosságot juttatott. Ez volt a Mádéfalvi vérnap. Azon egyszerű szép dal, mely e napokat annyi bánattal s oly költőileg festi:

Az Olnak árjai,
Sírnak vérhabjai;
Mert gátul vettettek
Folyásán holttestek,
S lön szegény fejünkön
Siculicídium.

megjelent Erdélyi Nép dalai II k. 335. lapján: egyetlen nyomtatott emléke e ténynek. A székelyeknek fegyver alá összeírása 1762-ben kezdetett meg s midőn e nemzett kiváltságai érdekében e tényt ellenszenvvel fogadta, sőt helyenként később volt hajlékaiból is menekülni, mintsem magát aláadja, az összeíró bizottmány 1764. jan. 9-én készletve érzé magát, midőn egy jelentékenyebb csapat kérvénnyel járult elébe, makacsabb és nagyobb ellenállástól tartva s a tömeget egy esapással megtörni akarva — Mádéfalva felégetésére. Ez alkalommal számos emberélet esett áldozatul. A dologról magának a bizottmánynak is maradt fen egy naplókönyve, mely 1763. nov. 27-től 1764. febr. 3-ig terjed. Két latin emlékirat közül egyik az 1762. július havában történeteket mint az első összeírasi kísérletet írja le, kapcsolatban azon felterjesztéssel, mely 1763.

*) Eredeti s tudomra egyetlen példánya Kolosvárt Halmágyi Sándor úr birtokában van.

márcz. 31-én a sérelmekről a kormánynak benyújtott; a másik ez események előrebocsátása után áttér a székelyek tényleges felfegyverkezésére s magára a mádfalvi napra. E följegyzések minde-
nikét, úgy látszik, tárgyavatottak s talán épen szemtanúk készítették.

S itt viszont megszakad a naplók sora. Csak midőn József esászár Erdélyt bejárta, készítette el háromszéki utazásának leírását K e r e s z t e s Máté kezdivásárhelyi pap magyar nyelven (1773). Az újabban beállt szünetet e század legrémleteseb eseménye zavarta meg.

Ez volt a Hora-világ, melynek kezdői Hora és Kloska, földesuraik ellen fellázíták az oláh jobbágyokat Erdély délnyugoti vidékén, Hátszegen, az Erdőhátságon a Maros mentében s velők amazokon az emberi érzelmet levetkezett kegyetlenséget vitettek véghez. A legmesterségesebb nemei a kinzásnak, a legundokabb gyilkolások voltak napi renden, a mint a míveltség alsó fokán álló, minden emberi érzelmet levetkezett és mesterségesen felbőszített tömegtől lehetett várni, míg végre az ellenök küldött székely katonaság s az ellenálló nemességnek sikerült a mozgalmat elnyomni. Hora és Kloska vesztőpadon végezték életüket, Krisan pedig öngyilkossá lett. A mozgalom el volt fojtva, de a kiállott rémjelenetek utóhangjait sok idő sem tudta elenyésztetni. Történetéről számos egykorú levelek maradtak fen, melyeknek egy részét Aranka György állította össze ¹⁾, Böllöni Sámuel az egésztest E n y e d i névtelen a zarándmegyei eseményeket foglalta versbe. De legterjedelmesb munkát Benkő József hagyott róla hátra Erdélyi oláh nemzet képe cím alatt. E munka sajtó alá is adatott, de teljesen nem nyomtatott ki (1785). Három részre volt osztva, melyek elseje az oláhok eredetét s korábbi történeteit, a második az 1784-iki támadást s a harmadik annak elnyomását tárgyalta.

Az ezen kori naplóföljegyzések sorát egy a többinél terjedelmesb zárja be, Mihelyes Jánosé ²⁾. E férfiú, ki fiatalságának nevezetes részét Bécsben gróf Teleki Sámuel oldala mellett töl-

¹⁾ Ugy tudom, hogy ismert íróink egyike a bécsi levéltárak és erdélyi gyűjtemények alapján a Hora-világ történetének kidolgozásához hozzáfogott.

²⁾ Eredetije családjá birtokában van Károlyfehérvárt. Velem dr. Ötvös Ágoston úr közölte.

tötte el, s ennek országos könyvtárát rendezni segített, terjedelmes munkájában leírta saját élettörténetét születésétől 1794-ig. A József alatti korszakban még Erdélyben volt s az újan alakított közgazgatás szervezetét a fontosabb napi eseményeket, továbbá a török háborúnak egész folyamatát hírlapi és magán tudósítások nyomán, majd Bécsbe menve magát e várost, az 1790-en túli országos ünnepeket, koronázásokat, többnyire szemlélet után, s a körében történt jelentékenyebb eseményeket vette tolla alá, melyeket ő gonddal, csinosan s egy történeti följegyzőben mulhatlanul megkívántató igazságszeretettel kezelt, sok érdekes adattal s néhány jellemző vonással járult a korhoz, mely egy nevezetes történeti szakot zár be, s egy újat nyit fel.

E kor az újan fölébredt nemzeti szellemé. Közéletben és irodalomban, új eszmék új irányok és törekvések jutottak diadalra. A mi eddig történt, az utóbbi téren igenis alkalmas volt, hogy alapját tegye annak, a mi azután elkövetkezendő volt. S épen ezért nem mondhatjuk, hogy az új kor véletlenül köszönte be. Oly férfiak, mint B o d Péter, B e n k ö József, B a t h y á n y egy oldalon, S e i v e r t, L e b r e c h t a más részen, ennek útját már kiegyengeték. Sok az, mit nekik köszönhetünk. Nem csak, mert kimondák, hogy a nemzet, múltjának történetében él, hanem mert ez igazságnak közkeletet tudtak szerezni. Az ige általok lön testté. Egy rendezetlen chaosban kelle e férfiaknak aknászni, türelemmel és kitartással, nyers anyagnál egyebet alig nyerve a múlttól. S ők becsülettel megfeleltek a hivatásnak, nem is álmodva egyéb jutalomról, mint a mennyit egy dicsőséggel megfutott pálya nyújthat nekik fáradalmaik béréül.

És ezzel bezárom czikkeim e folyamat Erdély irodalomtörténetéről 1791-ig. Hogy azután minő mozgalmak következtek, hogy mit tett a legújabb kor a dicsőséggel megkezdett munka folytatására, annak ismertetését új czikksorozatban kísértem meg.

SZILÁGYI SÁNDOR.

A

NEMZETGAZDASÁGI

ESZMÉK ÉS ELMÉLETEK TÖRTÉNETE.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY. — AZ ÚJABB KOR. *)

I.

Fölötte sok és óriási horderejű körülmény működött össze az úgynevezett középkor hanyatlási s az újabbkor alakulási századaiban, hogy az emberiség egyetemes állami, művelődési, vallási és gazdasági állapotai gyökeresen átalakuljanak s az eddigivel ellentétben álló egészen új elveken és alapokon nyugvó társadalom és műveltségi rend keletkezzék. A mindenütt felmerülő nagyszerű találmányok és fölfedezések, az óriási mérvben terjedő szellemi és eszmei közlekedés, az egyéniségi elv mindig határozottabb nyilvánulása, az észlelés és tudományos bűvárlat gyors fejlődése új alapokon, és bámulandó hódítmányai, a reformatió mozgalmi, a társadalmi, állami, hadi és közpénzügyi szervezet gyökeres átváltozása, az európai államrendszernek absolutisticus formákban megsziárdulása, végre a forgalom, ipar és világkereskedés mindinkább

*) A XVI. század elejétől a francia és amerikai forradalomig, azaz Smith Ádám föllépteig.

növekedő jelentősége és tökélyesbülése : — megannyi mozzanatai és nyilvánulatai e nagyszerű korszaknak, melylyel épen ezért, mivel elemeiben és alapjaiban az egész újkori emberiség irányai és feladatai mintegy csírában megvoltak, egy korszakot sem hasonlíthatni össze nemünk egyetemes történetében !

Hogy egy ily korszak, melyben a szellemi élet is oly nagy hullámzatban és mozgalomban volt, s a hol a társadalmi meg a gazdasági érdekek és irányok oly jelentékeny szerepet játszottak, a nemzetgazdasági ismeretek átalakulására lényeges befolyást gyakorolt, esodálni nem lehet. Karöltve ugyanis a viláttörténetben eddig soha nem tapasztalt forgalmi, közlekedési és ipari sürgelemmel, anyagi élv- és kincsvágygyal, munka- és szerzési ingerrel, kényelmi és élvezeti szerek utáni törekvéssel, de másfelől a szellemi szabad tevékenység által hathatósan gyámolított rationalismussal : e tájban bizonyos világi p r o f á n i r á n y és nézlet foglalt helyet, mely életet és elméletet egyaránt áthatott, gyakorlatban és tudományban egyaránt uralkodásra jutott. E szellem- és életmozgalom középett, midőn az európai emberiség lelki üdve tekintetéből a szentföldre vándorolni megszünvén, nyugatra kezdett zarándokolni, hogy ott az újonnan fölfedezett amerikai Eldorádóban anyagi élvezit elégítse ki, midőn mindenki a helyett, hogy keresztet fogott volna, mint két századdal előbb, saját keresztjétől iparkodott minden áron menekülni : első alapjai vettettek meg azon tudománynak, mely a népek és álladalmak anyagi jólléte és boldogulása föltétteleivel s közegcélvel foglalkozik, mely tisztán világi jellemű levén, nem csak tétlen szemlélődésre és önmegtagadásra, szegénységre és megalázkodásra, hanem munkára és tevékenységre, jóllétre és szabadságra hívja fel az embert, vagyis a n e m z e t g a z d a s á g t a n r a.

Bármiképp ítéljünk is ez említett világnézlet fölött, annyit lehetlen kétségbe vonnunk, hogy az emberi természet és rendeltetés egyik lényeges elemét a z a n y a g i é r d e k e k képezik, s hogy e szerint az emberi tudalomvilág egyik lényeges és jogos alkatrészeül azon ismeretágot kell tekintenünk, mely ezen anyagi érdekek tudományos nyomozásával és fejtegetésével foglalkozik. Az oly soká, évezredek óta visszafojtott, háttérbe szorított társadalmi tényezők s ösztönök a kor nagyszerű hullámzataiban fölébredtek, az eddig majdnem kizárólag ápolt eszményi, földöntúli irányok túlnyomósága megszűnt, az embert és társadalmat új állami és világi

feladatok, szükségek és vágyak foglalták el, s így igen is megfelelhető, mily sokoldalú és természetszerű összefüggésben volt mindezzel egy oly ismeretág tüzetesb tanulmányozása is, mely mindez irányok és állapotoknak szellemi alapjául, tolmácsául, képviselőjéül szolgált, azoknak bizonyos fensőbb jogosultságot és szentesítést adott. Amnyiban tehát, a mennyiben az újonnan keletkezett tudomány az emberi ismeretek körét egy új, önjogú s fölötte jelentékeny taggal gazdagította, az emberi ész és szemlélődés határait mondhatlanul tágította, s egy egészen új, eddig csak homályos sejtelmékből és gyanítványokból álló, de jelenleg a társadalom ezer meg ezer életfontosságú tüneményének megismerésére vezető ismeretkör kifejlését lehetségessé, méltánylatunkat attól meg nem vonhatjuk, sőt inkább örvendhetünk, főleg ha még azt is számba vesszük, hogy maga a nemzetgazdaságtan történeti fejlődésének folyama egy felette nagy horderejű világtörténeti eseménynyé lőn, jelesül az által: hogy egyfelől az összes társadalom és államszervezés észszerű elveire és közegeire figyelmeztetett, számos előítélet és téveszme kiküszöbölését foganatosította, a középkori patrimonialis és hűbérállamnak a nemzeti jóllét szempontjából czélszerűtlenségét kimutatta, sőt azt meg is törte: — másfelől az által, hogy nemcsak összes újabb műveltségi és társadalmi életünk egyik leghathatósb támasza biztosítója és tényezője lett, hanem egyszersmind a leghatalmasb fegyvert is szolgáltatja azon botor és vétkes törekvések ellen, melyek által egy meggondolatlan s hazug utopiákat űző párt, a fenálló ekonomiai társadalmi rendet halomra dönteni, s így összes egyéni, családi és állami viszonyainkat, erkölcsi és műveltségi vívmányainkat, szabadságunkat és civilisatióunkat végenyészettel fenyegetni, késznek mutatkozik.

Egykorúlag az újkor kezdetén nyilvánuló nagyszerű forrongással, a mondottak szerint, első kezdeményeire akadunk a nemzetgazdasági nyomozásoknak és elmélkedéseknek. Ezek eleinte szerény s kised körben mozogván, másfél század alatt már felette tekintélyes mérvben jelentkeztek, az eredetileg csak egyes megszagatott észleletek, megjegyzések és eszmék lassanként rendszeres egészszé váltak, és így a gazdag tapasztalatokat nyújtó tényekkel, meg a mindinkább megerősödött bölcselői és észlelői módszerrel, karöltve a XVIII-ik század vége felé a nemzetgazdaságtan az egyetememes ismeret ország nagy körébe, bizonyos rendszeres alakban és

jellemmel belépett. És így méltán mondhatjuk, hogy azon kor, mely egy Kopernikkal, Newtonnal és Galileivel a világegyetem törvényeinek megismerésére törekedett, egy Descartes, Bacon, Giordano Bruno, Leibnitz és Spinoza által a böleselem eszmeországát kezdé meghódítani, mely egy Hugo de Groottal, Oldendorppal, Henninggel és Cujaciussal a nemzetközi és társadalmi jogrendet iparkodott megfejteni, ugyanazon kor, mely Shakspeare-t és Cervantest, Tassót és Camoenst, Angelót és Raphaelt, Correggiót és Benvenuto Cellinit, Murillot és Tiziánt, Bodint és Morust, Machiavellit, Luthert, Colombot és V-ik Károlyt szülte, — volt egyszersmind alap- és kiindulási kora a nemzetgazdaságtannak is, mely nagy jelentőségű hivatását e körülménnyel is, hogy t. i. az újkori emberiség minden nagy irányvezetőivel és hódítmányaival egyidejűleg merült fel — fényesen bebizonyította.

A XVI-ik század elejétől a XVIII-nak végeig terjedő nemzetgazdaságtani mozgalom az első tudományos rendszeralapítónak Smith Ádámnak előhírnöke, s fejlődési menetében, melynek közepette igazság igazsághoz, elv elvhez léteges módon csatlakozott, egy szakadatlan lánczolat, melyben a tudományi nyomozások eredményei és hódítmányai lassanként egy nagy egységes és létszeres egészzé alakúlnak. Ez időközben a kor pozitív és gyakorlati irányának megfelelőleg, a nemzetgazdasági nyomozások is mindinkább tapasztalatiabb alapkora fektettettek, a bivarlat kiindulási pontját és tapkövét nem üres észleletek, hanem az élet és gyakorlat ezer meg ezer formáival, intézményeivel és viszonyaival kezdé képezni, a tudomány jelleme a módszer vezérelvei szerint mindinkább komolyabbá, rendszeresebbé vált, s így feladata és célja, jelentősége és hordereje is mindinkább határozottabban kezdett méltányolhatni. — Eleinte szorosb összefüggésben más rokon tudományokkal, jelesül az államiakkal, a XVII-ik század folyamában a nemzetgazdaságtant már önállóbbá lenni látjuk, s egyáltalában oly alakot ölteni, melyből, valamint a philosophiában Descartes, Bacon, Leibnitz, Locke és Hume által Kant böleselmi alaprendszere előkészítették, — azon nagyszerű eszmeépület előcsarnoka képződött, mely a töredékes nemzetgazdasági felfedezéseket és elveket először forrasztotta egy nagy tudományegésszé, s mely minden további tudományi mozgalomnak, törekvéseknek és vívmányoknak e téren valódi közép- és kiindulási pontja lön: a S m i t h r e n d s z e r é n e k.

A mi azon népeket illeti, melyek tudományunk fejlődésében e korszak folytán is vezérszerepet vittek, s annak művelésében leginkább kitűntek, ezek : olaszok, angolok, francziák, németek és spanyolok valának. Azt azonban, hogy melyik nemzetnek lehet kiválólág az elsőség érdemét e tekintetben tulajdonítani, fölötte bajos elhatározniuk, miután egy és ugyanazon időben O l a s z o r s z á g b a n egy Machiavelli, Botero, Scaruffi, Davanzati, Serra; F r a n c e z i a o r s z á g b a n Bodin, Montchrétien; A n g l i á b a n : Morus, Strffaord, Gilbert, Haklyuit, Bacon; N é m e t o r s z á g b a n Obrecht, Besold, Klock, Fauest, Seckendorff; S p a n y o l o r s z á g b a n pedig Gigiuta, Herrera, Osorio, Lope de Deza, Faxardo fáradoztak a tudomány némely sarkelveinek kifejtése körül, s iparkodtak buvárlataik eredményeit az irodalom útján is közzé tenni. Annyit mindazáltal bizton állíthatni, hogy legnagyobb sikerrel, tapintattal és alapossággal, ugy mint jelenleg, már akkor is az angolok művelték a nemzetgazdaságtant, min legkevesbbé sem csodálkozhatunk, ha tekintetbe vesszük, hogy e nemzet szerencsés társadalmi élénk s magasb fejlettségű forgalmi és politikai, népjellemi és tudományi körülményeinél, valamint és ipari viszonyainál fogva mindazon alapföltételek birtokában volt, melyek e tudomány sikeres műveléséhez megkívántatnak; a mint tényleg be is lehet bizonyítani, hogy az angolok ekkori szakirodalmában már tudományunk számos alapfogalmának tiszta felfogásaival találkozunk, a mit más nemzeteknél még a gazdag irodalommal dísekvő olaszoknál is hiában kereshénk.

Tekintve az előttünk álló majdnem három századot átkaroló időszakot, s az ebben kiváló jelentőséggel bíró és nagyobb befolyású rendszereket, eddig a szakemberek és irodalomtörténészek csak két főirányt vagy rendszert különböztetnek meg, jelesen a XV. századtól a XVIII-ik közepéig a gyakorlatban uralkodó elvekre támaszkodó u g y n . m e r k a n t i l , vagy kereskedelmi rendszert, s a XVIII. század második felében az ezen rendszer ellenében mintegy visszahatásúl támadt p h y s i o c r a t a i s k o l á t . Alaposa szakismeret mind azáltal a nemzetgazdasági irodalom tüzetes nyomozása a szóbanforgó időköriben, szükségkép azon meggyőződésre vezet, hogy ez említett osztályozás hiányos, alaptalan és nem kimerítő. Egyfelől ugyanis szintoly hamis, mint az alaposabb világirodalmi ismerettel ellentétben álló vélemény az, mintha minden európai nemzetgazdasági író és n e m - p h y s i o c r a t a , a XVI—XVIII.

században merkantilista lett volna; másfelől meg tagadhatlan, hogy már az újkor kezdetétől fogva, tehát egykorúlag tudományunk rendszeres megalapulásával, létezett szakadatlan láncolata oly ekonomiai elmélőknek és bölcseleőknek (s pedig nemcsak Angliában magában, mint némelyek gondolják), a kik részint egyes nézeteikben, részint tudományunk egész felfogásában önálló gondolkozók, a n t i m e r k a n t i l e l v e k képviselői, vagy éppen Smith-féle tanok előfutárai voltak, s a kik ez okból méltó igényt is tarthatnak arra, hogy minőt tudományun készszerű műveltetésének valódi pályatörői méltányoltassanak és elismertessenek. *) — A most mondtak nyomain a nemzetgazdaságtan újabbkori, a Smith Ádám fölléptét megelőző fejlődési szakát legczélszerűbben négy főirány vagy osztály szerint vehetni tekintetbe a ugymint: a) a merkantilismus, b) a merkantilismus ellenivisszahatás, c) a physiocratismus és d) a Smith Ádámot közvetlenül megelőző iskolák szerint.

II.

A középkori natural gazdálkodásnak az újkor pénzgazdaságába átmenetele, és így a pénz jelentőségének óriási emelkedése; az ipar- és forgalomélet gyors fejlődése; a nemes érzekben dúsán bővelkedő Amerika felfödése, s a nagy absolut állodalmak megszilárdulása: e négy roppant horderejű világtörténeti tény volt az, melynek befolyása alatt a XV—XVIII. században némi rendszerre állott elő a gazdaságpolitikai köz- és magánintézkedések, elveknek és nézeteknek, — mely fejlődésében valamint irányaiban és eredményeiben valódi emberiségtörténeti eseménynyé lett, s nemcsak tudományunk alakulására, hanem összes újkori történetünkre lényeges befolyást gyakorolt, v a g y i s a m e r k a n t i l i s m u s. — A keletindiai tengeri út föltalálása s Amerikának az európai miveltséggel kapcsolata következtében a világkereskedés új irányokat vön; a pénz szerepe a forgalomban és fontossága mindinkább nagyobb lett, az állami háztartásban a nagy hadszük-

*) Ezen eddig figyelembe alig vett fontos irodalomtörténeti tények tudományos és tüzetes bebizonyítása. „A n e m z e t g a z d a s á g t u d o m á n y világtörténeti fejlődésében“ című sajtó alatt lévő nagyobb terjedelmű német munkámban található.

ségletek, a növekedő hivatalnoksereg, meg a szövevényesebbé váló kormánygépezet több-több kész pénzüszletet, adót stb. vett igénybe, s így a fenálló viszonyok gyökeres átalakulásával, s kivált a gazdasági ügyekben lényeges változatokkal köszöntött be az újkor első százada. Ekkor történt, hogy több európai nemzet, jelesül a spanyolok, hollandok és portugálok az élénk mozgalmú világforgalomban részvételök következtében felette meggazdagodván, önkénytelenül is mindenütt azon kérdés kezdett fölvetettni, mely módon és mily eszközökkel jutottak e népek a vagyonosság oly magas polczára; mire a felelet egyszerűen a közvetlenül szem előtt álló tények figyelembevételére nyomán az volt, hogy mindennek tulajdonképeni oka a nagy készpénzbirtokban, a nem érzés pénzszerző külkereskedésben rejlik. E nézettől vezéreltetve tehát más erélyes nemzetek is, jelesül az angolok Erzsébet királynő és Cromwell alatt, meg a francziák főleg Colbert minisztersége korában, mindent elkövettek, hogy a világkereskedésben tekintélyes szerepet játszassanak, abban sikeresen részt vehessenek. A szándok kivetele tekintetéből az illető kormányok az e szellemben alkotott állami intézkedések és törvények egész sorát fogyanatosíták. Az angol parlament 1651-ben világhíressé lett hajózási rendelvényét kibocsátván, az idegen nemzetek tengerészeti forgalmát módfelett csökkenté, de saját tengeri-uralkodásának és világkereskedésének egyik alapkövét tette le. Franciaországban kevéssel ezután Colbert, XIV. Lajos lángeszű minisztere, egész rendszerét bocsátotta közre oly intézkedéseknek, melyek főcélja volt a műipar belföldi kifejlesztése s az ekkép lehetségessé váló külföldi kereskedés előmozdítása. Ez államokat hasonló szándékkal követték Hollandia, mely visszatorló intézkedésekkel a francia borokat, gyártmányokat és egyéb árucikkeket piacairól kizárta, Ausztria, mely 1674. és 1689-ben szintén megtiltá a francia készítmények behozatalát, Poroszország Nagy Fridrik korában, s több más állam; s alig szükség említenünk, hogy a merkantil rendszer, annyi visszahatás és megtámadás daczára, az európai gazdasági politikában és gyakorlatban még most is nagy tekintélynek örvend, s életben és elméletben egyaránt hő apostolokra és szószólókra talál.

A merkantilismus elmélete, mint a nemzetgazdaságtan első irodalmi rendszére, ezen gyakorlati ala-

pokon fejlődött ki, s szóló bizonyossága annak, mily nagy és meszszeható azon befolyás, melyet a mindenkori életirányok és elvek magokra a bölcselőkre is gyakorolnak s mily sokoldalúlag és döntőleg hatnak a társadalmi elméletek jellemére és alakjára azon légkör, mely az egyes buvárokat az életben környezi, s azon körülmények és viszonyok, melyek közt léteznek, törekednek és mozognak.

A mi a merkantilrendszer alapelveit és vezéreszméit, a mint a gyakorlatban és az elmélet embereinek egy nagy részénél megállapították, illeti, azok a következőkben öszpontosúlnak : a) A népek gazdasága és vagyonszáma a nemes ércz pénz vagyis a tulajdonában levő ezüst és arany mennyiségén alapúlván, a nemzetgazdasági tevékenységnek oly irány adandó, hogy a lehető legnagyobb pénzüsszeg az országba hozattassék és abban megtartassék. Valamint az egyes állampolgár, ugy az egész társadalom is a rendelkezésére álló készpénz öszlete szerint nevezhető gazdagnak, mert a pénz a legmaradandóbb s legbiztosb vagyonszági tényező, az egyetemes nemzeti ipar, forgalom és fogyasztás fő-föltétele, s azon nélkülözhetlen eszköz egyszersmind, mely által a nemzet magát idegen államokkal kereskedelmi összeköttetésbe helyezheti, s abban önjóléte előmozdítása tekintetéből állandóan megmaradhat. E fontossága a pénznek (folytatják a merkantilrendszer védői) az államhatalom szempontjából is fényesen igazoltatik, mert tekintélye, befolyása leginkább azon nyugszik, valamint az is alig vonható kétségbe, hogy rendszeren azon államok, melyek élénk ipar és kereskedés által a legnagyobb pénzümmennyiség birtokába jutottak, s a legélénkebb pénzüforgalomnak örvendenek, — egyszersmind népesség és hatalom, műveltség és közjóllét tekintetében is minden mások felett kitűnnek és túlsúlylyal bírnak. Ezen sarkelvre azután a merkantilisták a következő nemzetháztartási rendszert alapították : b) Az östermelés és földipar minden nemzetre nézve nagy fontossággal bír ugyan, minthogy azonban a pénznek a külföldről behozatalára sokkal kevesebb alkalmas, mint például a müipar, meg a kereskedés, oly nagy figyelmet s ápolást, mint az utóbbiak, nem érdemel. c) Annál fontosabb ellenben a bányaművelés, mely egyike a legbiztosb vagyonszámoknak, mivel magát az ország pénz- és nemes érczöszletét közvetlenül növeszti, az utóbbi pedig jelentőségénél fogva nemcsak a közhatalom

szakadatlan gondoskodását és gyámolítását érdemli, hanem még azon ezüst- és aranybányák művelését is tanácsossá teszi, melyek semmi nyereséget sem hoznak, s csak anyagi erőáldozatokkal tartathatók fen. A művelési költségek fedezésére kiadott pénz (a merkantil rendszer szerint) ugyanis itt, benmaradván az országban, a talált nemes érc valódi szaporodása a nemzeti kincs mennyiségnek.

d) F e l e t t e j e l e n t é k e n y t o v á b b á a m ű i p a r, a t e c h n i c a i ü z l e t á g a k, mert ezek által a pénz kimetele idegen gyártmányokért meggátoltatik s oly árúk állíttatnak elő, melyek külföldre szállíttathatván, ott pénzért elkelnek, s így a nemzeti pénzösszeget tekintélyes mértékben szaporítják. Ez okból minden, a mi itthon készíthető, ha mindjárt a külföldi árúczikk olcsóbban volna is megszerezhető, az országban termeltessek, mert hiszen a termelőknek fizetett nagyobb ár vagyis pénzmennyiség itt benn marad. A műipar e nagy fontosságánál fogva a közhatalom feladatában áll, mindent elkövetni annak emelésére és védelmére, s minthogy mindez leginkább olcsó élelszerek, alacsony munkabér és kamat, olcsó nyers anyag, könnyű elkelés stb. által érhető el, az államkormányzatnak azt tanácsolják, hogy a munkabért s az első élelszerek árait rendőrileg állapítsa meg, a gabona s nyers anyag külföldre vitelét tilalmazza, vagy legalább nehezítse, a kamatlábat törvényileg szabja meg, új iparvállalatokat kiváltságok, egyedárússágok, czéhkorlátok által támogassa, az idegen versenytől mindenkép megóvja stb. Mindez pillanatilag s közvetlenül tán kárára lesz az őstermelőknek, a földbirtokosnak, a tökepénzesnek, meg a fogyasztónak, de tekintve az e g y e t e m e t é s a j ö v ő t, a kár helyreütitetik, mert a pénz, a nemzeti erő e fő idege, megmarad és forgalma ekkép tetemesen gyorsabbíttatik és könnyíttetik.

e) A b e l f ö l d i k e r e s k e d é s nemzetgazdaságilag csak annyiban jelentékeny, a mennyiben az iparvállalatokat olcsó nyersanyag-szállítás által gyámolítja, készítményeik elkelését elősegíti és a pénzforgalmat gyorsítja; pénzt azonban nem hozván elő, nagyobb fontosságot neki nem tulajdoníthatni. Annál kitünőbb szerep jut ellenben minden nemzeti háztartásban a külforgalomnak, mely belföldi gyártmányokat a külföldre vivén, onnan a pénzt behozza, s kedvező befolyást akkor gyakorol a népvagyonosságra ha a k e r e s k e d e l m i m é r l e g b ő l k i t e t s z i k, hogy a külföldre kivitt pénzmennyiség csekélyebb, mint az, a mely onnan bejött. Hogy e cél elértessék, szükség

hogy az idegen portékák behozatala vagy egészen tiltassék meg, vagy nehezíttessék, jelesül magas vám vagy vámadók által, ellenben a nyersanyagok behozatala elősegítessék, mert az ittbenn átalakított őanyag ismét kivitethetőn, odakünn jó pénzen elkel s így ismét a nemzetgazdagságot szaporítja. A mi a belföldi készítményeket illeti, ezek kiszállítását a közhatalom lehetőleg mozdítsa elő, miért is nyújtson az iparosoknak kedvezményeket s gondoskodjék főleg arról, hogy olcsó és jó termelvények által magukat más népek irányában kitüntessék. f) Oly kereskedelmi vállalatokat, melyek eleinte csak sok nehézséggel alapíthatók meg, s főleg idegen országokat vagy éppen világrészeket vesznek célba, az állambatalom iparkodjék egyedárúság és szabadalmak által gyámolítani és buzdítani; a nemzeti kereskedő hajózatot pedig a belföldi hajókon szállított árukkal kedvezőbb bánásmód által támogatni. g) A kormány törekedjék gyarmatokat szerezni, és pedig részint bányák tekintetéből, részint azért, hogy az anyaország gyarmatai keletének piacok biztosíttassanak, s olcsó nyerstermelési források is nyertessenek. h) Minden nemzet közhatalma keressen alkalmakat külső áladalmakkal a honi forgalomra nézve kedvező szerződéseket kötni, egyezvényeket hozni létre; végre i) főczélul tűzessék ki mindenkor a pénzforgalom lehető legnagyobb gyorsítása, a pénzmennyiségnek egyik kézből és osztályból a másikba átmenetele, élénk forgalmi élet, stb.

Ezek a merkantil rendszer alapelvei, és tanítványai. Ez eszmékörben mozogtak kisebb nagyobb eltérésekkel és önállósággal *) mint már említettük, a XV—XVIII. század több kitünő állambölcselei és nemzetgazdái, jelesül pedig A). Az olaszoknál a nagyhirű államtudós és történetíró N. Machiavelli „Principe“ és „Discorsi“ című műveiben, Scaruffi „Discorso sopra le

*) Lelkiösmeretes bűvárlat a nemzetgazdasági irodalomban még azon eddig tudunkra senkitől meg nem érintett tény megismerésére is vezetett, hogy egy a szó teljes értelmében ilyenek nevezhető merkantil elméleti iskola nem is létezett, miután az említett korbéli szakírók közül alig mutathatni fel egy kitünőbb egyéniséget is, aki a merkantilrendszer minden alapelveit vallotta volna, s tulajdonképeni föltétlen követőit és képviselőit a rendszernek csak a gyakorlat emberei és államférfiak sorában kereshetni.

monete e della vera proporzione fra l' oro e l' argento“ munkájában (1582.) Davanzati „Lezioni delle monete“ czimű dolgozatában (1588.) Turbolo „Discorsi sulle monete“ (1629.) Serra „Trattato delle cause che possono far abbondare gli regni d' oro e d' argento dove non sono miniere.“ (1613.) iratában, mely némileg az első rendszeres nemzetgazdasági munka az újabkori irodalomban, s több jeles tanítmányokat és elveket tartalmaz, továbbá: Belloni „Dissertazione sopra il commercio“ 1751. Broggia „Trattato dei Tributi“ 1743. Neri, Palmieri, végre a közvetlenül Smith Ádám előtt jeles „Lezioni di commercio ossia d' Economia Civile“ czimű dolgozattal fellépet Genovesi, mely utóbbi Olaszország mercantilista irányú szakembereinek legkitünőbbike, s már annál fogva is különös figyelemre méltó, mert egykorúlag a legalaposb angol és német merkantilistákkal Steuarttal, Justi és Sonnenfelszel a tudomány első, kimerítőbb s minden fölkérdést tüzetesen tárgyaló kézikönyvét szolgáltatta ¹⁾. B) A mi a francziákat illeti, ezeknél ez említett időszakban a XVIII. század utolsó tizedeiben élt Lethinois, Graslin, Durban, Liqueur, Cliquot de Blervache, meg a nagy hírű francia miniszter Neckeren kívül, a merkantil rendszer némely tanainak ²⁾ követőiként, Bodinra a jeles állambölcseldre „De Republica“ (1576.) czimű művével ³⁾, Montchrétien de Watteville, ki „Traité d' Économie Politique“ (1613.) czimű művet bocsátott közre Mélonra, a sok jelességekkel bíró „Essai polit. sur le Commerce“ (1754.) szerzőjére, és Forbonnaisra utalhatni, ki „Éléments du Commerce“ és „Principes et Observations Économiques“ (1754. és 1767.) czimű kitünő dolgozatok által szerzett magának tekintélyes helyzetet a francia

¹⁾ Olaszország nemzetgazdasági irodalomtörténetét bővebben tárgyalják: Pechio: Storia di Econ. Publica in Italia. 1829. Bianchini: Scienza del Benvivere sociale (1845.) e. m. első kötetében, és Trinchera id. munkájában.

²⁾ Azért mondjuk „némely tanainak“, mert valóban sok lényeges kérdésben igen is eltérnek azon iránytól s önálló észszerű elveket vallanak.

³⁾ Erre von. V. ö. Baudrillart jeles munkáját: Bodin et son Temps. 1853.

irodalomban. C) Az angolokat illetőleg ezeknél a mercantil rendszer elvei csak később, jelesül a XVIII. század közepe felé jutottak elismerésre, de ekkor is csak rövid időre és nem kitünő szakemberek irataiban. Egyáltalában Angliának kevés nemzetgazdája hódol föltétlenül a merkantil rendszernek. Némileg ide sorolható Bacon, kisebb dolgozataiban, Mun „Treasure by foreign trade“ 1664. Josiah Child: „A new discourse of trade“ 1668. Davenant: „Commercial Works“ (1700 körül), a hirhedt Jean Law, Josuah Gel, Culpeper, Pollexfen, G. King, Mortimer „Elements of Commerce and Finance (1767.), főleg pedig James Steuart „An inquiry into the Principles of Political Economy „czímű munkájával, mely 1767-ben három vastag kötetben megjelent, s merkantilistikus irányú tanai mellett számos nagybecsű elvekkel és fejtegetésekkel gazdagította irodalmunkat.

— D) Németország nemzetgazdasági irodalma az ugynev. cameralis tudományokból fejlődvén ki, önálló jellemre soká nem tudott vergődni. A szóban forgó időszakban egyébiránt majdnem valamennyi szakemberei a merkantilismus zászlói alatt állottak, s annak tán valamennyi európai állam közül sehhol sem volt annyi buzgó tanítványa és követője mint épen Németországban. Így magán Lutheren kívül, ki „Vom Kaufhandel“ és „Wucher“ czímű értekezésében ez iskola elveit vallotta, nagyobb tekintélyre vergődtek ez időközben Melchior Ohse, Max Faust, Klock (De aerario, 1651.), Becher (Polit. Discours von der eigentlichen Ursachen des Auf- und Abnehmens der Städte, Länder und Republiken 1672.) főleg pedig a mélyebb tudományú: Seckendorff „Teutscher Fürstenstaat, 1656. czímű munka szerzője, Schröder a Fürstliche Schatz- und Rentkammer, 1686. írója, Horneck „Oestreich über alles, wenn es nur will“ (1654.) Justi „Staatswirtschaft“ (1755.) meg az austriai birodalomban is fontos szeptet viselt Sonnenfels a „Grundsätze der Handlung der Polizei u. der Finanz“ munka szerzője (1765.), valamint Büsch a nagyhírű kereskedelemtudományi író Hamburgban (1790). Végre E) Spanyolországban, mely sok tekintetben a merkantilismus valódi classicus hazája vala, miután az arany- és ezüstbálványozás, meg az e rendszer szellemének megfelelő állami intézkedések tán sehohsem terjedtek el inkább, szintén több íróval találkozunk, ki ez iskolához sorolható. Így jelesül Exea egy

financzgazdasági munka írója (1532.), *Gigiuta* kétrendbeli szegényügyet tárgyaló dolgozat kiadója (1584.), *Herrera* (*Libro de Agricultura* 1598. *Discurso sobre los pobres* 1595), *Caza de Lezuela* (*Discurso sobre la Necesidad comun carestia general y de poblacion etc.* 1627), főleg pedig *Ulloa* a *Restablecimiento de las manufacturas y del commercio* (1740.)“ című munka jeles szerzője, *Castro*, *Cabarrus*, meg az ismeretes *Ustariz*, ki 1753-ban közzétett nagyobb művében „*Teoria y practica del Comercio*“ az első összefüggő nemzetgazdasági kézikönyvet szolgáltatva hazájának, mely azután kivált *Forbounais* által eszközlött francia fordításában tüzetesebben ismeretessé lön.

Az előrebocsátottak nyomain szükség, hogy magunknak e mindenesetre nagy befolyású nemzetgazdasági irány felett alapos ítéletet szerezzünk. Bármily nézetben légyünk is a merkantil rendszer alapelveire és azok jeletőségére nézve, egyáltalában nem lehet kétségbe vonni, hogy ez iskolának bizonyos történeti és viszonzlagos jogosultsága megvan, miután bizonyos korszak sajátlagos szükségeinek, irányainak és állapotainak felcilt meg, a körülmények s számos nagy horderejű eredmények által némileg igazoltatott, s azáltal, hogy az első elméleti tanrendszert is képezte, tudományunk megalapulására lényeges és messzeható befolyást gyakorolt. A merkantil rendszer, mint látók, az újkor több világtörténeti eseményével szoros összefüggésben, elvi rokonságban és tszellemi kapcsolatban áll, s nem szabad szem elől téveszteniünk soha, hogy épen e rendszer volt az, mely az újkori mozgó vagyon jelentőségét a közép-kori ingatlan tulajdon irányában diadalmasan kimutatta, az eddigi egyoldalú östermelési tevékenység mellett a műipar, a forgalom, az emberi munka és vagyonsere nemzetgazdasági fontosságára figyelmessé tön, az összes újabb világ egyik fő elemének, a polgárinak, hivatását megismertette s befolyását megalapítani segitette, a társadalom száma, elavult formái és intézményei megsemmisítését előkészíté, a pénz óriási fontosságú szerepét a népek háztartásában kifejtette, — szóval egy egészen új és tágasb alapokon nyugvó nemzetgazdasági életalkotmánynak előcsarnokaiba vezetett.

Midőn azonban a merkantil-elmélet e fényoldalait készségesen elismerjük, lehetlen számba nem vennünk azon nagy hiányokat és tévelyeket is, melyekkel benne egyáltalában találkozunk, s a

melyek a tudomány gyermekkori állapotáról igenis érezhetőleg tanúskodnak. A merkantil-rendszer a kormányi megvárosi érdekeknek félszeg túlnyomóságából származott, ezeknek életnézete, igényei, szükségai bilincselő befolyása alatt fejlődött, s így figyelembe nem véve több más hasonjogú társadalmi elemet és érdeket, szükségkép egyoldalú félszeg következtetésekre jutott. Sarkelvének hibás volt a például azonnal szembe szökik, ha a pénznek, mint értékmérő- és csereszköznek természetét tüzetesen fontolóra vesszük, a kereskedelmi mérleg tanát ferdeségeiben megismerjük, s a magángazdasági elveknek nemzetgazdasági viszonyokra alkalmaztatását, mely e rendszerben előjő, — közelebbről méltányoljuk. A merkantilisták (legyen szabad e hasonlattal élnünk) ép úgy túlbecsülték a pénz jelentőségét, s épen úgy közép- és végpontjává változtatták az összes nemzeti háztartásnak, mint az első csillagászok a földdel tettek, midőn az taníták, hogy ez a világegyetem közép- és gyűpontjában áll, s körülé az összes teremtés minden alkotmányai kerengnek! — A merkantilisták a pénzt túlbecsülvén, tőkével s gazdasággal azonosnak tartották, holott e tekintetben fölcserélése a magán- és a közgazdaságnak a legveszélyesb tévely, mely egész láncolatát szülte a leghamisabb következtetéseknek. Mint egykor az aranyimádó Midás, a merkantilisták minden áldást, minden jóllétet csak a nemes-érből véltek származni, s oly buverőt tulajdonítottak annak, mintha segélyével azonnal minden nemzetet gazdaggá és vagyonossá lehetne változtatni. Egyike ugyanis a legferdebb intézkedéseknek az volt, hogy a merkantil-rendszer a pénz e túlzott méltánylásában, az álladalmakat a városi ipar-nemek mesterséges melegházainak s a nemesérczek feneketlen danaidhordójának tartván, kormányt és egyeseket mindenmü vámtilalmak, forgalomgátlások, pénzkiviteli és czéhkorlátozások által vélt meggazdagíthatni; s így észre nem vette vagy fel nem fogta, hogy az oly mohón keresett pénz értékének is megvannak határai a nemzeti háztartásban, hogy a kereskedés útján javakért, értékes termelvényekért pénzt mindenkor kaphatni, hogy a pénznek kivitele értékes jószágokért cserében rendesen nem károsabb, mint bármily más árucikké, hogy minden állannak csak a pénz bizonyos összegére van szüksége, melyen túl ennek bece alábbszáll s tömege az országból kivándorol, hogy minden becsületes vételnél mindegyik

párt nyerhet s nem szükségkép veszt, hogy végre a kereskedelmi mérleg ismertető jelei fölötté hiányosak, bizonytalanok, s a tapasztalat bizonyítja, hogy oly álladalmak, melyek évszázadokon át mindig kedvező mérleget mutattak ki, elszegényedtek, olyanok ellenben, melyeknek mérlege nem volt kedvező, meggazdagodtak. Tévedtek végre a merkantilisták abban is, hogy a társadalom osztályainak ekonomiai jelentőségét egyoldalulag szemlélték, hogy egyik nemzetnek fölvirágzását és meggazdagodását csak a többiek hanyatlása és elszegényedése által vélték lehetségesnek, hogy a nemzeti háztartás fejlődési tényezőinek alapos ismeretére nem törekedtek, főleg pedig abban, hogy a társadalmi ipar- és forgaloméletet nem az erőket edző, a képességeket kifejtő, s az összes anyagi és szellemi haladást s előremenetelt biztosító szabad verseny és szabad mozgalom elvének, hanem inkább a szabad öntudatos erőfeszítést és tevékenységet elfojtó, tespedésre és visszamaradásra könnyen alkalmat szolgáltatható állami gyámkodásnak vélték alárendelendőnek, a mi azután minden önállóságot önerőkbeni bizalmat, vetélkedés, szorgalmi ösztönt csírájában el is fojtott, és sokhelyütt a legszomorúbb s még ma is fenálló gépies formaiságra vezetett. *)

III.

Hogy a merkantil-rendszer, daczára nagy befolyásának és terjedelmének, még sem volt kizárólag uralkodó az elméletben, s hogy már eredetével és fejlődésével egykorúlag Európa több államában léteztek egyes társadalmi bölcselek és szakemberek, a kik ellenkező nézetekből indultak ki, — már fentebb meg volt említve. A merkantilismus hiányai és tévelyei sokkal nagyobbak és kirtívőbbak voltak, hogysen soká érintetlenül és korlátlanul örvendhettek volna követői a nem épen igen jogszerű tekintélynek. Azon nagy ellenlökés, mely e szerint egykorúlag a merkantil elmélet kifejlődésével egész a XVIII. század végeig, (a midőn a rendszer alapjaiban végkép megingattatott), mint egy nagyszerű irodalmi

*) Hogy korunkban, jelesül a XIX. század folyamában több kitünő szakember ismét föléeszté a merkantilismus némely föelveit, s elfogadta rendszere alapjául, arról bővebben utolsó cikkünkben lesz szó.

és szellemvilági földrengés annak leküzdésére és megdöntésére volt irányozva, nem egyszerre és összefüggőleg, hanem több egyes támadásokban ment foganatba. A heves tusát, mely egy új s hasonlíthatlanul tökélyesb rendszer elemeit hozá tudományunk irodalmába, az újkor leghatalmasb s legelső gazdasági állama, Angolország kezdte meg, ezt a XVII. század végén s XVIII. ik elején a merkantilismus békőiban sinylődő Franciaország egyes kitünő bűvára, meg később a Franciaországban támadt s Német- és Olaszországban is elterjedt physiocrata iskola követte; ezek nyomán azután néhány spanyol és újabb olasz író haladott s támadta meg a merkantilistákat; míg végre döntő eredménnyel a XVIII. század második felében ismét az angolok ragadták fel a fegyvert, s ejtettek azon súlyos csapásokat, melyek alatt a pénzbölcseleti rendszer, legalább az elméletben és tudományban végkép meghajlott s bitorlott nimbusától minden időkre megfosztatott.

A merkantil-rendszer elleni visszahatás korának elején először a angolokkal találkozunk. Ezeknél ugyanis már a XVI. században, de főleg a XVII. vége felé, egész sora létezett oly mélytapintatú és alapos állambölcseleőknek, a kik nemcsak egyáltalában a merkantilisták elveitől eltértek, hanem még az által is felette jótékonyan hatottak tudományunk fejlődésére, mivel a kijelölt tévelyek ellenében egész sorozatát fejtették ki a legfontosb sarkigazságoknak, a melyek nyomán később Britannia legnagyobb szellemhőseinek egyike, Smith Ádám, a nemzetgazdaságtan rendszerének alakításához foghatott. Mi a többiek közül csak a legjelentékenyebbeket emeljük ki és ugyan első helyen azonnal a legrégebb angol szakembereket, W. Staffordot, a ki „Briefe examination of certain ordinary complaints [of our countrymen“ című művében 1581-ben egyéb jeles észrevételek közt kifejti, hogy a nagy drágaság az országba behozott nagy pénzösszegnek tulajdonítandó; R. Hakluytot ki több kisebb dolgozatokban a merkantilismus tévelyekre útal, Chr. Carlislet, Virginias Vergert, Peckhamot említjük. Sokkal fontosabb és figyelemre méltóbb azonban ezeknél Anglia közönségesen ismert állambölcseleője Th. Hobbes. E kitünő tehetségű írónak két államtudományi művében, jelesen „Leviathanja“ (1651) és „De Cive“ (1642) iratában ugyanis először találkozunk a nemzetgazdasági tudomány czélszerű felosztásával, a munkának, iparnak,

takarékosságnak és földnek mint a nemzeti vagyon forrásainak méltányolásával, valamint azon nézettel is, hogy az államhatalom a nép gazdasági ügyeinek igazgatásában bizonyos határokon túl ne menjen, hogy figyelmét a forgalom, adó- és termelési viszonyokra terjeszsze ki, hogy a pénz szerepe a nemzet háztartásában ugy tekintessék, mint a véré az emberi testben stb. Kevéssel utána irt lángeszü kortársa W. Petty : kit nemcsak a nemzetgazdaságtan hanem más államtudományok, és jelesül a statistika, is legkitünőbb megalapítóinak sorában tisztel. E kitünő s mélyenpillantó szakember számos dolgozatában, melyek közt csak „A treatise of taxes and contributions“ (1679). *Quantulumque or a tract concerning Money*“ (1682), meg „*Essays*“ és „*Political Anatomy of Ireland*“ (1682) cziműekre utalunk, a többi közt először mutatta meg bővebben, hogy minden jószágnak ára a reáfordított munkától függ; hogy a kamatláb esökkenése a pénzmennyiség növekedésétől függ s állami intézkedések által nem szabályozható; hogy a műipár és forgalom növekedtével az östermelő néposztály számereje csökkenik, s hogy csak azon része a lakosságnak nevezhető valóban productívnek, mely anyagi értékkel bíró tárgyak és javak előállításával foglalkozik. Felette világosak és helyesek a pénzre, adóra és közfogyasztásra vonatkozó nézetei. Jól belátja ugyanis Petty, hogy a nemzet vagyonossága koránsem a nemes-érezek- és pénzben, hanem a hasznos és értékes dolgok bőségében áll; miért is azt mondja, hogy minden népnek csak egy bizonyos mennyiségére a pénznek van szüksége, melynek mértékentüli tömege az állam gazdasági életének mozgékonyását könnyen megakaszthatja és csökkentheti. A nemzeti fogyasztás tekintetében Petty mondta ki először azon szép és jelentékeny igazságot, hogy a termelés valódi szaporodása a fogyasztás megfelelő növekedésétől föltételeztetik; hogy az absentismus nemzetgazdasági károsága sokaktól túloztatik, s tilalmazása a legfelszegebb röghöztapadtságához vezetne. Az adóügyre vonatkozólag Petty először hatott mélyebben az adózhatási források természetébe, s egyebek közt jól kifejtette, hogy egy czélszerűen kivetett és fogantatosított adórendszer a népvagyonosságot még elő is mozdíthatja, hogy az emberek inkább fogyasztásuk, mint bevételeik szerint terheltessenek adókkal, hogy az adókibérlés veszedelmes és nyomasztó, mert (mint megjegyzi) ily esetben a népnek kétannyit kell

fizetnie, mint a mennyi a fejedelem pénztáraiba jut. — A harmadik e kitűnő böleselői körben Sir Dudley North a „Discourses upon Trade“ (1691.) című munka szerzője, s a szabadkereskedési elv első lángelmű megalapítója. Dudley North szerint a vagyonság forrását nem a nemes-érec, hanem az ember szorgalma, munkája képezi. A pénz épen úgy, mint más jószág, p u s z t a á r u, melyben szintugy bővelkedhetni, mint szűkölködhetni, s a melynek hiánya felett mindannyiszor panaszt emelnek a-rövidlátó emberek, valahányszor forgalmi krízisek állnak be, midőn t. i. az árúk el nem adathatnak, a mi meg részint hadaknak, részint elszegényedésnek, részint pedig a belföldi piacok árúczikkkel elárasztatásának tulajdonítandó. North következetesen ellensége a kereskedelmi mérlegtannak, s azt mondja, hogy a forgalom nem egyéb kölcsönös szükségletek és javak kicserélésénél, melyben az egész világ mint egy nagy nép jelenkezik, s a szabad mozgalom korlátozása, a pénz kivételének tilalma csak az egyes tagok ártalmára van, míg a valódi közös érdek minden vámsorompó megszüntetését, sőt a belföldi kereskedésnek a külföldivel egyaránt való méltányolását követeli. A kereskedésnek az áraknak és az ipari tevékenységnek szabályokat írni elébe nem lehet, állami beleelegyedés által egyedül még nép sohasem lett vagyonság, hanem oda még és pedig mindenekelőtt béke, szorgalom és szabadság kívántatik. — Ezzel egykorúlag és hasonló eredménnyel járult tudományunk alapelvei megismeréséhez és kifejléséhez Britannia legnagyobb böleselőinek és államtudósainak egyike, a sensualis philosophia megalapítója, Locke. Mint méltó elődje és előhírnöke nagyhirű honfitársának, Smithnek, Locke több rendbeli műveiben, (a pénz-, kamat-, tulajdonra stb. vonatkozólag) egész rendszerét fejtette ki a nemzetgazdasági igazságoknak, melyek még ma is lényeges elemeit képezik tudományi hódítmányainknak, s nem kis befolyással voltak a szak legnagyobb képviselőjére, Smith Ádámrá. Locke szerint a magántulajdon eredete nem az államnak (mint Hobbes tanítá), hanem az emberi munkának tulajdonítandó, mert csak ez és egyedül ez azon nagy tényező, mely minden javaknak előállítását eszközli, minden tárgynak értékét és becsét megadja. Az ár tekintetében Locke látta be az olasz Montanarin kívül először a kereslet és ajánlat közti viszony fontosságát, s ép úgy mint Petty, világosan elismerte egy nem-

változó ármérő szükségességét, s mint ilyent a gabonát, mely mindenkor kerestetik, mely nem a véletlentől függ, melynek termelése és fogyasztása némileg előre kiszámítható, vélte elfogadhatónak. A pénzt ő is árúnak nevezi, s azt mondja, hogy ára bőségétől vagy ritkaságától függ viszonyítva a többi jószágok bőségéhez vagy ritkaságához. A pénzforgalom könnyűségét és gyorságát Locke nagyra becsüli s minden módon előmozdítani tanácsolja. A tőke természete felett Locke még világos fogalmakkal nem igen bír, ámbár a kamatozás okait, meg a hitel hasznát jól belátja. Határozott ellensége továbbá mindennemű rendőri árszabályozásoknak, melyeket szintoly céliránytalanoknak, sőt épen kivihetetleneknek nevez, mint a fényüzési törvényeket, melyeknek hatálya mindenkor felette csekély szokott lenni. A munkabérről Locke azt véli, hogy az rendesen a munkások első életszükségleteinek árával azonos, vagyis emelkedik, ha ez életszerek ára nagyobb lesz, vagy alábbszáll, ha az árak is alacsonyabbakká válnak. Igen fontos végre Locke azon állítása, hogy valamennyi adók, lármikép és bárkitől vettessenek is ki, minden földbirtokban gazdag országokban végre is az östermelőkre és telekbirtokosokra esnek vissza, mely elv alkalmat adott arra, hogy később Lockét némelyek a franczia physiocraták egyik előfutárának nevezték. — Locke mellett kitünő hely illeti tudományunk alapítóinak körében William Temple-t, és Charles Davanent-et, a XVII. század utolsó tizeteiben. Az előbbit illetőleg, ki mint jeles államférfiú az akkor nagy virágzásnak örvendett Hollandban sokáig tartózkodott, említést érdemel azon körülmény, hogy kevés nemzetgazda létezett korában, ki a népek anyagi jóléte alapföltételeit oly tüzetesen ismerte és tanulmányozta volna mint Temple, kinek munkáiban egész sorával találkozunk a legbecsesb s legmélyebb igazságokat tartalmazó észrevételeknek. Így egyebek közt Temple az emberi munka, takarékosság, kereskedés, nemzetközi forgalom fontosságát tökéletesen méltányolta, a népesség kapcsolatát a nemzet anyagi boldogságával jól belátta, hazájának s különösen Irföldnek szomorú állapotát több éles tapintatról tanúskodó javaslattal orvosolni iparkodott, főleg pedig az által tündöklék szaktársai körében, hogy az állami ember- és lélektan vidékét számos nagybecsű fölfedezéseivel gazdagította, s például a gazdagság virágzásának és a politikai szabad-

ságnak szoros kapcsolatát, a vallási türelemnek és kereskedelmi műveltségnek benső összefüggését, a viszonyt az állami formák és a nemzet közgazdasági állapotai között stb. ép oly elmésen mint alaposan kimutatta és megfejtette. — Sok tekintetben Temple-vel hason nézeteket és elveket tanúsít Davenant, kinek nemzetgazdasági eszméi számos gyakorlati irányú és értékes munkákban vannak lerakva. Davenant terjedelmes tudományosságának leg szebb gyöngyét közgazdasági ismeretei képezik. Ő egyike azon mélyenpillantó búvároknak, kik a népek erkölcsi és anyagi szervezete legbensőbb rügóit és alapjait világosan megismerték s ép azért a tudományunk körébe tartozó igazságok föltalálásában is sikerrel és eredménnyel jártak el. Elveit illetőleg a mérsékelt szabadkereskedési oskolához számítható; a népvagyonosságot nem pusztán a pénzben és nemes-érezben keresi, s azért a forgalmi mérleg tanát is csak óvakodva és bizonyos kivételekkel ismeri el; a nemzetek elszegényedése és hanyatlása ismérveinek a magas kamatokat, földbirtok alacsony árát és a munkabért, a csekély népességet, a sok műveletlenül maradó földet stb. mondja s egyebek közt azt is jól kifejti, hogy a leggazdagabb országnak is el kell enyésznie, ha közerkölcsisége elenyészik; hogy valóban virágzó nemzetgazdaság csak ott létezhetik, a hol politikai és polgári szabadság van; hogy a vagyonosságnak magának szabadság nélkül becse sines, s hogy kényuralom alatt szükségkép bármely népnek is meg kell gyengülnie és anyagi tekintetben tönkre jutnia. — A XVIII. századnak első feléből végre ide sorolandó még két kitünő jelentőségű szakember, tudniillik Berkeley, és Cantillon, kiknek mindegyike nagy befolyást gyakorolt tudományunk kifejlődésére és tökélyesbülésére. Berkeley püspök mint bölcselet is eléggé ismeretes; főérdeme a nemzetgazdaság tana körül abban áll, hogy egyike a merkantilizmus leghatározottabb elleneinek, midőn éleseszü alapos okoskodásával a pénzbálványzó oskola követőit megezáfolja s tévtanaiknak más, tökélyesb és alaposb elvekkkel fölcserélését tanácsolja. Berkeley valóban nemzeti angol irányban haladván, a XVII. századbéli nagy szakbúvárok hódítványait elfogadja s czélszerűen továbbfejlesztteni iparkodik. Elismeri a munka és munkamegosztás fontosságát, méltányolja a pénz és pénzforgalom nagy jelentőségű szerepét a nemzet gazdasági szervezetében, valamint azt is, hogy a népek iparos szelleme

fölbresztésére semmi sem szolgál oly biztos eszközzel, mint a kívánalmak és szükségek azokkal megismertetése: — egyike azon állítványoknak, melyek legújabb időkben Franciaországban kiválólággal Say oskolája által terjesztettek el, s legnagyobb ellenzésre azon nemzetgazdasági pártnál találtak, melyet egyszerűen visszahatási pártnak szoktak nevezni. — Mint Berkeley méltó kortársa, figyelmünket nagy mértékben igénybe veszi végre Cantillon „Essai sur la Nature du Commerce“ (1755) című, francia nyelven közrebocsátott munkájával. Cantillon a merkantilizmus és smithianizmus közt mintegy átmeneti és közvetítői helyzetet foglal el, e mellett azonban a physiocratismus némely alapelvei is képviselvék rendszerében, úgy hogy nem épen ok nélkül tartatik az utóbbi iskola egyik alapítójának is. Nemzetgazdasági eszméi leginkább az emberi munka, a pénz és pénzforgalom, az ár és érték elmélete, a kereskedés, meg a hitel körül forognak, s nagyobbbrészt oly alakban és módszerrel tárgyalvák, hogy az említett munka mindenkor joggal sorolthatatik a szakirodalom legbecsesb termékei közé. Cantillonnal az itt szóban forgó angol nemzetgazdasági iskola véget ér, s azon nagy búvárok sora veszi kezdetét, kik az újabb nemzetgazdaságtan tulajdonképeni rendszeres megalapítóinak nevezhetők; kikerül azonban csak a jövő czikkben szólhatunk.

Azon országok közt, melyeknek tudósai és állambölcselei már az itt szóban levő korban is tudományunk alapigazságainak megismerésére eljutottak, és az uralkodó merkantil iskola tekintélyét lerontani törekvének, második helyen Franciaország a l találkozzunk. A XVII. század utolsó éveit, meg a XVIII-ik első tizedeit ugyanis azon időszakot képezék ez országban, melyben Colbert miniszter merkantilistikus intézkedése és törekvései számos baleredményt és visszás állapotokat idéztek elő a nemzeti háztartás és iparban, a mi azután okot is szolgáltatott arra, hogy több jeles és önálló gondolkodású férfiú lassanként a merkantil rendszer elveivel ellenkező nézetekre és meggyőződésre jutott, s egy a hasonkorú és hasonjellemtű angol irányoknak megfelelőbb nemzetgazdasági elvkör megalapítása és kifejtése körül kezdett fáradozni*). Ezen oskolához tartozott először is a

*) Lásd Ranke: Französische Geschichte. Band IV. (1856) lap. 97. 359 s k.

sokoldalú tanulmányairól ismeretes Pierre Boisguillebert (1724.) több nagy értékű munkának (Dissertation sur la Nature de la Richesse. Traité du Commerce des Grains. Factum de la France etc.) szerzője, Boisguillebert egyike a legalaposb de egyszersmind legszenvedélyesb antimerkantilistáknak, fejtegetéseiben a nemes-érezeknek pénz és vagyoni tulajdonait élesen és találóan elemzi s egyebek közt megmutatja, mily nagyon tévednek, a kik minden gazdaságot csak a pénzben vélnek rejleni, s a többi javaknak, melyek sokkal inkább és tökélyesben fedezik szükségleteinket, jelentőségét félreismerik. E mellett árelméletében Boisguillebert előfutára a legnagyobb újkori szaktudósoknak, s egyebek közt előtte senki, utána pedig csak igen kevesen hatottak oly mélyen, mint ő, a javak ármozgalma természetébe és föltételeibe. A kereskedelem tekintetében egyike azoknak, kik a kereskedési ipar productivitasát először elismerték, s kik a szabad ipar és áruforgalomban a népek anyagi műveltsége leghathatósb támaszát és föltételét vélik találni. Ezen kívül Boisguillebert épen oly élesen mint szellemdúsan iparkodik azt is megmutatni, hogy a nemzet minden foglalkozási nemei és minden polgárosztályai között bizonyos érdekegység és természetes érdeköszhang létezik, hogy a népek ekonomiai élete bizonyos természettörvények uralma alatt áll, a melyeket megsérteni vagy kényünk-kedvünk szerint igazgatni vagy megváltoztatni nem lehet; hogy az országok boldogsága a lakosság anyagi jóllététől és elégyűtségétől függ stb. Boisguillebert végre egyike azon nemeslelkű szakképviselőknak, kik az akkor Franciaországban módfelett nyomorú állapotban tengődő alsó néposztályok anyagi helyzetét s annak megjavítását szívéükön hordozák, s módokról gondoskodtak, melyek által a kényuralom alatt libegő s hamis közgazdasági politika következtében véginségre jutott munkás és földművelő népesség bajai némileg orvosolhatóknának. — A második e lángelmű férfiak körében Franciaország legkitünőbb férfainak egyike Vauban Marschall, ki „Projet d' un dixme royal“ czimű munkában 1707-ben, hasonló szándékkal és elvekkel mint Boisguillebert, hazájának közgazdasági és társadalmi bonyolult viszonyaival foglalkozott. Vauban javaslatai mindenekfelett a ros adószerkezetnek és vámtörvényeknek megváltoztatása, egy egyszerű s észszerű adórendszernek meghonosítása, a belső közlekedés akadályainak elhárítása, ipar-

és forgalomszabadság behozatalára, főleg pedig az östermelési és földművelési érdekek tüzetesb ápolására czéloznak, s épen oly alapos tanulmány mint lángeszű felfogásról tesznek tanúságot. Említést érdemel végre még az, hogy Vauban a hitel természetét és tulajdonait is világosan belátta, s alighanem okulva korának súlyos tévedésein, a közkölcsön és államhitelügy mértékentüli kiterjesztését és fokozását határozottan ellenzé. Hasonló irányban és szellemben írnak és működtek a nemeslelkű F é n é l o n püspök, a közismeretű „Tellemaque“ czimű könyv szerzője, ki az imint említett szabad gazdasági eszméket az udvar irányában is érvényre emelni törekvék; továbbá St. Pierre, az örök béke eszméjének egyik apostola, A b b é d e C h o i s y, F l e u r y, főleg pedig M. D u t o t, a hírhedt Lawnak tanítványa s egy felette becses közgazdasági munkának „Refléxions politiques sur le Commerce et les Finances“ szerzője. Dutot egyebek közt a pénz, hitel, forgalom és ipar elméletét kítünő alapossággal fejtegeti, a nemzetgazdagodás tényezőit és föltételeit ismerteti, s mint ellensége a merkantilismusnak, szintoly tudományosan mint elmésen bebizonyítani törekszik azt, hogy a népek jólléte és gazdagsága nem a pénz és nemes-érczben, hanem munkájában, földjében és iparosságában rejlik, s hogy csak azon ország fog igazán virágzó közgazdaságnak örvendhetni mely e tényezőket észszerűen felhasználni és érvényesíteni képes leszen. — E jeles férfival megszakad sora e kítünő szakembereknek, kik az angol szellemi mozgalom befolyása alatt Franciaország állami és nemzeti háztartását a merkantilismussal ellentétben álló szabadabb és észszerűbb elvekre fektetni iparkodtak, s a kik ép azért, mivel egy magában sok tekintetben összefüggő és hason eszméken és meggyőződéseken nyugvó egységes taurendszert képviselnek, „a régiebb francia nemzetgazdasági iskola“ követőinek neveztethek.

Angol- és Franciaországon kívül az európai miveltebb államok köréből még csak Olasz- és Spanyolországot nevezhetjük, melyeknek némely alaposb és független gondolkodású szakbúvárai, a merkantil rendszer tévelyei ellen kikeltek, és az itt szóban forgó irányban tudományunk kifejesztésével foglalkoztak. Így jelesül Olaszországban már magánál S e r r á n á l (a XVII. század elején) is találunk egyes nyomaira az elfogulatlanabb vizsgálódásnak és elmélkedéseknek. Ép így jelentékeny hely illeti tudományunk e legrégebb alapos művelői sorában G. B o t e r o t, a ki „Della Ra-

gion di Stato“ (1591-ben) czimű szellemdús művében igen találón ural tudományunk néhány sarkigazságára, jelesen arra, hogy nem a nemes-ércezel bővelkedő országok mindig a leggazdagabbak; hogy Anglia meg Franciaország, daczára annak hogy szűkölködnek nemes-érbányákban, legtöbb arannyal és ezüsttel birnak; hogy e szerint a nemzet anyagi alaperői és vagyonforrásai másutt keresendők, jelesen pedig a megfeszített szorgalom, ernyedetlen munkásság, szerencsés természeti viszonyok, ipar és földművelésben rejlenek. E mellett Botero a legelső szakember, ki a majd két századdal később Malthus által először tudományosan kifejtett nagy fontosságú népességi elvet megpendíté és bebizonyítani törekvék, hogy az államok boldogsága nem épen a nagy és sűrű népességtől, hanem inkább attól függ, hogy a bizonyos korlátokban megmaradó népesség anyagi léte biztosítva legyen; s az állam természeti erőforrásai a népszámmal bizonyos arányban jelentkezzenek. — Szintilyen mély belátást tanúsít Botero honfia és kortársa Paruta, a „Perfezione della vita politica“ czimű munka írója, Belloni, ki „Dissertazione sopra il Commercio“ művében (1750 körül), a kereskedelemszabadsági elvhez hajlik, továbbá Montanari „Discorsi sulle Monete“ (1629) czimű munka írója, kinek főérdeme abban áll, hogy az árelmélet néhány főpontjait minden mások előtt alaposan kifejtette, a nemes-érb általános forgalomértékének természetét megismeré, a nemzeti gazdagság tényezőit pedig számos nagybecsű észleleteivel és búvárlataival földérite; végre a némileg ide sorolható Neri Broggia és Pagnini is, kiket fentebb a merkantilisták körében már megemlíténk.

A mi végre Spanyolországot illeti, itten csak felette kevesen birtak tisztultabb felfogásra és elvekre emelkedni, miután az államkormány szigorú eljárásánál, meg a fenálló szomorú közgazdasági viszonyoknál fogva minden szabadabb és elfogulatlanabb irányú nyomozás majduem lehetetlenné vált. Mint az anti-merkantil iskola e korbéli követői tehát csak Faxardo de Savedra és Garcilasso de la Vega érdemelnek kiváló említést. Az első jelesen azért, mivel „Idea principis christiani“ (1640.) czimű iratában a merkantilismus alapelvét a földművelésben rejlő nemzeti erőforrás és vagyontényező kijelölése által lefontani törekvék, a szántóföldet minden arannyal és ezüstnél

többre becsüli, a földművelést és őstermelési ipart mindenkép ápolni és állami segélyben és támogatásban részesíttetni ajánlja, s egyébek közt a közadóztatás tekintetében azon figyelemre méltó elvet állítja fel, hogy az adók a kormány által soha se vettessenek első életszükségleti tárgyakra, hanem csak olyanokra, a melyek a fénytűzésnek, a kényelemnek és élvezeteknek szolgálnak; — az utóbbi vagyis De la Vega pedig az okból sorolható ide, mivel egyike volt a legelső szakembereknek (1609-ben), kik az amerikai felfedezések óta Spanyolországban elterjedt aranybálványozásnak határozottan ellene szegült, s a hazájának gazdasági romlását előidéző e nemű törekvéseknek félszükségét és veszélyességét kimutatni iparkodott.

Németországban és egyéb európai államokban ez időszakban tudományunk ily irányban művelői hiányzottak, habár nem is lehet tagadni, hogy egyes kitűnő bűvárok ezen népeknél is világosan belátták a merkantilismus némely hiányait, és iparkodtak más észszerűbb eszméknek és elveknek lassanként utat törni, mint például Seckendorff, Schröder, Reimar, Zincke és egyébek.

Ezen kitérés után ismét fölveszszük történelmi tárgyalásunk fentebb megszakasztott fonalát, és áttérünk tudományunk azon második főrendszerére ismertetéséhez, melyet közönségesen *physiocrata* rendszernek neveznek. Erről azonban közelebb.

KAUTZ GYULA.

A

JELENKORI

NÉMET REGÉNYIRODALOM.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY. — A TÁRSADALMI REGÉNY. *)

I. A salon- és női regény.

A társadalmi regény a történetihez úgy áll, mint a jelen a múlthoz. Alatta kiválólág jelenkorkép, de minden oly regény is értendő, mely irányban jellemzi a polgári társaságot, vagy a műveltségi állapotokat. A németek ezt „műveltség-történeti“ regénynek nevezték el, a nélkül, hogy lényegét meg tudnák határozni.

A társadalmi regénynek is vannak válfajai, a mint vagy a társadalom egyetemét karolják föl, vagy kiválólág egyes osztályokban, egyes körben forognak. Így különböztetik meg az irodalom történetirók a salonregényt, népregényt, a polgáriasság regényt, mely is — miután az egyenjogúság életbe lépte óta a társadalom főeleme, alapszinezete a polgáriasság — bátran mondható az egyetemesség és tulajdonképi társadalmi regénynek. Ezen utolsó osztály-

*) Lásd a VI. köt. 321. s köv. ll.

zatban oszol két pártra a német irodalom — az idealisták és realisták táborára.

A nők és salonok iránt tartozó hódolatból elsőbben is a salonregénynyel foglalkozunk. Ez, mellékesen mondva, úgy is épen oly jelentéktelen kisebbséget képez az irodalomban, mint a salonkörök az egyetemes emberiségben. Nem is mondható leg-egészségesb vagy legköltségesebb regénynemnek; mindamellett, hogy, vagy épen mivel azon kizárólagos körökben mozog, melyekről választékos modor, társas műveltség — legalább — felteendők; melyek az élet prózai küzdelmein felülemelkedve valamint az élet magasb élvezetére képesek, úgy csak szellemi szenvedéseket ismernek; azon körökben szóval, melyeknek életföladata az, a mi nekünk csak játék; s egyedüli dolguk — az idő szerencsés ölése.

A salon a nők csatatéren levén, a salonregényírók száma nagy. Leghíresebb Ha hn-Ida grófné, született 1805-ben, s a genialis tévedésekben átélte 45 év után (1850.) áttért a katólikus egyház kebelébe. Regényei, főleg a születési aristocrazia köreit költöitik, körülbelül amaz ismeretes mondat szellemében, mely szerint az ember a bárónál kezdődik. Regényhősnéi többnyire női geniek, vagy genialis nők, kik a társadalmi formák „előítéletek és korlátok” alól nagy szellemök által emancipáltattak. Ő és hasonmásai — mert a patchouli illatú szépszellemeskedő pletyka-regényírás könnyű mestersége sok nőt csábított el iráskodásra, — ő és ezen epigonjai igen sajnálatos hatással voltak női kortársaikra, habár azon szűkebb körökben, melyek e regényeket ízelelék. Mert a mely nő magát a társas formák és törvények alól, ha mindjárt azok előítéletek is, felszabadítani megkísérelte — mint a biztos ösvényről letért, tévutakon kalandozand, magát lépten nyomon üldözöttnek, szerencsétlenségnek érezni, — s utóvégre is rossz társasági modorba, aljasságba fog süllyedni. A világ-ítélet megvetése és túlbecsülése, vagyis a cynismus és hiúság közt a férfiak is nehéz megtartani az illő közepet. A nő erre teljesen képtelen. Mert azon erő, mely a társas előítéletek legyőzéséhez szükséges, mindenekelőtt a nőiség lényét kell, hogy legyőzze — a szeméremet. Női szeméremmel nincs emancipatio. Nélküle — megszűnt a nő.

Düringsfeld Ida regényei nem szellemtelenek; nőket jól fest; férfiakat meglehetősen, — mi női íróknak ritkán szokott sikerülni.

Paalzów Henriette, kinek regényei (Sainte-Roche, Thyrnau Tamás) magyarra is fordítvák, inkább történeti regényírókhöz sorolandó, mely nemben technikai ügyessége által tűnik ki. Ebben némileg a rendkívül szapora Pichler Caroline (1769—1843.) tanítványa.

Schlichtkral Aline, Lützow (Struve) Teréz, s még mások több kevesebb hivatással, de kiapadhatlan tentatartóval a salouregényírók közé tartoznak. Ellenben a tehetséges Lewald Fanni zsidóhölgy, született 1811-ben, 17 éves korában megkeresztelkedett, inkább a polgári s szorosan vett társadalmi regény terén működik; kedvencz tárgyai azon összeütközéseket, miknek a nő, kivált a mívelt zsidónő élete korunkban kitéve van, ecsetelni. Írói hivatását nem szükség egyébbel indokolni, mint azzal, hogy a női íróskodás szigorú ellene — Schmidt Julian — sem szól gúnyorosan műveiről.

A férfiak e nemben — minthogy a salonélet magában nem német nemzeti sajtáságú — keveset írtak. Említésre méltó egyedül Sternberg Sándor, ki sok felületes üres csevegései mellett is egyike azon német aristocratiai példányoknak, kik azt tanúsítják, hogy a német, ha finomabb növelésben részesült, szintén bir „esprit“vel; s csak tudós nevelése teszi pedanssá. Ő helyenként szellemdús; világrejtélyeket nem feszeget, de mindig élénk. Mint aristocrata — forradalomellenes, de előítéletektől ment, s törekvése az aristocrata újjászületésére hatni; tudja ő, hogy egykori hatályosságát csak az által lesz képes megóvni az aristocrata, ha a nép érdekeit felkarolja, s szabadelműséggel a haladás ügyének élére áll. Ily befolyás azonban mélyebb, alaposabb műveltséget föltételez, mint átlagosan a német aristocrata sajátja.

Különben a salouregény teljesen kimerült, kora lejárt.

Elsőbben is a népregény keletkezett, mint visszahatás a szemlélődő s érzékeny finomkodás ellen; mint az erő és erkölcsiség ellentéte az idegbeteges képzelgés s érzékiség ellen.

II. A népregény.

A népregény tárgya a paraszt élet erőteljes volta, a küzdelemteljes földi lét, szegénység és nemesség, egy kis piszok és költészet, trágyadomb és holdvilág.

A népregény két hőse *Gotthelf Jeremiás*, valódi nevén *Bitzius Albert*, protestans lelkész *Schweitzban* (1792—1854.) és a zsidó származatú *Auerbach Berthold*, (szül. 1812. a bájos *Schwarzwaldban*) egymás mellett említendőek, mert ezen irányban legkitünőbbben hatottak; ámbár a két író közt nagy a különbség.

Gotthelf Jeremiás az általa festett természet gyermeke; ő és költészete egyek; előadása oly naiv, erőteljes, kemény, szögletes és durva, — mint az általa oly elragadón festett egyszerű mezei emberek, kiknek körében növekedett és élt.

Auerbach művelt ember, neki el kell feledni az európai polgárisultságot s a német philosophiát, hogy képes legyen magát áttenni a *Schwarzwald* népelemébe.

Gotthelf természetesebb; *Auerbach* művészebb. *Gotthelf* művei sajátja: a benső igazság, az élethűség, a valódi realizmus; míg *Auerbach* tulajdona: bizonyos költői ihlettségű tiszta lég, mely nem annyira való, mint eszményi. Miért is *Schmidt J.* az előbbit — teljes joggal — az első rangú realistákhoz sorolja, míg *Auerbach* eszményiségét erősen feddi.

Gotthelf továbbá mindig lelkész, népoktató, gyakran formázerint predikál, azonkívül *schweitz* pártember, conservatív politikus, a radikálok és materialisták mérges ellene; ezen irányzat egyoldalúvá s untatóvá csak azért nem lesz, mert valódi költői lélekkel, benső kedélylyel s erős érzelmekkel van összekötve. Elvei szigorúak, de kedélye szelíd. Szellemi látköre szűk, de szive tág.

De mindemelett a különbség kettejük közt inkább a modorban van, a nyelvben. *Gotthelf Jeremiás* egyénei a nép nyelvét beszélik, oly könnyűséggel, mintha a szerző más nyelvet se tudna, s valójában nem is tud, *Auerbach* nyelve, ha népies, keresett.

Továbbá az eszményítésben néha nem tartja meg *Auerbach* a higgadtság megszabta határt. Falusi lánykái által néha oly költői s bölcselmi ötleteket mondat el, mik *Auerbach* úr gazdag szellemének zománczaiul is igen szépek, de a legelmésebb s költőibb kedélyű parasztleánynál is lehetlenek. De ő valódi költő, s hol eszménye nem valószínű is, nem szűnt meg költői lenni. Más oldalról a mezei élet realis és árnyoldalai festésében a paraszt gögnek és szivtelenségnek ecsetelésében sem marad hátra; személyei

nem csak alakok, hanem jellemek; meséi nem pusztán ábrándok, hanem életképek; s végre — mi a földolog — nem csinálja, hanem lelkesedéssel teremti műveit.

Röviden Gotthelf mint Auerbach mindenik a maga nemében jótékony s jelentékeny csillagok nem csak a német hanem az összes világirodalom egén. Mindakettő utánzásra méltó; csakhogy Gotthelf Jeremiás utánozhatlan, mint a lángész; míg Auerbach számos utánzóinak egy-ketteje nem egészen értelmetlen; így Ludwig Otto, kit pártja, a realisták, merészen Auerbach fölé állítanak; vagy az ennél jelentékenyebb Kompert Lipót, ki szintén zsidó eredetű, s szintén Ghetto-képekkel kezdé regényírói pályáját. Kompert regényeinek kettős iránya, zsidó hitsorsosainál kedvet ébreszteni az erkölcs- és jellemnemesítő mezei foglalkozás, a földbirtok és földművelés iránt; más oldalon azon meggyőződést ébreszteti, hogy a zsidók koránsem oly szivtelen számító nép, mint a keresztyénség közvéleménye tartja. A zsidók házi, családi erényei, emberszerető segélykészsége, legalább egymás iránti jó kedélye, józanon kétségbe nem vonhatók. De a költő dicséretes szándokának azon rosz oldala van műítészi tekintetben, hogy gyakran túlzón eszményíti regénye hőseit és hősnéit, s kétes mosolyunkat idézi fel, midőn idylli pásztorokat s jámboran együgyű földművelőket helyez Gallicia, Cseh-, (Magyar-) ország oly vidékeire, hol mi csak pálinka- és szalagboltosoknak, üzereknek s legfelebb bérlőknek ismerjük, — de földművelőknek nem. Ludwig Ottoval a realisták érdemetlen zajt ütnek. Beszéleyei némelyike olvasható; mint regényírónak még ezután kell kivívnia a babért.

A népregény epigonjai számosak. Mint hajdanában az angol Robinson után keletkezett schweitz, francia, portugál, sőt cseh Robinson is, — úgy a schweitz Gotthelf és a schwarzwaldi falusi regék példájára keletkeztek Németország minden vidékén s valamennyi (pedig számos) tájnyelvén írt népregények, — melyek eleinte némi sikernek örvendtek. De az olvasó közönség nem sokára a különbség öntudatára jött, mely az eredeti Gotthelf, a költői ihletű Auerbach — és számítón könyvfaragó utánzóik közt van. Nem minden tökféjű paraszt, minőt Bank vagy Becker s több mások vezetnek elénk, érdemes figyelmünkre; nem minden bárgyú falusi liba — költőien naiv. Midőn a népregény ilyen alakokat

karolt föl, midőn darabos csűf dialectuson együgyűségeket beszélő, semmi okosat sem tevő, közönséges parasztait rendkívüli lények gyanánt akará az olvasó képzelődésére erőszakolni: a közönség meghidegült.

A népregény ezen elfajulását nyomban követé a közönség közönye, s ma már annyira leélt s kimerült, hogy — Auerbachot kivéve, kinek utolsó regénykéje (Baarfüssele 1857.) nagy és méltó sikernek örvendett, — nehezen akad kiadó reájok, a nagy Németországban, a k i a d ó k hazájában!

Sokan, kik S t i f t e r Adalbert műveit ismerik, első tekintetre meglepetve lesznek, hogy e helyen emlékezem róla. Mindazáltal S t i f t e r mintegy a népies és eszményi irányok közvetítője. Művei nem a népies, hanem mindenesetre a népszerű nemhez tartoznak. A csendélet, az alsó egyszerű körök apró viszonyai, a természet bájai, a kő-, növény- és állatélet nyilvánulásai: ezek kedvenc tárgyai, miknek ecsetelésében kitűnik. A mély kedély, kegyelet és vallásos ihlet, mely áthatja, gyakran túláradó, de mindig tartalmas szemlélődéseit, az idealistákkal hozza rokonságba. Tulajdonkép nemében egyedül áll, habár neme neje is vakító vagy kiváló, kivált a kisebb látkörűek nézetében. S t i f t e r A. született 1806-ban, jelenleg iskolai tanácsos Linzben, s utolsó műve (Bunte Steine, Pest, Heckenast 1852.) kedély- és szelleméletét még teljes erőben levőnek mutatja.

III. A szoros értelemben vett társadalmi regény.

Idealismus és realismus.

A társadalmi regény azon fejlődéséig értünk, melyen az a kornak kifejezése lőn, azon koré, melynek iránya az egyenjogúság, egyenlőség, az osztályok egymásba folyadása.

E modern társadalmi regény nem egyes osztályokat immár, hanem az összes államesaládot karolja át. Rendeltetése a társadalmi egyetem képét adni vissza. Az osztályok összefüggését szemlélyesíteni. Mily kölcsönhatások léteznek az aristocratia és nép közt? Mily érintkezési pontjai az értelmiségnek, a polgárságnak alá s fölfelé? Mily viszonyok a kunyhó és salon, a cseléd és uraság, a vagyon és munka közt? Kiterjeszkedik tehát a politikára,

mert hisz mind e viszonyok a politika sajtóképi uradalmát képezik. A történetnek tehát egy bezárt szakát képviseli. Ez e szerint a társadalmi regény a jövő korra nézve valódi értelmében történeti regénynek fog válni.

Ily szempontokból indulnak ki az újabb német regényírók; a érzélat tiszta öntudatával, s a érzélat minden hátrányaival nyomukban.

Az ez irányban működő írók száma nagy; mi kielégítőnek hisszük a kiválóbbakra szorítkozni, a mennyiben az összes tevékenységnek helyes megítélésére szükséges.

Prutz Róbert, mint egy irodalmi tudományos folyóirat (Deutsches Museum) szerkesztője, mint ihlett költő, dramaturg, bíráló és történetíró a német irodalomban oly szereppel bír, mely már sokoldalúságánál fogva jelentőséget ad neki, miért is mint regényírót is e helyt elől említjük.

Ő gyakorlatibb irányánál, férfias lelkességénél s a politika iránti előszereteténél fogva regényeiben is ezen hajlamok jó és rossz oldalaival bír. Határozottság, erély, — kevés kedély. Nyelve tiszta s erős, de nem mély; ő egyáltalán nem mély, a politikában sem. A szenvedélyek festésében elhagyja a képzelet, s jőzan esze csak reflexiókat nyújt. A munkás és proletár viszonyok felettébb érdeklik, mint az politikus költőnél természetes. „Engelchen“ (3 köt. 1851.) című regényében a gyárnok és munkás közti viszonyok prózaiságára egy angyal terjeszszsen eszményi lehelletet. Újabb regénye Der Musikantenthurm (1855. 3 kötet) szintén a szegény osztályok bűn- és nyomorviszonyaiban forog. Nedélyes akar lenni, de gúnyoros komor kép. Prutz alanyisága egyáltalán nedélyig nem emelkedhetik.

Lewin Schücking sokoldalú irodalmi bíráló, mint regényíró is szapora. Szelleme tág, formája s nyelve választékos, de nem átható. Mint valódi német kritikushoz illik, regényei hátterében mindenkor egy általános eszme nem épen szerényen kándikál, hanem néha felettébb előre is tolakodik. Így „Die Königin der Nacht“ című regényének alapeszméje az egyén felszabadítása a családi befolyások s rendi elfogultságok alól. Hasonlókép a rendi előítéletekből szabadulás körül forog a „Ritterbürtigen“ (1846. 3 k.) című regény, mely egyébiránt a westphali nemesség életét nem érdektelenül ecseteli.

De nem tehetek róla, ha ez alkalommal eszembe jő a különbség, melylyel Tourgenef ugyanezen eszmét viszi ki! Az általam csak francia fordításból ismert: *Une nichée de Gentilhomme* (Egy nemesi fészek) című regényében az oroszországi provinciális nemességet, életmódját, családi és cselédi viszonyait ecseteli, mily mulattatón, könnyeden és látszólag célzat nélkül! A jellemzőt nem reflexiókba, hanem a cselekményekbe, a személyek és viszonyok összeütközéseibe fektetvé az orosz költő. És ez a föladat.

Giesek Róbert, szintén kritikus tehetség, de a mellett sok bensőséggel és kedélyvel is bír, mint ez „*Pfarr-Rösch*en“ (1851. 2 k.) regényéből kitűnik, mely angolra is lefordított, s az angol olvasmányok honos körében — a családéletben forog. Más művei azonban szintén a kirívó célzat körjében szenvednek, mint a „*Moderne Titanen, oder Kleine Leute in grosser Zeit*“ (1850. 3 k.), mely a radikálböleselmi emancipatio eszméjével bibelődve, elvont szemlélődésekben, mikkel minden regényíró takarékosan bánják, pazaron gazdag.

Gustav von See (valódi nevén *Struensee*) egy törvényszéki hivatalnok, gyakorlati ember létére azon előnnyel bír, hogy közigazgatási és jogi ismereteinél fogva elbeszéléseinek gyakorlati alapot, húst és vért ad. Regényei olvasásra méltók; célzatai nem keresettek, nem elvontak, nem feltolakodók. Így „*Die Egoisten*“ című regénye azon alapeszmét szerencsésen viszi keresztül, hogy az ember tettei, ha nem indulnak ki tiszta erkölcsiségből, legyen bár vakító kül sikerök, ki nem elégítik bensőjét. *Willkom Ernő* az ideális irányból, melyben „*Dichter und Apostel*“ regénye mozog, újabb regényeivel a realismusha tért át. *Banko* című regénye a kereset kérdésével, pénz- és áruforgalommal függ össze. A vonzó tartalmú *Familie Ammer* regénynek a szegény sziléziai szövök viszonyai képezik háttérét. E regényével *Willkom* legnagyobb sikert aratott, mint általán a tehetségesebb regényírókhoz sorolandó.

Mindezen regények s azon számos középszerűségek, miknek elolvasásától s megemléstől fölmentve érzem magam, sokkal nagyobb tért engednek a socialis élet azon árnyoldalainak, mik e rémnévhez tapadnak: proletárság! semhogy Sue Jenő befolyása rajtok félreismerhető volna.

Főhibájok a czélzat kirívása a költészet naivságának rovására. De a czélzat betegsége, melyben az újabb német regénynek épen jobb termékei szenvednek, még költőitlenebb s művésztlenebb szélsőségbe is tévedt, s a regényt erkölcs-vallási és politikai polemiák küzdterévé fajította el.

Csak néhányat említünk e nemből, mintegy tájékozásul.

Rau Heribert, a vallási község szabadságának szóvivője, regényeit a pietismus ellen lóditja. (Mysterien von Berlin 2 k.).

Ellenkező irányban törekszik a mai szabad gondolkozást, a modern bölcseletet gúny tárgyává tenni: „Eritis sicut Deus“ hírhedt névtelen regény. A hegelianismus eszméje alá foglalva mindent a mi rossz, a mi kinövés korunk szellem- és erkölcséletében; szerző elferdíti a tanokat, miket nevetségessé akar tenni, hogy ezt annál könnyebben tehesse. Torzképeket alkot, hogy a eredetieket torzképeknek mondhasssa. A könyv conservatív s főleg erkölcs-vallásos irányú akar lenni, de sokkal igazságtalább, hogysen ezen iránynyal összeférne.

Megemlítendő még egy czélzattól ment s igénytelenül föllépő, de valójában társadalmi regény, „Die Abentheuer eines Emporkömmlings“, mely két kötetben szerzője neve nélkül jelent meg egy pár év előtt (Frankfurt a. M. Sauerländer). Első kötete mesteri életképekben ecseteli a bécsi társaséletet 1848 előtt a magas aristocratiák s pénzes körökben. Nem kevésb szerencsével festi a lovassági katonatisztek garnizonéletét Magyarországon, s a frankfurti zsidó bankárköröket. Elbeszélése élénk, szerkezete ügyes, jellemzése a cselekvényekben nyilatkoznak. Kár, hogy második kötete közönséges francia regényi fordulatot vesz, s házasságtöréseken, család-falyodalmakon végződik. Ismeretlen írója a németeknél ritka hivatást tanúsított a regényírói pályára. Meissner Alfréd nem bir regényírói névre szert tenni, ámbár két év alatt két regényt írt. Hartmann M. és Heyse kedves beszélyírók. De beszély — nem regény. A különbség közte csaknem oly nagy, mint a lyra és dráma, vagy eposz és történet közt.

Et nunc venio ad fortissimum virum!

Gutzkow Károly a mai német regényirodalom legjelentékenyebb képviselője. Különösen a társadalmi regény fogalmát, mint magasztaló bírálói mondják, legmagasb értelemben, legnagyobb

mérvben testesíté meg kilenczkötetes regényében, melynek czíme „Die Ritter vom Geist“ = A szellem lovagjai. Német regény soha sem csinált nagyobb zajt. A mennyire a német nyelv és kölcsönkönyvtárak terjednek e világon, nincs miveltségre igényt tartó ember, ki el ne olvasta volna. Vagy, miután ez nem a legkönnyebb feladat, azt ereje fogytaig meg ne kísérlette volna. És ámbár benne elvont társadalmi problémák, mint politikai párttusák s országlási polemiáknak, — miknek, mint Gutzkownak általán, nem főérdeme az érthetőség — nagy tért foglalnak el, alig van oly varró leány, vagy divatárús az északi tengertől a Dunáig, ki lelkesedve sohajtana föl: „ah die Ritter vom Geist!“ be felséges! kétszer elolvastam!

Ki is ne szégyelte volna el nem olvasni azon könyvet, mely a magas világregeneratori küldetés oly élénk öntudatával lépett föl? mely egyenesen a szellem hatalmának követelése, s e szerint a legszemélyesebb mű? mely — s ez a fődolog — alig múlt politikai, udvari, forradalmi történetek rejtélyeit tartalmazza, mint állítattott, s kétségtelen világot vet monarchákra, miniszterekre sat. — kiket néven nevezének? És még ezen fölül democratiai czélzatról is sugdostak itt-ott az irodalmi cottiériákban honosak... Ki ne szégyelte volna végre elolvasni azon regényt, melyről a kritika jó nagy része ezerféle változatban sipládázá a derék Gottschall azon itéletét, hogy „az egy nagyszerű tervezetű műveltségtörténeti kép!“

Azon megrovás veszélyével is, hogy ezen futólagos átnézetem részehajló, kénytelen vagyok Smidt Julián bírálata egy részét indézni a szellem lovagjairól, nem csak azért, mert az mint Gutzkow legnagyobb irodalmi ellenségétől származó, már magában jellemzi a német irodalmi viszonyokat és a mellett a legkitünőbb bírálat, mely e műről megjelent, hanem mert saját nézeteimnek lényegesen megfelel.

„Már a forradalom alatt, ugymond Smidt J., néhányszor kísérle meg Gutzkow a politikában részt venni; de még akkorában határozott nézetek, határozott akarat voltak szükségesek; ezekkel Gutzkow nem birt. A forradalom meghiúsulta után egész Németországot szerencsétlen elhanyagoltság fogá el, mely minden tevékenységről lemondva, valami homályos határozatlan ábrándban kéjelgett, melytől az emberiség új megváltását várták. E közhangulat kifejezése voltak „A szellem lovagjai“ (1850—1851.), mely mű a beteges, ferde kor

evangeliuma lön. A forradalom alatt az emberek annyira belemélyedtek a pártok egyoldalúságaiba s azoknak hiedelmei oly gyorsan és oly tökéletesen meghazudtoltattak, hogy némi ösztön üzé az embert a határozott pártkülönbségeken túlmenni s a jövő egy képét tervezni, mely nem élt a nép tudatában, hanem egyes magasbra törő egyének kiváló szellemében. G u t z k o w egyéneket vezet elő, kik azonnal ismeretes történeti nagyságok gyanánt mutatják be magukat: kényelmes mód, mert ha a közönség egy ismeretes arcot fedezett fel, minden következő álcánál tördeli fejét, vajjon ki lehet? s a kor titkos történetének földerítését várja. — Csakhamar észreveszszük, hogy Poroszországban vagyunk, körülbelül a Hanseman kormánya idejében, melyet udvar és nép egyaránt megvet. Igaz, hogy az ecsetelt viszonyok némelyei nem illenek e korbá. Egy útczai democratiáról nincs szó, minden társaságban s osztályban a Reubund (egy titkos társulat) túlhatalmas. De még ugy állnak a dolgok, hogy egy ellenzéki többség a nemzetgyűlésben megbuktathatja a kormányt. A miniszterium azon kérdést: vajjon egyminiszter a kamarában minden időben szót kérhet-e? — kabinetkérdéssé teszi, kisebbségben marad; s lelép. A király H o h e n b e r g Egon herceget nevezi miniszterelnökké. E szellemdús ifjú ember néhány évig Párisban élt mint asztaloslegény, s socialisticus elveket hozott haza. Eddig az ellenzékkel szavazott, legközelebbi társasága egy párisi socialista munkás, és egy democrata tanácsos (referendarius) D a n k m a r W i l d u n g e n. Eleinte az váratik, hogy czekeket a kabinetbe hivandja, segélyökkel egy új államot építendő a munka alapján: e helyett azonban a tárczákat V o l a n d (Radovitz) tábornoknak, Gelbsattel prépost (Hengstenberg) és egy erős tüdejű köcsmárosnak adja. E combinatio nem jöhet létre. A miniszterium valódi tagjaival nem ismerkedünk meg. Egon azon kezdi, hogy a kamarát feloszlatja, újat hí be, melyet azonnal haza küld; választási törvényt octroyál, minden gyanús embert kiutasít Berlinből, barátjait mindenek előtt; szigorúbb rendőrséget hoz be, befogatásokat rendez, a népre lövet minden alkalommal sat., míg végre az udvar nézetei mégis túlságosan reactionariusoknak tetszenek neki. Midőn az udvar a majoratusokat akarja behozatni, Egon leteszi tárczáját s a fiatal republikánusok áldásai közt távozik fiatal nejével Olaszországba.

De tudjuk, hogy nem egy szellemdús herceg, kinek eszme-

gazdagsága fejében túláradt, hanem katonák s gyakorlati kormányzók, kiket minden szemrehányás előbb megillet mint az eszmék túláradása, voltak azok, kik a democratiát Poroszországban leterelték. Ha Manteuffel úr mindazt nagy részben kivivé, mi itt Egon herczegnek tulajdonittatik : legalább egészen más okokból tevő azt. Ha a demagógokat kiutasítá, nem volt kénytelen régi barátjait is sújtani, s ha az udvar érdekében működék, nem áldozott fel magasb érdekeket. Az ironia a költőre és hőseire esik vissza. Ugy mint Egon cselekszenek vala helyében a szellem lovagjai mindannyian. Mert semmi se hangol annyira a zsarnokságra, mint a magasb hivatás képzelete, e hivatás feladatai iránti homályos fogalommal egyesülve. A mily hazugok a tényleges tételek, a hozzájuk kötött reflexiók nem sikerültebbek. Gutzkow politikai elmélkedéseit, melyek könyve körülbelül harmadrészét képezik, azon formában adja elő, mely R a d o v i t z által (Unterredungen über Staat und Kirche ezimű művében) a művelt világgal megismertetett. Ezek viták, melyekben a legkülönbözőbb politikai szempontok nyilatkoznak egymás ellen, a nélkül, hogy e dialectica eredményre vezetne. Radovitz törekedett a pártokat j e l l e m z ő képviselőket vezetni elő, s mindenikben pártja előítéletei, reményei, ereje összes képét tüntetni föl. Ellenben Gutzkownál, bármennyire szétmennek a nézetek, mindig egy osztályú emberekkel van dolgunk; az egyik tetszileg ugyan a socialismussal, más a respubli-cával, s harmadik az absolut állammal; de ezek csak álczák. Egy herczeg, ki nem csak Párisban mesterlegénykedik, hanem saját palotájában is referendárral s asztaloslegénynyel t e g e z i magát egy asztalnál, mely mögött egy csapat liberias inas áll és szolgál, az aristocratiának nem igazi képviselője; — ép oly kevéssé, mint azon kézműves, ki herczeggel t e s t u, vele champagnei iszik, böleselkedik, — nem a democratia képviselője. Ifjú-német literátorok ezek, kik herczegnek és kézművesnek öltöztek át. . . Legroszabbul festvők azon pártok, melyek törekvéseikben sokkal komolyabbak, hogysen s z e l l e m e s k e d é s s e l léphetnének föl; a polgárság, a doctrinairek, a közép, az alkotmányos elv általában, mely mindennemű gúnynevekkel illetetik. Ez az oka valószínűleg a democrata-párt azon képzeletének, hogy e mű az ő dicsőítésére iratott. A mi egy pártot jellemez : a h a t á r o z o t t n é z e t, erről a „Szellem lovagjainál“ szó sincs. Mind tevékeny, szellemdús s a de-

spotismus ellene. De különben annyira szétágaznak nézeteik, hogy a legjobb akaratú felség se volna képes körükből kormányt állítani össze.

Ennyi, gondolom, elegendő, hogy Gutzkow e regényének szellemi becséről, tartalmának társadalmi politikai fontosságáról helyes fogalmunk legyen. A regény meséjére s szerkezetére kiterjeszkednünk nem lehet. A kilencz kötet legrövidebb kivonata s bírálata aránytalanul nagy helyet foglalna el czikkünkben. És nem áttallom kimondani: valódi „rab-munka“ fogna lenni. A fontoskodás és mysticismus, melylyel szerző titkos társulatát (Reubund) körülveszi, oly gyermekek fordulatokra vezet, mikkel foglalkozni komolyan ép oly kevéssé lehet, mint nem lehet némi émelyedés nélkül követni a szerző által gigondolt politikai bohózatnak nagy igényekkel előadott részleteit.

Azóta Gutzkow egy új kilenczkötetes regényt indított meg (Der Zauberer von Rom), mely hasonlóképp „nagyserün tervezett míveltség-történeti kép“ gyanánt bocsáttatott áruba. Mint a Szellem lovagjai a társadalmi politika szellemországát karolják fel, úgy a „Római varázsnok“ korunk vallásügyi házi titkos szövevényeinek s befolyásainak egyetemét ecsetelni van hivatva. Eddig megjelent négy kötete egy hajszálíg idősb testvéreire ütött. Gutzkow minden írói erényei s hiányai híven ismétlik magukat benne, — épen úgy mint regényének személyei, jellemei, s a mese szövevényei tökéletesen ugyanazok. Csakhogy a Szellem lovagjai itt papi ruhában jelennek meg; a titkos társulat, a Reubund, itt a háttérben lappangó jesuiták; a mysticismus, a fontoskodás ugyanaz; a jellemek ép oly lehetlenek, azon különbséggel, hogy ez utóbbiban csaknem valamennyi személy örült, vagy félbolond, részint szándékosan, részint a szerző akarata ellenére. Különben a mese ép oly bonyolult s a szerkezet ép oly szétválásig zilált és zavart, mint a Szellem lovagjaiban. Az ok ott rejlik, hogy Gutzkow elmesélni ép oly kevéssé tud, mint a szerkezetbe rendet s kellő arányt hozni. A legérdektelenebb s a regény további folyamában következés nélküli cselekményt bőven s rendkívüli fontossággal adja elő, másutt a lényeges s messze kiható cselekményen csak mellékes érintéssel átsuhan. Ő szeretne meglepni s meghatni, de nem bírván ama kiválón francia sajátsággal, meglepő fordulatokkal: ezt azáltal pótolja, hogy rendesen

előre figyelmeztet, hogy most valami hallatlan fog történni; épen így figyelmeztet minden legjelentéktelenebb személyeire is, hogy ez s ez milyen fontos egyén, kitől az olvasó a regény folyamában egész bizonyossággal a legváratlanabb dolgokat várhatja! És ekkor belé-ereszkedik az épen föllépett személy jellemzésébe, múltjába, családi viszonyaiba, mik Gutzkownál rendesen felettébb bonyolultak; bő részletességgel elemezi, bírálja, dicséri vagy gúnyolja őt, de mindez az olvasót legkevesebbé sem érdekli azon egyszerű okból, mert az illető személyt nem ismeri; az épen most lépett föl, még semmit sem tőn, semmi látható viszonyban nincs a történethez, — szóval egy puszta név, gyakran az is marad, s a regényben nem is szerepel, úgy hogy az olvasó nem is látja át, mi okból kelle neki ezen valahol a holdban levő személy genealogiájával s élet-történetével megismerkednie?

„Gutzkóban hiányzik mind az, a mi a valódi költőt jellemzi.“ (S. J.) Phantasia híján meséi csinálmányok, miken meglátszik minden oldalon a fércz. Szelleme sok, de szíve hideg. Teremtényei mind fejből származnak, ihlet s melegség nélkül. Teljesen hazug és képtelen a hol gyengéd, naiv, költői leányt akar festeni. Leányalakjai szép mázas arcú bábuk, vagy — kéjhölgyek. Közép a kettő közt nem lelhető. Legjobban sikerül neki a gúnyor; de nedélye szánandó. Pedig mily gyakran erőlködik nedélyes lenni! Ez természetes, minthogy ő, mint mondók, az ész, a szellem, s nem a szív és kedély embere. Őbenne legmagasb eszményi fokát érte el a német regényírók reflektáló célzatossága; párosúlva felületes szépszellemeskedéssel. Mind ezt összevéve megfogható, hogy regényei nem regények. Lelni bennök egyes vonzó, sőt feszítő, jól sikerült fejezeteket (mint például a Római varázslóban egy gyónási jelenet, vagy Köln városának leírása sat.), de egy egész kilenczkötetes regényén áthatolni csak aránytalan unalom árán lehetséges. Ő szellemdús tárczairó, de nem regényíró.

Mindamellett Gutzkow hírneve s híveinek pártja nagy, részint természetes, részint mesterséges úton-módon.

Gutzkow nem mai gyermek. Irodalmi élete két évtizeden túlmege, s felettébb tevékeny és sokoldalú volt. Színirői tehetsége is jelentékeny; mint szépirodalmi s kritikai lapszerkesztő is hatást gyakorolt mi a fiatalabb írók felett némi uralmat ad neki. Szelleme kétségtelen. Írói erényei: magasb célzat, nemes törekvések esz-

mében és nyelvben, félre nem ismerhetők. A korunkat mozgató szellemi és erkölcsi erőket ismeri, s egyetemőkben felfogni tudja. És hibái is olyneműek, melyek nemzeténél neki nem ártanak. A mélynek tetszöt, a komolyat, elméletet s elmékedést még a mulatságban is kedveli a német. A mysticismus, a titkos társulatok ártatlan nemei némi bájjal birnak azon nemzet képzeletére, melynek körében maig is a szabadkőművesség szinte kegyelet tárgya. A mit Gutzkow regényeiben tán legyőzhetlenül unalmasnak talál a francia vagy magyar : az csaknem élvezet a németnek.

Mindez megmagyarázza Gutzkow hírnevét s nagy pártját. De e hírnév és párt mégis túlnyomólag c s i n á l t.

A cotteria, a pajtáskodás egy irodalomban sem fejlett ki oly rendszerré, mint a németben.

Néhány nagyobb mérvű könyvkiadó tart egy vagy több bírálati lapot, minden lap körül egy sereg író csoportosúl. E lapokban ugyanazon kiadó s ugyanazon írók jó, rossz, derék, gyenge művei vagy dicsértetnek, vagy legalább mint jelentékeny tünemények bíráltatnak s doboltatnak ki.

Mi ugyan barátjai vagyunk a kritikának, mégpedig a szigorú, kiméletlen kritikának. A hol kritika nincs : az irodalom műkedvelői marad, művészetté nem emelkedhetik. A kritika fékezi s erőfeszítésre kényszeríti az írókat. Kritika mivel ki a közönség, a nemzet izlését. Ésigy kritika nélkül külterje lehet egy irodalomnak, de ez is csak egy ideig; el kell fajúlnia, s el fog satnyúlni. Író és közönség vetélkedni fognak ezen eredmény előidézésében.

A német irodalom nagysága a kritika által és a kritikában tiszteletet gerjeszt. Általa a termőképesség és képzelődésbe rendező, szabályozó, öntudatos szellem hozatott be. Általa honosított meg a nemzetömegeben a széptani műveltség, mely felkarolja az érdemes, s elejti a silány termékeket.

De a gózsajtók szaporodásával az irodalmi termékenység s kritika is túláradt és elfajúlt. Vagy harmincz irodalmi lap, s vagy száz politikainak tárczája tüzetesen foglalkozik az irodalom ítészetével. Nincs oly díbdáb regény, oly silány versfüzér, mely bírálat alatt állónak tartatnék. Minden nagy szavakkal s a legmagasb szempontokból íteltetik meg. Legkivált ha a közelebbi cotteria kiválóbb egyéne a szerző. Kötetekre menő irodalomtörténetek szaporodnak, mikben a legjelentéktlenebb író is meglesi Valhalláját,

s a legcsekélyebb csekélység emlék- vagy siriratát. Így kiált ki a kritika jeles regényeknek oly műveket, miket senki se olvashat, vagy gyaláz le másokat azon ürügy alatt, minthogy — csak mulattatók! mert a magas kritikai mérvet meg nem ütik, vagy a czélzat czége nélkül jelentek meg!

Ennek következése, hogy a közönség a kritikától különvált. A kritika magasztalta művek sajt alá kerülnek, a ponyvairodalom virágzik és angol-francia fordítások kézről kézre járnak.

De főleg két pártra oszol az összes német irodalom: az idealisták és realisták táborára. Amannak élén áll Gutzkow és lapja (Unterhaltungen am häuslichen Herd). Emezt pedig Schmidt Julian és Freitag Gusztáv vezetik, lapjuk (Grenzboten) egyúttal politikai s a gotha-párt törekvéseinek heti közlönye.

Mind a két lap körül közelebbi és távolabbi gyűrűkben, sereglenek a „minorum gentium“ írók s a fiatal „reményteljes tehetségek.“ Mindenik védi a maga emberét s dicséri műveit, és veri a más zsidóját. Ellenben a fiatal tehetségek száz lap tárczájában ütik a nagy dobot, ha a principális valamely új művel boldogítá a világot. Ezen pártosság annyira megyen, hogy a ki a lapok irányával ismerős, előre tudhatja mily szellemben lesz írva a bírálat e vagy ama műről.

De az idealisták mindenesetre jobban értik ez ügyet. A Gutzkow-reclam az időszaki sajtóban csaknem megszegyeníti a „revallenta arabicát.“

Az idealisták egy választékos gyarmata különben Münchenben székel, Geibel, Heise; Berlinben a Grimmeek. Ők költészetben s az életben finomabbak a népies realistáknál, udvarolnak a nőknek, hol még elismerés s enthusiasmus, és a kis fejedelmeknek, hol érmek és rendjelek és évidíjak arathatók. A realisták, mint mondók, a politikában a góthaiakra támaszkodnak, ennél fogva Nagy-Poroszsország szószólói, mi a kis német hatalmasságoknak nincs inyére. A hazafi- s művészszellemű Coburg herczeg Freitag barátja, mint a bajor király Geibelé.

Bocsánat e hosszúcska kitérésért! De tán általa sikerült megértetnünk: mennyiben természetes s mennyiben csinált Gutzkow irodalmi nagysága.

Gutzkowval különben nem lehet röviden végezni. Ha irodalmi neve nagy, hiúsága még nagyobb. Regényeinek, kivált az utolsó-

nak, legmulattatóbb része az előszó. Ott rejtélyes jósmondatokban nagy dolgokat hágy sejtetni, mik regényében előfordulandnak, s művének nagyszerű rendeltetése következőkép van formulázva:

„Az — t. i. e regény — a német haza egységének művét előmozdítani akarja. Inteni akar s ébreszteni. Egy csalfa csáb veszélyeit akarja felderíteni . . . A keresztyén népek nagy, epedés-teljes, általa is (t. i. a szerző által) szentnek tartott hajlamának s törekvésének méltóbb czélokot jelölni ki, mint eddig a távol déli-bábban magoknak tükröztek. A már-már közeledő eldöntő csatához a germán harci bátorságot akarja tüzelni, ezredéves dalnok-büszkeségét táplálni —“ és így tovább.

Megengedi olvasóm, hogy ez egy regénynek óriási feladat, ha mindjárt kilenczkötetes is!

Természszerű az átmenet Gutzkow regényeiről a realismus zászlótartói egyikének, Freitag Gusztávnak „Soll und Haben“ című regényére, mely nagy igényekben ugyan nem, de külsikerben túl tön a Szellem lovagjain, minthogy hét kiadást ért három év alatt, s tizenötezer példányban kelt el, — mi a classicusok és a 20—30 ezer példányban elkelt Hanff-féle regényeket kivéve, a német irodalomban hallatlan.

Freitag regénye a realismus képviselője s a realisták diadala.

Igen, de mi tebát az idealismus és realismus? miben áll a tankülönbség?

Nem oly könnyű azt szabatosan kijelölni, sehol sincs határozottan körülírva, mi légyen az eszményi irány? sőt nem is vallja azt senki magáénak. Kiket idealistáknak nevez az ellenpárt, azoknak nevében Gutzkow szabadkozik e nevezés ellen. Regényeiben is a realismus elveinek akar hódolni. Azt hinnők ezek szerint, hogy a két személyeskedő párt tisztességes név okáért jelöltetik így *), minthogy valóban az elvi válaszfal köztök gyakran alig észrevehető. Azonban a realistákat különváln jellemzi azon program, melyet Schmidt Julián irodalmi történetében kifejtve találunk:

*) Valóban úgy van. Hiszen Schmidt Julián, kit a realismus hőségének mond a fenebbi sorok írója, maga is gyakran tiltakozik a „mez-telen valóság“ költőietlen előállításá ellen.

Szerk.

„Ha a regény magát fen akarja tartani komoly korérdekeink közepett — így szól körülbelül Schmidt —, a valóság erős alapjára kell szert tennie. Az életben találunk derék erőteljes egyéniségeket, kik az életet nyugalomérzettel élvezik, s a balszerencsét méltósággal viselik. De a német regényben csak véznákkal, czél és tartalom nélküli alakokkal találkozunk; emberekkel, melyeknek józan érület nem örülhet. A német erőteljes, fesztelen és derült a hol honosnak érzi magát, munkája mellett, melyet ért, melyben előhalad. De kiállhatlan érzelgős és álbeteg, a hol műkedvelőt akar játszani. Már mindenkinek van kora, melyben műkedvelősködik. A derék mesterembernek n é h a kell politizálni, színház s hangversenyről vitázni. De a mi belletristáink e műkedvelősködést szabálylyá, az élet központjává teszik, csaknem kizárólag a társalgás körében maradnak, és regényeik urait és delnöit szakadatlanul hagyják a népek boldogításáról, Goethéről és Schillerről, az érzeki boldogság s lelki békéről okoskodni. Ha csak ezen ecsetelések után ismernők a német életet, azt kellene hinnünk, hogy Németországban az embereknek nincs egyéb dolguk, mint ezen érdekes tárgyról beszélgetni. Azonban mi a társalgásban nehézkesek és ügyetlenek vagyunk, ha csak tárgyunkat teljesen nem értjük. Hogy mégis belletristáink nagyobb része nem tud egyebet elbeszélni, annak az a jele, hogy ők is nem egyebek, mint műkedvelők!“ — „A classikai kor költőitől nem lehet roszt néven venni, hogy az ugynevezett filister, azaz a valódi élet képviselőjének teljes mellőzésével a művészetet az ábrándok honába tevék át. Azóta az élet már illőbb alakokat vön . . . Goethe Wilhelm Meisterjében a nemesség és a művészek dicsőítését a polgárság elaléltságával ellentétben szándékolá. Az ő életeszménye volt az erők öszhangzatos kimivelése; erre csak a kiválóbb rendek s a csavargók (művészek) voltak képesek. A polgár napi foglalkozása által igénybe véve, egyoldalú maradt.“

„Azóta, mond folytatólag Schmidt, megváltozott a világ. A nemesség előnyei megszűntek, mióta kiváltságait elveszté, s így megszűnt különosztály lenni. — Az egyenjogúság, az általános katonai szolgálat-kötelezettség, a gymnastikai gyakorlatok terjedése (!), az első parlamenti kísérletek, végre a kereskedelem s ipar roppant fejlődése következtében a polgár önérzetet nyert. A lovagrend s katonatisztség a polgárság előtt nyitva áll, a városi

rendszerben a polgárságnak saját élete van. Míg a nemesség csel-szövényekre nagy képességet*), de csekély termékenységet fejt ki: a polgár mind szélesebb látkörre tön szert. Termelő erő — hatalom, s a hol hatalom van, a jogosultság soká nem marad ki“ stb.

Tovább: „Művészetünkben mindinkább azon meggyőződés terjed el, hogy az alanyi eszményiséget le kell tenni, s a való élet-hez fordítani.“

„A német nemzet kitünőleg iparos és családias, a munkás-ság és házi erények jelleme fővonásai; a regényírónak tehát a németet műhelyében s tüzhelyénél kell fölkeresni.“

Ez egész elmélet oda megy ki, hogy a német regény — a „harmadik rend minden!“ jelszavával — a polgári osztályt, a polgári életet válaszszá terétül és tárgyául.

Szerencsére a Grenzboten egyik szerkesztőjének elméletét sikerült a másoknak gyakorlatilag kivinnie. F r e i t a g G u s z t á v „Soll und Haben“ czimű regényét értjük. Ez teljesen megfelel a programnak. A polgári élet mezején forog. A modern ipar hatalmát fejti ki. A régi s földbirtokos nemesség fentarthatlan súlyedését illusztrálja. (Menekülése szerinte egyedül a kor eszméivel megbarátkozásban és az iparos szellem elsajátításában van). De véletlenül e regényben is a költőiséget egy nemes kisasszony képviseli. Míg a polgári hősné (Sabine) kiállhatatlanul prózai „leányasszony.“ Ebben sok „real“ igazság van; de roszúl felel meg a programnak; mert a polgárság költői fogékonyságát és regényességét gyanússá teszi. Különben a regény előnyei számosak. Egészséges jellemek fordulnak benne elő. Találólóg s következetesen van kivive egy porosz báró, ki a régi és új kor közt állva, mindakettőnek gyengéivel — a régi nemesi hiúsággal s az új pénzvágygyal — bir, s megbukik. A meglehetősen festett Fink kissé Montechristói jelenség ugyan, egy lengyel zsidó meggyilkolása nagyon „Párisi titok“ szerű, s a nedély is, mely Freitagtól el nem vitázható, sokhelyt keresett; egy porcellán macska élő szerepe egyenesen Boz másolata. A regény elég hibát mutat föl a szerkezetben, valószínűtlent a mesében, csináltat a helyzetek-

*) Schm. J. a porosz hanover- meklenburgi nemességet tartja itt szem előtt.

ben, s prózait a regényesben. De mind e hibák csak a részleteknek ártanak: a regény egészben véve érdekes, olvasásra méltó, s mindenesetre a legjobb jelenség az újabb német regényirodalom terén.

A realismus (?) e kitünő diadala daczára nem hallgathatunk az egész gyenge oldalairól.

Bizonyára igaz, hogy az irodalomnak, névszerint a regényirodalomnak a nemzeti geniushoz kell mint forrásához fordúlnia, a nemzetet jellemző viszonyokból tárgyait és embereit merítenie.

Az is igaz, hogy a polgárság Németországban, habár még nem „minden”: de ma holnap jóformán az lesz.

Hanem ez a regényre nézve nem nyereség.

Azon előnyök, mikben korunkban a polgári munka s a polgárság legtágabb értelmében részesülnek, nem nyújtanak elég tágas tért oly magasb érdekű emberi viszonyok, s oly lelkület és nemes jellemvonások kifejléséhez, mik egyedül teszik lehetővé a regényt.

A polgári lét — kis lét; a mű- és tüzhely hálásan kibányászható a humor által, mint Boz tevő, vagy komolyan is tárgyalható; de ez utóbbi módon hamar kimeríthető. A rendi különbségek megszűnte által a jogérzület kielégítettett ugyan, de vesztett az élet színzetéből. Minden osztályok s viszonyok napról napra egyhangúbb, egyöntetűbb egyformaságban folynak szét egyszínű keverékké. Az élet egyformaságában egyforma alakok is ismétlődnek. Typusok állanak, nem érdekes egyének, nem jellemek.

Ezért van divatja korunkban a tárczának, nem a regénynek.

A tárcza, mely egyetemeket karol föl, típusokat vázol: az állam-, kor- és társadalommali meghasonlás, az emberek s viszonyok kisszerűsége fölötti nedélyes vagy gúnyoros epedés, a blásirtság képviselője, mert nincs min lelkesednie. Ez a tárcza, ha jó, ha nem üres szócséplés s badarság. A tárcza francia találmány, de nedélyes-elméncz neme egyedül Németországban teljesen honos. Angliában e neme nem ismeretes. De virágzik a regény, mert az angolnak nem csak polgári élete van, hanem nemzeti is. Nem csak magánéletet él az egyén, hanem közéletet is. Van nagyobb köre, mely kifejti az egyéni jellemet s önállóságot, külön szerepe, sokoldalú viszonyai, a „tüzhelyen és műhelyen” túl menő érdekei!

A német életben nélkülözzük mind e lényeges tényezőket. Hogy a német modern iparos szellem képviselője, az hasznára válik. De életét kizárólag ki is meríti az ipar, a munka, a szerzés. És e munka prózai, sikere — a gyarapodás — prózai, bukása — a csőd — prózai, életélvei — a sörház és koresma — prózaiak.

„A termelő erő hatalom, s a hol hatalom van, a jogosultság marad el.“ Ez igen szépen van mondva. Meg is engedem, hogy a német polgár nem gyáva. De, szerencsétlenségére, nem ismer magasb érdeket a szerzeménynél. Ezért marad szerepe alárendelt az egyenjogúság daczára. A jogosultság nem elég, az csak szenvedőleges. Akarat s képesség kell a jogosultságot igénybe venni. De arra nincs idő, mert dolgozni, szereznit kell! A jog ellenében áll, mint tudjuk, a kötelesség; de azt a polgár, kivált a német, a nemességre, melynek ideje van, vagy még inkább a kormányra bizza. Mit nyert az európai ember társadalmi tekintetben a „tiers état“ mindensége által? A rendi korlátok megszűntek ugyan, de másnemű korlátok kísérik a bölcsőtől a sírig. Apróskodó rendőri s közigazgatási rendszer örökődik, hogy senki se jöjjön ki sodrából, hogy semmi baj ne történjék, és előre látja az előreláthatlant is. Különböző nézetek lehetnek a társadalmi rend ezen eszménye iránt; de annyit mindenkinek el kell ismernie, hogy az a regénynek nem kedvező.

Egy más tér, melyből a regény kimerithetlenül merithet, a szív, a kedély, a szenvedélyek országa. De a mint külháborgás kevéssé zaklatja, úgy belháborúk se zavarják felettébb a német csendéletet; mert a német békes, munkás, phlegmatikus és józan.

Mindezeknél fogva a német regények jövődús újjászületését a Schmidt-Freitag-féle realismus által sincs okunk remélni.

Vázlatos átnézetem itt bezárhatni vélem. Találkozhatik valaki, ki itéletemet a német regényirodalomról felettébb becsmérőlőnek tartandja. De a német kritika független s elfogulatlan részére támaszkodik az.

A német regény minden átmeneteiben láttuk az idegen befolyást. Minden nemei olasz, spanyol, francia, angol példáktól

kapták az indító lökést. A realista iskola is, mint Schmidt bevallja s Freitag regénye világosan tanúsítja, az újabb angol regény nyújtotta nagyszerű tanból indult ki. Ez magában is mutatja, hogy a regény a német gazdag nemzeti geniusának nem eléggé megfelelő (nem congenialis) műformája. Továbbá a kritika is, melynek hiánya miatt különben ellapályosodik az irodalom, a német regényre rossz hatást gyakorolt, czélzatos pedansságot szült. A műszabályok félenk tanulmányozása békóba veré a Pegasust. A német bölcselkedő hajlama, a mélynek keresése, a reflexiók túláradását s az unalmas merevséget eredményezik. A nemzeti élet és véralkat nem nyújt a regénynek elég színes s változatos mezőt.

Ezek röviden összefoglalva azon tán nem egészen hiú okok, melyeknél fogva a német nemzeti irodalom egyéb ágaihoz, vagy más nemzetek regényirodalmához mérve a német regényirodalmat egészben véve szegénynek, jelen s jövő nélkülinek tartom; mindamellott, hogy az e téren kitűnt néhány szép tehetségnek s egyes kitűnő műveiknek lehetlen volt tisztelő elismeréssel nem adóznom.

KECSKEMÉTHY AURÉL.

A

TERMÉSZETTAN

SZELLEME ÉS IRÁNYA.

Nem furcsa-e, hogy mindazon nemzeteknél, melyek az ő — valljuk meg, méltó — büszkeségökben magukat a világ „cultur-trágereinek“ tartják, melyek a tudomány világító-tornyai majdnem kirekesztő birtokában vannak, épen azon tudományokban, melyeket a legnagyobb garral íznek, nem bírják a legfőbb fogalmakat saját nyelvök erején kifejezni? „Natura, physica, mathematica“ egész nyugati Európában nem bírnak honi kifejezésekkel, s azon hajdani népektől kölcsönözték, melyekre oly messzire előhaladott pontról s oly szánólag pillantának vissza az „exact“ tudományok akadémiai! És íme mi magyarok, — kikre, ha az említettem világító-tornyokból egy pár kalaúzólo fénysugárt nem vetttenének szerencsésebb birtokosaik, reménytelen setétségben tévedeznének gyarló sajkáinkkal a tudomány oceanjában, — nem szorúlva az ókor hitelező nyelveire, magunk szüleségéből, magunk erején meg tudjuk nevezni az áldott t e r m é s z e t e t. Igaz, nem következik, hogy a ki a szót bírja, már annálfogva a fogalom birtokában is legyen, s egész nemzedékek lehetnek úgy vele, mint nagy hős elfajúlt unokái ősük elrozsdásodott kardjával: nem hogy forgatni, de hüvelyéből kihúzni sem képesek. Úgy de ez az igazság csak nemzedékekre, csak egyénekre nézve áll. Ha a nemzetet mint ilyet és egészet vesszük tekintetbe, bizonyos az, hogy a b e n n e k e l e t k e z e t t szavak mindig ábrázolatok, képzemények, fogalmak szüleményei. Idők folytában, viszályok következtében az

anya és leány elválhatnak egymástól; elhalványulhat a fogalom, s megmaradhat a már nem, vagy alig értett szó; vagy elveszhet a szó, és megmarad mégis ugyyszólván lappangva, mint hamu alatt a tűz, az általa szabatosan jelelt fogalom: de egykori meg- és együttlétüket kétségbe hozni nem lehet. Ezt azok kedvéért mondtam el, kik a népfajiság értelmi és erkölcsi befolyására sokat adnak, — s ezek jó rendén a többséget képezik, — az ő saját nyelvökön megmutatandó, hogy a magyar körültekinthetett a szellemi világba is, mielőtt a nyugati civilizatio részeltette volna jótéteményeiben. Ezen ajándékokat, ezen jótéteményeket — ámbár nem ritkán mint zsákmány, s elégszer mint alamizsna jutottak kezünkhez — én sem tagadni, sem csekélyleni, sem irántuk hálátlan lenni nem akarok; de túlsúlyt sem szeretnék tulajdonítani nekik: magot, mely elvetve nincs, a legzsírosb eső sem költ ki. Plato — de hagyján, nem fűzöm ezt tovább, hanem elismerem, hogy nyugati szomszédaink e kölcsönzött szót, s vele az eszmét, gondosabban, melegebben ápolták, mint mi az édesmagunkét. Náluk a natura, a physis, tudományt sőt tudományokat termett, mi a természetnek hasznát, ajándokait elvettük, de ismerkedni bizony vajmi keveset igyekeztünk vele. S így csuda-e, ha anyyira elidegenedtünk, hogy angol etiquette módjára egy harmadik szükséges, hogy egymásnak, u. m. a természetet a magyarnak és viszont, bemutassa.

Azt veszem mindazonáltal észre, hogy nem csak az imént mondtam két félnek van szüksége ily kölcsönös bemutatásra. A természeti tudományokat oly sikerrel művelő és gyarapító nemzeteknél is van egy igen nagy számú és tömegű, és különben igen értelmes de nem szakosztály, mely szereti szemmel kísérni a tudományok haladását, bár kézzel részt venni bennök nem akar; s ennek ott is épen oly szüksége van a kölcsönös bemutatásra, mint nekünk. Van többek közt Angliában egy igen szilárd, jeles és tekintélyes folyóirat, mely most 56-dik évét tölti, s a melynek czélja a minden szakkbeli tudományos és általános művelődési mozgalmakat tolmácsolni olvasóinak. Ennek legutolsó füzetében épen a fellebb érintett bemutatás modorában szerkesztett czikket lelvén, mely a természettan haladását és szellemét igyekszik ismertetni, én és a szerkesztő jónak itéltük a magyar folyóirat olvasóinak is tudomására juttatni. Ha mi a „Budapesti Sz.“ közönségét egy vonalon állónak itéljük az Edinburgh Review-ével, az ellen, azt hisszük, épen az illető közönségnek lesz legkisebb kifogása. Magam pedig mint közlő azt vélem, hogy ha valamit, a mit magam is elmondandónak vélek, már más elmondta, s tán jobban is mondta el, mint én tudnám, semmit sem veszt az olvasó vele, ha credetiség-hajhászás helyett, fordítói szerény szerepet vállalok. Elmondandónak — habár más eszejárása szerint is — láttam pedig azért, mert a természeti tudományok levén újabb időkben egyik vitatottabb tárgy, nálunk annyi ferde és ámitó nézet indult forgásba

avatatlanok s félavatottak tollából, hogy minden igyekezet, mely ezeknek igazítására akár tüzetesen akár mellesleg szolgál, hálás kötelessége mindenkinek. Jelennen ismertetendő értekezés pedig a helyes modort, az egyenes utat mutatván ki, tüzetes czáfolatnál hatásban képes kimutatni a helytelen kontárkodás és a tévesztő utak káros voltát. Balga ember volna pedig az, a ki a jobbat látva maga előtt, a rosszabbat választaná.

„Korunk egyik szembetűnő s kétségbevonhatlan vonása,“ ugymond szerzőnk, „az, hogy mi most á t m e n ő i i d ő s z a k b a n élünk, oly korban, melyben az emberiség egész állapotát mélyen és állandóan változtató körülmények sürűben, terjedelmesben állanak elő, mint az ember történelme bármely korábbi szakában. Minden közönséges eszű ember, még a legszűkebb látó körben is kénytelen szemlélni, mikép surrannak el a dolgok előtte, mikép forgatnak fel számos esetben évszázaktól örökségben kapott szokásokat és rendszabásokat, mikép változtatják ezerkép az anyagi és társalmi élet jelen feltételeit. A magasabb pontról messzebb láthatásra pillantó philosophus még tovább, még tartósabb befolyását veszi észre ezen változásoknak. Azt látja, hogy azok az egész földgömbön lakozó emberfajták és közönségek viszonyait érdeklik, és hogy rendeltetésök elébb-utóbb elhárítani egy rakás korlátot, elenyésztetni egy rakás határvonalat, melyek eddigelé ellentétes részekre látszottak különvagdalni az emberfajt. Eszébe veszi továbbá azt, a mi ezen s más változásokban kiválólag működik, u. m. azon bámulatos haladást a természeti tanokban, mely új hatalmakat adott az ember kezébe, oly hatalmakat, melyek csudás és nagyvotlukban meghaladják a hajdankor legkicsapongóbb meséit és álmait is, és a melyeknek eredményei érezhetők már a földnek minden lakott pontján. Látja, mikép követ tanulmány nyomon tanulmányt, mikép nyílnak új ösvények, mikép indulnak munkába új eszközei s új módszerei a nyomozásnak, és mikép fejlenek új törvények, melyek a körülünk szakadatlan szaporodó tények és jelenségek közé rendet és kapcsolatot hoznak.

Kapcsolatban vannak eme változásokkal és különös figyelmet igényelnek azon velök egykorú változások, melyek a természeti tanok szellemében és módszerében mutatkoznak. A mai tudomány, keze alá vevén az anyagi világot kormányzó természeti nagy hatalmakat vagyis elemi erőket, merészebb módokhoz jutott sőt kényszerült jutni a nyomozásban. Felsőbb rendű inductiókra emelkedtek tudósaink, s azon alárendelt törvényeknél, melyeken a tudomány korábbi időkben megnyugodott, magasan feljebb álló általánosságokra. Kísérlet és szemmeltartás (experimentum, observatio), mint az ismeretszerzés eszközei nagyjára minden időben egyformák mind czélukra mind modorukra nézve. De korunkban a kísérletes nyomozás, -- résziut a szerszámoknak tükélyesebb vol-

tánál, részint a vizsgálat folyamának magasb elveinél fogva — szembenőleg élesebb és szabatosabb, mint ezelőtt vala. Megengedjük, hogy voltak fényes kivételek, de általán véve, ha a mostaniakat a korábbiakkal összehasonlítjuk, kénytelenek vagyunk átlátni, hogy a kísérletes nyomozásoknak napjainkban terjedelmesebb látó köre és rendszeresb iránya van, hogy a kísérlet már most nem csupán tapogatódzik, hanem legközelebbi eredményén túl mutatkozó végezőlok sugallata után s a világ egyetemes törvényeinek szüntelen szem-előtt-tartásával működik. És az így nyert hatalomnak nem szabad soha alunni, soha henyélni. Ha az elmékedés kísérletet sugall, a kísérlet viszont friss anyagot szolgáltat az elmékedésnek, s merészen munkálkodva a természettudó a rendelkezése alá kapott új erőkkel, az emberi értelem határvonaláig érő felvételek által kalauzolvá, oly eredményeket nyer, hogy csaknem megrezzen a képzelődés, mily becsapásokat tesz a tútfekvő rejtélyekbe.

Megengedjük, hogy a felvétel (hypothesis), mégpedig gyakran meglehetősen vakmerő felvétel sokszoros szerepet visel a természeti tudományok újabbkori haladásában, de azért teljességgel nem szándékszunk a nyomozás ezen hatalmas eszközét és segédét vád alá vetni, mint a melynek használatát, illő határok közt, ész és tapasztalás egyaránt helyeslik. Minden ilyenmő vizsgálatokban, kivéve egyedül a szigorúan mathematicaiakat*), szükségkép és

*) Minden tisztelet az általam tolmácsolt jeles értekezés szerzőjének, de abban, hogy ő a felvétellel segített, s a szigorú mathematicai vizsgálatokat szigorú ellentétek gyanánt állítja fel, semmikép vele egyet nem érthetek. Felvétel és mathematicai kidolgozás annyira nem ellenségek, hogy épen csak kézfogásuk által jöhet létre minden de minden természettani elmélet. Mihelyt a mathesis az ő természetes és ősi uradalmából, az ür (spatium) és száméből kilép s a szomszéd vidékben, a természetben akar helyet foglalni, ezt már csak felvétel segítségével teheti. Felvétel adja kezébe jelesen az erőket oly anyagú, melyek az ugynevezett „tisztá részében az ür és szám (Kant és követői szerint ür és idő). Természetes is ez, mert midőn az ür és a szám egyenes és közbevetetlen bizonyos ábrázolatok: az erő a maga valódi mivoltában előttünk ismeretlen valami, s csak eredményeiből, jelesen a haladásból következtetünk reá. Ugyde az ily következtetett valamik és kül- vagy belérzékeink által egyenesen fel nem fogható működések léte az, a mit a természetben felvételeknek nevezünk. Mint p. o. a fénytánban az ather és ennek hullámzása magában kétszeres hypothesis. Az erők hypotheticussága, ámbár szigorú mathematicai vizsgálatok tárgyai, annyira elismert tény, hogy a természetben egész világi irodalmában csak egy kísérlet ismeretes előttem, mely a mathesisnek az erőkre való alkalmazhatóságát apodicticai szigorral törekszik megalapítani, és ez s.-pataki tanár Nyírinek íme munkája: „Mathesis intensorum.“ A könyv nem levén jelenleg kezem-

szorosan vegyül a bizonyosság és a hozzátétel. A mi ma felvétel vagy puszta analogia, az holnap tudományos inductióvá válik; s még olyankor is, midőn nem nem akad ez a szerencséje a felvételnek, gyakran igen nagy becsé van, mint a keresett igazság rész-szerinti magyarázójának s feléje indító ideiglenes kalaúznak. Minden tudomány mutat fel ide vonatkozó nevezetes példákat, kiváltképen pedig az optica, a kémia és a villámtn; s ezek a józan értelemben vett felvételt felmentették azon tétova vád alól, melylyel egykor gyanúsítani vala divatos. De ezen felmentés azért nem szentesíti azt az eljárást, mely szerint az elméletes hozzátétel messze túlmegy a kísérleten és észlelésen, s hanyatthomlok rohan oly terekre, melyek emberi művelés alá még nincsenek elkészítve, sőt talán örökre hozzájárulhatlanok maradnak. Ilyenmü ferde elméleteket, éretlen és hiányos ismeretek, szabályzatlan értelem termékeit mindig fogunk lelmi a tudomány ösvényein, és azok elbódíthatják a tévedező járkálókat; de az igazság biztos haladása előtt egyik a másik után elenyészik. A szerves élet rejtélyei, melyekhez az igazi természettudós igen óvatosan közeledik, különösen kecsegtetők és csábítók az új rendszereknek, melyeket üres phraseologia szárnyai alatt, s a tárgy homályába burkolódzva alkotni oly könnyü, szerencsétlen koholóira nézve.

A korunkbeli tudomány szelleméről s módszereiről általánosan szólván, megemlíthetjük azon tényt, hogy alig van egy saját időnkbeli biztosan elfogadható felvétel, vagy tapasztalásból a legszilárdabb módon inducált természeti nagy törvény, mely a korábbi idők philosophiájában így vagy amúgy, inkább vagy kevésbbé világosan már formulázva ne lett volna. Csakhogy a mik akkor hevenyészett és futó bepillantások valának a természetphilosophia mélyeibe, azok most a természeti világot szabályzó törvények szilárd ismereteivé váltak.

Értekezésünk szerzője ezen általános bevezetés után bizonyos munkákhoz köti gondolatmenete vezérfonalát. Első ezen munkák közül B a d e n P o w e l l, geometria tanárának Oxfordban, három összefoglalt értekezése ezen cím alatt: „Értekezések az inductív philosophia szelleméről, a világok egységéről, és a teremtés philosophiájáról“*). Szemlészünk főkép az első és harmadik értekezésre terjed ismertetésében.

nél, nyomtatása évét sem tudom megmondani. Visszatérve jegyzésem főtárgyára tehát, általánosan merem állítani, hogy a természeti tudományok terén a legszigorúbb mathematicai vizsgálatoknak egyedül felvétel nyújtja az anyagot, s a mennyiségtan nem csak feldolgozza, hanem a fölvétel helyességének egyszersmind csalhatlan ellenőre.

K ö z l ő.

*) Essays on the Spirit of the Inductive Philosophy, the Unity of Worlds, and the Philosophy of Creation. By the Rev. Baden

Megjegyezhetjük elsöben is, ugymond, hogy gondolkodásbeli nagy erővel és ügyességgel írják, sok szerencsés világosító példákkal, a melyek könnyen teltek a szerző tudományos bölforásaiból, és oly stylllel, mely tisztasága és szabatoságánál fogva különösen alkalmas a szóban forgó tárgyak előadására. Hibáztatnunk kell ellenben merészségét oly tanok és felvételek pártolásában és támogatásában, melyeket nem érlelt még meg elégséges nyomozás. Nem lennének túlon túlszigorú bírálók, azt mondván, hogy Powell úr szembetünö szeretetet tanúsít az iránt, a mi az elméletben új és töretlen, és gyönyörét leli benne, ha a természeti tudományokban az igazsághoz-jutás akadályainak bélyegez minden véleményt, melyet régi és népies hit ápol, ide számítva a szentírás tekintélyén alapúltakat. Dogmaticai tekintély elleni buzgólkodásában gyakran az ellenkező hebehurgyaságba esik, és el-sietett és egyoldalú kísérletekből húzott következtetéseket, vagy még alig született és egyenlő súlyú vélemények által czáfolt tanokat gyámolít tekintélyével. Ezen hajlamának tulajdonítjuk mi azt, hogy egy kissé igen mohón kap a „fajok átváltozása,“ az „alkat egysége“ miut physiologiai elv, és a földtanban a „physical törvények folytonossága és változatlansága“ és az élet- és physical erök közössége, tanain. Hasonló jelleműek és irányúak a teleologia (végokok — causae finales — tudománya) tanai felett való okoskodásai is. Mindezek tágas kérdések, és a vitatás elől méltányosan el nem zárhatók. De az előttünk nyilva álló könyv azon állandó érzést táplálja bennünk, mintha szerző mindezen kérdésekben igen erősen hajlanék ugyanazon oldalra: arra, a melyet méltán nevezhetnénk a p a r a d o x a l i s oldalnak. Megengedjük azonban, hogy paradoxonok gyakran emelkedtek elismert igazságok rangjára; és hogy bizonyos tekintetben a tudomány eszközeinek nézhetni, jóllehet mindig óvatosan és kimélve használandó eszközöknek. Fentebbi állításunk tüzetesebb példája gyanánt idézhetjük, hogy szerző némi tekintélyt tulajdonít Crosse és Wickes urak azon durva kísérleteinek, melyek szerint a galvanii folyam bizonyos körülményei közt állati élet teremne, — mely eredetileg is könnyelműen húzott következtetést sem semmi ösmeretes analogia nem támogat, sem későbbi vizsgálatok meg nem erősítettek.

Egy tárgy van böségesen megvitatva Powell úr első czikkében, melyhez hozzá kell szölanunk, minthogy minden mások felett legjobban kimutatja a természettani philosophia mostani irányát és szellemét: azon tanhoz t. i., melyet szerzőnk a „tudomány egységének“ és a természet egyalakúságának“ nevez. Ime műszók ama bámulatos általánosításokat akarják kifejezni — de igen túlzottan fejezik ki — melyek az egymástól legtávoliabbaknak s

P o w e l l, M. A., F. R. S., etc. Savilian Professor of Geometrie in the University of Oxford. London. 1855.

egymáshoz leghasonlatlanabbaknak látszó jelenségeket közös és ugyanazon törvények alá kapcsolják össze, és hová-tovább jobban törekeshetnek összegyűjtésükön s egyformásításukon*). Ezen általános értelmében e kérdést a legmagasbak egyikének tartjuk, a melyek csak valaha emberi értelem eleibe terjesztődtek. A tudománynak még oldatlan feladatai, végső célja és kilátása világosan mind ezen irányban fekszenek, és senki sem nézheti közönyösen azon bámulatos eredményeket, melyeket az ezen elv szerint folytatott nyomozás felfedez minden évben. Azok sorában, kik legsükebben munkáltak ezen irányban, azon kitűnő férfiakat leljük, kiknek a tudomány külön ágaiiban tett felfedezéseik méltó hírnevet szerettek a világon. Ha korbeliink közül azon néhányat kellene kiválasztanunk, kik legtöbbet tettek a természeti tudomány emelésére jelenségei és törvényei általánosítása által, legott az Arago, Faraday, Herschel és Humboldt nevei jutnának eszünkbe, mint legfényesebbek e pályán.

Nem szabad mindazonáltal megengednünk, hogy az ily kifejezések, mint: „Tudomány egysége,“ „Elvi egység,“ és „Törvénybeli egység,“ igen nagyon hatalmaskodjanak értelmünkön. Powell tanár kelletén s illetékén fölülvaló erőt látszik tulajdonítani ezen szólásformáknak, melyeknek, szigorúan megvizsgálva, tudásunkban semmi létező valami nem felel meg. Megengedjük, hogy magas tekintélyek biztatnak használatukra, s látszanak maguk is hasonló nyelven beszélni. Ámde sem Humboldt, sem korábban D'Alembert vagy Laplace nem értelmezték úgy, hogy a feljebb említett általánosításra való igyekezeten túlhajtott alkalmazásra jogosítanak vele. Ez a törekvés pedig úgy is meglelt volna, ha ezen rejtélyes szót: „egység“ nem használják is végcélja jelelésére. Szívesen elhiszszük valószínűnek vagy bizonyosnak, hogy eddig-

*) Azok, kik a magyar tudományosság itt-ott gyéren szórt magvait, bármily csekélyeket, figyelmökre szeretik méltatni, emlékezhetnek a következő tényre, melyet talán nem lesz szerénytelenség felhoznom. Ezelőtt hat évvel, midőn az asztaltáncz stb. divata hozzánk is elérkezett vala — melyik divat nem érkezik el hozzánk? — némely hiszelékeny entusiasták azzal igyekezének tudományos érvényt szerezni ama testre-lélekre nézve kártékony ámitó játéknak, hogy hiszen a természettan haladtában s tökélyesültében fedezhet és fedez is fel új erőket. Én erre kétrendbeli nyilatkozatomban azt felelém, hogy a természettan nem hogy új erőket fedezne fel, de újabb fejlődésének és nyomozásainak általános iránya az, hogy az eddig ismeretek számát is kevesíteni igyekszik, az által, hogy a különeműeknek tartottakat azonosítja. Ezt nemesak azért hozám fel, hogy prioritásomat az E. R. -beli értekező felett e pontban igényeljem és biztosítsam, hanem inkább azért is, hogy kimutassam, miszerint mi keletiek a tudományok haladását szemmel tartani s az idők szellemét felfogni képtelenek nem vagyunk.

Közliő.

20*

elé elszigetelt vagy törvénykivüli számos tények, sőt a tudomány által még meg nem magyarázott jelenségek egész csoportjai köz- és ismeretes törvények alá kerülnek. Hiszszük továbbá, hogy sok törvény maga, mi most csak külön esetekre és tényekre alkalmazható, beléolvad magasb irányú s általánosabb más törvényekbe. Nemsokára magunk is adunk néhány példát, melyekben ez a beolvadás annyira haladt, hogy a nyomozásnak eddigelé alig képzelt új alapot ad. De ha szinte teljes jogunk s okunk volna is előre hinni, hogy ezen összehúzás még sokkal tovább menend, az egységnek a szó szigorú értelmében való elérése vagy csak fogalma is, azon még határtalanul messze túl van oly homályba burkolva, melybe s z a v a k igyekezhetnek ugyan behatni, de a melyet az emberi ész csak az isteni teremtő hatalom egységének magasztos értelmében érhet el. Meglehet hogy kevés számra szorítandjuk a mostani tudomásunk szerint egyszerűeknek tartott anyagformákat; meglehet, hogy eddig különmeműeknek vélt erőket kölcsönös átváltozásaiknál fogva azonosoknak ismerendünk; meglehet elfogadandjuk Laplace ime szavait: „a természet jelenségei csak kevés számú változhatlan törvények mathematicai eredményei“: s még sem fogjuk soha bebizonyíthatni, hogy csak egynemű anyag, vagy egy természetű erő létezik, vagy hogy egyetlenegy törvény kormányoz minden jelenséget körülöttünk. A „tudomány egysége“ szólásformáját s fogalmát tűzni ki tehát munkáikódásaink végeztéje gyanánt annyit tenne, mint oly metaphysical kimenetre erőltetni, melyre sem ész, sem gyakorlati haszon nem tartalmaz fel. — Mindezeñ mondottak által, midõn egyfelõl megbélyegeztük az elmélet túlzásait és kicsapongásait, másfelõl kimutatók a mostani tudomány szellemét és irányát, melyekről már feljebb szólánk, s a melyek illõen korlátolva magasra jutása lépcsõitûl szolgáltak. Most már oly részletekre menjünk át, melyek ama szellemnek a tudomány különbözõ ágaira való alkalmazását világosítják; azokat válogatván a sok közül, melyek vagy valami természettani új elvet, vagy a természettani vizsgálat új módszerét foglalják magukban.

A legelső és leglényegesebb megkülönböztetés az, melyet egyfelõl az anyagr a vagy b e u n e h a t ó erõk, másfelõl a szervetlen vagy szerves anyag különbözõ alakjai közt teszünk, melyekre amazok hatnak. Teljesen elismerjük, mily bajos az anyag és erõ pusztá valóságát s kölcsönös viszonyukat a világ egyetemében értelmezni; de hiába: ez a megkülönböztetés egyedül ad fogantytûl értelmünknek s alapot a tárgyakra való alkalmazásnak. A mi különösen az erõt illeti, korunk legkitûnõbb természettudósai kikerülvén minden metaphysical értelmezést, arra szorítottak, hogy hatása s mûködése különbözõ módjait írják le. Ide vonatkoznak a következõ kifejezések: erõközpontok, erõvonalak, polaris erõk stb., melyek a munkában levõ erõk különféle állapotait jelelik,

nem tekintve sem pusztá valóságukat, sem az anyaghoz való saját viszonyaikat. Az érintett kifejezések használata lassanként kiszorított más szólásformákat, melyek mind magukban hypotheticusabbak, mind a tudományos vizsgálat elősegítésére alkalmatlabbak valának. Ilyeknek jelelhetjük ki a legjobb rendszeres munkákban is divatozó eme kifejezést: „súlytalan anyag vagy állomány“, mely a fényt, meleget és villámot (electricitas) foglalja magába, s a mely önkényesen állít oly valamik létezését, a miket bebizonyítani nem lehet. E mellett kirekesztvén az a műszó ugyanazon rovatból a nehézlést, a kémiai, mechanikai, élet-erőket, oly különbséget állít fel, mely, hogy mindnyájok közt létezze, azt egyáltalában nem tudjuk; de hogy némelyikök közt nem létezik, bizonyosan tudjuk. A súlytalan elem eszméje helyett (ha eszmének mondhatni) minden esetben jórendén igazabban s előnyösebben lehetne helyettesíteni azt, hogy „az anyag mozgási módja.“ Bátran mondhatni, hogy a tudomány ezen tárgyakban jobb és szigorúbb logicát kezd hovátovább követni, s a tényekből vont, és nevek s korábbi eszmék kötelékeitől szabadult egyszerű inductio itt is mint másutt legbiztosban vezérel tovább felfedezésekre.

Az erőt legáltalánosb fogalmában mint anyagindító képességet tárgyazó nagy feladat bele van foglalva azon kérdésbe: vajjon erő elveszhet vagy elenyészhet-e valaha igazában, vajjon hatásának úgy látszó megszűnte és határai nem csupa átfordításai és átköltözései-e működésének, melyek az anyagi változás formáiban s eredményeiben mutatkoznak? Majd minden ember azt felelné arra rögtön s látszólag a tapasztalástól jogosítva, hogy bármely erő megszűn létezni, midőn az általa okozott haladások vagy más következmények már nem mutatkoznak. Úgyde ez a kérdés jóval meghaladja az érvékek tanúbizonyosságát. Hosszas tétovázás után most már határozottan formulázva fogják azt fel korunk természet-tudósai, mintegy kényszerülve reá az újabb felfedezések folyama és jelleme által. Tüzetesen tárgyalja e kérdést Faraday egy felolvasásában*) az „erő állandó fenmaradásáról“, melyből kész-örömiest idézünk néhány sort mind szerzőjük tekintélyénél, mind annál fogva, hogy azt a mostani tudomány hovátovább terjedő meggyőződésének tartjuk.

„Azt megengedni, hogy az erő semmivé lehet, annyi volna, mint megengedni, hogy az anyag elenyészhet, mert az anyagot csak erejeinél fogva ismerjük? Egyetértvén azokkal, kik azt tartják, hogy az erő állandó fenmaradása oly terjedelmes és biztos elve a természettannak, mint az anyag megsemmisülhetlensége vagy a nehézség (gravitas) változhatlansága, azt vélem, hogy

*) On the Conservation of Force. By Professor Faraday D. C. L., F. R. S. stb. stb.

egy külön erő eszméje sem igényelhet korlátlan és feltétlen elfogadást, ha csak magában nem foglalja amaz elybe, valamint az erők határozott mekkoraságába és határozott elrendezésébe való beléegyezést, akár egy akár más hatásban nyilvánuljon; mert ezek szükségképi következtetések. Azt sürgetem annál fogva, hogy az erő állandó fenmaradását el kell fogadnunk természettani elvnek minden felvételeinkbe, melyek az anyag működésére akár közönségesen akár különösen vonatkoznak.“

Ezen elvvel szoros kapcsolatban van egy másik, melyet Grove, egyike a legjelesebb angol természettudósoknak, igen szerény kifejezéssel az „erők kölcsönös viszonyának“ nevez, és a melynek kifejtésére egy — már három kiadást ért — külön könyvet*) szentelt.

Kölcsönös viszony kifejezése alatt Grove az érti, hogy minden physikai erő, mely egy más erőt előállítani képes, maga is viszont ezen utóbbi által előállítható. Így például, egy voltatelepből fejlődő villámfolyam képes az ő körútjában kifejteni meleget és fényt, teremteni mágnest, előállítani mechanikai erőt, hatalmasan megrezgíteni az ideg- és izomrendszert, s okozni bontás és egyesítés által a legtetemesebb kémiai változásokat egyedül ahhoz képest, a milyen különféle természetű anyagi tárgyakat igtat be a kísérő azon körbe, mely a villámfolyamnak alája van vetve. Ime, egyetlen egy kútfőből kifejtvék, — az egyetlenegy nehézlés híján, — minden természeti nagy erők, melyeket jelenben ismerünk; és jegyezzük meg, hogy az a kútfő a kémiai rokonságok kicserélődése, mely villámfolyamot szül, és így a hatások szóban forgó viszonyosságának újabb tanúbizonysága. Egy erő azon pillanatban el-tűnik, a melyben a másik megjelen.

Hadd adjuk még egy szép példáját — többekre s adható sokakra helyünk nem lévén — ezen viszonyok kölcsönösségének. Bizonyos szerkezetben összeállított készülménnyel, melyben a daguerreotype által ható fény vala a kezdő erő, nyerte Grove elsőben a kémiai hatást a lemezre, aztán érzőfonalokon át kerekű villám folyamat; továbbá ezen dróttekeres által magnetismust; aztán megint meleget, melyet egy Breguet-féle finom érez hőmérő tanúsított; és végre mozgást, melyet a galvanometer tűje mutatott. Mióta az erők kölcsönös viszonya s egymássá-átváltozhatása elvnek el van ismerve s nyomozásokra alkalmazva, gyorsan és sűrűen szaporodnak a példák reá nemcsak újdonságú kísérletekben, hanem még gyakrabban és sikeresben, közönségesen ismert és megszokott jelenségekben, melyek ezen szerencsés inductióból várták magyarázatukat.

*) The Correlation of Physical Forces. By W. R. Grove. Q. C., M. A., F. R. S., etc. etc.

Ezen elv szépsége nem szorítkozik a szóban forgó erők viszonyosságának és egymással-változhatóságának egyszerű kifejezésére. Okunk van hinni, hogy a viszonyosság hatásuk mérhető mennyiségére is kiterjed¹⁾. Ambár még koránsem teljes az általánosítás, de már is számos esetekben igazolják azt gondos és pontos kísérletek eredményei. Faraday felfedezései a villámerő és a kémiai hatás és változás közti állandó mennyiségi viszonynak meglepő példáit mutatták fel. Dulong, Petit és Neumann nyomozásaik a kémiai rokonság és a meleg közt tanúsítanak nevezetes viszonyokat. Végre Foule és Thomson újdontat új kísérletei a meleg és dynamicus erő egymással-változásai tárgyában közel járnak a bebizonyításához azon nevezetes ténynek, hogy valahányszor mechanikai erő bármi módon meleget állít elé, ugyanazon mennyiségű munka mindig ugyanazon mennyiségű meleget támasztja.

Mint már észrevette az olvasó, még nem szólánk a nehézlérről (gravitatio), miut physicali erőről. Különválasztjuk a többi-től, mert bármily mindennapi tárgya is hatásaiban²⁾ érzékeink felfogásának, ha mélyebben kezdünk róla elmélkedni, az egyetemes világban működő erők legrejtélyesbjének, de legrengetegebbjének és magasztosabbjának is tűnik fel előttünk. Az ember lángesze felfedezte és mathematicailag meghatározta törvényeit. Ezen törvényeknél fogva az emberi tudomány túlment a mi planétai rendszerünkön, sőt folyvást tovább hatol; holott annak határain belül képesítve van események megjóslására s a planéták s holdjaik oly physicali minőségei kipubatólására, melyek hozzájárulhatlanoknak látszottak. Mindezen ismereteink és hatalmának unos-untalan alkalmazása mellett természetére s lényegére nézve teljes tudatlanságban vagyunk. A tudomány csak hatásait, eredményeit tárgyalta, és bár egy lépéssel sem jutott közelebb az okához, mint midőn Newton nyilvánítá, hogy olvasói tanakodására hagyja annak eldöntését, vajjon a nehézséget okozó agens anyagi-e vagy nem az. Felvételek itt sem hiányoztak, de kielégítő egy sem volt. A nyomozást mások felett nehézzé teszi ezen erő egyszerűsége és változatlansága³⁾. Módosítja, segíti vagy gátolja ugyan az anyagra ható más erők működését, de nincsenek oly viszonyai velők, a milyenek ezeknek egymással; — nincs kölcsönös előállíthatás,

¹⁾ Azt érti szerzőnk ez a latt, hogy fel fogják fedezni, mennyi mértékű bizonyos erő, mennyi mértékű bizonyos mássá változik át; nem csak, hanem tán közös egységet is lelendenek, melynek sokasai mindnyájuk mekkoraságát mérendik.

²⁾ Súly, esés, ingó mozgás, égi testek haladása stb. K ö z l ö.

³⁾ Hozzá tehetjük, hogy főkép általánossága, vagy erősből mondvá, egyetemisége. De mit is akarunk. Hiszen nyomozásaink módszere az inductio, végcélja az általánosítás. De mit lehessen továbbá általánosítani a legáltalánosabb dolgon, minő a nehézlés.

nincs egymássá-változhatás közte és köztök; nincs meg benne az a két irányú hatás, a mi a villámnak és magnetismusnak sajátja; nincsenek haladási és polárizált vonalai, minőket a fényben és melegben ismerünk; nem okoz a testek legapróbb részecskéiben változásokat, mint a kémiai hatás. Vajjon valaha közeledhetik-e az emberi elme a nehézség nagy feladata megoldásához, és ha igen, vajjon minő vezető úton: annak vizsgálatába nem fogunk. De az anyagra ható erőkről szólva, ezen legáltalánosabbról szólni el nem mulaszthattuk.

E helyt szerzőnk némi szintoly kényes mint jelenkorunkban sürűn vitatott kérdésekre tér át a physicali erőknek a szerviekhez sőt szellemiekhez való viszonyáról. De e tárgy bővebb elmélkedést igényelvén, mint a mennyit sz. juttathata neki, tolmáclását elhagyom, nem sokára tüzetes értekezést szándékozván külön cikkben szentelni e kérdések megvitatásának. Hasonlókép, de már más okból, elégnék tartom megemlíteni azon szakaszát is értekezésünknek, mely a világűr kérdését tárgyalja. T. i., hogy vajjon a világtestek közt levő űr valóban egészen üres-e, vagy pedig valami végtelen finom anyaggal, az úgynevezett aether-rel telt. A fényhullámok tana, a mai physicának (szabad legyen a dicső csillagászat kisebbsége nélkül mondani) igazi fénypontja elvitázhatlanul megkívánja és felteszi a második alternatívát. — Menjünk át a természettan külön részeire.

Humboldt méltán adott Cosmosában, a természettan ezen nagy festményében, első helyet a csillagászatnak. Megemlítünk egy párt e tudomány újabb nyereségei közül, melyek nem állanak ugyan fölül a régiebb idő lángeszeinek köszönhető felfedezéseken, de oly terjedelmes alkalmazásban mutatják fel az egyetemes nehézlés tanát, hogy ez mintegy újabb nagyságban tűnik fel általa. Főkép a perturbatiók — a planéták útjainak a többiek vonzalma által okozott változásai — tették kemény próbára, de nem fáraszták ki csillagászaink számító erejét s ügyességét. Vevék észre, hogy Uranus, 1846-ban még rendszerünk legtávolabbinak tartott planétája haladását némi vonzalom zavarja, melyet körútján nem belől, hanem kívül eső testnek lehet és kell tulajdonítani. A körülmények kapcsolatlanak csak egy más, még ismeretlen planéta felelhetett meg. Munkához fogott a tudomány két kitűnő mathematicus, Adams és Leverrier személyeikben; egyszerre, de egymás dolgáról nem tudva szabák ki a zavaró test helyzetét, látócsövek követék útmutatásaikat, és Neptunus fel lön fedezve. A felfedezés módszere még nagyobb érdekű, mint a találmány maga; jóllehet csak egy példája hasonló tényeknek azon tudományban, melyben a jóslatok csaknem az érzéki jelen benyomások bizonyosságával bírnak. Az ide vezető egyfelől szintoly finom mint másfelől iszonyú bonyolt és terjedelmes számításoknak másik diadala a hold, minden égi testekéi közt a mi rendszerünkben legszabálytalanabbnak mutat-

kozó útjának kiszámítása; ámbár ezt még egészen teljesnek és bevégzettnek maig sem tekinthetni.

Kilépve rendszerünk határaiból a túlfekvő végtelenségbe, nagy részben elvesztjük a nehézlési törvény vezérfonalait; de megmarad az az ellenállhatlan meggyőződésünk hatalmáról és egyetemiségéről, minélfogva — s más tekintetekenél fogva is — kénytelenek vagyunk hinni, hogy a mozgás, a haladás egyetemes és állandó, és hogy a világ nagy ürében épen semmi sínes viszonytalan nyugalomban. Kimutatni egész naprendszerünk haladását, ennek irányát és gyorsaságát az ürben; megbizonyítani ezen bámulatos tényt más csillagok saját mozgásaiból; meghatározni hihetetlen finomságú és kényességu parallaxikai észleletek által bizonyos (állóknak nevezett) csillagok távolságát s megmérni ezen távolságokat azáltal, hogy hány év kell a világosságnak meghaladásukra; a mostanság ezerével lelt kettős és sokszoros csillagok közt kimutatni azon körútakat és keringéseket, melyeket ugyanaz a törvény szabályoz, minélfogva Newton almája esett a földre; helyet mutatni több mint 3000 úgynevezett csillagködnek (nebulae), újabbakat keresni, sokakat közülök csillagcsoportokká bontani, távolságaikhoz eszesen hozzávetni; ezen csillagködök közt a magunkét, melynek a tétőt teszi a határait, felmérni: ezek s ilyek a mostani csillagászat vállalatai és feladatai, melyeken a tudomány kitünő férfiai a két Herschel, Struve, Bessel, Airy, Argelander, Peters stb. csudára méltó sikerrel dolgoztak.

Azok a csillagködök, azok a mai természettudományban igen fontos szerepet játszanak, és mély speculatiókat keltettek, merész felvételekre ösztönöztek. Nem sok felvétellel foglalkodtak annyit az újabb időben, mint Laplace azon állításával, hogy a mi saját naprendszerünk az ő középponti napjával, planétáival, holdaival és üstököseivel egy oly ködgömb gyéryanagjának összesűrűséséből származott. Elsőben t. i. karikák vagy övek alakultak benne, olyformán, mint egy csomó egymásba rakott szitakéreg, majd aztán minden karikából tömörödött egy-egy planéta s ezeknek gözköreiből a holdak. Az, hogy bajos megfogni, mi okozhatta ezen sűrűdést, ezen tömörödést, még nem ejti el ezen hypothesis, melyet sok természettudós, nevezetesen a lassankénti és folytonos fejlődés eszméjének barátai, igen melegen felkaroltak. Hogy a világűrben ilyes sűrűdések történtek és tőntének arra, látszanak mutatni az olyas tények, mint az üstökösök apadásai és más jelenségek; az úgynevezett planetoidák nagy száma, melyeknek összesége egy elszórt apró testekből álló övet képez Mars és Jupiter körútjaik közt; azon meteorok (tüzes golyók stb.), melyeknek megjelenésében szabályosan visszatérő időszakokat tapasztaltak; és végre az aërolithek, vagy hulló-kövek, melyeknek a földön és a földkörön kívüli eredetéről már ma alig kételkedik valaki.

Kicsinyben is tettek kísérleteket ime tények és eszmék világosítására, azon alapon, hogy a természetben kicsinyt és nagyot, parányit és végtelent ugyanazon és egynemű törvények korlátoznak. Plateau úr Gentben egy szerencsés gondolatra bukkant. Vízbe, melyet szeszszel annyira hígított, hogy egyenlő súlyaránya legyen az olajéval, olajcseppeket eregetett. Ezen cseppek e szerint a nehézség hatása alól egészen felmentve lebegtek egészen tunyán a víztömeg akármely részébe s szabadon felvehettek minden kívülről adott helyzetet vagy mozgást. A kísérlő egy kis érzelmez és fonalak segédelmével különféle gyorsaságú s irányú forgásba indítá azon golyócskákat, igyekeztvén annyira közelíteni a planéták mozgásaihoz, a mennyire csak lehető volt. Hasonló lón az eredmény is, a forgó gömböcskékből a forgás tengelye végeinél ellapult sphaeroidok válnak, — kisebb golyókat löknek el maguktól, melyek forognak és keringenek, sőt gyűrűk is alakúlnak olykor körülök, mint a melyeket Saturnus mutat messzelátóinkon nézve. Szintoly érvényesek ezen — Faraday által is ismételt — kísérletek, mintha ezer-meg ezerszerre nagyobb tömegeken lettek volna végrehajtva. Nem kevésbbé érdekes azon kis szerszám is, mely eredeti legegyszerűbb alakjában egy tengelyre fűzött és ezzel forgásba indítható, de egyébiránt mindenfelé szabadon mozogható golyóból áll és a Bohnenberger vagy Poisson gépe nevét viselte, de a melyet Foucault s utána Piazzí Smyth tökélyesítvén, *gyroscope*-nak neveznek. Ezen gépecske bámulatosan mutatja a tengely körüli forgás fontos tulajdonait s világosítja a föld két rendbeli forgását egyszer az *aequator*, aztán amazzal egyszerre az *ecliptica* tengelyek körül. Ezen készülmény az ő különféle alkalmazásaiban egyik leggyönyörűbb példája a kísérletek mestersége s eszközei tökélyesítésének.

Az ég üregében haladó roppant testek, nevezetesen a nap, bár rengeteg távolsággal van elkülönítve, mégis viszonyokban állanak a földi anyaggal azon elemi erők által, melyekről már feljebb szólánk. Mellőzve a nehézlést, melyet mint a többiektől különvált erőt eléggé fejtegettünk, ott van az a bámulatos elem, a fény vagy világ, mely oly szoros kölcsönös hatási viszonyban van a meleggel, világgal, magnetizmussal és kémiai rokonsággal, hogy alig* bírjuk fogalomban különválasztani tőlök. A napsugár a mint az a fényképben (*spectrum*) kibontakozik, bizonyára igenigen csudás és rejtélyes tárgy a természet világában; tudomány kötetit s oly feladatokat foglal egyedül magában, melyek a legmerészebb theoristát is próbára vethetnék. Milton költése, bármily magasztos, még sem éri utól a valóságát a fény ama nagy minőségeinek, melyek csak egy sugárszálból kifejtethetők, a mint egy üvegprizmán át haladva megtörik. Gyönyörű rendezésű és tökélyű fejtemény az, melyben nemcsak hogy a különböző színek vannak állandó arányokban szétválasztva s ugyanoly állandó jellemű, közbeszótt számos setét vonalokkal kisebb részekre hasgatva,

hanem még meleg és kémiai hatású sugarak is jelennek meg a fénykép két végénél, részint vegyülve a szinesekkel, de nagyobbára és nagyobb erőben a fénykép látható szines határain kívül. Itt és ezúttal a nap világának a földi anyaghoz való legegyszerűbb viszonyairól szólunk csak, mellőzve és csupán futólag említve azon bámitó jeleneteket, melyek a fény hullámtani elméletével vannak kapcsolatban. A hullámzások mivolta, iránya, gyorsasága, a hullámok mértékei, mindezeknek a fénykép különböző színeéhez és sugáraihoz szabott változatai és különféleségei, bár számokban kifejezhetők, túlhaladják az emberi felfogást. Ezek és az interferentia, polarisatio, diffractio stb. jelenségeinek hosszú sora képezik vagy növelik a fénykörét egy Young, Fresnel, Arago, Brewster, Cauchy, Herschel, Hamilton s más természettudósok *) neveinek.

„Még egy pár szót azon viszonyról, melyet a fény egyedül eszközöl az ember és világegyetem közt. A csillagászat egész tudománya egyedül ezen elemen nyugszik eredetében. Alugyanak ki azok a fénypontok, melyek éjeinken ragyognak az égen; legyen megfosztva a csillagász azon halványabb sugaraktól, melyeket a puszta szemnek nem látható csillagok és csillagködök küldenek telescopiumába : azonnal meg van semmisítve az a tudomány, mely a (nap és hold) fogyatkozásokat évszázakkal előre megjósolja, az üstökösök körútját és visszatértét kiszabja, az álló csillagok távolságait, saját napunk és naprendszerünk helyzetét s a világürebéli haladását megméri, és behatol ama túlvilágok rendszereibe, melyeknek távolságáról s alakjáról csak a hozánk jutó fény aránylatos fokozatai tesznek tanúságot. Sehoh se látjuk a csillagászat és fény közti viszonyt oly bámulatos szépen fejtegetve, mint Arago által a „Herschel életében,“ mely munkái összes kiadásában közelebből megjelent.

*) Méltányosság hozza magával, hogy ezekhez a Gauss és Petzval nevét is csatoljuk, kik mindketten az üveg lencsék mathematicai teoriáját emelték addig ismeretlen magasságra. Alkalmazási és gyakorlati tekintetben is fentartja a névét Gaussnak a Heliotrop, Petzvalnak a photographiai lencse tökélyesítése s azon nemben mintegy teremtése. A Heliotrop oly mérnöki szerszám, mely által egy napsugárt biztosan elvetethetni tükör segédelmével egy akkora és oly távol fekvő foltra, a mekkorát és a mennyire messzelátó-cső (perspectiva) megláttathat. Egy ily szerszámmal vetett sugárt nevez Humbolt „Das Licht des Heliotrops“nak, miből láthatni, minő neveltséges vastag tudatlansággal vétette össze egy szintoly képzelhetlen járatlanságú mint tolakodó vakmerőségű fordító a Heliotrop-szerszámot egy szántóföldeinken bőven termő dudvával, melynek nevét valami szótárban „Kunkornak“ (Heliotropium = Kunkor Diosz.) levén, a Heliotroplichtet kunkorfénynek fordítja. Az ilyenre a magyarnak csak ez az egyetlen egy jellemző kifejezése : „vad.“

Közlő.

A villámnak és magnetismusnak mint erőknél kapcsolatbeli viszonyairól a naphoz és más égi testekhez természetesen sokkal kevesebbet tudunk, mint a fényéiről. De errenézve is naponként szaporodnak a tapasztalati tanúbizonyosságok. Valaki csak látta azon tiszta és erős fénycsillagot, mely a voltatelep két polusát képező széndarabok hegyei közt, a mint azok egymáshoz közelednek, ki-lobban s azon fényözönt, mely onnan szélesen s mindenfelé nagy távolságokra szétömlik, nem lehet hogy ne gyanítsa, vajjon ezen új fényforrás nem egynemű sőt azonos-e azzal a magasabb forrással, a melyből özönlik a fény és meleg a mi egész planétai rendszerünkre? Sír J. Herschel, a ki legmagasb speculatióit is óvatos inductionnak rendeli mindig alája, erős okokat hoz fel, melyek azt hitetik el velünk, hogy a nap állandóul felizgatott villámos állapotban van. Ő azt hiszi, hogy az üstökösök farkának különféle jelenségeit nem lehet másképp megmagyarázni, mint ha v i s s z a t a s z í t ó e r ő t veszünk fel benne, mely azon égitest középponti testéből vagy beléből hat ki, s a mely csak a villámerőtől jöhet. Saját földünkre nézt pedig azt mondja, hogy a villámosan izgatott nap szükségkép ellenkező villámos állapotot kell hogy okozzon a földgömb világos vagy nappali és setét vagy éjjeli hasonfelein; és feltéve, mint joggal feltehetni, hogy ama villámos izgatottság változásokat szenved, azokat kell szenvednie a földnek is, és ez sok időszaki változásokat kimagyarázhat, melyekkel eddig a tudomány hasztalan küzdött. Értjük főkép a mágnesi erő változatos növekedését és apadását, mely annak intenzitásában, declinatiojában és inclinatiojában mutatkozik, és a melyet most már a villámerő különböző állapotainak tulajdoníthatunk. Sabina tábornok, kit egy egész élet arra szentelt munkálódása a mágnesi jelenségek tekintetében a legmagasabb tekintélylyé emeltek, a Kir. Társasághoz beadott értekezéseiben világosan kimutatta, hogy bizonyos mágnesi változások — a mágnesűi rendes mozgásainak megháborításai — a föld különböző s egymástól legtávolabbi pontjain oly tökélyesen egyszerre történtek, hogy azokat helybeli földi vagy légköri befolyásoknak tulajdonítani nem lehet, hanem egészen kívül eső okoknak. Másfelől pedig behizonyítja, hogy azon változások a nap állapotának bizonyos változásaival ütven össze, kölesönös viszonyukat kétségbe hozni nem lehet. Hogy a mágnesi erő napias és éves változásai ezen viszonynyal vannak kapcsolatban, azt könnyű megfogni, mert hiszen ezen időszakokban a föld untalan és visszatérőleg változtatja helyzetét a naphoz. De midőn Sabine tábornok és Schwabe német tudós a mágnesűi napias változásai maximumait és minimumait a napfoltok kisebb nagyobb számával hozzák kapcsolatba, midőn e tekintetben 10 vagy 11 éves időszakokat véltek felfedezni: ennek megértésére és megmagyarázására nem hogy az elméletnek volna kulcsa, de még a tények csupa lajstromozója is vonakodik a kétségtelen felfedezések sorába

beírni, míg az időszakok néhány izbeli hasonló visszatérte nem kezeskedik igazságáról.

Míg e történnék a gondos és pontos szemmeltartás a holdnak is fedezte fel mágnesi befolyását a földre, úgy hogy a tü különböz. állásai összeitnek a holdnak a délvonaltól való különböz. távolságaival. Ezen tény már csak azért is érdekes, mivel gyaníthatni belőle, hogy nem csak rendszerünk minden teste, hanem tán a világei is mágnesi viszonyban vannak egymással.

A körültünk levő úrbeli rengeteg és messze-hatásoktól hadd térjünk azokra, melyek a mi lakó földünkön levő anyagot illetik. Ugyanazon természeti nagy erők vannak itt is untalan munkálkodásban, de nagyobb különféleségben részint az anyag különbségénél, részint az organikus élet módosításainál fogva. Itt is csak egy-egy elszórt vonást leszünk képesek bemutatni, jellemzendők a tárgy és czél nagyságát s az eltérésökben fáradozó erélyt. A villámra (electricitás) nincs miért kiereszkedjünk, mivel annak csudait már korábbi füzetben ismertettük. Mindezen csudák mellett még is meg kell vallanunk, hogy a villámtannak csak ábécéjénél vagyunk. A pozitív és negatív műszavak, ámbár a gyakorlati használathoz és a működés folyama megértetéséhez szükségesek, a jelenségek igazi magyarázatára nézve alig egyebek üres szólásformáknál; holott az inductio és conductio a villámos hatás elméletére oly lényeges elemek, még mindig bővebb és bizonyosabb következtetésekre várnak. A mi a meleget illeti, némely azt illető felfedezésekről szólánk már feljebb a többi társerőkkel kapcsolatban. A többiekről, a villámtanban nyerteknél nem kevésbé fontosokról, hadd kezeskedjenek egy Melloni, Forbes, Herschel, Seebeck, Clausius, Tyndall stb. nevei, kiknek munkái mindnyájan amaz erők közti kölcsönös viszony létezését erősítik, s az erők és mozgások ama felsőbb és általánosabb törvényei kifejtésére törekednek, melyeket feljebb a természettan utóczéljainak jelelénk ki.

Hogy a jelenkori tudománynak az anyag körüli eljárását kevés, de a legszembeötlőbb jellemvonásában szemléljük, forduljunk egyszerre a testek parányi részecskéi (molecula) tanához. Ez úton hatott az ember a legmélyebben a természeti világ titkaiba. Nincs egy elv, melyet oly különfélekép lehetne alkalmazni az ismeretek minden ágára, mint a parányműködés (molecularis actio) elvét; egy sem segített annyi felfedezésre, egy sem tett annyit a nyert eredmények szilárdítására és arra, hogy ezek törvény alakját és erejét ölték fel. Pedig mondhatni, hogy eredete ezen tannak törvénytelen eredete vala, s hogy sokáig csak az emberi képzelődés játéka tudományos köpenyben. Jussanak csak eszünkbe azon atomok, melyeket Lucretius költése még sikeresben örökített, mint a görög philosophusok legfinomabb prosája. Minden azóta eltelt korokban helyet foglalt az atomok tana a tudományos elmélkedé-

sekben, mert legkönnyebben társúl minden anyagot s anyagi jelenségeket tárgyazó felvétellel. Korunknak vala fentartva azt a valódi tudomány tárgyává és eszközevé, csaknem matematikai erejű és pontosságú törvények alapzatává s további nyomozó leg-hatalmasabb segédévé tenni.

Ezen nagy nyeresémet legfőképp a kimiának, s e pályán inkább mint akárki másnak, John Daltonnak, a quaker kémikusnak köszönhetjük. Közelítések történtek már azelőtt a határozott arányokhoz a testek részecskéi vegyületében — hiszen minden nagy felfedezésnek valának ilyes előpostái. De Dalton állítá fel elsőben e fogalmat világosan és határozottan s fejté ki alkalmazásaiban egész általánossággal s oly hirtelen belátó észszel, a mely neki tulajdona vala. Korábbi kísérlete egyszerűsége egyszerismind jellemző arra nézve, hogy mimódon jutottak lángeszek a tudomány sok legmagasb igazságai felfedezésére. A legközönségesben észrevehető mindennapi tények, melyekre mindennapi értelem nem szokott ügyelni, több anyagot és jobb alkalmat nyújtottak felfedezésekre, mint a legkörmönfontabb elméletek.

Igazán mondá Sir J. Herschel, hogy szám, súly és mérték az alapkövei minden exact tudomáynak ¹⁾. A parányok elmélete (atomie theory) megszerzé magának a kimiától ezen feltételeket, melyeken neki mint természeti igazságnak tartalmat és bizonyosságot adnak. A szerkesztett ²⁾ testek gondos bontásai és

¹⁾ Engedelmevel mind a tudós értekezőnek, mind Sir J. Herschelnek itt egy kicsiny utánigazítivalót látok. Igaz, hogy minden exact tudományban (a miket már úgy hívnak) ott kell lenni, minden léptenyomon ott kell lenni. Úgy de a logica az állító általános ítéletek egyszerű megfordítását tiltja és e szerint nem szabad mondanunk, hogy minden tudomány, mely számon sat. alapszik, exact tudomány. Nem a szám, mérték és súly teszik a tudomány „exact“ voltát, hanem az a mathematicai teljes, vagy inductiv fokozatos bizonyosság, melylyel ama számokhoz sat. jut a tudomány. A historiában elég szám van, de azért senkisé sem számítja az exact tudományok közé. A statistica majdnem egészen számokból, súlyokból s mértékekből áll, de a ki exact-nak, például a természettannal vagy csillagászáttal csak egy azon napon emlegethetőnek is tartaná, csakugyan erős hite volna. Különben jól tudom, hogy ilyen erős hitű emberek léteznek itt is ott is. Nem régebben egy divatos physiologus munkájába pillanték, a ki élet- és szellemtagadó állatai támogatására a statistikát vette erősségül. Közlő.

²⁾ Hosszas megfontolás által érlelt meggyőződés vezetett engem arra, hogy az egyszerűnek (simplex) a szerkesztettet (compositum) tegyem ellenébe. A közönségesen használt „összetettet“ a latin szó oly nyers fordításának tartom, melynek csak úgy veheti értelmét a magyar, ha előbb latinra fordítja. A magyar az összetetés alatt csak külső egy más mellé állítást, tevést, rakást, vagy legfel-

vegyítései kimutatók az együtt és együtlendő elemek határozott és állandó arányait, és oly biztos szám, súly és mérték által kifejezhető törvényeket nyeretének még a legbonyoltabb esetekben is, hogy nem csak a már ismert egyleteket az elemek egyike vagy másikának fecsérlése nélkül vegyíti a kimikus, hanem oly egyleteket is megmond előre, melyeknek minőségei ezután vizsgálatok tárgyai leendnek. Az elemi parányok viszonytalan súlyai az igaz, ninesenek s tán sohasem is lesznek felfedezve, de viszonyos súlyaik egyesülési számarányaiknál fogva oly bizonyosan tudvák s a gyakorlatra oly biztos módokat szolgáltatnak, hogy a hibának lehetőségét is elenyésztetik. A harmadik feltétel végre, a mérték, főleg a légneműek egyesülésében nyilvánul, mint a melyek vagy egyenlő fértekekben (térimekben, volumen) vagy ezeknek sokasaiban alkotnak szerkesztett egyleteket.

Itt van hát egy nagy törvény vagy törvények rendszeres csoportja tökélyesen és nagy általánosságban bebizonyítva, mely viszont bebizonyítja az anyagnak parányokból vagy moleculákból való alkatát, mivel csak ezen alapon és feltétel alatt származhatnak a tudvalevő eredmények. Akárhogy nevezzük őket, ott vannak minden testben s ők határozzák meg saját természetöknél és elrendezésöknél *) fogva mindenkinek tulajdonságait és működéseit. Hogy minden emberi mértéken alól piczinyek, azt nem csak említett kémiai viszonyaik, hanem a meleg-, villám-, fény- és mechanikai erőkhöz való viszonyaik is, tanúsítják a mint azt kísérletekkel kimutathatni.

Parányiságukon nines miért felakadni. Midőn még a szerves, vagy szerkesztett anyagi alkatokban is a nagyító szerszám (microscopium), utánszámítás segédével, azt mondja nekünk, hogy két köbláb billini palaföldben 140 billió ásványférgecske (apró csiga) van; hogy a tökehal szemlencsében egynehány millió megkülönböztethető szálaeska (fibra) van, hogy egyetlenegy gomba (bovista) e számot messzire meghaladó sejteceseköl áll: elgondolhatjuk, ha

jebb foglalást ért, de azt a benső egyesülést, miben a „compositum“ részei vannak és egy egészet formálnak a latin szó ereje szerint, azt úgy hiszem csak a „szerkesztés“ közelítheti meg erősebb szavunk nem levén reá. Vajjon ezen értelmezés szerint minden „lap“ vagy „közlöny“ szerkesztője megérdemli-e nevét: oly kérdés, melyet eldönteni nem feladatam. A helyett egy példát mondot a fejtegetett nyelvhasználatra. A ki egy kész, de széljelszedett gép részeit össze-ésigy a gépet helyre állítja, az csak ös z e t e s z i; de a ki azon gépet elsőben tervezte s készítette, az többet tett, az s z e r k e s z t e t t e.

*) Kit világosításul a következő példa. A mézga (gummi), a czukor, a keményítő, mindhárman ugyanazon elemparányokból, ugyanazon számarányban vannak szerkesztve. Mi teszi hát tulajdonaik, működésök különbözősését? Semmi egyéb, mint parányaik más-más módon való rendezkedése.

nem bírjuk is képzelni, mekkoráknak kell lenni azon elemi parányoknak, melyekből ezen élő alakok szerkesztvők. Ha az egyszerű szervesetlen — vagy annak tartott — anyagot veszük fel, ott van a Faraday kísérlete, mely szerint bizonyos folyadékot annyi arany, a mennyi a folyadék súlyának $\frac{1}{500000}$ részét tette, rózsaszín — pirosra festett. Ugyanő savanyok által való étetéssel aranylemezt, folytonos lemez-állapota megtartásával $\frac{1}{3500000}$ hüvelyknyi vékonyságú hártýikává apasztott. Mintbogy egy hüvelyknyi hosszú fénysügárban 37000 hullámot számítanak, világos, hogy egy ily hártýa vastagsága egy fényhullámnak csak egy századrészét foglalja el. Mindezek oly szigorúan és hibátlanul következnek az előzményekből, hogy ha képzelődésünk nem bírja is kísérni az anyag csaknem végtelen oszthatóságát, esziünk azt elhinni kényszerülve van. Így fogadja el az, az ily alkatú parányok polaritása és kölcsönös viszonyai fogalmát, mint a körülöttünk mindig jelenvaló jelenségek egyetlen magyarázatát. Ide tartoznak az isomorphismus, parányok helyettesítése, szerkesztvények hasonnemű sorai, szerkesztett radikálok, catalysis stb. fogalmai és törvényei is, melyeket egy Berzelius, Mitscherlich, Dumas, Liebig, Hoffmann és más kémikusok lángeszének s fáradozásainak köszönhetünk. A paránytanra épített ezen törvények mindenike egy-egy példája azon mélységes vizsgálat szellemének, melyet korunk tudományosságában kimutatni törekszünk. Hát még az organica kémia gyarapodása minő bámulatos eredménye az ezen elv nyomán folytatott munkálatoknak. Nincs erősebb tanúbizonysága és próbája barmely törvény igaz voltának, mint ha képes még ismeretlen tényeket és eredményeket előre megjósolni. Midőn például bizonyos kémiai egyletek sorában, melynek minden tagja ugyanazon elemekből állván, ezeknek parányszámái a legszabályosabb növekvésű számsorban következnek egymásután, a sor első összeállításakor egy vagy több hézag marad, s ezen hézagok akármelyikét egy későbbben lelt test betölti, emennek elemei épen azon helyen kívánt számarány szerint szerkesztvők. De nem csak már létező és csupán felfedezett testek, hanem a tudomány merőben új teremtményei is töltik bé sokszor az érintett hézagokat. Még ez nem elég. Sikerült a tudományak oly szerkesztvényeket is állítani elő vegyműhelyeiben, melyek léteztek ugyan addigélé, de csak mint élőállati vagy növényi testek terményei. Óriási lépés igaz, de az igazság kívánja megjegyezniünk, hogy azokat mind e mai napig is csak a természet maga bírja az egyszerű elemekből előteremteni, a kémikus ellenben csak a már kezében levő organica egyletekből változtatva és módosítva, bontva és helyettesítve tudja eszközölni előállításukat.

Ámbár főképp a kémiai erőben s rokonságokban bizonyúl be a parányok elmélete, alkalmazása azért ingyen sem szorítkozik

esupán ezen tudományra. Az erők már nem egy izben emlegetett kölesönös viszonyánál fogva, a fény, meleg, villám vagy mechanikai erők működésibe is befolyással kell lenni a testek parányos alkatának. És valóban meglepő példáit és tanúságait lelék is ezen befolyásnak azon kísérők, kik a tudományok közt új meg új kapcsolatot s mindnyájokkal közös törvényeket szeretnek keresni. Egyik leggyönyörűbb ide vonatkozó példát adják a kristályok jelenségei a meleg, fény és villám hatása alatt. A többit mellőzve, csak a melegre nézve hozzuk fel Mitscherlich kísérleteit, mint a ki kimutatta, hogy a szabályos (tesseralis octaëdricus) rendszerhez tartozó kristályokat a meleg mindenfelé egyenlőleg terjeszti ki, holott a többi rendszerbeliek egyfelé inkább nyúlnak mint másfelé, minélfogva jellemző lapszegleteik a melegmérséklettel változnak. Megmutatta továbbá, hogy a meleg változásokat képes előidézni a kristályok belalkatában (mint midőn bizonyos prismaticus kristályok a nap melegén octaédereket állítanak elő), még pedig úgy, hogy ezen változás sem szilárd voltukat sem külalakukat nem bántja.

Az utóbbi tény, miszerint molecularis változások*) történhetnek futólag vagy maradandólag a testekben, úgy hogy mégis az, a mit mi az ő szilárd állapotuknak nevezünk, meg nem bomlik, felettéb nagy érdekű, és jóllehet számos esetekben tanúsítva van, de alkalmazásai a természetben különböző részeiben még korán sincsenek kimerítve. A legmindennapi tényekben fellelhetni ezen jelenséget s tán épen ez is gátolta kellő méltánylását. Midőn egy érzérudat a meleg kiterjeszt, már az is a parányok hely- és helyzet változtatásával jár. Újabb kísérletekből tudjuk, hogy egy vasrúd észrevehetőleg megnyúlik, és hogy egy vas rügössága múlólag, az aczélé maradandólag változik a magnetizálás által. Tudjuk továbbá, hogy a vasnak hővezetési képessége az electro-magneticus hatás alatt sokkép módosul. A villámtelegráf érzefonalának két végén tapasztalható jelenségekből a legnagyobb bizonyossággal következtethetjük, hogy bármily messzire nyúlt egész hosszában minden moleculája megmozdúl, valahányszor a villámerő megindul vagy megáll. Mindezek világos tanúbizonyosságai a testek legparányibb részei mozoghatóságának és tetteleges hely- és helyzet-változtatásának, ha szintén ezen mozgások mivolta és minősége, vagy épen törvényei ezutáni nyomozásoknak vannak is fentartva. És főképen ezen pont az, mely körül csoportosúlnak a legjelesebb elmék fáradaimai a legeslegújabb korban.

Dolgozatunk korlátai nem engedik részletesen kiterjeszkednünk azon számos felfedezésekre, melyek a vizsgálat ezen különös ágára vonatkoznak, sem pedig a fény-, meleg- és villámtan általá-

*) Érti a testek legparányibb részeinek mozgásait és más-másképen rendezkedéseit.

nosabb tárgyú előlépteire, melyek oly sokoldalúlag és oly bámulatosan tolmácsolják az anyagnak a reá és rajta át ható erőkhöz viseltető viszonyait. Ezen felfedezések némelyike, bár eredetében csekély és egyszerű vala, haladásában új ismeretek kötetéivé, halmazává gyarapúlt. Ilyen, például, az Oersted felfedezése ¹⁾, melyen nyugszik az electromagnetismus egész tudománya; — az electrolysis ²⁾ tana, ugy a mint azt Faraday a kémiai határozott arányokkal és aequivalensekkel szoros kapcsolatba kötötte; Faradaynak még nagyobb azon felfedezése, hogy bárminemű szilárd, híg vagy légnemű anyagot ha mágnesező körébe vagy vonalába állítunk, ez arra bizonyos és határozott módon nyilvánuló hatással van; megint ugyanazon természettanárnak azzal egykorú felfedezése, mely szerint egy polarizált fénysugár bizonyos alakutú üvegen átirányzott mágnesi erő befolyása alatt másnemű polarizálást kap, és melyet újabb nagyszerű vizsgálatok követtek és a mágnesi erő és a kristályos testek benső alkata közt nevezetes viszonyokat állapítottak meg; a photographia egész tudománya és kedves mestersége; és Grovenak s Niepcenek arra alapuló még újabb gyönyörű kísérletei, melyek tanúsítják, hogy a fény egyenes hatása az anyag moleculáira sokkal egyetemlebb, határozottabb és maradandóbb, mintsem csak álmodták is valaha a természettanban; — és különböző állományok, mint phosphor, oxygen sat. a l o t r o p i c u s állapotának felfedezése, azon állapotnak, melyben (mint a szén, graphit, gyémánt példájában már régóta ismeretes) a physikai tulajdonok teljes megváltoztával az állomány saját természete teljes ugyanazonosságban megmarad. Ezen néhány példát sok épen oly nevezetesek közül válogattuk, és mindnyájok a molecularis hatások és viszonyok azon nagy elvére vezérel, melynek tiszta fogalma nagy részét idézte elő a mai tudomány által nyert sikernek.

Eddigelő csak általában beszéltünk az anyagról, nem vevén tekintetbe azon különböző ábrázatokat, melyek alatt előttünk ismeretes. Mert a kémiai bontásnak, bármennyire van is az újabb időkben tökélyesítve, mind e mai napig sem sikerült felbontani körülbelül valami hatvan állományt, melyeket hát mostani ismeretünk szerint egyszerűeknek vagy elemieknek kell tartanunk. Ezek közül a nagyobb rész az, a mit ércznek (metallum) szoktunk nevezni s az újdönában lettek legtöbbsnyire ezen osztályba tartoznak; és különös az, hogy többen közülök, ámbár physikai jellemökre

¹⁾ A mágnestűnek a villámfolyam mellette hoszában való elhaladása által okozott elhajlása. Közlő.

²⁾ Kémiai egyleteknek villámerő által történő felbontása alkotó részeikre.

nézve ¹⁾ minden többiektől voltaképp különböznek, eddigelő csak ritka mutatóanyagokban lelhetők. Majdnem hajlandó az ember azt gyanítani, hogy oly anyagszerek azok, a melyekből az aerolithok“ (a kinek tetszik: lebkövek) hürmondása szerint más világok alkotvák, és hogy ott sokkal nagyobb mennyiségben léteznek, mint a milyenben földi képviselőik itt nálunk. Ezen gyanítást azonban csak úgy kell venni, mint példázását annak, hogy mimódon kapcsol a mostani tudomány már megszerzett tényeket még megfejtetlen feladatokhoz; mimódon gyűjti amazokat mintegy közös gócz (focus) körül, mely felé untalan küzelednek mindenfelől.

A földünkön találtató anyag ezen különböző alkat-módjait vagy neveit illető nagy feladat azon kérdésben rejlik: vajjon lehetend-e és mikép lehetend kevesíteni számukat, mindnyájokkal vagy némelyikökkel közös bizonyos elemekre való visszavitelnél fogva? Vagy más szókkal: vajjon a most egyszerűeknek tartott testek voltaképp nem szerkesztettek-é? A mai kémia, meg kell vallanunk, e kérdés megoldására igen keveset tett egyenesen: a kémiai bontás rengeteg segédforrása inkább szaporítani segítvén az elemek számát, mintsem apasztani. Történt ugyancsak némi közelítés ez oldalra az isomorphismus törvénye ²⁾ által, mint a mely kimutatván, hogy bizonyos elemi testek, melyeknek egyébiránt is saját-szerű hasonlatosságuk van egymáshoz, egymást helyettesíthetik, az ilyesteket egy csoportba gyűjtette össze, szabad levén reménylenünk, hogy valamely jövődöbeli felfedezés az ilyformán atyafias testeknek némi közös alapot adand. Ezen csoportok legnevezetesebbike a chlór, jód és brom-ból álló. Az arsen és phosphor, a kén és selen más példái ezen társításoknak, s mindezeket kapcsolatban a határozott arányok törvényével gondosan szemök előtt hordják a kimikusok az ő munkáikban és törekvéseikben, nem csak nyomon nyeredő eredmények, hanem azon magasabb végezlésre való kilátás végett is, melyhez netalán valami felfedezés maholnap útát nyithat. A kémiai vizsgálat mostani módszerei kiválóképp alkalmazások az egyszerű testek ezen criticali kipuhatólására. A kémiai bontásnak ama szintoly hatalmas mint finom eszköze különös és tán legsikerítőbb segéde volt, és kell, hogy mindig

¹⁾ Söt kémiai jellemök és tulajdonaikra nézve is, annyira legalább, hogy mostani ismereteink álláspontján azon ötlet, hogy netalán egyikek valamelyik másuknak allotropicus módosítása volna, merőben el van hártva.

Közlő.

²⁾ Az a mód, vagy ha teszük, értelmezés, melylyel értekezünk az isomorphismust az olvasónak bemutatja, aligha egyezik a kémia pontos műnyelvével. De ha hibázott is a kifejezésben, az eszme ellen, mit magyarázatában kifejt, niucs kifogás.

Közlő.

legyen ezen minden reáfordítandó munkára és észre méltó czél elérésének.

„Oxygen, hydrogen és nitrogen az a három elem, melyektől az, úgy mondható, *experimentum crucis*-t várhatjuk a tudomány e részében. Az anyag minden más alakjaival együlnek ezek a legbonyolodottabb rokonságokban és számtalan különféle-ségű szerkesztvényekben; de sem erőnek sem fortélynak nem sikerült egyiket is magánosan máskép mint légnemű állapotban állítani elő. A kémiai bontás semmi módja sem bír velök semmiképen. Egy új felfedezés, az igaz, hogy allotropicus alakban mutatá be nekünk az oxygent, mint ozont; de hasonló átalakítást a más két atyafias elemén végrehajtani nem lehetett. Bármily hatalmas és tevékeny is ez az egyik (az éleny) a természet minden országában, mi megvalljuk, hogy mélyebben érdekel a nitrogen tudománybeli sorsa s hiszszük róla, hogy jövődöbéli felfedezésekben még igen fontos szerepet játszand. Történetei le a jelen ideig egy folytonos paradoxumot képeznek. Mint egyszerű légnemet főkép nemleges tulajdonairól ismerjük s ezen állapotában csak egy-két testtel (mint a titaniummal és boronnal) egyesül közbevetlenül; de más fogásokkal végrehajtott egyleteiben a legkülönösb és hatalmasabb elemek egyikénck mutatkozik a kémia terén. Bővön szívjuk minden lélekzetvételünkkel, nem tudva ezen működésében más szerepét, mint hogy az oxygen szükséges megritkítására szolgál. Mint táplálékok alkotó részét beveszi testünk s tudjuk, hogy az állati szövetek lényeges kiegészítő részét teszi; holott más egyletekben, melyek az eledelektől csak elemeik arányában és csekély mértékben különböznek, a leghalálósabb méreg kovásza a nitrogen. Ezen összeférhetlenségek, melyek a nyomozást bajosabbá látszanak tenni, valójában még több helyet és alkalmat nyújtanak a felfedezésre. Már történtek is némi közeledések a vizsgálat ezen irányában, és megbántanók korunk tudománya szellemét és segélyforrásait, ha kételkednénk, hogy még sokkal közelebb is jutand a végigazsághoz.

Ezentúl és végül még egy futó pillanatot vet értekezönk a geológiára és physiológiára, azt is inkább vonatkozólag mint tüzetesen, mit hát ezennel elhagyván, reméljük szerzővel együtt, hogy eléggé teljesítettük azon szándékunkat, miszerint kiakartuk mutatni, minő szellemben üzik vala a természeti tudományokat az újabb idökben és mily jeles sikerrel vették szemügyre és magyarázták tudósaink a természeti világ nagy tüneményeit.

Közli BRASSAI.

AZ ERDÉLYI
ORSZÁGOS MUZEUM
ELŐZMÉNYEI.

Az erdélyi országos muzeum 1859. october. 23-kán tartá alakító gyűlését.

E napon hosszú, hetvenéves küzdelem ért véget. Apáink reményei, ügyekezetei teljesedtek ez nap, az utódok áldozatkészége, honszeretete által.

A múlt század utolsó tizedete óta négyszer újultak meg a kísérletek, hogy háromszor teljesületlen maradjanak, s csak a negyedik, az utolsó, sikerüljön.

Hadd álljon itt a küzdelem története, úgy a mint a megjelent hivatalos irományok s a Mike Sándor úr által velem közlött kiadatlan adatokból összeállítám.

* * *

Mellőzzük ez úttal II. József korának tanulságos és eseménydús történetét. A nemzeti és alkotmányos szellemnek fölébredését s a módokat, melyek annak ébrentartására akaratlanul követték el, nem kísérhetjük napról napra. Csak a helyzetet érintjük, melyben a magyar volt, midőn az 1790. jan. 24-iki leirat kiadatott, hogy érthetővé tegyük azon örömet, mely a hazafi keblét eitölté, midőn ebből olvashatá: „Kegyelmesen elhatároztuk, hogy az országnak köz-, és az igazságügynek igazgatását a jövő május 1-jével azon állapotba helyezzük vissza, a melyben voltak, midőn a felséges özvegy császárnő és apostoli királynő a mi szeretett édesanyánk malálával 1780-ban a kormányzást átvettük; mert midőn a köz-

igazgatásnak némely intézményeit, uralkodásunknak kezdetén a köz jó előmozdítására s egyedül azon reménnyel, hogy a gyakorlat után nektek tetszeni fog, hittük megváltoztatandónak; most meggyőződven arról, hogy ti inkább szeretitek a közigazgatás régi formáját s egyedül abban keressétek és találjátok fel boldogságokat, nem késlekedünk e részben is teljesíteni óhajtásaitokat, mert, midőn a ránk bizott nemzetek boldogságát mindenek fölött hön óhajtjuk, ennek elérésére előttünk az a legkedvesebb út, melyről tudjuk, hogy a nemzetek köz megegyezésével biztosabban arra vezet.“

Az országgyűlés, mely ezen leiratban ígérve volt, még azon évi dec. 12-én megnyílt. De József már akkor nem élt, utána testvére, Leopold vezette az ország kormányát.

Leopold kormánya ugyanakkor, midőn a régi állapotnak helyreállítása el lön rendelve, vissza akart térni a Kaunitz nyomdokaira; de a nemzet az alkotmányos életnek legalább formáit kivívta s a remény nem hagyta el, hogy e formákhoz végre a lényegeket is megnyerendi.

Erejét ez aránytalan küzdelemben a fölébredt nemzeti életből meríté. A közéletből számüzött magyar nyelv már a XVIII-ik század közepe óta visszakövetelte jogait. A fejlődés bizonyos fokáról visszazavartva s több mint fél századon át mellözve, a század utolsó negyedében naponként több-több tért foglalt el, nem a régi félbenhagyott alapokon, hanem új irányban s mint fölébredt phönix, új erővel. Ezentúl már nem csak könyvek jelentek meg, mint a testőrök fellépte előtt, hanem irodalom keletkezett, s mire legfőbb szükség volt, annak központja, vezetője támadt Kazinczyban. És minden év új küzdést és minden év új diadalt hozott. Így támogattak egymást kölcsönösen a fölébredt alkotmányos élet, a lángragyúladt nemzeti szellem s karöltve ezekkel a nemzeti irodalom.

E kor már felfogá, hogy a központosított irodalmi működés kevesebb erővel több eredményt idézhet elő. Szükség számba venni, hogy mije van s mit kell tennie. Meg kell választania az utakat, melyeken haladjon s a módokat, melyek biztosabban célhoz vezetnek. Szóval belátta, hogy egy ily országos központot egy országos akademiában nyerend. S törekvéseit errefelé irányzá.

ELSŐ FEJEZET.

Az eszme, mely 1791-ben országgyűlésileg megpendítettett, hogy állíttassék fel egy magyar tudós társaság, már nem volt új. Bód Péter hosszas irodalmi pályáján mélyen érzé annak szükségét s „Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza“ előszavában óhajtását fejezé ki, hogy más nemzetek példájára „a magyar nyelvnek ékesgetésére“ célszerű volna „egy tudós emberekből

álló magyar társaságot“ felállítani. Az eszme még akkor nem talált viszhangra, mert irodalom és irodalmi kör még akkor hiányzottak.

Harminez év múlva minden másképen állott*). Ugyanez eszme fennen hirdetve Zágoni Aranka György által, már nemcsak létrehozásán buzgólkodó irodalmi kört, hanem annak szükségességét érző nemzetet talált. Ez volt a különbség 1760. és 1790. közt. Akkor a kísérlet lehetlen volt, most szükséggé vált az. Akkor még eszme volt, megtestesületlen ködalak, mely egy emelkedett férfiú, egy fáradhatlan tudós kezei közt is nyomtalanul enyészett el, most egy középszerű s bár jó akaratú kitartással és lángoló buzgalommal bíró, de mégis csak középszerű, egy szorgalmas bár, de kevés tehetséggel megáldott író a létesülés határaig vezette.

Azonban igaztalanok volnánk, ha Aranka érdemeit kérdésbe vennők. Épen oly férfiúra volt szükség, mint ő. Nem tehetségeit értem, melyek buzgalomával nem állottak arányban, hanem lelkesedését és kitartását. S ki a zászlót kezébe ragadta, kellett hogy ezzel nagy mértékben birjon, s hogy állhatatossága az akadályoktól vissza ne rettenjen. Más körülmények is alkalmasok tévék Arankát a felvállalt szerep folytatására. Születésénél fogva a közép osztályhoz tartozott, de összeköttetései s hivatala — mert királyi táblai ülnök s kir. hivatalos volt az országgyűlésen — megnyiták előtte a főrangúak termeit. „Budai basája“ a szalonokban írói népszerűséget szerzett neki, s habár unalmasnak találták is e regényt a hölgyek, örömet hallgatták a magyar nyelv apostolának szavait, szívesen csatlakoztak terveihez s lelkesedéssel karolták fel eszméit. Mert a külföld majmolása s idegen erkölcsök sohasem lepték el egészen Erdélyt s most a csatlakozás a nemzeti szellemhez ez ország leányainál fogékony keblekre talált. A nemzeti egy-szerre hazafiassá is lett nálok és mindenütt.

A nemzeti törekvések irodalmi irányának lett központjává Aranka. Magyarországon ez eszme már vezetették a létesülés felé. Bessenyei felszólalása, Révai szent és buzgó törekvései, Decsi és Péczeli, Görög és Kerekes csatlakozása és tettei az eszmét a trón zsámolyáig vezették. E példákra mutatott Aranka; Magyarország ébredését emlegeté szüntelen, mindig és mindenütt lelkesíté, a kik hivatalva voltak az előtért elfoglalni, s buzdítá soha nem lankadva, a kiket a sors vezérszerepre hívott fel.

És nem eredménytelenül. A példa vonz, ragad; az történt itt is. Csakhamar beláta mindenki, hogy egy központi társaság mennyire emeltyüje leend a nemzeti művelődésnek, s midőn 1790. végén az országgyűlés megnyílt, már minden el volt készítve, hogy az eszme felkaroltassék.

*) Szebenben 1789-ben 20 olvasást kedvelő férfiú egy irodalmi és olvasó kört alapított, melynek szállást b. Bruckenthal adott palotájában. Quartalschrift I. 125.

Eddig Aranka működése az eszme terjesztése s egyesek lelkesítése körül forgott. Most az egybegyűlt rendek elé kívánta vezetni, hogy országossá legyen. S az idő erre meg volt érve ¹⁾. Az irodalmi mozgalomban tevékeny részt vett tudósai elszórtan bár s minden összműködés nélkül, de szép számmal foglalkodtatták a komolyabb sajtót, a közönség részvéte nem fényesen ugyan de eléggé buzditólag nyilatkozott, az aristocratia meg volt nyerve az ügynek s az országgyűlést nemcsak alkotmányos de hazafias szellem is hatotta át. Bemutatta tehát a rendeknek kinyomatva elkészített tervét: „egy erdélyi nyelvmívelő magyar társaság felállításáról való rajzolat;“ egy 36 lapnyi kis munkát, melyet 1791. január 5-én adott sajtó alá.

A legelső, mit tesz, az, hogy Magyarország példájára utal, hol „nemes anyahazánk a nemzeti köntös (ruha) viseléséről törvényt irt, s a nemzeti nyelv műveléséről gondolkozik.“ Az öltözetet nem tárgyalja, „elégge meg kezdünk abban a részben magyarsodni.“ Most a főurak s hazafi barátai felhívása folytán csak az utóbbira tér át, melynek szükségességét két okban keresi. A magyar nyelv tartományonként különbözőleg ejtetik ki, míg az idegen nemzetekkel való vegyülés eredeti tisztaságából vetköztette ki. A tudományoknak idegen nyelven tárgyalása annyira megrontá a magyar irályt, hogy napjaiban már a magyar könyvek élvezhetlenné lettek, s olvasásokkor, „mintba fát vágna az ember, úgy meg kell magát erőltetni.“ Például felhossa ²⁾, hogy mennyire roszul használatnak az igeidők. Egy nyelvmívelő társaság mind ezen segíthetne, másik czél pedig, mi azzal elérnék, a nemzeti felvilágosodás és tudományosság terjesztése, melyre az a legbiztosabb út.

Némi körvonalokkal rajzolja a társaságot, úgy mint ő képzelé. Mindenek fölött egy magyar könyvtár fölállítását sürgeti. Az erdélyi társaság legyen fiókja a magyarországinak, hogy a nyelv egység megőriztessék. Egy magyar nyelvtan és magyar szótár készítését ajánlja, mely a provincialismus megjelölésére különös gondot fordítson. Némileg ezeket is körvonalazza, sőt bizonyos korlátok közt az új szavak készítését is a társaság kötelességévé teszi.

A társaság szervezését illetőleg, elnöknek az ország kormányzóját, ennek nem létében a rendek elnökét ajánlja. Óhajtja, hogy legyen egy kellően dotált titoknok két írnnokkal, legyenek fizetett és díjtalan tagok. Székhelye legyen Kolozsvár, szerezzon nyomdát, tartson könyvtárt, olvasó-termet, sőt még billárdot és könyvkereskedést is.

E rajzolat apr. 18-án a rendek elé lön terjesztve. De a ta-

¹⁾ L. Budapesti Szemle VI. 36. s követ. II.

²⁾ A r a n k a rajzolata S. 9. II.

nácskozás fölötté akkorra halasztatott, midőn a rendek közt a kormányzék is megjelenend ¹⁾. Ez ápril 15-én megtörtént ²⁾. Az eszme mint ilyen el lön fogadva, de a nyelv művelésénél szélesb alapot tűztek ki. A kormányzó felhívta a rendeket, hogy a maga kebeléből nevezzen ki küldöttséget, melyhez ő is csatol tagokat. A rendek bizottmánya 19 tagból állott. 14 ezek közül (s ezek közt hat mágnás, négy nemes, köztök Aranka, négy szász) a maga kebeléből telt ki, sőt a professorok közül (köztök Bolla Márton és Szatmári Mihály) adatott hozzájuk, hogy készítsenek tervet „a magyar nyelv és tudományok művelésére.”

É bizottság munkálatát jul. 20-án bemutatta az országgyűlésnek, hol azt felolvasták, megvitatták s megállapíták ³⁾. A társulat alapjául kijelöltettek: a honfiúsítás jövedelme (melynek fejében ugyane gyűlésen Vitt Vilmos 50 aranyat, később aug. 6-án Vinkler Miklós 100 s Etienne András 100 aranyat ajánlottak), önkénytes adakozások (például csupán b. Naláczi József 1000 frtos alapítványára utalunk), azon élelmek kifizetetlen ára, melyeket Józsefnek a török háború alkalmával a nemesség előlegezett.

A társulat elé három czélt tűzött: 1) hogy a magyar nyelvet egész Erdélyben általánossá tegye egy magyar nyelvtan és szótár kidolgozása által, melyeket Gyarmati és Ráth Mátyás már dolgoztak is, görög-magyar-, szláv-magyar-, örmény-magyar stb. nyelvtanok készítésével. Rendeltessék el e czélra, hogy az elemi iskolákban a magyar nyelv s a tanodákban a tudományok magyarul taníttassanak, a hivataloknál, postáknál, kamaránál hozassék be a magyar nyelv s egy nemzeti színháznak felállítása is soroztassék a társaság gondjai közé. 2) Hogy a tájbeszédek közti különbözőség megszüntetésén törekedjék s e czélra a Máriafi Magyar phraseológiájának példájára minden vidék sajátos szavait és tételeit gyűjtsék össze s jelöljék meg a két ország különbségét az igeidők használatában. 3) Hogy a magyar nyelv bővítettessék. 4) Hogy a magyar nyelv szélesbítettessék: e czélra két szabályt állit fel, régi szavak megújítása s új szavak készítése körül, kötelezven a társaságot arra is, hogy az új könyvek irányára ügyeljen.

De e társaság elé más czélt is tűz a bizottsági munkálat. A nyelv-művelés mellett a nemzet növelését is feladatává teszi. Adjon ki népszerű könyveket a babonák ellen, ostromozza a roszt szokásokat Horatius, Phaedrus, Rabener, Adison, stb. példájára. Az ismereteket népszerűsítse. Különös gondot fordítson a hazai történetírókra, az idegen nyelven készülteteket fordíttassa le magyarra, a magyar könyvekből jegyzéket készíttessen, terjessze a népkönyveket, más

¹⁾ Erdélyi 179°/₁ országgyűlés jegyzőkönyve 281.

²⁾ Ugyanott 367—8 ll.

³⁾ 179°/₁ országgy. jegyzőkönyv 574. l. A bizottmány munkálata magyarból deákra fordítva, toldalék 131. s köv. ll.

országok különösen az örökös tartományok helyes ismeretét, tartson könyvtárt és gyűjteményeket, szerezzon össze mindent, mi a haza ismeretére szolgál, képeket, pénzeket, czimeket, feliratokat, régiségeket, statistikai adatokat, az idegen classicusokat fordítsa le magyarra s a magyarokat, milyen péld. Zrinyi Miklósnak a költeménye, németre vagy francziára.

A társaság szervezetét illetőleg, valamint mondhatni a felelősi is, az ő rajzolatának bővebb körvonalozása, egészen az Aranka terve fogadtatott el, a titoknoknak 500 s az irnokoknak egyenként 200 fr. határoztatván. A társaság évenként két kötetnyi folyóiratot bocsát ki.

E munkálat az Aranka tollából került ki. Elfogadtatván az országgyűlés által, óhajta azt Aranka nyomon életbe léptetni. Aug. 1-én e célból egy újabb rajzolatot bocsátott ki, tulajdonkép a bizottmány munkálatát bővítve s a társaság munkakörét mindenütt megjelölve, úgy hogy azt negyvenre szaporítá fel. Megtoldá egy ponttal, mely szerint Naláczy, Teleki Sámuel, Szamosújvár, Ebesfalva ¹⁾, Vitt és Rettegi alapítványai évenként 1071 frt jövedelmet adnak, melyből a titkár fizetése 500 frt, egy irnoké 200 frt s folyóiratokra és könyvekre 200 frt kitelnek addig is, míg az alap megszaporíttatnék. Óhajta, hogy nyomon életbe léptettessék, az adakozás tétessék országossá, s maga előlegesen 3 évre felajánlá fizetésének tizedrészét, a megválasztandó titoknok jelölje ki a tagokat kormányzói helybenhagyás mellett, s azok közül válaszszon egy igazgató tanácsot, hogy munkálatait kezdje meg s azokból egy kötetet 1792. elejére adjon ki, melyre két forintjával előfizetést is hirdetett.

A társaságról a rendek törvényezikket (a XLV-iket) irtak s azt megerősítés végett a többiekkel fölterjeszték. Ki volt ebben fejezve az 1790. nov. 2-iki udvari rendeletre támaszkodva, hogy a magyar nyelv, nem ugyan a többieknek mellőzésével, minden iskolában tanítandó, s hogy a nyelv felvirágoztatására egy társulat alakítását tarták szükségesnek, melynek megerősítését ő felségétől, mint született magyar királytól, bizton várják.

Ez országgyűlés 1791. aug. 9-én tartá százegyedik és utolsó ülését. Korábbi példák szerint egy követséget nevezett ki, mely az általa szerkesztett törvényezikket terjeszse az uralkodó elébe. A követség utasítása nyomán külön fölterjesztés mellett mutatá be a nyelvmívelő társaság alaprajzát ²⁾.

Az 1792. aug. 21-én megnyílt országgyűlésre leküldettek a törvényezikkek megerősítve. De 162 törvényezikk közül 64 nyert

¹⁾ E két város azért, hogy sz. k. városi rangra emeltettek, ajánlottak 4000 aranyat. Lásd 1791. országgyűlés 589. 610. II. 1792. országgyűlés 109-ik l.

²⁾ Az 1792. orsz. gyűlésen a deputatio jelentése a 136. és 137. II.

helybenhagyást, a többiek vagy visszavettek, vagy a „systematica deputatio“-ra bizattak. Ezek sorában találjuk a 45. art. is ¹⁾, mi a fölterjesztvénynek hallgatás által való elejtését jelenté.

A rendszeres bizottság a következő évben feladatához képest tárgyalás alá vette az országgyűlési köldöttség munkáját, s ahhoz némely adalékokat készített, de lényegében elfogadta az előrajzot ²⁾. Úgy látszik, e bizottságban is Aranka György nézetei jutottak túlsúlyra, s ha e férfiú a tollat nem vezette is, de ő adott irányt. Azonban a bizottságnak egy másik tagja Rosenfeld Fridrik kormányzéki tanácsos a szász nemzet érdekében a munkalat némely pontjaira észrevételeket készített; oly természetűeket, melyek annak elejtését lényegesen előmozdíthatták. Ezeket három pontban foglalja össze.

1) Örömmel üdvözli a tervet, de most, midőn a pénz szüke országszerte nagy mértékben érezhető, óhajtáná azt szűkebb körre szorítani, mintha a munkalatnak egyik lényeges hibája nem épen ez lett volna.

2) Az alapot illetőleg a honfűsítés díjának harmadát a szász oskolák javítására kívánja fordíttatni.

3-ik és legnagyobb kifogása a bevezetés ellen volt, mely a magyar nyelvet országossá kívánta tétetni s annak elérését a társaság fő kötelességévé teszi ³⁾.

A példa, daczára a kormányi mellőzésnek, gyűjtött. A soproni mintájára a nagy-enyedi tanulótság egy ifjú társulatot alakított, mely munkalatait 1792-ben „Parnasszusi időtöltés“ név alatt a Benkő Ferencz szerkesztése mellett sajtó alá bocsátá. A nyelvemelés eszméje más téren is buzgó törekvésekre talált. Az ismeretes finnista dr. Gyarmathy Sámuel 1791-ben egy magyar nyelvtant készített, mely pályázat volt a Görög- és Kerekes-féle jutalomra ⁴⁾, melyet július 20-án báró Jósika Antal bemutatott a rendeknek oly ajánlattal, hogy annak kiadását eszközöljék. A rendek egy jó magyar nyelvtan szükségének érzetétől áthatva, az ajánlatot szívesen fogadák s előleges vizsgálatra szakértőknek

¹⁾ A leirat, mely a kihagyott articulusokról számol, 43-ik pontjában említi 1792. orsz. gy. 110.

²⁾ Synopsis systematis generalis scholarum publicarum M. P. Transylvaniae egy fejezete : „Opinio deputationis de societate literaria hungarica.“

³⁾ Rosenfeld, Reflexiones circa planum erigendae Societatis ad culturam lingvae Hungaricae destinatae. 1793. mart. 21. Referada. Eredetiye Mike Sándor úr birtokában Kolozsvárt.

⁴⁾ A jutalmat dr. Földy János nyerte el, a beérkezett pályamunkák a kolozsvári, enyedi és debreczeni tudósok által megvizsgáltatván, alkalmat adtak a híres debreczeni grammatica keletkezésére. Lásd a debreczeni grammatica bevezetését.

kiadnak. Ennek következtében 1792-ben a rendek a Natorg. által a magyar nyelv előmozdítására küldött 1500 frból kinyomatását elrendelék. Az összeg egy harmadát a szerzőnek felajánlván. A munka 1794-ben két kötetben „O k o s k o d v a t a n i t ó m a g y a r n y e l v m e s t e r” czim alatt meg is jelent.

Mig ekkép a nyelvmivelés terén jelentékeny előkészületeket tettek, egy más társulat már megalakult és működéshez kezdett. Ez volt az erdélyi történeti kéziratokat kiadó társaság. Alig hogy Aranka a közönség elé lépett tervével, melyből mint láttuk a történeti munkákat sem feledé ki, a kormányzó gr. Bánffy György belátta, hogy a felállítandó társulat nem lesz képes a magyar történeti kútfők kiadását eszközölni. Erre különtársaság kell! Aranka erre is nyomon kész volt egy tervvel, mely még azon évben elhagyta a sajtót s az alakulandó egyeslet feladatául a kéziratban levő történeti források kiadását teszi.

1791. máj. 12-én az ország rendei a kormányzó elnöklete alatt alakító közgyűlést tartottak. A társulat tagjává lehetett mindenki harmincz arany lefizetésével, melyből 10-et előlegesen s a többit a szükséghez képest később kellett lefizetni. Ezért a társulat munkáiból tiszteletpéldányt nyerendnek. E gyűlés megalakítá az igazgató tanácsot, elnöké gr. Bánffyt, titoknokká gróf Bethlen Gergelyt s pénztárnokká gróf Teleki Lászlót jelölvén ki. Csakhamar 78 főúr és hölgy irt alá ¹⁾. Az igazgató-tanács rendesen megtartá gyűléseit. Aranka elkészíté az erdélyi scriptoroknak hézagos bár de az idő rövidségéhez s elfoglaltatásához képest elég czélszerűen rendezett jegyzékét, mely nyomon sajtó alá adatott s annak szaporítása végett a kormányzó költségén 1793. őszén utazást is tett Benkónél és a székely földön, s az ekkép bővített jegyzéket a nyelvmivelő társaság munkái I. kötetében tette közzé. Az előbbi sorozat az akkori jelesebb történetbúvárokkal közöltetett, kik hajlamukhoz képest egyes íróknak közzétételét elvállalák. De szavát csak az egyetlen Eder váltá be, ki Schaeseust, Simigranusnak első könyvét, Felmerhez általa irt jegyzeteket s Hauer 2-ik kötetét világ elébe bocsátá, munkálatokat, melyekkel a critica historiában halhatatlan nevet vívott ki magának, de ki azokkal bebizonyítá, hogy éles kritikái ész párosúllhat elfogultsággal s nagy mértékben szűkkörű világnézettel. A társaság létezésének utolsó életjelét 1803-ban adta; azon időn túl nyomát vesztí a fürkésző ²⁾.

¹⁾ Nyelvmivelő társaság munkálatai 179. s köv. II. V. ö. Akadémiai Évkönyvek I. 83.

²⁾ De miért adatott előny az Eder scriptorainak a Benkő magyar történetírói felett? akkor midőn e tudományos férfiú már jóval e társulat alakulása előtt készítet egy lajstromot a magyar kútfőkről? Aligha nem e férfiú gyengülésében találjuk meg a kellő okot. A kormányzó 1793. őszén Arankát leküldte Benkőhöz a kéziratok ügyében, de ez őt

De fenállása és létezése Arankát azon gondolatra birta, hogy a nyelvmívelő társasággal is lehetne egy felállítási kísérletet tenni. Ugy tapasztalta, hogy a buzgalom naponként csökken, hogy a lelkesedés apadóban van, a várakozást már hosszasan tartják s belátta, hogy a társaság meg nem erősítése által legbiztosabb eszköze a terv teljes megsemmisítésének. Azt hívé, hogy egy fenálló társaság, mely folyton működik, legalkalmasabb a lelkesedést ébren tartani, s e czélból 1793. dec. 3-án néhány hazafival „merész próbát tett.“ Elkészíté „egy magyar nyelvmívelő útkészítő társaságocskának“ alapszabályait s azt irt napon benyújtá kormányzó gróf Bánffy Györgynek, megkínálván őt az elnöki székkel. Az alaprajz lényegében a régi terveket eleveníté fel, a különbség annyi volt, hogy a titoknok ingyen folytatá hivatalát. A kormányzó elvállalá az elnökséget, de minthogy a társaság székhelyéül Marosvásárhely volt kitűzve, — a hol t. i. Aranka lakott, — helyetteséül gr. Teleki Mihályt nevezte ki.

És ezzel a társaság megalakúltnak nyilvánítá magát. Megkezdé üléseit Maros-Vásárhelyt jun. 15-én, a másodikat 17-én tartá, a harmadikat 21-én. Ezen már a kormányzó elnökölt, kit Aranka tinnepélyes beszéddel fogadott, számolván előtte a társaság megalakulásáról ¹⁾. Azonban csakhamar kitűnt, hogy pénzalap nélkül lehet ugyan gyűléseket tartani, de társaságot szervezni nem.

A felajánlott pénzek nem folytak be, mert a kormány meg erősítése a főtársaságra késett s most Aranka egy körlevelet bocsátá ki 1794. Aug. 1-én, melyben felszólítá a hazafiakat és honleányokat, hogy legalább évenkénti 5 frt. lefizetésével avassák be magokat a tagok sorába, különben „a fő rendek buzgóságát meg nem kötvén. Az írók munkáikkal vagy nyomtatványaikkal is tagokká lehetnek.

E szerint az útkészítő társaság munkás és fizető vagy tiszteletbeli tagokból állt, kik azonban a gyűlésekben hasonlólag rész vettek. Azonban Aranka reményei és várakozása így is teljesületlen maradtak. A társaságnak lelke, főtartója, központja volt a mindenható titoknok, ki, mondhatni, egy maga volt mindenütt és minden. Ő és társai buzgalommal és lelkesedéssel fogtak hozzá, a nélkül, hogy megmérték volna, mit és mennyit bírnak meg. Tagot annyit vettek fel, mennyi minden korlátan túl hágott s nagy részben olyakat, kik csak a számot szaporították s valóban mit sem

annyira betegnek találta, hogy majd mit sem végezhetett vele. Jelentésében mindamellét gazdag történeti kincseket sorol elő, melyeknek a társaság számára megszerzéséhez reményeket nyújtott. Ugyanez alkalommal a székely földön tett kutatásai sikeresek voltak a fölfedezés dolgában, melyek mindamellét kiadásokat nem eredményezték. L. az Aranka jelentését Új Magyar Múzeum 1854. I. 403. s köv. 1.

¹⁾ A nyelvmívelő társ. munkálatai 35. l.

tettek ¹⁾). A munkakör, melyben mozogni törekedtek, mondhatni, mindent magábanfoglalt, mi csak a honismerésnek bárminő ágába vágott. A nyelvmívelés ennek éppen legkisebb részét tette, mintha érezték volna, hogy igaza van Kazinczynak, ki szemökre lányta, hogy ha „historiai vagy philosophiai tárgyat tesznek czélül, senki sem botránkozik meg rossz magyarságokon, de ha nyelvmívelés peng szájokon, píróság éri.“ Statistica, gazdaság, természetrajz, régiség, szépirodalom, geologia, ásványtan stb. fordul elő gyűléseiken, melyeket koronként, időhöz nem kötve, tartottak s melyeknek tárgyait részben irodalmi felolvasások, részben pedig a társaság gyűjteményeinek szaporításáról tett jelentések és megbízások statistikai és népisme, a társaság gazdaságára vonatkozó kimutatók tették.

Figyelmüket mindenre kiterjeszték. Mindenféle gyűjteményeket és könyvtárt szerveztek, diplomákat s régiségeket gyűjtöttek. Egy ifjat azért hívtak meg taguak, mert jó faültetőnek ismerték, följegyezték a tutaj jövedelmét Gyergyóban, szerettek gyökeret oly fűből, mely az inyhúst gyógyítja, szóval mindent, a mi csak a gyűlésekben valaki által megemlített, nagy figyelemmel karoltak fel. Ugy látszik, hogy igénytelen név alatt oly tudós társaságot akartak, mely minden létezőnek munkakörét nemesak felölelte, hanem túl is szárnyalta ²⁾). E rendszer nélküli kapkodás, az erőnek eme megosztása nem volt alkalmas növelni a részvétet, mely láthatólag csökkent még azután is, hogy munkálatainak első darabját 1796-ban kiadta.

E kötetben nyelvtudományi, honisme és szépirodalmi cikkek jelentek meg elég változatossággal és tartalmassággal. De bár e munkát a szunyadó lelkesedést még egyszer felgyújtá, s bár az országban mindenfelé élénkebb figyelemre, nagyobb részvételre méltaták: de sem ez, sem Arankának soha nem lankadó munkássága nem tarthaták vissza az észrevétlen hanyatlástól, mely felé szerkezetének hiányai vezették. Minden töke nélkül oly széles alapra fektetve, melynek kivihetlenségét magok is belátták, még munkálataiknak teljesen elkészült második kötetét sem bocsáthaták ki.

Ily körülmények közt, hogy a lelkesedést újra felgyújtsa s talán hogy az elszászosodó philohistorok ellenében magyar források kiadását eszközölje, 1797-ben Aranka Erdélyben utazást tett, melynek eredményéről még azon évi oct. 4. és 5-én tartott XXVII. ülésben beszámolt. Legérdekesb pontja volt e jelentésnek a Benkónél tett látogatás eredményének felszámllálása, kitől valóban nagy becsü nyomtatványokat s kéziratokat nyertek, s kit közre-

¹⁾ Gróf Teleki László Buzgó Esdeklései 167.

²⁾ L. e társaság jegyzőkönyveit Új Magyar Muzem 1855. I. 411., Quartalschrift VI. 280., VII. 74. II. V. ö. Teleki Esdeklései 167. s követk. II.

munkálásra szólítottak fel. Megfoghatlan, hogy e gondolat ily későn fogamzott meg bennök.

A harminczadik ülésben elhatározzák, hogy a gyűlések jegyzőkönyvét a Quartalschrift útján közzéteszik. S ezt nyolcz gyűléssel (XXXI—XXXVIII. 1798. jan. 21-maj. 17.) meg is tették. Még ezekből látható, hogy Aranka mindig tudott a felolvasásokra tárgyakat s a társaságnak ajándékokat szerezni. Azután ez is megszűnt s a kellemetlenségek naponként szaporodtak. A kormányzék, mely kezdetben sem nem ápolta sem nem gátolta, részt kezdett venni belügyeiben, kormányzatába mindig több-több befolyást követelt s mint Teleki László mondja „nagyon dicasterialiter akarta kormányozni“¹⁾). Aranka naponként aggúlt, erélye és türelme fogyott, mig nem 1810-ben felhagyott a gyűlésekkel.

A társaság ezzel meg volt szüntetve; hisz, hogy eddig fenállt, azt is csak egyetlen embernek köszönheté. Irományait ma a kolozsvári lyceum könyvtárában őrzik mint letéteményt.

A nagy zajjal megindult egyet halála minden zaj nélkül ment véghez. Alig vette észre, alig sajnálta valaki, mert már létezése is alig volt említésre méltó. Aranka azért nem kárhoztatható. Igaz, hogy ő gyenge és hitűséggel telt ember volt, hogy számítani nem tudott s többet akart mint a mennyit ereje megbirt, s ezzel befolyt arra, hogy az általános lelkesedést közönösség váltsa fel: de buzgalom, erély és kitartás hiányát nem vethetni szemére. A társaság 18 éves fenállása, helyesebben, küzdelme a körülményekkel nagyon is tanúskodik e tulajdonai mellett. Csak egy az, miért őt nem menthetni ki egészen, hogy a midőn tervének szélszerűtlenségéről meggyőződheték, akkor is makacssággal ragaszkodott ahhoz, a körülményekhez nem alkalmazkodott s a szerkezetet nem tudá vagy nem akará olyannal pótolni, mely a fenállást biztosította volna, s még ez esetben is nagyobb vád száll azok fejére, kik mulékony lelkesedéssel s nagy zajjal felkarolák s oly hidegen, mondhatni, oly könnyelműen elejtették az ügyet.

Egy más lényeges oka is volt a megszűnésnek. Az 1791-iki nemzeti fölébredés oly élénk és mozgalmas irodalmat szült, mely a fejedelmek korszakát még egyszer föllevenitni látszék. Általános sürgés és mozgalom mindenütt. Fábián Dániel és Cserei Elek Szébenben magyar hírlapot alapítottak. 1792-ben nemzeti színháznak vetették meg alapját magok a rendek²⁾, mely gróf Teleki Lajos igazgatása alatt hat évig álla fen, s maga után vont a halmaz színmű megjelenését. Az első kevés ideig csak tengett, s az utolsó a hanyatló részvétnak lett áldozata. A lelkesedés nem talált központot s lassanként kialudt. Erdélynek megszűnt külön magyar irodalma lenni, az beleolvadt a magyarországiába. Itt Széphalmon

¹⁾ Esdeklései 168.

²⁾ Az 1792-iki országgyűlés jegyzőkönyve 322. lapján.

meg lön találva a központ. A mester példája élénkséget, haladást idézett elő s Erdély is lassan ugyan, de e tengely körül forgott. És az agg Aranka 1810-ben mondhatni nem a társaságot szüntette meg, csak egy hivatalos színezetű baráti összejövetelnek vetett véget.

MÁSODIK FEJEZET.

Néhány év múlva Erdély lelkesedése, a hamu alá rejtett parázs, új lángra gyúladt.

Gróf Gyulay Zsuzsánna 1809-ben a Kazinczy ajánlatára Döbrentei Gábort nevelőül fia Lajos mellé vette. Ez növendékeivel 1813-ban Kolozsvárra költözött. Csakhamar irodalmi kört tudott maga körül teremteni. Erdélyi Muzemának tizedik füzetében tizenhat köztiszteletű s tudományosságokról ismert férfiú neveit számlálja fel, kik koronként megjelentek szállásán tudományos felolvasások és vitatkozások tartása végett. Karöltve ezekkel 1814-ben megkezdé az erdélyi Muzem kiadását s négy év alatt tiz füzetet bocsátott világ elé. Ez lön csirája egy újabb erdélyi tudós társasági törekvésnek, melynek mondhatni csak hajnalát érte meg az 1817-ben elbúnyt Aranka.

Döbrentey méltó utóda volt e férfiúnak törekvéseiben, ha a buzgalmat és lelkesedést veszszük. A szerkesztő botlásai, az írónak hibái és fességei nem tehetnek elfogulttá bennünket, midőn igyekezetének méltatásáról szólnunk. Megértette az idők kívánatait, s midőn azoknak teljesítését munkába vette, a lelkesedést, mely keblét dagasztá, országossá tette. És a kis társaság, mely négy éven át egy folyóirat szerkesztésének terheit osztá vele, és az egyszerű lak, mely az ezzel kapcsolatos tudományos vitatkozásaiknak színhelye volt, bölcsőjévé leendett egy nagyszerű hazai intézetnek.

Csakhamar általánossá lett az eszme, hogy Erdélynek tudós társaság kell, s mert országgyűlés már hosszasb idő óta nem tartatott, melyen azt a nemzet képviselők tárgyalhatta volna, legcélszerűbbnek hitték a törvényes térre állani s a nyelvmívelő társaságot eleveníteni fel módosításokkal. Az eszme ott adta az első életjelt, hol az első megszűnt: Maros-Vásárhelyt. Székely Mihály itélőmester és Cserei Miklós táblai ülnök felszólíták Döbrentey Gábort, készítsen előrajzot, mikép kellene az erdélyi magyar nyelvmívelő társaságot föleleveníteni?

Döbrentey elkészíté azt, s az első, a mit kívánt, az volt, hogy a társaság tudományos legyen. És belátva, hogy az elsőnek hiánya a tárgyak összezavarásából állt, öt osztályt ajánlott: nyelvtudomány, történet, philosophia, mathesis és természettan. Három folyóiratnak kiadását, s a külföld remekjeinek lefordítását tűzte ki célul, azonkívül ohajtá, hogy tudományos kérdésekre pályázatok hirdettessenek. S mert az is tisztán állt előtte, hogy pénz nélkül

mihez sem kezdhetni, költségvetést csinált. Alapjául 62000 v. frtot ohajtott. S most a főkormányzót pártfogásra szólítá fel: mit ez 1818- márcz. 31-én Döbrenteyhez írt válaszában a fölelevenítendő 1791-ikinek alapján meg is ígért *).

S most Cserey és Székely megkeresték a rendek helyettes elnökét gr. Teleki Pált, hogy tartson gyűlést, mely az alaprajzot tárgyalja. Ez jun. 21-én megtörtént Marosvásárhely intelligentiája közül 30 férfúnak jelenlétében. Az alaprajzok itt Cserey Miklós elnöktele alatt egy választmánynak adattak ki az észrevételek megtétele végett. Jul. 1-én újabb ülés tartatott, mely az alaprajzra tett észrevételeket vitatta meg. Terjesztessék a munkálat a kormányzó elé: lön a határozat. Ezenkívül még az Aranka számadásait vizsgálták meg. S midőn ígéretekben mintegy 30,000 frtnyi alapra lehetett kilátás, a „nemzeti nyelvmívelő és tudományos társaság“ a létesülés küszöbén áll.

S ennek eszközzésére a következő év egészen alkalmasnak látszék. Kolozsvárt akkor birtokvizsgáló szék (productionale forum) tartatott s ezért az aristocratia nagy része, melynek különben is Kolozsvár volt a székhelye, a főispánok, főtisztek itt valának. Országgyűlésre kilátás nem lehetvén, ez alkalmat ragadák meg föleleveníteni az elszunyadt lelkesedést, s e czélból máj. 25-én értekezést tartottak. Gr. Teleki Pál, egyike a leglelkesebb főuraknak, Cserey Miklós, Földváry Mihály és Csala Sámuel egy erőteljes felhívást, mely a másodsor nevezett által lön fogalmazva, nyújtottak be a tanácskozóknak.

„Urak, hazafiak! — mondák ebben. — Az embert embernél nem a köntös, nem a jószág, nem a szerencse ajándéki teszük előbbvalóvá, — semmisem azok közül, a mik inkább függenek másoktól, mint magunktól; az emberi legnemesebb tehetségeknek, az észnek és izlésnek kifejlődésében, gyarapodásában és az ezekkel egyesülő nemes akaratban, tettekbe kiomlva áradva áll az ember nagysága!

Szép az egyenkéntvaló emberek előmenetele is. Szép, díszes és hasznos! De mikor czek arra is útat nyitnak, hogy a többi is, a nemzet nagyobb része is eléballaghasson az emberiség kifejlődésének mezéjén, ez az a mi fejekre nyomja az egyenként eléhaladottaknak a dicsőség koszorúját és őket holtok után is élteti.

Minden nemzetnek, mely még el nem enyészett, saját nyelve van. Ez az a folyam, melyben úsznak mindnyájan; ez az, a melyen az észnek és izlésnek kincseit (a két Indiákénál drágábbakat) mindenhez juttathatják. A kik más úton veszik, csak magoknak nyerekedtek, ha csak ők is ezen a közúton másokra ki nem terjesztették, olyanok, mint a kik álútakon lopják bé a kereskedés szereit.

Csak egyenkéntvaló megkülönözött személyek azok, valahányan e bünbe esnek, melylyel nemzetjeket megtagadni láttatnak. Ugyanis,

*) Akad. évkönyv. I. 43.

valamint az idegen országok becses terméseit csak magunkért hozni be az egoismusnak divatlansága, s a jó izlésű ember, ha magát akarja is vélek könnyebbíteni, egyszersmind arra néz, hogy terjedjen az ő honában is a szépnék esmérete, izlése, — szintugy a mások nyelvén gyűjtött értelmet is főképen azért szerzi meg a jobb ember, hogy másokra is terjedjen hazájában, hogy részesüljenek mások is annak jóvoltából, azok tudniillik, a kikkel együttél s a kiknek sorsától egészen sohasem választhatja el senki bűn nélkül a magát. Ha elválaszthatnók is, csupa jégen épített ház lenne, melyet az első déli szél elsüllyeszthetne.

Hazafiak! Illő és szép is más kimiveltebb népek nyelveit megtanulnunk, de nem azért, hogy felekezetünk előtt értetlen hangon fecsegessünk s büszkék legyünk avval, a miben semmi érdem nincs, hogy sokan nem értenek minket, hogy mi egymást csak egynéhányan értjük. De esztelen gondolat volna és durva érzés; mert a Teremtő az érthető szólás tehetőségét nem a mi hivalkodásunkra, hanem a gondolatok közlésére adta. Azért kell tanulnunk más nemzetek nyelvét, hogy azt, a mit azoknak a magosabbra jutott elméi szépet, jót, hasznost feltaláltak, kiadtak, általvégyük, felekezetünkkel, nemzetünkkel megértessük, megérezzessük, hogy saját hazánk nemesebb kimivelődésének céljára fordítsuk. Ezt csak saját nyelvünkön tehetjük meg. Így tettek más nemzetek is és ezen az úton jutottak felsőbbbségre!⁴

S később áttér a nyelvmívelő társaság történeteire; s „megindult — folytatja — a munkálkodás, de az intézet tudtunkkal soha sem készült el, vagy nem látott világhosságot. — A mi kezdődött a felbuzdulás idejében, annak előmenetelét a meghülés gátolta, a mi belőle kerekedett nem sok. Telei s nyarai vannak a közjóra törekedésnek, a nemes hazafiúságnak; az ősz a tél követte, a tél pedig, a mit a tavasz kizöldít s megnövel, a mit a nyár gyarapít s az ősz megérlel, el szokta hervasztani. Itt a tél a tavaszt igen hamar követte, a magos reménység bimbói lehullottak a dértől. — Tett a közelebről múlt időben is egy magyar-nak buzgósága új mozdulatot. A muzeumban becses darabok terjedtek ki. A nagyobb magyar hazának szorgalmatos fia megpirított bennünket felülmúló buzgóságával; de ez az újabb munkálodás is félbeszakadott a segedelmezésnek hiányossága miatt; még mind tartanak a téli napok.

Hát örökösen tartson-e ez a gyászos tél? Sohasse kövesse tavasz? Ha a mérges burjánokat a dér elfonyasztotta, egy okos ember sem sajnálja, de az ész és izlés kimivelésének virágl, ezek a megbecsülhetetlen drága virágok, melyek a Haza közjavára, a maradék hasznára, a király és a nemzet igaz dicsőségére a leggazdagabb termést ígérték, az egoismusnak vagy az elaléltságnak sanyarú derei miatt sohasse újulhassanak ki? sohasse jussanak gyümölcsözésre?

Hány ezereket nem vesztegettek némely tehetősebb hazafitársaink a divatlanságra *) és hivalkodásra? Hát a haza közjavának legsü-

*) Erdélyi tájszó = telhetetlenkedés.

keresebb munkálására semmi se jusson? — A nemeslelkű ember, a ki hazáját s maradékát szíven hordozza, kész lesz a valóságos szükségéitől is elvonni, hogy a köz előmenetelt felsegítse. Kiki magát fogja, e részben kimutatni, hogy mit ér és mennyi becsületet érdemel a hazától. A közvélekedést, mely még a leghatalmasabbaknak is bírāja, a bírói székéből sohasem lehet lebuktatni. Ez ellen a másokkal nem gondoló kevély hiában trucczol, mert ennek az ítéletét s ítéletének következéseit meg nem gátolhatja! — A haza mosolygása s a maradék áldása olyan jutalmak, melyeket csak derék cselekedetekkel és megbizonyított nemes érzeményekkel lehet megszerezni! A ki ezeket megveti, csekély ember. — Most sokan vagyunk együtt; nem egész ország, de az országnak nagy és tündöklőbb része. — Ébredjünk fel a tunyaságból, melybe a csekélyebb s magános indulatok áltattak, serkenjünk fel az igaz jónak munkálására.

A pénz szűk, de nem olyan szűk, mint 1790—91-ben, csak akaratumk legyen, összehetünk annyit, a mennyi egy magyar tudományos egyesülés fölelevenítésére elegendő.“

S végül következőkben foglalá össze az indítványt. „Kedvező időben nyitjuk meg közjóra szánt igyekezetünket; fejedelmünk megbecsülhetetlen jóságán kívül még az is kívánt kimenetellel kecsegteti reményiségünket, hogy él az a nagy férfi, a kinek védelme és igazgatása alá ajánlották volt hazánk képviselői a magyar tudományterjesztő egyesülést. Azt a nagy férfit, tetézve érdemmel, tetézve királyi kegyellemmel s a hazának tiszteletével, talán egyikért azért tartotta meg nekünk sok betegeskedései között a legfőbb gondviselés, hogy ezen tiszta intézetnek munkába vételével is szaporítsa emlékezetének sugárait a messze kinyúló századok előtt.

Bizodalommal legyünk, és hogy hozzáfoghassunk a dologhoz, tegyük meg sietve az első lépést. Gyűljünk össze barátságosan valamelyikünkhez, értsünk egyet, küldjünk egy tiszteséges követtséget a mi közönségesen tisztelt főkörmányzónkhoz. Kérjük, hogy gyűjtsön össze mindnyájunkat, a kik ebben a városban megjelenve vagyunk, a maga bölcs és szelid előlülése alá, ha rengeteg gondjai s temérdek foglalatossági engedik, — ha pedig sokasodott dolgai erre nem engednék reáérkezését, vannak itt jelen hazánk nagyai közül olyanok, a kik közül valakit főkörmányzónk megbizhat, és a kinek akármelyike is szívére fogja venni jó szándékunkat. Csak az első lépést megtegyük, a többi önként következik, s a maradéknak nagy szolgálatot tészünk“*).

Az indítvány lelkesedéssel lön fogadva, s a kormányzó más napra, máj. 26-ára, megadta a közgyűlés-tartási engedélyt. Annak elnökévé az ősz Haller Gábort nevezte ki. Az országgyűlési terem megtelt hallgatókkal: az aristocratia tagjaival, hivatalnokokkal és tudományos férfiakkal. A gyűlés is ott kívánta folytatni a dolgot, hol az 1791-ki munkálat elejtetett. Az előrajzot felolvasá

*) Közölve az eredeti kéziratból t. Mike Sándor úr birtokában.

Hollaki Antal, kormányzékai titkár. Az el lön fogadva, s hogy a munkálat megkezdethessék, megválasztattak a hivatalnokok: elnökké gr. Teleki Pál, alelnökké gr. Kemény Miklós, titoknokká Döbrentey Gábor s pénztárnokká Ágoston János; főbíró Cserey Miklós a kötleveleket készíté el, s az új tagok választásával a három első bizaték meg. És a gyűlés a legszebb remények közt oszla szét.

A bizottság megkezdé munkálatát s csakhamar kijelölé az első tagokat: Buczi Emilt, Deáky Sámuel, Fekete Ferenczet, gr. Kornis Mihályt egyszersmind altitkárt, Koros Imrét, Méhes Sámuel, Molnos Dávidot, Szász Mózes, Szilágyi Ferenczet és Sylveszter Györgyöt. P. Horváth Károly a társaság gyűjteményeinek, melyeknek Vásárhelyről elhozatalát elrendelék, ingyen szállást ígért; s a tudományos munkálkodást gróf Teleki Pálnál megkezdették ¹⁾).

A részvét a társaság irányában élénkül kezdett nyilvánulni, a mint a két elnök által az aláírási ívek kibocsáttattak ²⁾. Teleki Pál, gróf Kemény két, gr. Csáky József, gr. Bethlen Gergely egy ezer frttal kötelezték magokat, többen — és köztök hölgyek — kevesebb összeget alapítottak, úgyhogy egy hó alatt 8700 frt állandó tőkét s mások évenként fizetendő 584 frtot irták alá. S ez összeg bizonynyal tetemesebbre növekedett volna ³⁾, ha a közbejött események lankasztólag nem hatnak a kedélyekre.

Az udvari kanczellária még azon évi július 9-ről egy leiratot küldött a kormányzóhoz, melyben a kiadott nyomtatványokból értesülése folytán meghagyja ennek, hogy a gyűlésekre kebeléből egy biztost küldjön azon alkalommal, midőn sem ő sem a kincstárnok nincs azon jelen, s hogy a társulat alaprajzát terjeszse fel. Majd sept. 10-éről egy másik leirat is bocsáttatott alá, melylyel a kanczellária nemcsak a szabályok felküldését sürgeti, hanem még a gyűlések tartását is megtiltja addig, míg az uralkodó az ügyben személyesen nem határozand. A határozat okt. 14-én közöltetett gr. Teleki Pállal, s ezzel az addig buzgalommal tartott gyűlések felfüggesztetvén, mondhatni a társaság is megszűnt létezni.

Néhány nappal a rendelet vétele után october 18-án gr. Teleki Pál benyújtá fölterjesztés végett mind a jegyzőkönyvet,

¹⁾ Akad. évkönyv I. 44. V. ő a gróf Teleki és Kemény nyomtatott felhívásaival.

²⁾ Ezek nyomtatványban bocsáttattak szét két kötelezvényformával, mely szerint vagy állandó alapítványnyal, vagy évenként fizetendő összeggel leheté aláírni. Mike úr gyűjteményéből.

³⁾ Mike úr gyűjteményében megvan Fogaras vidék eredeti levele, melyben ez részvételét megígéri. Ugyanott van egy másik levél Babb János oláh püspöktől is, melyben ez a részvételt megtagadja.

mind az alaprajzot : nyomatékkal hivatkozva azon körülményre, hogy midőn a kormány más tartományokban megerősíti, itt sem foghatja e tiszta igyekezeteket elnyomni akarni. E kérelmet már nov. 5-én az udvari kanczellária elébe juttatá a kormányzék ¹⁾, de onnan semmi válasz sem érkezett.

A következő évi ápr. 7-én még egy próbát tett gr. Teleki Pál. Folyamodott a kormányzékhez, hogy eszközölje ki „ezen ártatlan és szent czélnek“ megengedését — „s a késő maradék nagy háladatosággal s érzékeny szívvvel fogja megköszönni.“ A kormányzék ápr. 27-én fölterjeszté e folyamodványt : válasz rá a kanczelláriától jul. 27-én érkezett : „tartsa magát a kormányzék az e tárgyban kiadott leirathoz addig is, míg Ő Felsőge az elébe terjesztett tervre választ fog adni.“ E rendeletet gr. Telekivel aug. 27-én közölte a kormányzék ²⁾.

Azonban legfelsőbb helyről hasztalan várták a választ ; sohasem érkezett meg. S a dolog végkép el lön ez alakjában is ejtve.

HARMADIK FEJEZET.

E kettős bukás nem lankasztott el végkép minden törekvéseket. Gróf Kemény József, mint fiatal ember és kormányzékfi irnok, tanúja volt a második törekvéseknek. Ez hatott lelkére az ifjúnak, ki már akkor a történeti kutatások mezejére lépett. Atyja Kemény Farkas már ismert bűvár s ennek gyűjteménye és a kutatások abban buzdítólag hatottak az ifjúra. A férfi nem lankadt — haladt a megkezdett úton. De gyűjteményeinek gazdagsága s a tudat, hogy minő kincsekkel bir, lelkét aggasztotta. Legszebb nemzeti vagyon a nemzeti történet, s ennek ismeretlen és még nem méltatott forrásait birta a nemes gróf. Még most nála jó kezekben vannak, mi történik halála után ? Nem leghelyesebb-e, hogy, mint maga a történet, annak eme forrásai is nemzeti vagyonná legyenek?

Ezek lehettek a nemes férfitú gondolatai, midőn már 1837-ben kinyilatkoztatá, hogy azokat az Erdélyi Nemzeti Muzeum alapjaivá teszi. Három év múlva gr. Kemény Sámuel, Józsefnek legközelebbi rokona, hasonló nyilatkozatot tesz a maga gyűjteménye, különösen gazdag könyvtára ügyében. S most megint volt alap, gazdagabb a két elsőnél.

Ez volt az erdélyi tudományos igyekezetek harmadik stadiuma, s most a két elsőnél is gyakorlatibb biztosabb irányban. A magyarországi tudományos akademia fölöslegessé tette az erdélyit, mint

¹⁾ Eredeti fogalmazványból, Mike úr gyűjteményéből és e t. úrnak másolatából.

²⁾ Az első hivatalos minutából, a három utolsó a hivatalos okmányok másolataiból t. Mike úr gyűjteményéből.

ilyent. A magyar nemzet ébredése által s különösen mióta Pesten egy nagy és nemzeti tudományos központ támadt, az erdélyi irodalom is provinciálissá lett. Ennek csak a fejedelmek korában volt teljes és határozott értelme : midőn a nemzeti és hazafias törekvéseknek e kis hazában volt köz- és súlypontja. Most már minden elkülönítési törekvés ok nélküli lett volna. Az unio kérdése már nagy hódításokat tett s ki fogta volna akkor az irodalomban az elkülönzést előmozdítani. Erdélynek főleg történetei s honisméje a két pont, melyben saját működésére van szorítva. Mindkettőt földertitni, megismertetni van hivatva s ennek koriáta közé kelle szorítkoznia azon intézetnek, mely korábban a tudós társaságok útján volt felállandó.

1841-ben febr. 25. a küllömegyei gyűlésen felolvassák az alakító grófoknak ajánlatát : történeti, geographiai és statistikai kézirati és 15,000 kötetet fölülhaladó könyv- és ásványgyűjteményeket; fogadják el a rendek, vegyék pártfogásuk alá, mint egy Kolozsvárt nyilvános könyvtárral kapcsolatban felállítandó muzeumnak alapját, s ez érdemben a többi törvényhatóságokat is szólítsák fel. Ez ajánlathoz most egy harmadik, a gróf Gyula y Lajosé is járult, ki becses ásványgyűjteményét a keletkezendő intézetnek adományozá. Kolosmegye márcz. 9-én mely köszönettel tanúsítá elismerését a nemes grófok iránt, s elhatározá, hogy a muzeum felállításának sürgetését a közelgő országgyűlésre követeiknek utasításul adják. És e határozat minden magyar megye és vidék és székely szék által egyenlő lelkesedéssel és buzgalommal lön fogadva.

1841. nov. 11-én megnyílt az országgyűlés. Azon lelkesedéstől, mely országszerzte nyilatkozott, lehete látni, hogy a haza atyjai kötelességeiket megteendik. Az 1842. juu. 21-én tartott ülés napirendjéül a főkormányzói lak és nemzeti színház fölötti tanácskozások voltak kitűzve. A közönség érzé, hogy nem mindennapi eseménynek leend tanúja s a karzatok megteltek. Némi apróbb tanácskozások után a rendek elnöke jeleuti, hogy a napirendre vonatkozólag Kemény József és Samuel grófoknak egy levele várja felolvastatását.

A levél felolvastatott. Egy pár szóval megemlítve a muzeumok fontosságát, gr. Széchenyi Ferencznek áldozatára mutatva és felemlítve a küllö- és kolosmegyei előzményeket, így folytatók :

„Hazánk egyes tagjai is szíveskedtek hasonnemű ajánlataikkal e közcél léte-ítéséhez járulni, ifjabb Gyulay Lajos gróf, köztudat szerint, ásványgyűjteményét; Dobokavánmegye borgói járása szolgabirája Kolozsváry Pál folyó évi januarius 7-éről hozzánk intézett s ide zárt levelénél fogva néhai atyja 296 számú könyveit az állíttandó muzeumnak szándékozván ajánlékozni.

Múlt évi irományunk értelmében bátorzkodunk tehát a fenérintett

gyűjteményeket egy hazánkban állítandó nemzeti muzeum alapjául forrón szeretett hazánk mélyen tisztelt rendjeinek ezennel ajánlani s kegyes elfogadtatásukért könyörögni. Mi a midőn magunknak csupán azon egy kérdést kívánjuk fenhagyni, méltóztassanak a Tekintetes Karok és Rendek könyv-, kézirat-, oklevél- és ásványgyűjteményeinknek hű őrzésével minket mindaddig megbizni, míg a Tekintetes Karok és Rendek által megalapítandó muzeum számára építetendő teremek előkészítetendének s a kineveztetendő fő-könyvtárörnek határozandó év-pénz valósággal fizettetni kezd: nem titkolhatjuk el, mikép nekünk ez alázatos kérésünk nyilvánítására főként az nyújtott okot, hogy a múlt század végtizedében honunkban alapított magyar nyelv-művelő s hazai történetírókat kiadni czélzó társaság érdekes könyv- és kézirat-gyűjteményének, mely hazánkunk vala szánva, szükséges hely s ör hiánya miatt irodalmunk tetemes kárára csaknem egészen szétoszlását és eltűntét hazafiúi fájdalommal kényteleuítettünk tapasztalni.

Alázatos ajánlatunk és kérésünk csupán honfiúi s honpolgári kötelességünk mély érzetének levén szüleménye, érdemünk felett leszünk jutalmaztatva, hahogy a Tekintetes Karok és Rendek azt, mit velünk ez érzet ajánlat, kegyesen elfogadni méltóztatandanak; s igen szerencséseknek fogjuk magunkat tartani, midőn e honban a muzeumot ajánlatunkból, melynek nevezetes részét teszi egyikünk, Kemény Sámuel atyjának, néhai Kemény Sámuelnek és testvérének Kemény Miklósnak érdekes gyűjteménye, a Tekintetes Karok és Rendek nagylelkűsége s bölcs intézkedése által alapjában létesítve láthatandjuk.

Az olvasást hangos és kitörő éljenzés követte. A lelkesedés, mely minden arczon sugárzott, mutatá, hogy az eszme fogékony keblekre talált. És határozattá lön, hogy egy nemzeti muzeum s ezzel kapcsolatban tudományos akadémia és színház megalapítása s elrendezése, egy országház, főkormányzói lak állandósítása, gazdasági egyesület, polytechnikum felállítása ügyében tervkészítéssel bizassék meg a központi bizottság, mely terv a gyűlés elé terjesztendő; s hogy e bizottság, midőn a muzeum ügyében tart üléseket, hívja meg az alapítókat is.

S azalatt, míg a bizottság rendeltetéséhez híven, az alaprajz kidolgozásával foglalkozott s míg egy illetékes és hivatott férfiú Nagy-Ajtai Kovács István szakavatott tollal „Az Erdélyi Muzeum” című munkájával a tárgyhoz nyomosan szólott, újabb újabb áldozatok lőnek bejelentve. Gr. Gyula y Lajos ajánlatát hivatalos alakban megújítja. Majd jun. 23-án gr. Eszterházy levelét olvasák fel: atyja János anyai Gyula fi ágon lett származása s 42 éves hivatalos helyzeténél fogva Erdélynek polgára, közhasznú törekedéseinek egyik főczéljául azt tüzte volt ki, hogy tehetségéhez képest ezen nemes hazának oly áldozatot mutathasson be, mely ajánlásra méltó, hasznára nézve terjedelmes és a késő maradékra is átmenendő legyen. „Ily buzgó ösztöntől vezéreltetve, még ifjúsága zsengejében honi történetírónk Pálma Károly vezérlete

alatt kezdett, s egész élte fogytáig sok költséggel és fáradsággal szerzett régi magyar- és erdélyországi folyó- s emlékpénzek gyűjteményét 1840. esztendei boldogasszony hava 10-ikén kelt végrendeleténél fogva oly föltétellel hagyta nekem, hogy míg élek, azt birjam, kimúlásom után pedig közhasználat végett nemes Erdélyországnak tulajdona legyen, de úgy, hogy az ide hátrább felállítandó Erdélyi Muzeumban helyeztetve, soha onnan el ne szakíttassék és a muzeumnak ezen osztálya állandóan alapítója nevét viselje. “ S a nemes gróf most, midőn atyja eszméjét a valósulás pontján látja, ez általa is szaporított gyűjteményt átadja s egy pénztárőr fizetésére 5000 frtot alapít.

Az áldozatok folyton folytak. Aug. 29-én Erdély utolsó kormányzója a halhatatlan emlékü gr. Teleki József levelét olvasák. Gyűjteményét, mely „princeps editiók, incunabulák-“ból s más magyar könyveken kívül a magyar akademia kiadásaiból áll, felajánlá, ezenkívül egy magyar könyvtár alaptökéjeül 3000 pfrtot ajánl. Olvasák továbbá dr. Lészai Dániel levelét, ki mintegy ezer darab görög és római s újabbkori pénzt ajánlott. Dec. 9-én a három gr. Degenfeld testvér, Otto, Imre és Pál, több mint 5000 darabból álló könyvgyűjteményekkel, majd dec. 23-án Woirit József izráélita 200 frttal, dec. 30-án Gózó Lajos őrnagy 450 római pénz- s 40 arany értékű éremmel; 1843. jan. 18-án Kovács Miklós 5000 pfrttal, febr. 3-án a Baternai család ásványgyűjteményvel, b. Wesselényi Farkas Napoleon egyiptomi hadjáratának eredeti és igen drága kiadásával járultak a muzeumi alaphoz.

Ekkorra már az országgyűlés határozott. A központi bizottság elnöke gr. Teleki József a dec. 15-iki gyűlésben a rendek elé terjeszté a muzeum, országház és színház ügyében készített munkálatot. E munkálat most kiadatott köriratra, a közelebbi gyűlésekre pedig napirendre tűzetett ki. A vitatkozás több napig tartott. Az a higgadság és hazaszeretet, a lelkesedés és alaposág jellemzi azokat, mint a tárgy fontossága megkívánta. S a törvényezikk meg lön alkotva, a kis ország jóakarátának és buzgalmának bár eredménytelen, de a történetben mindig dicsőséges emléke. Legyen az „Országos Ferdinand-Muzeum“ — mert így nevezték, — székhelye Kolozsvár, jelesül a piaczsori Bánffy-ház, hol az időben kormányzói lak volt, s a megajánlottakon kívül 10000 pfrt. rovassék a magyar és székely nemzeti birtokokra. Az országos felügyeletet az alapítókön kívül egy kilencztagú bizottság vezesse; láttassék el kellő számú fizetett személyzettel. A törvényezikk 1843. január 13-án terjesztett föl.

A szászok, bár ez eszmét méltánylattal említék, sőt saját kebelökben is önkénytes adományozással előmozdítandónak hitték, nehogy az előbbutóbb országos ravatal tárgyává legyen, az országos czim ellen bejelenték óvásukat. Nem volt mitől félniök.

Az országgyűlés nemsokára eloszlott s e törvény is az 1791-ikinek sorsában osztozott : megerősítése sohasem következett be. S a dolog ez úton nem sürgetteték többé.

Az állandó bizottság közmivelődési osztálya azonban azon munkálattal feladatának csak egy részét oldá meg. 1845. jan. 13-án összeült, hogy egy erdélyi tudományos akadémia felállításán tanácskozzék. Valóban e gyűlésnek oka nem az volt, hogy minden áron tudományos akademiát állítson fel. Ugy hívé, hogy a muzeum kérdését fogja föleleveníteni s talán biztosabb kerékvágásba hozni, ha visszatér a már egyszer megkezdett ösvényre. Jegyző és előadó gr. Kemény József volt. Véleménye szerint, mielőtt e tárgyban a bizottság határozná valamit, szükség visszatérni a létezett egyletekre, s azoknak alapjai gyűjteményeit rendbeszedni. Elhatározzák tehát, hogy a nyelvmivelő, kéziratkiadó és az 1819-iki tudományos társaságok alapítványai, levelezései s gyűjteményei hollétét az illető hatóságoktól ki fogják tudni *). E törekvésnek sem lön eredménye s a dolog, úgy látszik, megpihent.

S mielőtt ez eszme újult erővel feltámadt volna, a balsors ez intézetet egy nagy kincsétől fosztá meg. 1848. nov. 28-án a szelid és emberszerető gr. Kemény Sámuel gerendi laka feldúlattott azon szilaj horda által, melynek e nemes férfiú addig atyja volt. Az oláhság a könyveket és kéziratokat felégette, és a mi ebből megmaradt, részint a sárba vetette, hogy átjáró hidúl szolgáljon, részint az Aranyosba dobta. A béke helyreállítását követő napok nem voltak alkalmasok országos intézkedés által biztosítani a megmaradt történeti kincseket. Várni kellett, míg a sebek némileg hegednek, hogy a megmaradtak körültekinthessenek a megmenetdők és teendők halmazában.

Végre ennek is bekövetkezett az ideje. 1855. nyarán az „Erdélyi történelmi adatok“ I. kötete megjelent. A czimlap gróf Mikó Imrét nevezi kiadónak. Nevét korábban hazája a legtiszteltebb s legegyszerűbb lelkű államférfiak sorában említé. Leszorítva e pályáról, a történeti irodalom terére lépett, szerencséjére nemzetének. Mert a történetírás államférfiúi bölcseséget kíván s viszont történeti ösmeretek nélkül senki sem lehet nagy államférfi. S hogy a nemes grófban mindkettő megvan, azt korábban szónoklataiból tanultuk ismerni. S minő jeles tapintattal járt el itt is! Erdély története kútfejeit bocsátá közre, hogy a pusztulástól jövőre biztosítva legyenek.

Ugyanez év, mely e hazát egy nagy történetbűvással ajándékozta meg, megfosztá egy másiktól. Megrendült kebellet álla Erdély a koporsó körül, melybe 1855. sept. 12-én gr. Kemény József tetemeit zárták! A tiszteletreméltó férfinak utolsó gon-

*) Gr. Kemény jelentése eredeti kéziratban a Mike úr gyűjteményéből.

dolatja is életének kedvencszeméje, az erdélyi muzeum volt. Végrendeleetének egyik pontjában, híven nagyszerű adományozásához azt hagyá, hogy könyvtára és gyűjteménye legyen az erdélyi muzeumé, s addig is míg ez intézet felállíthatatnék, megörzés végett tétessék le a magyar nemzeti muzeumban. A nemes gróf nem hitte, hogy halála ad életet az ügynek, mely életének legforróbb vágyát képezé.

És úgy volt. Gr. Mikó Imre belátta, hogy e perc a legalkalmasabb felkarolni a nagy nemzeti ügyet s azt a teljesedés kikötőjébe vezetni. Államférfiúi tapintattal s habozás nélkül a dolog élére állt e férfiú, ki már a „Kiovi csata“ előbeszédében hirdeté egy „erdélyi muzeum szükségét, hol minden a múltakról tanúsító emlékek, minden kódarab, régi pénz, papirszelet s kézirat gondosan s egész szorgalommal összegyűjtve, fentartassanak.“ Első, mit ő és szellemrokonai tettek, az volt, hogy a nemzeti muzeum igazgatóját felkérék, hogy a gr. Kemény-féle kincsek átszállításával várjon még kevés ideig, addig míg magokat tájékozhatják. A dolog forrt és készült s némileg hírlapi térre is vitetett; nem ugyan a muzeumügy, hanem a kérdés, ha szükséges-e Erdélyben egy tudományos és gyűjteményi egylet?

Közepette e vitának felszólt gróf Mikó, és szózata egy nagyszerű s e percben legszükségesebb áldozattétel. Mert addig is míg a muzeum-egylet létrejö, hová tétessék le a kész gyűjtemény? A kérdést az 1856. ápril elején megindult „Kolozsvári Közlöny“ melléklapjának az „Erdélyi Muzeum“nak első két számában kitűnő tollal irt cikkben megoldá következő szavaival:

„Hogy a muzeumnak Kolozsvárt és lehető gyors felállításának akadálya elháríttassék, hazám iránti szent tartozásaimnak némi részben ezáltal is lerovása, feltve szeretett nemzetiségem s az erdélyi magyarság jövődjének ezáltal is inkább biztosítása tekintetéből: azon külső szénütczai kertemet, melyet én erdélyi kormányzó s magyar akadémiai elnök gr. Teleki József dicsőült barátomtól Erdélyből eltávoztakor az ő emléke iránti tiszteletből megvásároltam, az ott általa építeni kezdett nem disztelen, sőt kellemes fekvésűnek mondható lakot teljesen elkészítettem, magát a kertet meglehetősen rendezett kertté alakítottam, — ezennel egész kiterjedésben, u. m. magát az egy előtermet, két emeletben kilencz szobát, egy a csélédek szobáit és konyhát magábanfoglaló épületet, pitvarból és öt szobából álló kertézlakkal, kétrendbeli virágházépületekkel — egy az 1841³-ik évi országgyűlési törvényezikk és mellékletei értelmében alapítandó erdélyi muzeumnak ajánlom és ajándékozom, úgy pedig, hogy az erdélyi muzeumi ajánlatok az ezennel általam felajánlott épületekbe, e cikkem megjelenése után bármelyik órában beállíthatassanak, én onnan azonnal ki fogván mindenestől költözni.“

S ez áldozat méltó volt a férfiúhoz, kitől származott. Egy

diszes és nagy kert, pompás épülettel s egészen alkalmas helyen, hogy Kolozsvárnak büszkesége lehessen, s mindenek fölött azon körülmény, hogy a gyűjteményeknek már tényleg lerakóhelye lett, — minden igényt kielégíthettek. Erdély megérté a szózat fontosságát. B. Kemény Ferencz, korábban a rendek elnöke ápr. 13-án a kolozsvári aristocratia s miveltebb osztály és városi képviselctből álló küldöttséggel tolmácsolá a nemzet háláját. Ugyanezt tette Erdélynek legtöbb magyar és székely városi hatósága, bizonyosságául annak, hogy áldozattévő szózatát megérté nemzete. S most megkezdődött a működés, zaj nélkül ugyan, de azon biztossággal és tapintattal, mely egészen alkalmas volt, hogy a fáradoalmakat végre eredmény koszorúzza.

Hogy mit tett a nemes gróf, arról maga az 1856. nov. 19-iki „Kolozsvári Közlönyben“ ekkép számolt: folyó évi aprilisben — az e tekintetben nyilvánult hírlapi nézetekkel egybefüggőleg — egy erdélyi muzeum-egylet alakítását indítványoztam vala, melynek kettős feladata lenne: 1) a fenforgó erdélyi muzeumot 500 és 100 pfrt. örök alapítványi és tiz évig fizetendő 5 pfrt. részvények, ugy egy s más muzeumi tárgyak adományozása útján megalapítani és fentartani. 2) Hazánk történeti, statistikai, terményrajzi stb. ismeretetését, a felvilágosodás és műveltség terjedését eszközölni. Tán nem szerénytelenség kimondanom, hogy indítványom közohajtás volt, mert közhelyesléssel lön fogadva. Felsőbb engedély mellett több hazafiakkal együtt értekezletet tartottunk, a kérdéses egylet alapszabályait összeállítottuk, melyeknek ő Felsege elé terjesztésével én bizattam meg. Hazafiúi örömmel fogadtam el a kedves kötelességet. A pesti nemzeti muzeum igazgatóját, ki a gr. Kemény-féle gyűjteménynek ideiglenesen felszállítását sürgette, azonnal egy kis varakozásra kértem fel, s késedelem nélkül siettem ötünk által aláírt kérvénnyel és szabálytervvel együtt apostoli urunk fejedelmünk színe elé jutni. Ő Felsege királyi kegygyel fogadni, a cél iránti legmagasb méltánylatát kijelenteni méltóztatott, s annak idejében iránta különös figyelemmel lenni kegyelmesen ígérte.

Az ebből keletkezett hivatalos tárgyalások folytán keletkezett miniszteri rendelet tudatá az alapítóval és társaival, „hogy addig is előleges lépéseket tegyenek, az egyletnek alapítókat és részvényeseket gyűjtsenek, s a módosítandó szabályok mellett mind a tagok, mind a gyűjtemények, mind végre az egylet egyéb tulajdonai iránt kimutatásokat küldjenek fel, — miknek annak idejében a szabályokkal együtt Ő Felsege elébe kell terjesztetniök.

És e leirat folytán a gróf tette hívta fel honfitársait. „Mit és miként tegyünk?“ E kérdést következő szavakkal oldá meg. „A miniszteri leirat azt mondja: az alapítók mutassák be, mennyi az alapítvány, mennyi s miféle gyűjteményeink vannak, mennyi és mi a leendő muzeum reménylhető anyagi és tudományos vagyona? Más szóval, kérdeni látszik: ha vajjon képesek vagyunk-e arra, a

mit akarunk? Vajjon nem lesz-e intézettünk valami időtlen szülött? Mutassuk meg hazámiai, hogy nem!”

S ez alkalommal tudatja, hogy az alapszabályok értelmében igazgató tagokká 500 pfrt., alapítókká 100 s részvényesekké tíz évig évenként fizetendő 5 pfrttal lehetnek a hazafiak.

Az áldozat e nap óta folyton folyt. A Kolozsvári Közlöny 1858. dec. 31-iki száma megkezdé azok kimutatását. Gr. Kemény Sámuel s báró Jósika Sámuel tíz-tíz ezer, Bartakovics Béla s gr. Eszterházi László öt-öt ezer frttal nyiták meg. Ez utóbbi átadá azon éremgyűjteményt is, melyről fenebb emlékezünk. S csakhamar a magyar aristocratia és értelmiség neveit egymás után hozta a névsor. Kiki tehetsége szerint járult hozzá. A nevezett lap 1857-iki folyamának I. felében alig volt száma, mely hasábokat ne szentelt volna az áldozók neveinek. Ó-Erdély, édes szép hazám! te megmutattad, minő szellemi súlya van benned a magyarságnak. Tehát élsz! tudsz lelkesedni, tudsz áldozni, ez volt a gazdag tanúság! A fáklya meg lön nyújtva s ti összesereglettetek az oltár körül, talán senki sem maradt el fiad közül, mert mindenki érezte, hogy ez intézet felállítása, mely múlt nagyságot emlékeit tartalmazza, tanúja jelen nagyságodnak is.

S midőn a kellő alap össze volt gyűjtve, az ideiglenes muzeumi választmány által fölterjesztettek az alapszabályok. S most ezek felett megkezdődött az alkudozás a kormányossal. Gr. Mikó ildomossága s hazafíúi, fáradatlan buzgalma itt is diadalt aratott. A „Kolozsvári Közlöny“ 1859. sept. 21-iki számában az ideiglenes választmány jelenté, hogy az alapszabályok megerősítve leérkeztek, s hogy ezen évi nov. 23. és köv. napjain fog azok értelmében az alapító közgyűlés megtartatni. Egyszersmind közlé e lap az alapszabályokat is, melyekben az egyletnek kettős czélja van kijelölve: az erdélyi honismére vonatkozó gyűjteményeket beszerezni és fentartani s ezzel kapcsolatban ugyancsak arra vonatkozó felolvasásokat tartani s könyvkiadásokat eszközölni.

A közgyűlés véghezment. A muzeum áll és működik. Élén a nagy nevű kezdeményező. S Kemény József szelleme áldást mond reá és a vállalatra!

SZILÁGYI SÁNDOR.

AZ ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET

ALAKÍTÓ GYÜLÉSE.

(NOVEMBER 23—26-KÁN 1859.)

Előadván egyik tiszt. munkatársunk az erdélyi Múzeum-egylet történeti előzményeit: itt van helye e nagy fontosságú egyesület alakító gyűléséről is följegyeznünk néhány adatot, azon érdekes közlést követve, melyet e nemzeti ünnepélyről egyik tisztelt dolgozótársunk, J a k a b E l e k, e vállalat szerkesztőjének kérése folytán írt.

Azon feloldhatlan viszony, írá Jakab Elek a P. Napló több számában, melyben az erdélyi 600,000-re menő magyarság, 200,000-t tevő szász és 1,000,000-t felülhaladó oláh néptársaival van, melyeknek elsője saját külön belirodalommal bír, utolsója határozottan a polgárisodás ösvényére lépett, kötelességévé tette volt Erdély magyar főurainak és törvényhozóinak, hogy még 1841¹/₃. egy múzeum alapítását indítványozzák. A hírneves történetbúvár gr. Kemény József és Sámuel voltak az első kezdeményezők, kik gazdag gyűjteményeiket egy nemzeti múzeum állítására felajánlották; az országgyűlés ezt a szászok sürgetésére országossá változtatta, mint ilyenről törvényezikket írt s azt felsőbb helyre terjesztette; de ott meg nem erősítettén, az ügy 1856-ig függőben maradt. Ekkor gr. Mikó Imre, a gr. Kemény József halála alkalmából, a ki páratlan gyűjteményét halálával is egy állítandó országos múzeumnak véghagyományozta, több barátival egyetértve, a kérdést ápril 4. tett hírlapi indítványában fölelevenítette, annak egy esületi útton létrehozását kezdeményezte, szabálytervet készített s a Felsőház megerősítés végett önmaga felvívén, oct. 22. meg

lön engedve, hogy a kérelmezők részvényeseket gyűjthessenek, s ha elegendő alapgyűlés a felküldött szabályokat a kormánynak az egyesületi patensen alapuló kívánatához alkalmazzák, az alapítási engedély ki fog adatni.

A kormány főkívánata volt, hogy neve ne legyen nemzeti, hanem országos, s a hivatalos nyelv ne mondassék ki a szabályokban, hanem bizassék az első közgyűlésre annak meghatározása. A gróf értekezett elvbarátival s továbbmenésre magát elhátározta; egy ideiglenes választottságot vett maga mellé, felszólításokat s aláírási gyűjtő-íveket bocsátott szét mindkét hazába, sőt Bécsbe is, jelesen Erdélybe 268 külön helyre, Magyarországon és Bécsben 124 egyénhez, mely ívek értelmében a ki 500 pftot vagy többet irt alá pénzben vagy muzeumi tárgyakban, a kettős új intézet igazgató tagja, a ki 100 pftot alapító, a ki tíz évig egy évre 5 pftot, részvényes tagja lesz.

Es e felszólítás országszerte oly roppant részvétet költött, minek párja e haza történetében nincs. Erdély hírlapjai fél évig közölték kevés megszakasztással az áldozatokat és áldozók neveit. Kivált a magyarság tömegesen, százanként vett részt s mint egy szív és lélek lépett fel a szent ügy mellett: kicsi és nagy, polgár és nemes, a tanodák ifjúságai és öregek, a legfőbb rangú és napszámos vetélkedtek az elsőben-áldozás dícsőségeért. Legelől ment gr. Mikó, tizenkét hold kiterjedésű nyári mulató kertjét és palotáit ajándékozván oda, melyek értéke kétségtelenül felér 25—30,000 pfttal; b. Jósika Sámuel és gr. Kemény Sámuel 10,000 pft. s az utolsó egy gazdag könyv- és kéziratgyűjteményt; Bartakovics Béla egri érsek és gr. Teleki Domokos 5000 pft, ugyanennyit adott Kolozsvár városa is; a többi városok igazgatói és alapítói részvényeket vettek, a muzeum javára bálákat rendeztek; néhol egész családok, apa, anya, gyermekek, tisztviselők mind aláírtak; sőt a szászok és oláhok is közel 1000 pftnyi alaptőkét írtak alá. Magyarországon is aláírtak az akadémia elnökei és számos tagjai, a kalocsai érsek, a nagyváradai püspök, Arad, Bihar, Pest és Zemplén megyék számos jelesei. Elannyira, hogy midőn az indítványozó gróf a módosított alapszabályokat másodszer felküldötte, 168,800 ft tőkéről, 4420 ft évi részvényről, 5870 ft. egyszer s mindenkorra tett adományról, e fölött sok ezer ásványról, könyvről, éremről, és más muzeumi tárgyakról volt képes hiteles kimutatásokat mellékelni.

E közben a néhai kormányzó herczeg, Schwarzenberg az üdvözült gr. Kemény József nagybecsű muzeumi hagyatékát a gr. Mikó kérésére az ő és ideiglenes választottság gondviselése alá adta. A kormánynak új meg új adatokat és kimutatásokat kívánó leiratai következtében a megerősítés ez évi szeptember 8-ig haladt, minek folytán lön végre a muzeum-egyesület szóban levő

alakulási első közgyűlése folyó évi nov. hónap 23—26-án megtartva.

És most az ünnepély napjaira s részleteire térek.

Az előrebocsátottaktól láthatja a figyelmes olvasó, hogy miránk nézve nov. 23-ka valódi polgári ünnep volt. Rég vártuk azt mi, egy nemes czél után évekig küzdénk, s első zálogát a sikernek e nap nyújtá. Még visszhangoztak a keblekben a Kazinczy- és esztergami ünnep emlékezetes eseményei, még el sem múlt vala a nemzeti közörvendezés, és e napok új örömekre hívák bérczeinknek munkaszerető lakóit. A sajtóviszonyok tágulása s a nemzeti szellem életerősb nyilatkozása is elősegítették ezt, ingerlékeny hullámzásban voltak a kedélyek és társadalom, felfokozva a figyelem, mit azon körülmény, hogy közgyűléstünkön a magyar Akademia is képviselve lesz, és azon férfiak által. kiket az első hír szárnyán hozott, oly magasra emelt, hogy e közlekedés árja minden kedélyt magával sodort. Már 21-kén gyűlni kezdettek a vidékiek, magyar diszruhába öltözött férfakkal, régi táblabíró barátinkkal találkoztunk minden szállodában, horgas kardok, bogláros menték és sastollas magyar süvegek, s a mi szintoly ritka, derült arcok lőnek láthatók, a remény szavait, önbiztatást s egyenes és bátor beszédeket hallhatánk mindenfelé. 22-kén megérkeztek előbb a derék Nagy-Bánya város követei, lelkes nemes férfiak, élükön népszerű és ékes nyelvű szónok lelkészök Schmatczér Ignác, s gr. Mikónál küldöik rokonszenves tiszteletét s hódolatát meleg szavakkal tolmácsolták, üdvözlőlvén őt, mint e haza vezérlő s védő szellemét s éltetvén mint a két haza méltó büszkeségét. A gr. megköszönte szives emlékezéseket s a gyűlésekbe ünnepélyesen meghívta. Ezután az akademiai küldöttség érkezett meg, vezetője b. Eötvös József akademiai alelnök, tagok: Danielik János kanonok, Csengery Antal akad. jegyző, Kovács Gyula a nemzeti muzeumnál a természeti osztályok öre, az első b. Bánffy Albertnél, az utolsó b. Radák Istvánnénál szállásoltatván el. E hírre népesülni kezdettek az utcák, megélenkült a közélet, ünnepies színt öltött a város. Hogy a küldöttség egyik igen tisztelt és népszerű tagja, kinek számára roppant bizalomnyilvánítási tisztelettétel volt rendezve, elmaradt, fájt, de a megjelenteknek mindenki örvendett. Minden ajkon az ő nevök volt, mindenki őket vágyott látni. Délutáni egy órakor felkeresték gróf Mikót, délután meg ők fogadtak látogatósokat. Estére ünnepélyes színházi előadás volt rendezve. Nyolcz óra után nagyszerű fáklyás díszmenet indult el kettős sorban a tanácsbáztól, közből és széltől mint a tenger hullámzott a nép, polgárok és tisztos-osztályiak, a három tanodai ifjúság s öszfürtű egykori magyar tisztviselők kezeiben lobogott közel 4 száz fáklya, a menet elején közből két roppant magyarhoni s erdélyi zászló, ezután a városé és czéheké, kétfelül bizonyos távolságra ismét sűrű nemzeti zászlók. A mint a menet elindult, „Éljen!” rendítette

meg a város főterét, mi a Danielik kanonok és társai szállása előtt háromszor lön ismételve; így érkezék meg a tisztelgő sokaság a b. Eötvös József szállása elébe, hol — az egykori kormányzói lak előtt — egy tömérdek kiterjedésű hosszúdad köralakot képezve, a Rákóczy-induló vérszaklató hangja és sűrű éljen-kiáltás közt megállapodott. Ez örvendező zaj, a lobogó fáklyák felgomolygó füstje, a lengő háromszínű zászlók nagy száma és vidám mosollyal alánéző csillagok a lélekbe a legmaradandóbb képek egyikét nyomták. Itt elhallgatott a zene s kezdődött Botos István ev. ref. énektanító által a város kitünőbb énekeseiből alkotott erős énekkar méltóságos és megható éneke, hatalmas alhangjaik megreszkettették a palota bejárat boltíveit, míg a vezér-, magas és felhangok, hol fájólag, hol derítőleg érintették a szívet és kedélyt. A tisztelkedők érzelmét Nagy Péter, a híres szónok és népszerű lelkész tolmácsolta; beszédének alapeszméje, az a fölötti közörömrésznek tárgyhoz méltó kifejezése volt: „hogy annyi s oly súlyos idők óta magyarhoni vércinket ismét itt, innen a Királyhágón láthatjuk, oly fontos ügyben, mely a két ország szellemi egységének alapjává lehet, ama férfi vezetése alatt, a ki csak az imént egy nagy alkalommal a magyar nemzet lelkének felemelésére, önbecszeret s bizalma megszilárdítására a legbátrabb, igazabb és szebb szót mondotta ki, oly társak kíséretében, kik egyig ünnepeltei e hazának; szónok kifejezte, hogy ő a két testvérhaza béke- és szeretetolajágának galambjai gyanánt tekinti az akadémiai küldöttséget, s abban a nemzeti egységre nézve a legszebb remények magvát látja, s mint ilyet a város és jelenlevők nevében üdvözlí.” A nemes báró köszönettel fogadta, örömet fejezte ki ez irántok nyilvánult rokonérzés fölött, elmondotta, „hogy ők, midőn a Királyhágón átléptek, nem vendégeknek érezték magokat, nem léptek idegen földre, úgy érzik ők, hogy testvéreik közé jöttek, hazájok egyik részéből a másikba utaztak; ők a két testvérhaza magyarságát csak egy népnek tudják képzelni.” A beszédet gyakran szakította félbe harsogó éljen; végezetével újból ének lön, a menet élj e n t kiáltva távozott, Danielik és társai szállása előtt, úgy gr. Teleki Domokos házánál ismételt éljenzés közt vonult el, míg végre a Mikó Imre gróf és a muzeum megalkotójának — mert őt ma már mindenki úgy nevezi, — laka előtt állapodott meg. Az énekkar itt Kőlesey Hymnus-át, a Sz ó z a t-ot és Erdélyinek K ö n y ö r g é s című ez alkalomra Szénfy által dalra tett s a megtisztelt grófnak ajánlott dalát énekelte el, mely így kezdődik: „Isten, nagy vezére Árpád csatáinak!”; a közönség látni kívánta ünnepeltjét, s az részint gyöngélkedése, részint a másnapi fontos teendőkre készülés miatt le nem mehetett; a közönségnek kellett tehát — a mit csak palotái befogadtak — őt felkeresni; a köztiszteletet Tiszta L á s z l ó földbirtokos tolmácsolta. „Háláját fejezte ki az ifjúság, a város, Erdély, sőt a kettős de mégis egy laza nevében azért,

hogy a nemes gróf volt első hazában, ki az alig m űlt síri éjnek tetszhalottaiból felköltötte, az erdélyi muzeum szép eszméjét anyagi és szellemi nagyszerű áldozatai által új életre hívta, s magát nem egyszer megtagadván, a tudatlanság és roszakarat mocsárain által sikerhez vezette : kívánta, hogy a midőn a nemes gróf maga körül jótékony fényt és világot áraszt, a mostoha idők s ellenséges viszonyok közt ne essék maga, ne életkedve s életereje, lobogó, önmagát megemésztő fákljaként áldozatul, sőt mint a haza szövétneke, világosítsa sokáig a haza és nemzetiségünk látkörét.“ A megtisztelt gróf köszönte a megemlékezést, ugy nyilatkozott azonban, „hogy a közörönnilyánítás inkább illeti az ügy diadalát, mint az ő személyét, őt különben is a külsőségek, hiúság szomja nem bántja — errenézve igen sok jót és roszt tapasztalt s édes és keserű sürűbben váltakozik életében, semhogy bárminő öröm érzőidegeit szerfölött megfeszítse; nem is büszke — ugymond, — ő e gyöngeségre igen koros. Az ő hiúsága az, hogy fenmaradjon s mienk legyen tovább is e hon, büszkesége az, hogy féltett nemzetiségünk a nyelv és szellem fentartó ereje által folyvást erősödjenek s mind több tért s fényesb polczot foglaljon el; végre kérte a hazafiakat, hogy ha végzetes sorsa ismét ugy hozná, hogy nem sokára mint egy más szent nemzeti ügy koldúsa ajtóikon kopogtasson, ne űtasítsák el, hallgassák meg kérését annak, ki őket örökké tiszteli s hazáját mindenekfölött szereti.“ A közönség mélyen meg volt hatva az igaz honfűi szív e mély érzésű nyilatkozata által, s a tetszés-és éljen-nyilvánítás végét hosszát alig érte.

Igy telt el a nap a legtisztább hazafűi örömek között, így viradt ránk nov. 23-ka, nagy örömek feledhetlen ünnepnapja!

A legszebb késő őszi nap volt, a város mint az ünnepre készűlő leány tiszta, vidám tekintetű, ifjú és őszfűrtű magyar férfiak, egykori országgyűlési irnokok és követek, királyi táblai bírák és megyei tisztviselők járkáltak alá és fel az űtezákon, kedvvel beszélgetve e nap tárgyáról s fel-felidézve a múlt jó időköt; deli hűlgyek lőnek sürűn láthatók, tömérdek attilás egyén — ezek jobbadán egyesületi tagok voltak — idegen arcok, de a mi véreink, kiket egy évtized óta nem láttunk, s minden önkénytelenűl egyfelé tartott, a közgyűlési terem felé.

A fűtezákon sürű népcsoportok tolongottak, melyek között egy-egy a terem felé tartó hűlgyecsoport ugy nézett ki, mint a vízszinén űszó fehér habok; a kocsik kilenez órakor robogni kezdetek, a gyűlésterem előcsarnokai egyszerre megteltek, omlott a sokaság az elrendelt helyekre. A terem éjszaki végében emelkedett helyen volt az elnök űlése, fölötte Erdély czimere zászlóktól körűtve, körűlötte a kormányzó herczegnek, az Akademia küldötteinek, más városi követségeknek és legfűbb államfűriainknak készített hely, tovább a fűnemesség padai, oldalvást és a háttérben

a többi egyesületi, irói, polgári, középneemesi tagok helye; a terem déli végében a muzeum kertje és épülete volt látható alkalmilag festve s közfal gyanánt alkalmazva; az egyesületi tagok jobbára nemzeti, a főnemesség a legdiszesb magyar egyenruhában; a terem déli végében alant a férfi hallgatóságnak volt elkülönített helye, a karzatokon a hölgyeknek, kik nagy számmal jelentek meg mindvégig a gyűléseken; a falakat, csilárokat kisebb nagyobb magyar és erdélyi zászlók díszítették.

Oly méltóságos komolyság kinyomatát mutatta minden, a minőt a tudomány ez ünnepe épen megkívánt.

Tíz óra után belépett a kormányzó herezeg Lichtenstein Frigyes, b. Kemény Ferencz a KK. és RR. egykori elnöke, majd az akadémiai, nagybányai és más küldöttségek, a városi tanács képviselői — mind éljenzéssel lőnek fogadva; végre egy kinevezett küldöttség meghívása folytán megérkezett a muzeum-ügyet ideiglenesen intézett bizottság elnöke gr. Mikó Imre drága és fényes nemzeti öltözetben, szép vörös bársony dolmányán és mentéjén ragyogván az arany és drágakő, de szebben ragyogván arczán a szelidség és önrzet nemes lángja; továbbá a bizottság tagjai gr. Lázár Miklós, Nagy Elek, Zeyk Károly, Finály, a tollvivő stb.

Az elnök viharos éljenzés között foglalta el székét s egy tartalmára mint szerkezetére nézve egyaránt remek beszéddel nyitotta meg a muzeum-alapító egyesület első nagy gyűlését; mit a közvélemény helyeslő és éljenző nyilatkozata sokszor félbenszakított. Itt közöljük a szép beszédet, melynek több helye rendkívüli hatást tőn:

Tisztelt közgyűlés! Szinte négyévi törekvés után a kezdetnek valahára végén vagyunk. Szabályaink, melyek alapján az Erdélyi Muzeum-Egylet és Muzeum életbeléptetését megkezdhetjük, az uralkodó Felség k. jóváhagyását megnyerték. Legyen e nap nekünk ünnep; szándékaink és a mit teszünk, legyenek megáldva Istentől!

Az előzmények ily hosszúra terjedésének oka részint a dolog természetében, részint az időkben rejlik. Nagy akadályok gördültek elénk, melyeket elhárítani, nehézségek, miket legyőzni, aggodalmak, melyeket eloszlatni kellett; szóval: az alapszabályokat akként kellett egybealkotni, hogy azokban mint az egyesületi nyiltparancs és a jelenlegi kormányrendszer kívánalmain alapulókon a magas kormány is megnyugodjék s mint a kitűzött czélt nem koczkatatóktól az alapítók is bizalmukat meg ne vonják, segélyöket meg ne tagadják. Alig gondolná valaki, mily bajjal volt összekötve csak a kezdeményezés kérdése is. Ki tegye ezt? Régen az országgyűlés lett volna arra hivatva; de ez nem létezett. A kormány? Ezt az új rendszer beállításának csoportos gondjai foglalták el. Azok, kik ez ügyet régen alkotmányi úton kezdeményezték, kérelmi úton tenni kétkedtek. Nem volt más mód, mint

magával a formailag hallgató országgal, a hazánkbeli népségek jobbjával tetteleg kezdeményeztetni ezen, az ország diszére és szellemi javára czélzó intézetet. Egy, e haza minden népfajait és osztályait magába záró egyesületbe kellett belevonni mindazokat, kik a hon szellemi érdekei iránt elfásúlva nem voltak s tétlenségben nem várhaták az idők javulását. Ugy van: egy erkölcsi testületet kellett alkotnunk, hogy ez aztán a muzeumot alkossa meg. Terhes feladat volt, mely nem egyszer próbára tette a muzeum-ügyet intéző id. bizottság türelmét, de tetterejét sohasem lankasztotta. Az oly példás lelkesedéssel kezdeményezett műnek nem szabad mitőlünk származó ok miatt félben maradni! — volt mindnyájunk elhatározása és nem tágítottunk, el nem csüggedtünk.

Mindez immár hátunk megett van, ott vannak az előzmények küzdelmei- és aggodalmainak komor képei, előttiünk a remény és bizalom vidor derűjében áll az ügy jelene, vidám biztató alakban annak jövője. És én társaimmal együtt mély hálamat fejezem ki a Gondviselés, köszönetemet a Felséges Uralkodó iránt, hogy megadatott érnünk: kezeinkben látni a tehetés jogát. Bizom népeink érettségében, kivált pedig ennemzetemnek ott, a hol drága érdekei forognak fen, áldozni tudó honszeretetében és lovgiasságában, hogy most, midőn a szók s ígéretek helyét és idejét az adás- és cselekvésé váltotta fel, az eredmény megfelel a várakozásnak s a tett a már előre nyilatkozott lelkesedésnek, s nem szűnünk meg addig, míg a nemes mű megalkotva, a kitűzött czél elérve nem lesz.

S mi a czél, a mire mi törekszünk? Betölteni ama feladatot, mi az emberiség közös rendeltetése s minden országnak és népnek jogosultsága s kötelessége: hogy az értelmesedés ennek a mívelt népek által használt minden útain és osatornáin terjedjen, a munkaosztón és iparszorgalom a tudomány segélye által helyes irányban s gyümölcsözölteleg gyámolittassék, a míveltség terjedése által a népek öntudata s erkölcsi érzete szilárdabbá váljék, szóval: az eszmék és szellem világa és ereje által az érzékiség s anyagi irány túlnyomósága ellensúlyoztassék. Röviden, a mi czélunk a tudományosságnak egy új templomot alkotni egyesületi úton. Nem könnyű feladat. Mások ezt törvényhozási vagy kormányi úton, az ország közsegélyforrásaiból, parancsoló törvény által teszik; míg mi az alapítás és fentartás minden gondját, költségeit és felelősségét önvállainkra s lelkiismeretünkre vesszük, s az intézet jó és balsorsát százak és ezrek önkénytes ajánlatára, adott — de az idők és emberi sors változásainak alávetett — szavára fektetjük, a hol a kötelességteljesítést egyedül a kötelességérzet és semmi kényszerítő törvény nem ellenőrzi. Ismétlem, nehéz feladat! De azért megoldását Isten segélyével megkísértjük!

Hogy Erdélynek muzeuma legyen, kimondotta az 184¹/₃. országgyűlés. E közakarattnyilvánítás elég bizonyíték arra, hogy ez a mai

viszonyok közt is szükséges. Azóta az erők versenye egyedül az irodalmi térre szorult, és így a muzeumok és tudományos irányú egyesületek szükségesebbekké lettek mint valaha. Különben is e kornak egyik jellemvonása a mélyebb tudományosságra, magasb értelmi fejlettségre törekvés. Erre — nekem úgy tetszik — a nagyobb számot egyfelől a polgári élet örömeiben és vigasztalásokban meddő-volta, másfelől a megszorodott anyagi szükségések fedezhetési ösztöne bírta, s csak kevés választottjai a Geniusznak azon epedő ismeretszomj, azon tudományi szenvedély, mely magát a tudást, az életnek eszmékkeli szépítését, és így az ember messze s magas céljának mindinkább megközelítését tekinti főcéljának. Ma többet s alaposabban kell tudnunk mint ezelőtt, hogy akár anyagi, akár szellemi munkánkat értékesebbé tehesük s az államnak is mindkét irányban növekedő igényeit kielégíthessük. A mit az oskolákban látunk, hol a fiatalság a sokféle tudománytárgyakkal úgy szólván elhalmoztatik, nem tudom, alapos-e vagy felületes tudás lesz eredménye? De az ímént letűnt korszak férfainál nagyon is határozottnak látom azon törekvést, hogy az általános készültséget szakkészültség váltsa fel, s az eddigi mindenképpen valaminek a tudomány mélyére ható alapos készülés lépjk helyébe. A mindenhez-értés kedvezményes kiváltságát még a lángésznek sem adja az ég, s csak némely nyeglék követelik magoknak; de azok, kik az emberi élet és erő határát az egyes tudományágak határtalan kiterjedésével egybemérni szokták, megelégesznek már ma, ha némi általános tájékozó miveltség után egy szakban az ismeretek lehető teljességére juthatnak. Ily tudományosságra muzeum és tudományos intézetek nélkül szert tenni bajosan lehet.

De ma a tudomány mivolta s értéke felőli fogalmak is meg vannak változva. Bárminő beszéd és czifra szó, bármennyi utánmondás és böngészkedés — lehet ugyan szép és hasznos — de még nem valódi tudás: valamint a tudományszerzésre is egy-két évet elegendőnek nem tartanak, fél vagy egész élet munkásságához kötik e tiszteletczim kiérdemlését. Ugy van. A tudomány nem pusztá czifrázkodási vagy divatczikk; hatalom az, mely osztozik a világ kormányzásában, s trónja minden hatalmakénál erősebben áll; előny az, mely birtokosának tekintélyt kölcsönöz a társadalomban mint a pénz és születés, tiszteletet gerjeszt s koszorúkat ad, mint a harcz diadala és polgári érdem. Avvagy közelebből megült nemzeti ünnepélyünkön is nem ilyenek valánk-e tanúi?

A mit az egyénről mondék, áll az országokról és népekről is; ezeknek mindig előbb, tovább, magasra kell törekedniök; ismeretkörüket, láthatárukat tágitni, a tudomány inkább kezök ügyében eső, érdekökben álló ágait előbbvivőleg mívelni, a közmívelődés minden eszközét birtokukba keríteni kötelesek, ha javukkal gondolnak s más országok s népek becsülését megnyerni ohajtják. Oly népek és országok, melyek íróinak s olvasóinak többsége a tudomány színvonalán alul áll, s melyek különösen a természettudományok, mathesis, mecha-

nica, technica titkaiba eléggé nem avatottak, s iparuk vagy nincs, vagy a velők versenyzőkkel nem mérkőzhetik, okvetlen mások hatalma alá kerülnek vagyoniilag; a melyek pedig a tudomány külön nemzeti ágait, a minők: a haza közéletének, történetének, földiratának, természeti jelességeinek ismerete — nem terjesztik, irodalmukat saját nyelvökön, saját eszmekörükben és önészjárásuk természete szerint szorgalommal nem mivelik, s ezek által az öntudatot és önbecsérzetet nem ápolják, előbb-utóbb szellemileg is mások szolgaságába esnek. Ime itt is a muzeumok és tudományos intézetek szükségességéhez jutottunk.

Ez igazságok az emberiség életéből vannak merítve; de hasonlókra visz saját hazánk történeteinek figyelemmel kísérése is. Erdélynek mindig megvolt a maga külön feladata, mi abban állott, hogy a keresztényen polgárisodásnak, az európai tudománynak és alkotmányosságnak kelet felé bástyája legyen. Ha ez utolsó kötelessége ez idők szerint megszűntnek látszik is, annál inkább előtérbe lépett a más kettő. Neki folytatni kell polgárosító szerepét önkebelében és azonkívül terjeszteni a tudományt és világosság sugarait; mert ama formák, melyek közt e haza ezer évet boldogul töltött, mint pusztán történetnyomozási tárgy is, megérdemlik a mi gondoskodásunkat. Ezt ismét csak muzeum és tudományos munkásság útján lehet elérniünk.

Ugy van tisztelt közgyűlés! E kornak és ebben hazánk népeinek tanúbizonyságot kell hátrahagyni arról, hogy ők e viszontagságos évtizedet is e hazában élték át, hogy ez időben is magas-szivűen gondolkoztak, s a tudomány és szellem dicsőségének egy maradandó emléket állítani képesek voltak. A mik eddig ez ügyben történtek, úgy szólva csak jel- és eszmeadás volt, előhírnöke annak, a mi most eljött, a közös muzeum megalakítása idejének. A marosvásárhelyi, k.-fehérvári és n.-szebeni könyvtárak hallhatlan alapítóinak nagy lelke félszázaddal, sőt többel ezelőtt megsejtette azon kort, melyben e hazában a tudomány, közmíveltség és nemzetiségek érdekeinek új biztosítékokra, nagyobbyszerű tudományos intézkedésekre lesz szükségök; azért tették meg ők a maga idejében kötelességeiket, példát és intést adva az utókornak, nekünk, hogy a megtört ösvényen tovább menjünk. De ama nemes célú intézeteknek lényeges fogyatkozása, hogy részint — a n.-szebenit kivéve — nem központi helyeken vannak állítva, részint igen specialis érdekek szolgálatára látszanak rendeltetve lenni; míg az, melyet mi Isten segélyével most alapítani akarunk, egyenesen a közhazának java s disze szempontjából, minden tanulni és tudnivágyónak használatára, e hon összes népeinek mivelődése s erkölcsi emelkedése végett lesz alkotva. Nekünk és ez intézetnek egybekötő kapcsúl kell lenni a múlt és jövő közt. Be kell töltenünk ezen hézagot az önbizalom reményeivel, az igaz hazafiság szebb jövőre jogosító műveivel. Nagyobb szerencsétlenséget alig tudnék képzelni, mint ha mi a tevés e határozó pillanataiban, melyektől függ a legszebb lelkesedés, függ annyi nemes igyekezetnek sikere oly kér-

désekben, melyekben egy szép jövőnek magva rejlik, nem értenők meg egymást, s a gondviselés újmutatását észre nem vennők. Igen, mert én abban, hogy e hon népei szellemi érdekeikre nézve új örbástyáról gondoskodjanak, ily intést látok, sőt az idő és korszellem sürgető szózatát hallok. — Csalódhatom, de sejtlememet el nem titkolom. Jaj nekiünk, ha e kor és nemzedék történetlapja iratlan marad. Akkor is jaj, ha semmit-nem-tevésünket kárhóztató ítélet lesz arra írva. Meddő panaszt s a viszonyok szerencsétlenségét mentségül irni ide nem elég; annak okait kérdi a késő kor szülötte s közvéleménye, és ez okok legfőbbikét épen mibenniünk, gyöngeségünkben vagy közönyös tétlenségünkben, hogy ne mondjam — rüt önzésünkben — kell, hogy keresse és megtalálja. Itt csak a tiszta hazafiság tette, a szellem művei foglalhatnak helyet.

Ime egyik mélyebb oka napjainkban a muzeumok, tudományos célú intézetek és az irodalom fontosságának. Mint a hit sáfárai balszerencsében a vallás vigasztalásával enyhítik a fájó kedélyt: úgy a népek sorsát szívében ápoló böles és államférfi az anyagiság túlsúlya és a megpróbáltatás napjaiban vigasztalólag mutat az erkölcsiség és szellemi érdekek fejlődő állapotára, s mindkettő enyhítő körülményt lát abban, ha a — máskép szenvedő — népeknél a szép és nagy eszmék a szívekhez útat lelnek, a jobbaknál a tettvágy ki nem hal, ha vannak a társadalmakban, kiknek munkássága által a tudomány terjed, az eszmék és tények igazságát sokan érzik és keresik, a közérköcsiség emelkedőben van. Mert az emberiség keblét öröktől fogva azon belső hit melegíti, hogy a szellem ereje bizonynyal megvédi legdrágább érdekeit.

Ezen általános hatáson kívül lesznek még az erdélyi muzeum és muzeum-egyesület működésének jelentékeny eredményei a közműveltségre és a nemzetiség megszilárdítására nézve.

Azon tény, hogy e kis hon akarat- és erőegyesítés által mások segélye nélkül, a legpénzszegényebb időkben ily vállalatot létesíteni bírt, az önérzetre emelőleg, a jövőre nézve biztatólag hat. Mert a mint Guizot igen szépen mondja: „Az országok állapota és polgárok érzelmei közt létezik némi összhangzás, mely előhaladásukat rendeltetésökkel párhuzamban tartja, és az mivel, hogy bizalmuk azon arányban növekedjék vagy fogyjon, a minőben az állam sülyed, vagy az izlés és tudomány nemes műveivel gazdagodva emelkedik.“

A muzeumi gyűjtemények, az intézeti személyzet és választott-sági munkálatok a hazának történeti, földrajzi, statistikai, úgy természetrajzi, földtani és műipari ismertetését s lehető nagy körben terjesztését tárgyazván: ez áltál a hazafiak egyfelől a hon földjének becslésére, önismeretre, a közboldogságnak ott hol lehet előmozdítására buzdítatnak, másfelől pedig a gazdasági, kéz- és gyáripari, úgy kereskedelmi és vállalati szellem is — más tényezők közreműködése mellett — új ösztönt és lendületet kap. Nekünk pedig ezekre nagy szükségünk van, különösen a haza múltjának ismeretére azért, mivel abból fejlő-

dött a jelen; a múltban vannak elhintve sokszor késő jövendők magvai, sőt a jelennek épületére szolgáló nem egy tanulsága is. Miként tudjuk meg mindezt, ha az eseményeket az évekhez és embernyomokhoz — ezekhez az idők örök rájárához — nem kötjük? Miként tanulhatunk a lefolytakból, ha adatait össze nem gyűjtjük? A tudás ott kezdődik — mondja Humboldt — hol a szellem, tárgyának minden anyagát birtokába kerítette. S valóban úgy van. Csak kinlódik, a ki hiányos adatokból kénytelen dolgozni. Sokszor támaszt kételyt önelke, sokszor veszi észre a lézagot művében, látja, hogy csak egyetlen adatka hiányzik, csak egyetlen világosságsugárért eseng, de az nincs, s nem tudja mit tegyen, mert meglevő forrásai tovább nem segítik, s még szerencsés, ha adatai hiányos-voltát elismeri, s ha nem épít bizton rájuk; mert akkor nem kénytelen későre venni észre, hogy a háznak, melyet sziklára vélt rakni, csak futó-homok az alapja, hogy önmaga is nem az igazság apostola, hanem a tévelygésnek volt terjesztője. Múzeum nélkül, kivált történeti tárgyban, lehetlen az eligazodás.

Mint a külvilág testi érzékeink által lesz szemlélődésünk tárgyává, úgy adják a régi adatok, könyvek, kéziratok, érmek, szobrok, kövek s más műemlékek szellemünknek rendelkezésére a múlt idők kihalt alakjait, romokká lett alkotásait, feledésbe ment történeteit! Elhanyagolni, elpusztítani hagyni ezeket, annyit tenne, mint magunkat látó- és halló-idegeinktől megfosztani. Ily nemzet múltja zárt kriptához hasonló, melynek titkait senki sem ismeri, földüreghez, mely elborított városok romjait takarja; rá nézt a lefolyt századok egy hangtalan ür, kietlen pusztaság; az ily nemzet hasztalan élt, hasztalan szenvedett, mert életében csak helyet töltött, szenvedésein okulni nem tudott, jelenének nincs alapja, jövőjének nincs józan reménye; mint zöld lép úszik ideig-óráig a világ tengerén, míg a föltámadt vihar nyom nélkül a mélybe meríti. Én — megvallom — mind a mai idők bajaira, mind a jövőnek reményeire nézve, a mi múltunkban sok vigasztalót találok. Nem! nekünk a múltat felednünk nem szabad, sőt azt lelkiismeretesen tanulnunk kell: ismernünk kell a haza népeinek, egykori alkotmányának, kormányrendszerének, iparának, tudományos és irodalmi fejlődésének történetét; a mi kincset a föld gyomra rejt és felszine hord, a velünk élő népek keze és esze műve előállított, és ezután elő fog állítani, mind kötelesség ismernünk, egymás és a haza közjavára és díszeré fel kell mind használnunk. És ezt csak a múzeum és múzeum-egyesület közös munkássága által érhetjük el.

Ezeket várom én az erdélyi múzeumtól és múzeum-egyleti választottságtól; de nem az első években, nem is egy-két honfőtársunktól, hanem várom ama hosszú sorától az éveknek, melyre ily intézetnek alkotva lenni és számítnia kell, várom az egyesületi tisztviselők és választottsági, sőt az összes egyesületi tagok vállvetett és kitartó munkásságától. Azon távol nagy czél körvonalai állnak szemem előtt, melyek egyes részeit évek, egészét évtizedek, tán századok időközei szokták megközelíthetökké tenni s a melyek mindig az időhöz,

a rendelkezés alatti anyagi és szellemi erőkhöz arányúlnak. Bizonyos, az első évek, míg t. i. a gépezet szabályos mozgásba jő, itt is a kísérletek, tapogatódzások, a kezdetes évei lesznek.

És most tán buzdítnom kellene a gyülekezetet, s általa távollevő hazánkfiat, adott szavuk megtartására, a muzeumnak tett ígéretök beváltására. Én nem látom szükségét. Nekem elég annyit mondanom, hogy aláírási ígéreteink a szabályok megerősítése után kötelező erejűekké váltak; elég figyelmeztetnem honfitársaimat arra, hogy az aláírt közel kétszázezer forint csak akkor lesz valósággal a muzeumé és az ezt alapító egyesületé, mikor vagy tetteleg begyűl, vagy kötelezőnyíleg biztosított; hogy tehát már most egyedül a mi szavunk tartásától, a szükséges tőkeerő körendelkezés alá bocsátásától függ az: legyen-e muzeum-egyesület? legyen-e muzeum?

Oh, mondjátok ki, hazámfiak! ezt az embert és népet megdicsőítő nagy szót: LEGYEN! És a közvélemény nyugodt lesz, mert tudja, hogy e szóban az ügy sikerére nézve a két ország kétezer lelkes fiának szava van szent zálogul kötve, a birodalmi társnépek pedig tisztelettel említendik nevét Erdélynek, mely a tudomány és közfelvilágosodás ügyeért ily példásan tudott lelkesülni.

A Mindenható, ki e hazát és hű népét balsorsa nehéz napjaiban soha el nem hagyta, legyen velünk most is. Vajha a közös sors az élet legnagyobb tanulságának megismerésére: benső egységre bírna bennünket! Én buzgóan imádkozom, hogy a mint azon egy szirtláncz, a büszke Kárpáthegység veszi körül e földet: úgy fűzze össze azon egy szeretet s haza iránti hűség most és mindörökké annak minden jó fiát és hű népét!

Isten legyen velünk és tanácskozásainkkal! Szerencsém van az Erdélyi Muzeum-Egyesület első nagygyűlését ezzel ünnepelesen megnyitni.

Ezután b. Eötvös üdvözölte az egyesületet a Magyar Akademia nevében ekképen:

„Barátságos meghívásukat követve, mint a M. Tud. Akademia küldöttjei jelenünk meg e körben, hogy a midőn e nemzeti ünnepevénynek, melylyel a muzeum működését kezdi meg, tanúi vagyunk, egyszersmind kifejezzük azon örömet, melyet ezen nemzeti intézet keletkezése fölött nemcsak a tudományos irodalom egyes barátja, nemcsak a M. Tud. Akademia, de az egész nemzet érez, mely belátva az összefüggést, az melyben nemzeti műveltségünk a nemzet jövőjével áll, ezen intézet keletkeztében nem csupán nemzeti tudományosságunk emelésének egyik leghatalmasabb eszközét, hanem egyszersmind e nemzet jövőjének egyik főbiztosítékát látja.“

„Voltak idők, midőn minden nemzetnek biztossága s azon állás, melyet a világban elfoglalt, csupán anyagi erejétől, s a harcias szellemtől függött, melylyel elleneivel szembeszállt, s hogy e hon, mely a keresztyénség védfalának neveztetett, annyi megtá-

madások után még fenáll, — eléggé bizonyítja, miként a nemzet, melyre e határok megőrzése bízott, ezen erényeknek nem volt hiányában. De az idők megváltoztak, s ki az európai népek újabb kifejlődését, ki azon irányt tekinti, melyben korunk halad, azon meggyőződésre jut, hogy hadi képesség, erély, sőt maga azon férfias szilárdság, melylyel valamely nép nemzetiségéhez ragaszkodik, sem elégségesek többé ennek fentartására. Napjainkban az idő emelkedő dagályának csak oly nemzet állhat ellent, mely műveltség tekintetében is magasabban áll; s csak midőn áthatva ezen meggyőződéstől arra törekszünk, hogy e nemzet, a mennyiben hátrább maradt, Európa legműveltebb népeivel egy színvonalra emelkedjék, s ha ereje engedi, őket megelőzze: akkor teljesíthetjük őseinktől öröklött kötelességünket, mely most mint mindig csak az, hogy a magyar magához méltó helyet foglaljon el.“

„A részvét, mely minden iránt mutatkozik, a mi művelődésünkkel összefügg, a lelkesedés, mely hazai irodalmunk iránt nyilvánul, a hála, melylyel az összes nemzet csak e napokban egyik fiának emlékét ünneplé, a ki épen e mezőn kitünő érdemeket szerzett magának, — eléggé bizonyítják, hogy a nemzet ezen feladatát tisztán fogta fel. Az erdélyi múzeumnak megalakulása egy újabb bizonyosság, hogy e nemzet nemcsak ezen feladatát, hanem azon eszközöket is ösmeri, melyek által annak betöltése lehetségessé válik, s kész azon áldozatokra, melyek ez eszközök megszerzésére szükségesek.“

„Ha közelebb múltunkra visszatekintünk, sokat találunk, a mi a hazafit örömmel töltheti el. Az utolsó félszázad nem valameddő tudományos kifejlődésünkre sem és sok történet mind egyesek mind a nemzet részéről, a mi már is gyümölcsöket hozott. Mindazonáltal, ha az eddig elért eredményeket szükségünkkel hasonlítjuk össze, nem tagadhatja senki, hogy azon czéltől, melyet elérni akarunk, még távol vagyunk, s hogy azon eszközök, melyek eddig rendelkezésünkre álltak, annak elérésére nem elégségesek.“

„Talán kételkedés nélkül mondhatjuk el, hogy Akademiánk, mely Erdélynek annyi jeles fiát számítja tagjai közé, s 25 évig azon férfiú vezérlete alatt működött, kiben a két haza egységének legnemesebb képét tisztelte — hogy, mondom, az Akademia fenállásának 30 éve alatt elkövetett mindent, hogy az élébe tűzött czélnak megfeleljen; de még bizonyosabb, hogy ezen intézet azon roppant feladatnak, hogy a nemzet összes tudományos életének gyűlpontja s irányadója legyen, minden törekvése daczára annál kevésbbé lesz képes megfelelni, minél élénkebb, minél messzebb körökre terjedő azon tudományos élet, melyet ébreszteni feladása.“

„Ha valahol, a tudományok körében áll, hogy a központosítás csak bizonyos pontig lehetséges, s csak annyiban üdvös, a mennyiben ezen túl nem lép. Kétségtelen, hogy az erők összemun-

kálása nagy eredményekre vezet, sőt hogy egyes tudományok körében bizonyos eredmények csak így érthetnek el; de szintoly bizonyos az is, hogy miután minden tudomány nem testületeknek hanem egyeseknek köszöni haladását, s miután az összes tudományos töke csak úgy növekedhetik, ha annak előszerzésén különböző helyeken dolgoznak : egy nemzet tudományos ki fejlődésének esz-közlésére egy középpont nem elégséges.“

„A központositás, melyet a tudomány kíván, lényegesen különbözik attól, mely után a hatalom törekszik. Ez azon van, hogy minden mozgalom egy pontból induljon ki, s hogy messze körben ne legyen semmi hely, hova sugárai nem hatnak. A központositás, mely a tudományok haladására szükséges, abban áll, hogy minden mozgalom, mely különböző helyen s irányban támad, hogy a világoasságnak minden sugárai egy messze kör bármely részéről induljanak ki, egy központban egyesüljenek. — Mint a sziklafalon leszivárgó cseppek, mint vékony vízfonalok kis erekben egyesülnek, hogy másokkal együtt elébb gyöngé patakok képezzenek, később több társakat véve fel, haladásuk között mindig nagyobb folyamokká nőjenek, míg végre a vizerek, patakok, zúgó hegyfolyamok és csendes folyók egyesüléséből a hatalmas folyó támad, mely egy országnak kincseit hordja és a népeket összeköti : ilyen a tudomány haladása. És ki azt képzeli, hogy a világosság egy központból az egész országra elterjedhet, vagy hogy egy nemzet szellemi mozgalma egy helyről kormányozható : az a szellemi élet természetét nem fogta fel, — s még kevésbé ismeri azon utat, melyen más nemzetek a tudományok körében azon állást elfoglalták, melyet tőlök méltán irigyliünk, mert közöttök nincsen olyan, mely jelen műveltségi állását egy hatalmas, a tudományokat az egész nemzet számára ápoló intézetnek s nem inkább annak köszönné, hogy több központ alkottatott, mely különböző helyeken az egyes törekvéseknek mintegy medréül szolgálva, a tudományos kincset egyesíté.“

„Talán felesleges ezeket felhozni. Hiszen épen ezen meggyőződés vezeté azokat, kiknek az erdélyi muzeum alakulását köszöni. De midőn messze földről azért jöttünk ide, hogy a magyar Akadémia nevében azon örömet fejezzük ki, melyet ezen intézet alakulása fölött érez, mért ne mondanók el, hogy ezen ügyben a Királyhágon túl ugyan azon nézetek léteznek, melyeket itt találtam, s hogy a két haza talán soha sem egyezett meg annyira, mint azon meggyőződésben, miként az erdélyi Muzeum megalakulása által egy nagy nemzeti szükség pótoltatott.“

„Két hazáról szoltam, — — de e két hazában egy nemzet él, egy nagy egészszé forrasztva közös nemzeti érzés s egy ezredévi múltnak emlékei által.“

„A szebb időt, melyet Isten kegyelme e nemzetnek engedett, együtt éltük, együtt viseltük legszomorúbb napjaink terheit, s ha

néha szétágazánk, mint a fánál, melynek ágai szétváltak, csak vészre vala szükség, hogy a nagy nemzeti törzsnek minden részei egy irányba mozduljanak meg s benne egységének érzete új erővel feltámadjon, egységének érzete, mely e nemzetet viszontagságos történetének hosszú folyama alatt soha sem hagyta el, s melynek Isten után fennmaradását köszöni.“

„Ezen érzés lelkesítsen, valamint mindenben, ugy tudományos törekvéseink körében is, és a tapasztalás meg fogja mutatni, hogy ezen intézet is, melyet Erdély a tudományoknak alkotott, nem, mint attól néhányan félnek, az elkülönzésnek eszköze, hanem csak egységünknek egy új kapcsa leendő, s hogy a versenygés — mely olyanok között, kik egy pályán ugyanazon cél felé törekvésnek nem maradhat el, s mely által a kitűzött cél hamarabb éretik el, hogy e versenygés, — mi minden derék futásnak következtése, — a versenyzőket mindig közelebb fogja hozni egymáshoz.“

E gyakor izben ki-kitörő tetszéssel fogadott beszéd után az elnökség a szabályok felolvasását tűzvé ki a program értelmében, az ideigl. bizottság titkára Finály Lajos azokat felolvasta, a közönség feszült figyelemmel hallgatta s azon pontokat, melyekben biztosítás van az iránt, hogy a mint kiki alapítványát teendő, ugy fog az örök időkre kezeltetni, és ismét, hogy a Muzeumot Kolozsvárról soha elmozdítani nem lehet (lásd az alapszab. 60. pontját), élénk helyesléssel fogadta.

Felolvastatván a szabályok, a közgyűlés egy és osztatlan akarattal e határozatot igtatta jegyzőkönyvébe : „Bárha ohajtandó lett volna, hogy a szabályok, kezdetben fölterjesztett alakjukban nyerjenek megerősítést, mindazáltal ezen rég kezdeményezett nemzeti intézetet létre hozni ohajtva, ennek fejlődésére nézve kedvezőbb körülményeket remélve, és bizván hogy az egyesületi tagok akarattja, tudományos nemzeti szelleme a hiányokat kipótolandja, a közgyűlés a megerősített szabályokat elfogadja s a Muzeum Egyesületet ezennel megalakultnak nyilvánítja.“ (Közjegyzőkönyv III. pont).

Ezután az elnökség a program szerint az egyesület és muzeumi tisztí személyzet hivatalos nyelvének meghatározására az alapszabályok 38. cikke értelmében a közgyűlést felszólítván, mindnyájunk érületét és nézetét tolmácsolólag felszólalt egyik tagtársunk s kijelentette, hogy azon kérdésnek elhatározása akkor, midőn a Muzeumnak helyiségeit, tárgyait, alaptökéit alig egy két ezer forint kivételével, mind magyarok adják, és oly feltétellel adják, hogy az egyesületnek és muzeumi tisztségnak beszervezése, ügytárgyalási, igazgatási, szóval hivatalos nyelve magyar legyen, továbbá : midőn a kettős intézet, egyikében a legmagyarabb városoknak állittatik, ezen kérdésnek — ismétli — elhatározása szinte fölösleges, mert az, a mint minden igazságértő ember átláthatja,

más nem lehet, mint a magyar! Erre az egész közgyűlés egyhangúlag kiáltá: „Úgy van, úgy van! Magyar legyen, csak magyar lehet a hivatalos nyelv!“ Azonban elnök önméltósága, bár e nézet helyességét látja, kijelenté, hogy a közgyűlés ebbeli akarata semmi erejéből nem vesztí, a jog még biztosabbá lesz, ha azt az egyéni szózatolás eredménye is gyámolítandja, titkos szavazás általi határozásra hívja fel tehát a közgyűlést, mit az helyesléssel fogadván, a szavazatszedő bizottság kineveztetett, a közgyűlés szavazott, s 383 szózatolónak egyértelmű szava és akarata által a magyar nyelvnek hivatalos használata az egyesület és Múzeum minden belügyeiben törvénynyé emeltetett.

Midőn azt az elnök — mint magát kifejezé — lelke teljes örömeivel végzésképen kimondá, szünni nem akaró éljen következék, a közgyűlés öröme tetőpontra hágott, egy kimondhatatlan varázsú morajt költött a kard sok csörgése, kendő és süvegek fellobogtak, a nap dicsősége, a gyűlés öröme teljes volt!

Leccsillapodván a közöröm árja, a közgyűlés im e határozást igttattatta jegyzőkönyvébe: „Miután az 184^{1/3}-iki erdélyi országgyűlésen, a Múzeum föllállítására tett indítvány, általa nemzeti irányban és értelemben foglaltatott törvényjavaslatba, és az akkori alapítók is ezen szellemben tették áldozataikat; miután továbbá ezen ügy további felvételével is ez volt a vezérelv, s a szabályok 38. czikke által ezen irány és értelem nem csak megmásolva nines, de az ezen szellemben tett régi alapítványok is a (most létesülő) intézet alapjához utaltatnak, sőt (az egyesület hivatalos nyelvének) határozottan kimondása ezen múzeumegyesületi közgyűlésnek van fentartva; meg tekintve azt is, hogy a Múzeum-egyesület tagjai csaknem mind, a Múzeum lételét feltételező újabb föalapítványok és adományok tevői pedig kirekesztőleg magyarok, és alapítványaikhoz határozott feltételül a magyar nyelv (hivatalossága) van kötve. Mindezeknél fogva a Múzeum-egyesület és ez által alapítandó Múzeum (létesítése) jelen alkalmával ezennel közértelemmel meghatároztatik: hogy a Múzeum-egyesület, saját belkormányzatában, minden tanácskozásaiban, kiadandó havi vagy kötetlen füzeteiben, úgy évkönyveiben a magyar nyelvet használja. Mely határozatnak, bárha elfogadására a közgyűlés legelőnkebben nyilatkozott, és ellennyilatkozat nem történt is, annál ünnepélyesebbé tételére, továbbá, hogy a legteljesebb akaratnyilvánításnak annál szabadabb tér nyitassék, ezen határozat fölőlegetesen még titkos szózatolásra is bocsátatott, minek eredménye lőn, hogy a jelen volt 383 szózatoló, kivétel nélkül, mind a fenebbi szöveget fogadván el, a magyar nyelvre szavazott“ (Közjegyzőkönyv IV. pont).

Ezen jegyzőkönyvi határozás első részére, a hol az áll: hogy a muzeum indítványozása az 1841³ ki országgyűlésen nemzeti irányban lön téve, elfogadva és törvényczikkbe foglalva — azon megjegyzés tétetvén, hogy vajjon azon acták szerint álló tény: hogy a törvényczikkben foglaláskor az indítványozott nemzeti muzeum országos muzeum kifejezéssel lön felcserélve és a törvényczikk ily czimirattal felküldve — ezen jegyzőkönyvi szöveg expositioját nem fogja netalán szürszálhasogató kritikusok előtt okiratilag kétéssé tenni? feleletül a közgyűlés általános beleegyezésével azon felvilágosítás adatot: nem, mivel akkori alkotmányunk értelmében az országos muzeum szintugy, mintha a nemzeti muzeum kifejezéssel éltünk volna a nemzeti irányt, nemzeti ohajtást fejezte ki.

Ezután egy, megrázó szavakban, kínos-édes zengésű hűrok illetése közben, mély hazafiúi érzéssel s a meggyőződés és igazság azon hangján, mely hol búba merít, hol magasra emel, tett indítvány következtében gróf Mikó Imrének, mint a Muzeum és Muzeum-Egyesület teremtőjének, e nagy ügy kezdeményezéséért, végig hű gonddal ápolásáért, önmegtagadása és nagy áldozataiért meleg köszönet szavaztatott s ennek jegyzőkönyvileg örökítése egy szívvel lélekkel elhatározott. Ezután az elnökség a mai gyűlést bekeresztvén, a közgyűlés indítvány következtében — köztiszteletű elnökét gyalog és tömegesen kísérte középútczái lakára, a körülálló s az utczákat folyvást ellepő kíváncsi sokaság örömnnyilatkozásai között.

Itt a nemes grófhhoz gr. Teleky Domokos intézett a haza és minden jók háláját tolmácsoló szókat, megköszöné buzgó és sikeres fáradozásait ez ügyben, együtttartásra, váltvetett munkásságra hívá fel ezutánra is; mit a megtisztelt szívesen fogadott s további közremunkálását megígérte. Ekkor érkeztek meg a fehérvári küldöttség tagjai, a nemes grófot azon város tiszteleti polgárává választatása felől értesítvén; vezetőjük volt Ötvös Ágoston, a Muzeum egyik főbb alapítója, továbbá Udvarhely s később Dézs város küldöttei 'is, kik alapítványukat is (500 pft) befizették. A gróf kedvesen fogadta mindeniket s az ügyet továbbra is szeretetükbe ajánlotta.

Délutáni három órakor volt a nagyszerű (270 teritéken fölül) közebed, melyre 3 újfnt váltott jegy mellett lehetett bejutni s melyhez a bort a mindenben előljáró gróf Mikó adta. Jelen voltak a kormányzó, a m. országai és más küldöttségek, a főnemesség, polgárság, írói kar, vidéki tagok sat. A karzatok most is tele voltak nézőkkel. Ebéd alatt vidám zene és élénk pohárköszöntések mulattatták a közönséget, fűszerezték az elég izletes étkeket. Legelőbb gróf Mikó éltette az uralkodó Felséget, Erdély Nagyfejedelmét,

megköszönvén, hogy e napot mégérnünk engedte s kívánván Vörösmarty szép kívánságát: hogy lelje népe boldogságán örömét! Ezután a kormányzóért ivott, mint a mit a lovagiasság és hála követel, mivel a nemes herceg őt a szabályok megerősítésének kieszközlésében őszintén, buzgón és sikerrel gyamolította. Mindkét köszöntést éljenzés követte. Ekkor a kormányzó herceg bocsánatot kérvén, hogy nem a mi nyelvünkön szól, köszöntette gróf Mikót, mint a ki a muzeum-ügyet oly ritka kitartással és áldozatokkal vitte a siker ezen pontjára. Hosszú éljen követte a szép köszöntést. És most harmadszor ivott gr. Mikó a hazáért, ezért a magyarnak oly drága és szent földért s iróiért ezekért a haza szemefényeiért. Követte őt gróf Teleki Domokos, köszöntve az Akademiát, mely korunk legnagyobb férfiai adta s melynek oly roppant kezd lenni tudományos és nemzeterkölesi hatása; ezután kanonok Danielik János ő nagysága ivott a Muzeum-egylet tagjaiért s Erdély Széchenyiyeért; a muzeumi kincseket megannyi nemesi okleveleknek nevezvén, melyekkel a nemzet a világ elébe lép s miveltsége által tiszteletet követel, rokonszenvet költ más népekben. Az ebéd esti hat óráig tartott, a herceg végig jelen volt, s gyakran megmagyaráztatta magának, mit mond egyik-másik szónok. A társaság kedve magas volt, a szívek titka megnyílt. Ez ebéd folyama, az itt volt hazafikoszorú, a kifejezett nemzeti közérzelem és roppant szellemi erő, tiszteletet ébresztett a nyelvünket értő idegenekben, reményre költötte a hazafiúi kebelt a jövő iránt, s bennem azon meggyőződést szülte, hogy mi a közelebbi időkben intenzív erőben rendkívül sokat gyarapodtunk. A közönség hat óra után távozott, s nagyobb része a színházban folytatva élvezte az itt félbenmaradt hazafias örömeket, Bánk bán adatván ott kettős világitással, díszes nemzeti ékítésekkel, a színpadi tér hátrészébe ismét a Muzeum helyisége díszlett háromszínű lánggal világitott nap, ezen fölirással: Muzeum, és: Hazádnak rendületlenül légy híve! A színészek és színésznők főtől talpig magyarban voltak, az előadást Erdélyi János fenemlített s Szénfi által az erdélyi muzeum megalapítása ünnepélyére énekhangra tett dalával kezdték meg, mi rendkívül mély benyomást tett a nézősége. Ez előadáson jelen volt a herceg, a magyarországi küldöttség, és a ki csak beférhetett; már azelőtt egy nappal el voltak a jegyek kelve, daczára annak, hogy a mindenre kiterjedő figyelmű gr. Mikó bizonyos számú jegyet a vidékieknek fentartatni kívánt és rendelt, tömérdek ember ment vissza a színház ajtaitól, látván, hogy sehogy be nem férhetni. Színház után piácsi világitás és zene volt.

Igy tölt el november 23-dika! Ez e nap sok és nevezetes eseményeinek gyöngye, de némileg részletes rajza! —

A második napi (nov. 24.) tanácskozások tárgyát tette

ezcn, a köztök levő benső kapcsolat miatt egyszerre felvett három kérdés: Minő helyiségen, mikor és hogyan állíttassék be a Múzeum? Mi az egyesület remélhető jövődelme s ehhez képest mi lehetévi kiadása? Hány s minő tisztviselőt lehet most mindjárt megválasztani és beállítani?

Mindezekre nézve a múzeum-ügyet ideigl. intéző bizottság kész terveket adott, mik a közgyűlés előtti napokon előbb kisebb, azután nagyobb körű tanácskozmányokban megvitattatván, mint ismételve átnézett és kitisztult megállapodás eredményei terjesztettek jóváhagyás végett a közgyűlés elé.

A múzeumi helyiségre nézve az e tárgyban tervekészítésre felkért négy személyű albizottság: Dr. Szabó József, tanár Brassai, lelkész és tanár Nagy Péter, jegyző tanár Finály H. Lajos, a Múzeum számára ajánlott telket, palotát, melléképületeket, kerítéseket szakértő építómesterrel felmértvén s azok kijavítása, megnagyobbítása és új rendeltetésökhöz alkalmazása költségeiről számítást, tervet és költségvetést készítettvén, miután annak kiigazítása és bátorságossá tétele, rostélyokkal, vasajtókkal felkészítése stb. 11,665 pftot, s még e fölött szükséges új építkezések és múzeumi bútorozások pedig 44,665 p. ftot igényelnének: a nevezett bizottság ez okon azon nézetben állapodott volt meg, hogy jó lenne azon helyiséget, mint a várostól különben is messze levőt, csupán múzeumnak átalakítani, azon kiterjedésben a mint most van, könyvtárnak ellenben a városban benn egy kézügyben eső alkalmas házat venni. Azonban e nézet csak igen relativ alappal bíró volta a legelső nagyobb körű tanácskozmányban kitűnt; e messzeséget ugyanis oly igen nagynak nem mondhatni, az odavivő út kijavítva, kövezve estelenként megvilágítva lesz, mit a nemes várostól bizvást megvárhatni; különben is a mily messze van a külmagyarútczában lakónak a múzeumi telek, ép oly messze lesz a külmonostorútczában lakónak a netalán a piacon veendő könyvtár; e fölött a kétfelé osztástól féltünk és óvniunk kell — mondának — az egy testvér intézetet; úgy van: mi józanul alig egyezhetünk bele abba, hogy kétfelé szakadván múzeum és könyvtár, a kettős külön személyzet az egyesület nyakába előre nem is látható költségeket hártson; végre a tudományos foglalkozásra épen a magány és félenvalóság csende szükséges: de ha mindez nem állana is, az bizonyos, hogy azon összege, a mi be a meglevő múzeumi épületek és helyiség átalakítása kerül, a mi bútorozást kivéve 33,000 pengő frtot tesz, benn a városban múzeumnak vagy akár csak könyvtárnak való alkalmas helyet is venni alig, az átalakítást, múzeumi termékké igazítást pedig megtenni egyáltalában nem lehet. Ezeknek folytán mind a közgyűlés előtti tanácskozásokban, mind a közgyűlésen közgyegetérréssel kimondatott és meghatározatott az: „Hogy az

egyesület az intézet muzeumi és könyvtári részeinek egymástól elszakasztása eszméjének általában és egészen félretételével maradjon meg ajándékba nyert muzeumi helyisége- és épületeivel, a főépület két szárnyának hét-hét öltre kinyújtása s a mostani épületrésznek egészben emeletessé tévése s új és magas fedéllel ellátása által bővíttesse ki s czélszerűsíttesse annyira, hogy muzeum és könyvtár férjenek el benne. E végre a leendő igazgató választottságot fölhatalmazta arra, hogy az egyesület alaptökéjéből, ide tudva legelőbb az egyszer mindenkorra, tehát elkölthetőleg ajánlott mintegy 6000 pfrtot, részint a fenn részletezett átalakításokra szükséges 44,665 pfrt, részint a bebutorozásra s a muzeumi szekrények, fiókok, állványok, polczok és asztalok stb. megszerzésére szükséges 10,000 frt. vagyis kerek számban 55,000 pfrt összeget készpénzben előállíthassa, az építési terv elkészítésére nézve pedig pályázatot nyitván, igyekezzék azt a mindjárt következő tavaszon, a czélnek minél megfelelőbben, de egyszersmind takarékosabban végrehajtani, felhatalmaztatván arra is: hogy ha oly építkezési rendszer mutatkoznék czélszerűnek, melynélfogva az egy főterv szerint való építkezést a muzeumi teendők megakasztása és késleltetése nélkül részenként és úgy végre lehetne hajtani, hogy az intézet szellemi céljaitól egyszerre ily nagy összeg el ne vonassék: ez okból a választottság ily részenként való építkezést is tétethet.“ (Közjegyzőkönyv VIII. pont.)

Számbavétetvén a muzeumnak muzeumi tárgya, vagyona, ugy találtatott, hogy a mai napig részint begyűlt, részint felajánlatott 15,439 darab könyv, 1083 db. kézirat. 128 db. arany, 2841 db. ezüst, 1738 db. bronz és réz érem; továbbá egyes tárgyú adományok és ígéretok, u. m. görög és római ugy magyar régiségek, természeti ritkaságok, képek, földabroszok, ásványok és kövületek, meg nem nevezett ritkaságok, csigák, római cserepek, kitömött állatok, vad-szarvak, fejdelmi öltözékek, szobortöredékek, fegyverek, pánczélok, siska, mellvértok, száraz növények, rovarok, Erdély Florája — mindezek számszerint tesznek 10,092 darabot; ezenkívül van 9 könyvgyűjtemény, 3 irománygyűjtemény, 5 éremgyűjtemény s ezek között a gróf Észterházy László nagyhírű és becsü pénzgyűjteménye, melyet 30,000 pfnál többre becsülnek, ugy egy föld- és ásványgyűjtemény, egy fűvészeti gyűjtemény, melyeknek száma és mivolta az ajánlati levelekben kijelölve nincs s részint ládáokban elrakva vannak. Minthogy pedig remélhető, hogy e szám ezentúl folyvást szaporodni fog és így a rendezéshez, elhelyezéshez, megóva-tartáshoz a lehetőségig hamar hozzá kell fogni, a muzeum-épületben levő gyűjteményeket az ottani építkezés tekintetéből, el kell szállítani, sőt kivált a könyv- és kézírattárt használatóvá is tenni: ennél fogva indítvány folytán határozattá lett, „hogy a leendő egyesületi választottság egy e végre szükséges alkalmas helyről ideiglenesen gondoskodjék s abban a muzeumi gyűjteményeket

ideiglenesen rakja és rendezze el s használhatóságukról — a mennyiben az kár nélkül lehet — gondoskodják." (Közjegyzőkönyv IX. pont).

Ezen végzéssel egybefüggőleg a gyűlés harmadnapján az elnök azon kedves tudósítással lepte meg a közgyűlést, hogy gr. Bethlen Sándor bel-farkasútczai saját házánál ingyen ajánlott helyiséget a muzeum gyűjteményei ideigl. elhelyezésére, mit a gyűlés köszönettel fogadott s a kinevezendő választottságot az ehhez képesti eljárásra utasítandónak határozta. (Közjegyzőkönyv XIV. pont).

A második kérdésre nézve, hogy t. i. mi lehet az egyesület remélhető évi jövedelme? elővételten a nov. 23. esti hat óraker bezárt főjegyzőkönyvből készített s jelen gyűlésbe felterjesztett hivatalos kimutatás, mely szerint az egyesület pénzereje így áll: van 1) 180,850 pft kamatozó tőkéje, melynek csak kamata elkölthető. 2) 6,625 ft 55 pkr egyszer mindenkorra tett ajánlat. 3) 5,142 pft évenkinti 5 ftos részvény tíz évig, összesen tehát 192,617 ft 55 pkr. Ezen összegből, minden eshetőséget számításba véve, ellenben valószínűleg számos igéretet be nem váltását, a halálozásokat, más és ismeretlen földre távozásokat, véletlen kiadásokat, adónövekedést, a muzeumi helyiség átalkalmazására és beállítására kiszakasztatni s készpénzzé változtatni meghatározott 55 ezer pft értékű papirost, melynek kelete jelenleg 71 p. c. a számításból kihagyva, a közgyűlés az errenézve beadott bizottsági munkálat alapján 10,142 pftban állapította meg most egyelőre remélhető évi bizonyos jövedelmét, s a közjegyzőkönyv X. pontja alatt azon okból, hogy minél többeket vonjon bele az egyesület érdekeibe, valamennyi tisztetlebeli hivatalnokait megválasztandóknak végezte, valamint megválasztását határozta a következő fizetéses hivatalnokoknak is: 1) A muzeumörnek, a ki ideiglenesen az igazgatói teendőkkel is meg lesz bízva, 2) a könyvtárnoknak, a ki ideiglenesen az érem- és régiségtárra is felügyelend, 3) a titkárnak, 4) a pénztárnoknak. — Ezen tisztviselőknak, ugy az alárendelt kisebb tisztviselőknak és szolgálknak fizetésére, az intézet kezelési költségeire, ugy más általán összegekbeni utalványozásokra 8,585 új frtra szabott ki, jelesen: A) rendszerezett fizetésekre: 1. muzeumörnek 1000 frt; 2. könyvtárnoknak 1000 frt; 3. titkárnak 500 frt; 4. pénztárnoknak 400 frt; 5. két altisztviselőnek 600 frt; 6. két szolgálknak 500 frt; 7. egy drabantnak 120 frt; 8. a kertésznek 400 frt; 9. két kertész segédnek 300 frt; együtt 4820 frt.

B) Kezelési kiadásokra: 1. fűtésre 160 frt; 2. világitásra 160 frt; 3. postabérre 100 frt; 4. írószerekre 25 frt; 5. kertmívelési napszámra 100; 6. kerti és házi eszközök kopására, rongálására 20 frt; együtt: 565 frt.

C) Általán összegekbeni utalványozásra: 1.

nyomtatványokra 300 frt; 2. épület fentartására 300 frt; 3. természetiek gyűjteménye szaporítására 600 frt; 4. könyvtára 1400 frt; 5. adóra 600 frt; e g y ü t t : 3200 frt. E három főösszeg együtt tesz a tiszta bevételből 8585 frtot; a t ö b b i véletlen szükségekre fenbagoztatván. És így a kérdés harmadik ágára is megtörtént a határozó intézkedés (Közjegyzőkönyv XI. pont).

Az ezek fölötti eszmecsere és értekeződés alatt már délutánra hajolván az idő, a tisztviselőknak adandó utasítások előterjesztett terveinek megvizsgálására a közgyűlés kebeléből bizottság neveztetett ki, mely azokat a délutáni órákon átnézvén és vizsgálván, azokat véleményes tudósításával együtt a holnapi napon terjeszse a közgyűlés elébe. Ezzel az ülésnek mára vége lett (Közjegyzőkönyv XII. pont).

Ezek történtek a gyűlésben. Azt megelőzőleg a reformátusok és unitáriusok egyházi férfiai: papok, tanárok, ugy az oskolák gondnokai, a két helyettes püspök főtiszt. Bodola Sámuel és Székely Mózsos úrak vezérlete alatt tisztelkedtek báró Eötvös József akadémiai alelnök úr szállásán az ott egybegyűlt akadémiai küldöttségnél, az ev. reform. hely. püspök úr tolmácsolván a köztisztület érzését. A nemes báró illetődött szívvel fogadta azt, s büszkének vallá Erdélyt, a hol a vallásos felekezetek eleitől fogva oly példás egyetértésben éltek, ez egyetértés fentartását kétszeresen szükségesnek mondá azon veszélyek ellenében, melyek a keresztyénséget Európaszerte fenyegetik. Gyűlés után gróf Mikó hívta meg asztalához az Akadémia és több városok küldöttségeit, számos barátaival a legfőbb körökből; zene, szívélyes felköszöntések, fésztelen jó kedv és a házi úrnak különös lelki derűtsége tették az ebédet e nap egyik kedves emlékezetű tárgyává. Az ebéd szürkületig tartott; magyarlahoni tinnepelteink az estvét tisztelőikkal és barátaikkal töltötték.

A g y ü l é s h a r m a d n a p j á n (nov. 25.) jegyzőköny-hitelesítés után a hivatalnoki utasítások átnézésére kinevezett bizottság tett azokon való megnyugvását kifejező jelentést, minek folytán a közgyűlés ez utasításokat határozat s kötelező szabály erejére emelte. Ezután a választási kérdés tüzetett ki tanácskozás végett, minek gyorsítására abban lön megállapodás, hogy e l n ö k , a l e l n ö k , m u z e u m ö r é s p é n z t á r n o k egyszerre választassanak, ennélfogva négy szózatvizsgáló különbizottság lön kinevezve gr. Mikos János, Újfalvi Sándor, báró Apor Károly és Zeyk Károly elnöklote alatt (K. jegyzők. XV. pont). Mielőtt a bizottságok megalakultak volna, indítványozva lön, hogy a közgyűlés és egész ország osztatlan ragaszkodásának kifejezése végett jó lenne gr. Mikó Imrét közfelkiáltás útján választani el az egyesület elnökévé, miután nem lehet az ügy fontosságát és terheit értő egyén, ki annak élére mást kívánna állitva látni. A közgyűlés harsány tetszéssel fogadta az indítványt, kardcsörgetés, kalapfeltartás,

kendőlobogtatás és éljenzés által fejezván ki abba belenyugvását; azonban a nemes gróf kijelentette, hogy mivel a szabályok világosan szózatolást rendelnek, kérnie kell a közgyűlést, hogy azt megtartani sziveskedjék. Titkos szózatolás lett tehát, melynek eredményei ezek: Gr. Mikó t 293 szózatoló közül 292 választotta elnökké; gr. Lázár Miklóst 288 szózatoló közül 278 alelnökké; Brassai Sámuel 292 szózat. köz. 270 vál. muzeum-örré; Szabó Károlyt 293 szózat. köz. 218 könyvtárnokká. Ez utolsó állomásra megválasztott után legtöbb szózatot (70) nyert Finály H. Lajos. A megválasztott elnök bizonyos nemével a resignationak, sőt némi gyöngéden kifejezett feltételekkel vállalta el tisztét. „A közbizalom parancsszava tehát az — körülbelől ezeket mondá, — hogy én a Muzeum-Egyesület elnöke legyek. Am legyen, meghajlom előtte s bár nem aggodalmak nélkül, elfogadom. A közönségnek azonban tudnia kell, hogy ily nagy feladatú s nálunk egészen új intézet sikeres vezetésére és hatására nézve nemcsak a legkitünőbb elnöki képességek szükségesek, melyekkel én nem bírok, hanem kellene szakképes és tevékeny tisztviselők, erélyes választottság, kell a részvényeseknek az intézet iránti folytonos megerdekeltsége, végre kell közbizalom és szilárdan álló s folyvást gyarapodó pénzalap. Ha ezen tényezők közül több vagy egy is hiányzik, a hézag azonnal meglátszik az eredményeken. Mindezt biztosítania kell tehát a közgyűlésnek és egyesületnek. . . . A mi engem illet, én tisztemet erőmhöz s időmhöz képest teljesíteni fogom, s ha az eredmény a közvárákozásnak most mindjárt meg nem felel, méltóztassanak felőlem szeretetlenül nem ítélni. Ennek reményében s megvárása mellett fogadom el a terhes köteleességet s a közgyűlés bizalmát kiérdemelni igyekező leszek.“ Sűrű, hosszas éljenzés!

Ezután a következő öt hivatalra 1. titkár, 2. pénztárnok, 3. ellenőr, 4. gazda, 5. ügyvéd és 6. a 12 tagú igazgató-választmányra nézve lőn a szózatolás kitézve, a négy elsőre a további négy bizottság, a két utolsóra gr. Bethlen János és b. Kemény István elnöklete alatt két új bizottság nevezetvén ki. Az öt elsőre a közgyűlés az alapszabályok 38. cikke értelmében teljes szabadsággal választott, mire nézve csak azon körülményt kell mint a dolog történetéhez tartozót megemlítenem, hogy épen azon nagy többség által, mely a könyvtárnokságot Szabó Károlynak adta, a jegyzői tollra a kérdésen kívül mindenik versenyző fölött álló Gyulai Pál volt kijelölve; ki azonban megválasztatása ellen a legfőbb állásúaknál, a közéletben és a választási gyűlésen a leghatározottabban óvakodván — ez a közgyűlést egy egészen más természetű combinatio terére vitte s annak adott győzedelmet. A három évre választott 12 tagú igazg. választottságra nézve az elnökség a közgyűlés tájékozásaúl — a nélkül azonban, hogy ez által bárki is kötve legyen, az egyesületi tagok közötti szabad választásában — az alapszabályok 37. cikke értelmében

a következő 36 egyént jelölte ki : Szacsvai Zsigmond, Páll Sándor, Horváth Pius, Nagy Péter, b. Kemény Gábor, Zeyk Károly, Mike Sándor, gr. Bethlen János, kanonok Keserü Mózes, Gyulai Pál, dr. Engel József, Berde Áron, mérnök Nemes János, Takács János, Ovsziák Alajos, Jancsó József, Dózsa Dániel, Hincz György, Wolf János, Kövály László, Gyergyai Ferencz, Szóra Farkas, Gámán Zsigmond, Ágoston Károly, ügyvéd Pataki József, polgármester Wendler Frigyes, Halmágyi Sándor, Kriza János, Fekete János görög egyes. esperest, Tompa János, Demeter Károly, Petri Ádám, Makoldi Sámuel, Naláczy Farkas, Kelemen Béni, Sámi László. Ezekre nézve ismét megjegyzendő, hogy ezek azért vannak mind az alapító (100 ft fizető) és részvényes (10 évig 5—5 ft fizető) tagok közül választva, mivel az 500 ftot vagy többet fizetők különben is mind tagjai az igazgató választottságnak.

Az 5 első hivatalra a választás még e napon végbement. 1. titkár lett 249 választó közül 124 szózáttal Finály H. Lajos, a versenyző Dózsa Dániel 111-et kapván, tehát egyetlen szózatnak köszönhető az abszolút többség, mi ha ne legyen, a szabályok 40. cikke c) pontja értelmében új választásnak kellett vala történni. 2. pénztárnok 242 szavazó közül 185 szózá. Bányai Vitalis, utána a legtöbb (47) szózat. nyerte Kövály L. 3. ellenőr 229 szózatoló közül 162 szózá. lett dr. Szabó József, legtöbbet (40) nyervén utána Páll Sándor. 4. gazda 221 szózatoló közül 116 szózá. lett Biró Lajos, legtöbbet (60) kapott utána Biasini Domokos. 5. ügyvéd 206 szózatoló közül 142 szózat. lett Fejér Márton, legtöbbet (31) kapván még Csulak Dániel. Az igazg. választottságra a szavazás e napon be nem végződhetvén, délután lön folytatva s eredménye 4. napon (nov. 26.) közzétéve, mit én tárgyrökönságnál fogva ide sorozok. Többséget nyertek : Gyulai Pál 228, szózatot, Nagy Péter 224, Mike Sándor 209, Horváth Pius 228 Zeyk Károly 192, gr. Bethlen János 191, dr. Engel 191, Kriza János 190, Takács János 176, Szacsvai Zsigmond 164, Páll Sándor 155, Dózsa Dániel 141. Feles-számú szózatot nyertek még Nemes János (111), Berde Áron akadémiai levelező tag (64), Hincz György lutheranus lelkész (56), Kövály László (49), Sámi László (42), Gyergyai Ferencz (21), Fekete János (15), s még többek egyikét szózatot.

A tárgysorozati rendben e napra a 3. pont alatt azon iránynak megszabása is ki volt tűzve, mely szerint a választottságnak kormányozni, jobban mondva : az egyesület ügyeit igazgatnia kell. Errenézve az lön határozva : a választottság igazitsen mindent legjobb belátása szerint. E pontra nézve nekem is az a nézetem, a mit a közgyűlés előtt, és a mint értettem, alatt is többen többször kijelentettek, hogy t. i. a választmánynak mint az egyesület képviselőjének az alapszab. 1. cikke értelmében célja,

nemcsak a muzeum felállítása és megalapítása, továbbá a 35. cikkely szerint nem csak beligazgatási, anyagi, ügyintézési teendői vannak, mihez főként adminisztratív talentum kell; hanem az alapszab. 6. cikke a) pontja a 44. cikk. bevezetése, ugy szintén a 46. cikk kombinált értelme szerint ezen választottsági üléseknek tárgyait (5. §.) honismeretre vonatkozó tudományokból felolvasások és értekezések is képezvén, további ülései (a 44. §.) kifejezetten gazdaságiaknak és tudományosoknak mondatván, végre (46. §.) a tudományos ülések tárgyainak főleg a honismeretre vonatkozó tudományokból előszóval való előadások vagy írásban beküldött értekezések felolvasása levén meghatározva: innen szükségképen következik, hogy azon választottság tagjai nagyobb részének a tudomány honismeretre tartozó ágainak valamelyikében, p. o. vagy a történetben és ennek segédágaiban: oklevél-, régiség-, érem-, czimertanban, vagy a természeti tudományokban, vagy a földrajzban és statistikában stb. nemcsak jártasnak, de a lehetőségig tájékozottnak kell lenni, ha az előadásokra vagy felolvasásokra észrevételeivel befolyjni vagy kötelessége szerint épen felolvasásokat is tartani akar. Más szóval: ide vagy tudományos előretörékvés s készültség vagy készütség kell. Hogy a közgyűlést, választásában — a mennyire lehetett — a kettős t. i. adminisztratív talentumra és tudományos készütségre való tekintet vezette, átlátom; csak annyit ohajtok, hogy a mélyen tisztelt igazgató választottság az egyesület és haza azon szabályilag biztosított kettős ohajtását, hogy t. i. 1. Muzeum alapítassék, 2. a honismeretre tartozó tudományok lendületet vegyenek, egyenlő rokonszenvvel karolja fel, tegye magáévá s párhuzamos fejlődésben tartsa. Reményilem, az ügyszeretet ez egyszerű szabad szavát nem veszik rosz néven annak, a ki a gyűlések illető napján jelen lenni szerencsés nem lehetett.

E napon gr. Kemény Sámuel adott fényes ebédet. Ott volt a kormányzó herczeg, az akadémiai és más küldöttségek, gr. Mikó, számos előkelő úr, irok és tisztos osztályiak. Az erdélyi ebédkezés szokott örömei: zene, pohárürítés, vidám kedv itt sem hiányzottak; az ebéd késő estig tartott; ünnepelteink az estét ismét tisztelőikkel töltötték; kanonok Dánielik a gróf Keményféle híres kéziratgyűjteményt tekintette meg, s arról fölötte kedvezőleg nyilatkozott. Megemlítendő még, hogy az ev. reform. tanuló ifjúság a lelkes hazafi gr. Kemény Sámuelnél harmoniás énekkel tisztelkedett.

Negyedik napján (nov. 26.) a közgyűlésnek az elnök- és alelnökségre többséget nyertek nevei az alapszab. 21. cz. értelmében legfelsőbb megerősítés alá felterjesztetni határozattak. Ezután a M. Tudományos Akademiától, a Magyar Nemz. Muzeumtól, a Kir. Magyar Természettud.

Társulattól, a M. honi Földtani Társulattól, az Erdélyi (szász) Honismereti és Természettudományi Egyesülettől jött üdvözlő iratok lőnek felolvasva s barátságos válaszadás, segélyígérés és jegyzőkönyvrevétel határozva; a n. szebeni jogakademiában tanuló magyar ifjak közül 33 az egyesület részvényesei közé állván, neveik éljen-nel olvastattak fel; végre indítvány következtében ezen alakító közgyűlés jegyzőkönyvének külön emlékirat és mintegy szabálykiegészítő okirat gyanánt kinyomtatása s a tagok közt kiosztása elhatározott.

Ezután az elnök a közgyűlést annak folyamára tett visszapillantással s az eredmények összevont feltüntetésével zárván be; a nagy figyelemmel hallgatott beszéd különös hatást tett a kedélyekre:

„Tisztelt közgyűlés! Első alakító közgyűlésünknek tehát már-már vége. A cél, mely egybehozott volt, elérve. Számba vettük muzeumi, muzeum-egyleti s azzal együtt erkölcsi és nemzeti erőnket is. A mi az elsőt illeti, úgy vélem, hogy mind anyagi mind szellemi erőnk elegendő arra, hogy célba vett szerény kis tudományos hajlékunk, az Erdélyi Múzeum megalkotásának hite minden jók keblében közös szíves szálást találjon. Ugyanis e végre képezett egyesületünk formszerűen megalakult, a kellő tisztviselői kar és választottság ki van nevezve, munkásságának irány adatott, a muzeum épületének és helyiségeinek új rendeltetésök szerinti átalakításáról s begyűlt vagyonainknak addig is alkalmas helyen rendezéséről s a lehetőségig használhatóságáról gondoskodás van téve. Már most a tisztviselők és a választmány feladata, az ügyet tovább fejleszteni, az irántai rokonszenvet a hazafiakban folyvást növelni, rossz akarat és félreértések ártalmaitól óvni, a közszeretet ápoló karjain biztos haladással előre vinni, szóval: ez új szellemi csemetének a haza földében erős meggyökerezését eszközölni.

A ki e közgyűlésnek csak ezen eredményeit tekinti is, találnia kell abban némi olyat, mi a haza és tudomány igaz barátjának kedves, s szívének jól esik. De a ki ennek folyama alatt nyilvánult sokféle képesség, szellemi erő és hű nemzeti érzés nemes versenyét, s határozott irányát és jellemét nem hideg kedélyvel, de hideg elmével kísérte, az, sokat fogott látni és élvezni olyat, a mi a hazafi lelkét felemeli, s nemzetünk szebb jövőjének megannyi zálogát képezi.

Azonban ezen mi tudományos és nemzeti ünnepünk nem csak tiszta örömeinkben, de tanulságokban is gazdag volt. Én tisztelt hazafiak! az ezen gyűlésen kifejezett vélemény- és akarategység szellemi és erkölcsi erősűly, tudányszeretet és hazafi hűség mértékéből és jelleméből következtetve meggyőződtem arról, hogy ha mi az előnkbe vett úton szilárdan előrehaladunk: közöttünk a polgárisodás, a tudomány és ezeken alapuló nemzetiség ügyét kockáztatni vagy épen elejthetni

többé semmi nem fogja. Szóval, engem is azon vigasztaló hit éltet: hogy „megfogyva bár, de törve nem vagyunk!”

A másik örökre szép emléke e közgyűlésnek az, hogy nagyobb tesvérhoni tudományos Akadémiánk, nagy tekintetű alelnökét s néhány legkitünőbb tagját testvéri jobbnnyújtás végett közénk küldvén, ezáltal ve'ünk benső és közvetlen érintkezésbe' jött. Ez két okból fontos és örvendetes reánk nézve; először, mert a gyöngéknak erősekkel szövetkezése a tudomány terén is amazoknak és a tudományoknak van mindig javára és gyarapodására. E mellett e viszony, bölcsen és hű gondnal ápolva eszközlője lesz idővel a két hazába szakadt egy testvér szellemi, erkölcsi ésigy mindennél biztosb és maradandóbb lelki rokonulásának. Emlékezetes marad az továbbá a köztünk megjelent akadémiai küldöttség tagjainak kiváló személyiségei tekintetéből. Mint az égi tájakat fényesb és sürtöb csillagok : ugy jegyzik ki erős szellemek, nagy egyéniségek útait az irodalom és társadalmi életben, mélyebb és öök maradandóságú nyomok; az ö jártok-keltök barázdákat von a társadalom azon rétegein, hol megfordúlnak, felköltik az embereknél a jobb természetet, a nemesb ösztönöket. Tanaik, beszédeik, nemes modoruk által befolyanak a kedélyek és erkölcsök nemesbülésére, felemelik a lelkeket, élesztik, kiterjesztik a szép és jó érzését. S hogy a mi testvérhoni barátink ráuk és a mi társaságunkra e hatást gyakorolták, ugy hiszem, mindenki kész velem bevallani.

És most legyen szabad, szívem mélyéből kérni a tisztelt közgyűlés tagjait arra, hogy ha elhagyják is e termet és várost, ne hagyják feledésbe menni szívökben a muzeumot s azzal kapcsolatos drága és közös érdekeink szent ügyét; győződjenek meg, hogy mi itt benn akár mily buzgók vagyunk, mégis az ügyszöz méltó erőt és sikert kifejteni, csak az egész ország meleg rokonszenve s erélyes gyámolítása által válunk képesekké.

Végre, újból hálára emelem kezemet a Mindenhatóhoz, a ki nekünk e szép napokat, e nagy nemzeti ünnepet megé'rnünk engedte. Igen! Légy áldott öh Isten! hogy a midön annyi hivei a hazának, kikkel egykor egy lobogó alatt küzdém, búban megtörve, idő előtt, vigasz nélkül tüntek el e szép föld színéről, nekem megengedetett, nemzetemet ily nagy alkalommal, ily szép számban s az erőnek ily teljében látnom! — Én szívem egész bizalmával mondom ki népünk nagy látnokával; „hogy a magyar nem volt, hanem lesz!!!“

Hosszas, zajos éljen követé a kedélyes beszédet s a gyűlés be lön zárva. Ebéd idejéig gr. Mikó a Muzeum helyiségeit mutatta meg az Akadémiai tisztelt alelnökének. Ebéden báró Radák István-nál volt a magyarországi küldöttség, gr. Mikó és töb tisztelőik. Ismét vigság és szivélyes pohárüritések! Meleg szókkal emlegették fel az erdélyick vendégszeretetét s oly szives fogadását, mely e földön még tán csak ez egy országban létezik s csaknem könyezve váltak el egymástól — távozóik és itt maradtak. Négy órakor ked-

ves vendégeink számos kocsis kíséretében robogtak el a testvér hon felé, itt hagyván szép emléköket, magokkal vivén kiolthatlan szeretetünket.

Isten velök és mivelünk! Adjon az ég nekünk több ily napokat, s sok ily kedves találkozást!

JAKAB ELEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

OSZTÁLYÜLÉSI ELŐADÁSOK 1859-BEN.

(Oktober. November.)

Kéthónapi szünet után octob. 3-kán tartá akademiánk első szakosztályi ülését. A nyelv- és széptudom. osztály ülése volt ez, melyben mindenekelőtt CZUCZÓR GERGELY rendes tag értekezett a „szóképzésről és szóragozásról nyelvünkben.“ A nagy szótár bevezetésének teendi e cikk egyik fejezetét. Kell-e mondanunk, hogy a legkimerítőbb dolgozat nyelvünkön e fontos nyelvtani kérdésekről? Elég a felolvasó nevét említenünk.

Ezután hazai festészeink egyik legjelesbike, BARABÁS MIKLÓS levelező tag, foglalá el az akademia szószékét, melyre még 1836-ban meghívatott. Nagyérdekű kérdéstről értekezett, mely egyaránt érdeklí a műbölcselöt és a végrehajtó művészt; oly tárgyról, melynek ismerete a a legnélkülözhetlenebb mind az egyikre mind a másokra nézve, s a melyet mégis legkevésbé tanulmányoznak. A festészeti perspectivát értjük. Kiemelé Barabás, mily szarvas hibák fordulnak elő e tárgyat illetőleg még a legjelesebb munkákban is; s a rossz tanoknak aztán szintugy vannak követői mint a helyeseknek. Értekező egy nagyocska műben foglalá egybe nézeteit a perspectiva törvényeiről, tekintettel legalább 40 szaktudós ide vonatkozó munkáira. Az idő, mely egy előadásra ki van tűzve, rövid lévén e mű terjedelmesb ismertetésére, csak egyes részleteket emelt ki abból ezúttal a tudós művész, a táblára festett ábrákkal igyekeztvén szemléletivé tenni, a miket szóval elmondott. Néhány tévtant érinté és czáfola meg különösen a párhuzamos vonalokról, a víztiükrözésről, a kettős horizontról s az árnyalat körül stb. Az alapos műre, mely avatottan s a laicusoknak is érthető előadással tárgyalja a

perspectivára vonatkozó kérdéseket, előre figyelmeztetjük különösen hazai művészeinket.

Oktob. 10. — Philos, törv. és történett. oszt.

Két igen érdekes székfoglaló beszédet hallánk.

Pauler Tivadar, a törvényt. osztály rendes tagja foglalá el székét; s Magyar Lászlónak újabb utazási küldeményét olvasá fel Hunfalvy János, szintén székfoglaló előadásul még mindig Afrikában levő hazánkfia részéről.

PAULER urat, az egyetem egyik legkitünőbb tanárát s irodalmunk egyik legalaposabb szakfőnökét, mind munkáiról mind e sorok írójának többszöri tudósításaiból sokkal inkább ismeri a közönség, hogysen be kellene mutatnunk. Székfoglaló előadása ismét nagybecsű értekezéssel gazdagítá jogi irodalmunkat.

Az elévülés és szjogi alapja volt tárgya ez értekezésnek. Fontos jogi kérdés.

A polgári társaság főfeladata, monda értekező, a jogok biztosítása, mely mindennemű haladás, szellemi és anyagi fejlődés egyik alapföltételét képezi. S a jogbiztosság nemcsak mások erőszakos megtámadásai, hanem törvényes úton támasztott alaptalan keresetek által is megingathatják. Korlátolt tehetségeink természeténél fogva a szerzett jogok eredetére visszamenni, azt kimutatni; legtöbb esetben nem csak nehéz, de fejlettebb társadalmi viszonyok közt majdnem lehetetlen. A szerzett jogok folytonos megtámadhatása pedig minden, főleg a tulajdon- és birtokjognak oly ingatagságát eredményezné, mely a szerzési vágyra, forgalomra és iparra zsibbasztólag hatván, a legnyomósabb jogviszonyokra nézve a bizonytalanság türhetlen állapotját idézné elő. E nézetek, melyek az élet mindennapi tapasztalásában találják igazolásukat, szükségét éreztették annak, hogy a szerzett jogok hosszabb idő lefolyta után törvényesen megtámadhatlanoknak ismertessenek el; ösztönszerűleg vezeték a népeket az elévülés intézményének megalapítására, a nélkül, hogy jogi alapjainak mélyebb vizsgálásába bocsátkoztak volna, mely itt is, mint számos más társadalmi intézmények példája mutatja, későbbi kor miveltségének volt fentartva.

Értekező e nézetek előrebocsátása után az elévülés fogalmának tudományos meghatározására, majd e jogi intézkedés kifejlésének történetére ment által. Kifejté továbbá, mikép vonta maga után az észjogtan művelése az intézkedés alapjának, természetének, jogbőleletli tárgyalását mind magán-, mind közjogi szempontból. Következett a kérdés világirodalmi állásának, a főbb jogtudósok nézeteinek ismertetése. Az irodalomtörténeti tájékozás két főbb irányt mutat vala fel: a tudósok egy része tudniillik az elévülés észjogszerűségét védelmezi, míg mások tisztán tételes intézménynek tekintvén az elévülést, észjogi alapját kétségbe vonják. Előadá értekező mindkét fél okait azon részrehajlatlansággal, mely a valódi tudóst, azzal a tisztasággal, mely az ügyes író jellemzi. Alig van írónk közt, a ki a rövidséget, az eszmék tömörségét annyira tudná egyesíteni a világhosszaggal, mint Pauler. S a mily kitünő mások

nézeteinek összefoglalásában, szintoly erős fő e nézetek egybevetésében, bírálásában. Okoskodása egyszerű, természetes, következetes s mindenkit egyaránt meggyőző. A jelen kérdésben dönthetlen okokkal mutatá meg értekezése végén: hogy az elévülést nem tekinthetni csupán eszélyességi szabályúl; hogy a tételes törvényhozások ez intézkedéssel nem csonkíták meg a közjó tekintetéből a tulajdonos jogait; hogy e minden törvényhozás által egyaránt felkarolt intézmény utolsó alapját elvégre is a jog általános elveiben, a vagyonjog természetében, a társadalmi élet szükségleteiben találjuk; s annál fogva, ha nem is minden részleteire, de lényegére, forrására nézve csakugyan az észjog elveiből származottnak állíthatjuk azt. Egy álló óránál tovább tartott s szokása szerint egészen könyv nélkül elmondott értekezését elhunytt nagy jogtudósunk Frank szavaival rekeszté be Pauler: „Emberek vagyunk, és Isten rendelésének mondhatjuk, hogy az élet bajaival küzködve, lassanként elveszítjük a múltak fonalát. Ez az ember sorsa, és azon alapúl az elévülés törvénye, mely szintugy szükséges, mint a tulajdon oltalma: mindakettő az emberi természetből ered, a tulajdon szerzése szükségünk, józan vágyaink kielégítésére; az idő oltalma, az elévülés, a jólelkű kereset biztosítására.“

Következett MAGYAR LÁSZLÓ értekezése M o l u v a vagy M o r o p u u és L o b a l a középáfrikai országok azon vidékeiről, melyeken Livingstone londoni missionarius úti vonala utazónkét megérintette. Sajátképen kivonat ez előadás Magyar László úti rajzának második kötetéből. Érdekes már annál fogva is, mivel az említett jeles angol utazó némely tévedéseit az érintett országok geogr. fekvése, folyóinak valódi neve és iránya körül megigazítja. Még érdekesebb az olvasó közönségre nézve meglepő tájleírásainál és népismei adatainál fogva.

Az érintett áfrikai tartományok a déli szélesség 8. és 9. s a keleti hosszúság 17—25 fokai közt fekszenek.

Az atlanti tengertől keletre, több fokon keresztül, egyszerre Áfrika belsejébe vezetett bennünket utazónk. Nyugatra hagyva itt Bihé országot s átkelve a Koanza folyamon, legott az ennek partja hosszában elterülő G y i m - b á n d i vagy K i m b á n d i tartományba (azaz Fazekasországba, az ott uralkodó agyagos földtől, melyből fazekat készítenek) érkezünk. A Koanza jobb partján fekszik ez, s éjszakon a Ma-szongó birtokok, keleten a nagy kiterjedésű Olo-vihenda rengeteg erdőségei, melyek azt a Kibokoe vagy Gyiokoe tartományoktól választják el, délre a Bango-Ákánuka Zambuella népségek birtokai veszik körül. A Kuiba vagy Kuiba öntözi mellékfolyóival. Kimbándi aránylag számos népei több, kisebb nagyobb rangú s részint egymástól független m u á n á n g a n a című főnökök népies uralkodásának hódolnak. A gyimbándi népek szorgalmas földmívelők. Vallásuk buta fetisimadás, a gonosz és jó lénynek számtalan undok szertartással áldoznak. A soknejűség és körülmetélkedés szokásban van nálok. Az idegenek iránt nyájasok, de különben gyanakodó, hazug, álnok és tolvaj indulatúak.

Gyimbándi tartományból keletnek haladva az Olo-vihenda lakatlan öserdjöbbe jutunk, melyek több foknyi területen húzódnak éjszokról délre

a Kubángó folyóig. Ez erdőrengeteg több, részint örökös háborúságban élő népek birtokait választja el messze egymástól. Különben ez erdőség csaknem egészen népetlen, csupán némely elefántvadászok és mézszedők látogatják Gyioke és Bunda országokból, ugyszintén a délről éjszakra, feljáró, tökéletesen nomád életet folytató ka-szekel, vagy, mint délre nevezik őket, m u k á n k á l a hordák. Annál több vadállat tanyázik ott. A dühös oroszlány egészen háborítlanul gyakorolja hatalmát az állatországon; az elefántok és rhinocerosok is kényőkre tenyészhetnek a földet borító dús növényzeten táplálkozva, annál is inkább, mivel az erdősűrűségeket kisebb nagyobb mezőségek váltják fel. A magas fák öröksötét árnyékában járó útasban a szakadatlanul feltáruló buja és változatos természeti jelenetek fellengző érzelmeket költenek, de az őt folyvást környező siri néma csend csakhamar búskomor elfogódást támaszt lelkében. Az untató egyformaságot csak az ittott kisebb-nagyobb távolságokra előforduló nyilások, melyek füvel gazdagon borítvák s kristálytisza vizerektől hasítvák, szakasztják meg; az erdőnyilásokat az elszórva legelő vadak csoportjai is élénkitik könnyű mozgásaikkal.

E terület földszíne egész kiterjedésében hullámos magaslatokkal váltakozó, melyek keletre hovatovább emelkedve a Gyioke tartomány szélén öszpontosulni látszanak, s ekkép ott a déláfrikai fensikok egyik jelesebb magasodási (culminatioi) pontját képezik, melyről számtalan vizér foly nyugatra és keletre. Európai ember még csak gyanítani sem merné, hogy ott Áfrika bensejében oly bő és állandó víztömeg létezzék, mint a mennyit ezen rengeteg erdővel fedett magas vidék eláraszt. Minden irányban ömlenek kisebb nagyobb folyók és vizerek, melyeknek szélesen iszapos és ingoványos partjai még a gyalog-útazókat is hátráltatják. Az ezen magas fensikon eredő számos bővizű folyók egy része nyugati, más része pedig keleti irányt vesz; ez utóbbiak az ind tengerbe szakadnak.

Előszámlálván ezen folyókat, az Olo-vihenda kietlenekről Gyioke tartományába vezet bennünket útazóink, mely ország a déli szél. 10. és 13. s a kel. hosz. 20—22. fokai közt terül el s hol a lakatlan pusztaságon keresztül tett hétnapi útazás után kellemesen lepi meg fülünket az élesen kiáltozó kakasok kukorikolása. E tartomány általában véve erősen halmos, sőt hegyes; hegyei keletre mindinkább alacsonyabbak, míg végre Lobal tartomány szélén egészen lelapulnak. Földszínét magas sűrű őserdők borítják; félkerek hajlású magasodásai rendszeren kanyarogva elhúzódó, keskeny de mély és fölötte nedves völgyek által vannak egymástól elválasztva, melyekben kristálytisza vizerek szivárogznak. Éghajlata mérsékelt még a nyári hónapokban is; a téli száraz időszakban éjjel a szabad légre kitett hőmérő gyakran egészen a fagypontra leszáll.

Azonban legyen elég a tájleirásból. Czikkünk terjedelme nem engedi, hogy tovább kísérjük útazóinkat Moluva és Lobala országokba. Feladatunk csupán ismertetés levén, további részletek helyett lássunk némi mutatványt a népismét gyarapító közlésekből.

Az olo-vihendai erdőségek látogatóiról szólván, említők a m u k á n k á l a nevű hordákat. E néptörzset így írja le útzónk :

A mu-kánkálák alacsony természetknél, kormos sárga színöknél s egészen lapos arczuknál fogva a déláfrikai népfajok közt külön és sajátos ethnographiai osztályt képeznek. Külsejök az emberi alaknak csak torzképét mutatja, alig magasabbak négy lábnál, lábszáraik vékonyak, testök sovány, noha izmos, s ennek majdnem egy harmadát a félkerek hajlattal kidülölő potrohos has foglalja el, nyakuk vékony s rajta nagy fej ül, egészen lapos arczezal, melyen még laposabb orr, vagyis inkább csak két düllyedt lyuk mutatkozik, szájuk hosszan hasadt, ajkuk vastag, szemök apró, fülök nagy, gyapjas hajuk rövid és ritka csomókba gyürüdzik. Visszatasító, rút külsejöknél dícséretesebbek az ő lelki tulajdonságaik : békés, sőt mondhatni, nyájas indulatúak a velök össze-találkozó idegenek iránt, kiknek holmi csekélységekért, üveg- és por-czellángyöngyükért, dohányért stb. elefántesontot, viaszt, mézet és szá-ritott vadhúst adnak cserébe. Lopás vagy erőszak által épen nem képesek idegen vagyona-ra tenni szert.

Mennyire különböző természetűek azon tartomány (Gyio-koe vagy Kibokoe) lakosai, a melybe még elkisértük útzónkat. E tartomány lako-sai, ugymond Magyar László, fene gyanakodó, álnok, hazug indulatúak s rendkívül babonások ; mindig készek az idegenek megrablására, a ven-dégszeretetet épen nem ismerik, azért az idegeneknek minden lépten nyomon vigyázniok kell, nehogy az ellenök vetett cselbe essenek, annál is inkább mivel a babonás lakosok az idegeneknek minden felőtölőbb mozdulatát olyannak kiáltják ki, mely reájok kárhozatot hozhat, s annak ürügye alatt mindjárt váltságdíj fizetésére kényszerítik, s ha azokat megtagadják, legott a körülményekhez képest nyíltan vagy alattomban fegyverrel támadják meg s tönkre teszik. Útazó hazánkfia több ízben fordúlt meg köztök s ismervén gyanakodó, babonás és rablásra erősen hajló természetöket, minden lehető módon iparkodott békében élni velök mindazáltal egyszer több mint 400 főből álló fegyveres úti kíséretével álnokul körülvéttetett általok, véres csatát volt kénytelen velök kiállani, melyben mindkét részről többen megsebesültek s elestek. Magyar László maga is veszélyes nyíllövést kapott czombjába. Mindezek mellett Gyio-koe lakosai jellemének némely jó vonásai is vannak : munkás földműve-lők, bátor elefántvadászok s messze földön ismeretes ügyes kovácsok.

Nagyobb szerezseny uralkodások képét vázolja útzónk Moluva vágy Moropuu és Lobala országokban. Ugy hiszszük, azzal az érdekkal olvassa azt a nagy közönség Magyar László munkája második kötetében, melylyel hallgatta az akademia e jeles hazánkfia tudósítását, ki már is fényt hozott a magyar névre.

Oktober. 17-kén. — Mathem. és természettud. oszt. — Megint két új tag foglalá el székét akademiánkban : Kruspér István és Sztocek József. — KRUSPÉR, a szakértők köz-tetszése kíséretében, értekezett a Stampfer távmérési mód-szeréhez tartozó új táblákról.

SZTOCZEK urat már régebben ismerjük a természettudományi társulat gyűléseiből. Egyike ő a legjelesebb magyar szakférfiaknak, egyaránt kitűnő mint matematikus és physikus. Annál jelesebb az utóbbi szakban, minél jártasabb az elsőben. Nemcsak a legalaposabb ismerője tudományának, melyet haladásában folyvást nagy figyelemmel kísér, hanem ellenőre s illetékes bírója mások észleleteinek, hypothésiseinek; éles eszü figyelő, gondos észlelő, vizsgálódó levén önmaga is. Egyike azoknak, a kik leginkább hivatva vannak nálunk nemcsak terjeszteni, hanem előbbre is vinni a tudományt. Mindezek mellett jó előadó, mi nem csekély tulajdon a derék tanárban. Jól esett látnunk, mint lép elő szerényen, mint valódi tudóshoz illő, de a szakember teljes önbizalmával, s említé, hogy a vándor természettudósoknál a nyáron mindenkinek feltűnhetett egy kis eszköz, mely útazásaikban hű kísérőjük, s különösen ajánlja magát azon sajátságánál fogva, hogy könnyen hordozható; ezen eszköz a fémbarometer; ennek ismertetését s megítélését tüzte értekezése tárgyául. Ha egészben véve oly rendszeres és kifejezéseiben oly szabatos nem lett volna, egyszerű tudományos társalgásnak mondhatnók e könnyű, folyékony előadást, miközben papírt sem vőn elő értekező emlékezete támogatására.

De lássuk a nagybecsű értekezés kivonatát.

A Boudon-féle fémbarometer, ugymond Sztoczek, körülbelül öt év előtt megjelent módosítottványa egy más hasonnemű eszköznek, melyet Vidi talált fel 1845-ben és anaeroidnak nevezett. Az újabb szerkezet lényeges alkatrésze: egy üreges fémabroncs vagyis hajlitott cső igen ritkított száraz leget tartalmaz magában és mindenütt légmentesen zárt. Két szabad vége csukló rúdaeszkákkal van egy emeltyű karjaihoz foglalva; ezek közül pedig a hosszabbiknak gerebe egy korongba fogódzik, melynek tengelyére mutató van erősítve. Megváltozván a külső légnyomás s az említet kanyareső öszvergődése is megváltozik, mi által — az emeltyű és korong közvetítése útján — a mutató forgásnak indul jobbra vagy balra. Hogy már ezen forgás mértékéül szolgálhasson a bekövetkezett légnyomási változásnak, nincs egyébre szükség, mint előleges összehasonlító vizsgálat által meghatározni a légnyomás azon változását, mely a mutatót egész forgásra készteni. Az ekkép nyert adatból önként következik azután a számlap beosztási és származási modora.

Mily tényezőktől füg ezen eszköz adatainak igélyesítése, mindeddig nincs meghatározva kielégítő biztossággal. Értekező már 185³/₆-ban vizsgálat alá vette volt a szóban forgó műszert s tulajdonságai körül — háromhavi észlelés nyomán — annyi tájékozást szerzett magának, hogy képes vala annak adatait csaknem főkéletes őszhangzásba hozni a higanymeter adataival. Midőn azonban három év előtt e természettudom. társulat üléseiben e tárgyról tett értekezését befejezé, jónak látá megjegyezni, hogy hosszabb idő folytán bekövetkezhető változások észlelése végett végítéletét ez eszköz szabatossága fölött függőben tartja, hosszabb időre szándékozván kiterjeszteni vizsgálatait. Most, mikor már csaknem négyévi észleletek sora áll rendelkezésére, k e p e s -

nek érzi magát teljes határozottsággal nyilatkozni a fémbarometer tudományos értékéről.

Az egész vizsgálat súlya a következő három kérdés fejtegetésében fekszik: 1-ször. Történik-e hosszabb idő folytán, csupán a kanyarcsó hajlékonysága, változása következtében észrevehető módosulás a fémbarometer menetében? 2-or. Állandó hőmérséknél és ugyanazon időben párhuzamos marad-e a fém- és higanybarometer menete? vagyis megváltozik-e e két műszer egyidejű adatainak kezdeti különbsége, ha tetemes légnyomati változás áll elő? 3-or. Van-e, és mekkora befolyása a hőmérséki változásnak a fémbarometer mutatója állására?

Az első kérdés megfjtésére nem volt egyéb szükséges, mint a meglévő adatok készletéből azokat kiszemelni és egymással összehasonlítani, melyek egy-, két-, háromévi időközben egyenlő hőmérsék és egyenlő légnyomásnak felelnek meg; világos ugyanis, hogy azon esetre, ha az említett időközökben nem változott meg az eszköz kanyarcsóvének hajlékonysága, — a higany és fémbarometer megfelelő adatai között, a különbségnek állandónak kellett maradnia. Ily úton kitűnt, hogy a fémbarometer állása ugyanazon hőmérsék és légnyomásnál folytonos de lassú mozgással történt emelkedésben vala, mely három év alatt két bécsi vonalat meghalad: világos tehát, hogy a vizsgálat alá vett eszköz kanyarcsóvének rugalmassága idővel megváltozott. E változás azonban egy-egy év folytán nem oszlik el egyenletesen a különböző hónapokra, hanem évi értékének nagyobb része a nyári hónapokra esik.

A második kérdés érdemében értekező eljárása következő volt. Egy Kappeller-féle kanyarcsóvü barometer nyílt végére, légmentes zárlattal, vastag húsú ruggyánta csövet erősitett, melyet az említett eszköz fa-tokján kivezetvén, egy légszivattyú tányérja torkával hozott közlekedésbe; magára a tányérra pedig a fémbarometert tette, elborítván azt üveg burával. Működésbe hozatván ekkor a légszivattyú, a két barometer egyidejű állása leolvasásából, mi változtatott légritkításnál többször történt, kiderült, hogy 340^{mm} és 310^{mm} között, a két barometer menete csaknem tökéletesen párhuzamos; midőn azonban az említett határokön túl a nyomás megfelelőleg nagyobbodik vagy kisebbedik, a fémbarometer adata meghaladni kezdi a másikat, és pedig a mint látszik, gyorsuló mozgással. E körülmény azonban legkevésbé sem korlátolja e műszer használhatóságát, mert meg levén határozva az e tekintetben megkívántató igényesítés, előforduló esetben könnyen szamba vehető.

A mi végre a hőmérséki változás befolyását illeti, e tekintetben értekező elméleti fejtegetés s észleleti adatok nyomán azon eredményre jött, hogy őszi, téli és tavaszi hónapokban, míg a hőmérsék 15 fokot tetemesen meg nem halad, ennek befolyása, a kezdeti beállításból s idővel történő változásából eredő hibával együtt, általában a következő egyenlettel fejezhető ki:

$$z = \alpha + \beta t,$$

melyben z a fém- és higanybarometer megfelelő adatainak különbsége, t

az uralkodó hőmérsék, α és β pedig észleleti adatokból meghatározandó állandók. E meghatározást illetőleg, értekező a következő eljárást, tartja czélszerűnek. Azon vizsgálat előtt és után, melyre a fémbarometert használni akarjuk, hasonlítsuk össze ennek állását a higanybarometerével, följegyezvén egyúttal mindakét esetben az uralkodó hőmérséket. Ez által a főnebbihez hasonló két egyenletet nyerünk, melyekből a két ismeretlen α és β meghatározható; ezek segítségével azután, mindazon adatok igélyesítése, melyeket hosszabb — ha mindjárt 3—4 havi időközben — a fémbarometer szolgáltatott, könnyebben és rövidebben történik, mint a közönséges higanybarometernél. Ha t. i. bizonyos esetben az említett két mérészer adatának különbsége $z = F - H$, akkor a főnebbi egyenlet szerint áll: $F - H = \alpha + \beta t$; miből egyszerű mivelet útján H , azaz a higanybarometer ismeretlen állása, vagyis a valódi légnomás, meghatározható. A hiba, mely az ily úton nyert eredményekben még lehetséges, csak igen ritkán emelkedik egy tized vonalra.

Kevésbé szabatosak azon eredmények, melyekre a nyári hónapokban történt észleletek vezetnek. Ekkor ugyanis, ha az igélyesítésre szolgáló adatok között csak kéthavi időköz van is, a hiba 2 tized vonalra emelkedhetik; miért is nagyobb szabatoság elérése végett tanácsos, hogy nyáron a vizsgálati időköz egy hónál továbbra ne terjesztessék. Oka a fémbarometer ezen rendhagyó menetének részint azon körülményben fekszik, hogy a főnebb említett folytonos sietése évi értékének legnagyobb része épen a nyári hónapokra esik; másrészt abban, hogy a hosszabb ideig tartó magas hőmérsék hirtelen fogyatkozása — mi nálunk gyakran megtörténik, — a fémbarometer menetére más befolyást gyakorol, mint lassan történő növekedése.

Mindezekből kitünik, hogy a fémbarometert önálló független eszköz gyanánt nem lehet használni és nem áll — a mint az osztrák birodalomban némelyek tartják, — hogy adatai igélyesítésére a megkívántató számértékek egyszer mindenkorra meghatározhatók. Sőt inkább szükséges, hogy ez a főnebb leírt módon időről időre ismételtessék.

Oktober. 24. — Philos., törvénytud. és történelmi oszt. — SZALAI ISTVÁN lev. tag székfoglaló előadásul, az anyag, szellem és lélek közti viszonyt fejtegette. — Ezt megelőzte ERDÉLYI JÁNOS rendes tag székfoglaló értekezése.

ERDÉLYI régi kedvelte a közönségnek. S nem ok nélkül. Ifjú korában költő, majd aesthetikus egyszersmind és bölcselkedő; s életpályája mindenik szakában nagy hatással működött irodalmunkban. Nemes érzelmeket szép formában dallott a költő, ugyanazt sürgette a műbíró, s a szép, jó és igaz elveit nyomozza jelenleg e philosoph. Ez elvek szolgáltatában állott kezdettől fogva az írói pályán, melyen kevesen jártak közöttünk több öntudattal. Nem szólok az irányokról, melyeket képviselt, harezolva koronként különböző szélsőségek ellen. Nem említem e küzdelmek érdemeit. A bölcselkedőt sem fogom jellemezni, kijelölvén az állást,

melyet rendszer tekintetében hazai bölcseledeink közt elfoglal. Bármely oskolához, bármely rendszerhez tartozzék valaki, lehetetlen nagy élvezettel és sok tanúsággal nem olvasnia az oly czikkeket mint Erdélyi é a „józan észről“ vagy a „magyar“ philosophia kérdéséről. Alig ismerünk e kérdések körül illetékesebb bírót e kitűnő írónál, ki a magyar észjárást annyira ismeri. Mindezt azonban mellőzve, csupán nyelvről álljon itt egy rövid megjegyzés. A styl az ember, monda Buffon. S Erdélyi stylusa oly írói egyéniséget állít elénk, a ki a nemzeti nyelv sajátosságait s a külföld példányait egyaránt ismeri és olykor szerencsésen egyesíti. A haladás legbiztosabb módja, mely az idegent a nemzetinek veszélyezése nélkül ülteti át. Eszmékben és kifejezésekben gazdagítja a nyelvet, a nélkül, hogy kivetköztetné sajátosságaiából. Senki sem használja annyi szerencsével a közmondásokat és népies szólásformákat, s nem egyszer a külföldi bölcseledek legelvontabb eszméit meglepőleg adja vissza népiünk ajakán élő kifejezésekkel. Ha egyegy idegenszerű szó-lásmódra is akadunk néha Erdélyinél az újabb időkben: ne féltjük a nyelvet; ellensúlyozza azt a magyar zamat, s bőven kárpótol saját, eredeti, olykor merész kifejezéseivel és fordulataival. Apáczai óta, a ki magyarul szólaltatta meg a philosophiát, nem volt talán magyar bölcseledek, a ki a bölcselem magyar műnyelvének megalkotására inkább lett volna hivatva. E szempontból tekintem én Erdélyi bölcseledeit két-szeresen fontosnak hazai tudományosságunkra nézve.

S valamint az aesthetikában a műbölcselem követeléseit a történeti szempontokkal kiegyeztetni törekszik: az újabb bölcselemi oskolák magaslatairól is vissza-visszatekint Erdélyi régibb bölcseledeink műveire. Alaposan tanulta a népnyelvet, melylyel, mint anyaggal, oly művészi kény szerint bánik most; s tanulja jelenleg a magyar bölcseledek ész nyilatkozásait koronként a régi magyar bölcseledek műveiben. Nagy érdekű munka már irodalmi és műveltségtörténeti szempontból is. Követésreméltó minden szakban, melyet a magyar ész valaha művelt; csupán ez úton jut tiszta öntudatra teljesen a nemzet szelleme, ez úton óvjuk meg az elődök szerzeményét eszmékben és kifejezésekben, ez úton biztosítjuk a továbbfejlődést a nemzet geniusza szellemében, s felmutatván mit tettek őseink a tudományok mezején is, egyaránt növekszik önbizalmunk és becsületünk a művelt világ előtt.

Ez alkalommal Apáczai Csere Jánost ismerteté Erdélyi.

A p á c z a i C s e r e J á n o s, ki a mint egyfelől szinte karonfogva járt a bölcselet megújítójával Cartesiussal, korán terjesztvén közöttünk s a mi több, anyanyelvünkön, bölcseletét, úgy másfelől egész seregét támasztá a követőknek, kik nyomdokain jártak, minők valának Csernátoni Pál, Kolozsvári Pál, Apáti Miklós, Felfalusi József, ifj. Csécsi János és mások, mindakét hazában.

Az egész cartesi bölcselet, mondá értekező, egy nagy felfedezésnek köszöni eredetét, mint Kopernik után a kanti alanyiség, mely szerint az ember szelleme, illetőleg tudalma, tétetett a tárgyi világ középpontjává, valamint az égi testek között a nap. „Nemo ante me —

írja Cartes — quod sciam, animam in sola cogitatione sive cogitandi facultate ac interno principio consistere asseruit.“ Semmiire sem lehetett jobban elkészülve az európai tudalom, mint ezen felfedezés elfogadására. A túlnyomólag theologiai irány örömet csatlakozott hozzá. Cartes munkássága s hatása s a még élőnek közvetlen befolyása épen azon időt foglalja el, melyben Apáczai tanult, egyetemeken járt. Cartes 1650. halt meg, Apáczai pedig 1649-ben látta meg Utrechtet s vevé az új tudomány fuvallását. Oly lélekkel, minő Apáczaié volt s huszonnégyéves korában ki ne állna az újhoz? Sohasem járt inkább együtt ember és kor, mint Apáczainál: tittudor és bölcsész az idő lelkének volt teljes kifejezője.

Ezután előadá értekező Apáczai elmejárást különösen a magyar Encyclopoedia és „De studio sapientiae“ című tanári beszéd, mint reánk maradt irata után, fájdalomosan nélkülözvén a Magyar logicát, mely vagy végkép eltűnt, vagy legjobb esetben lappang valahol, s tudományos kincs volna felfedezése ha csak egy példányban is.

Apáczai mindjárt az Encyclopoediát az ismeret megalapításán kezdí, szorosán cartesí modorban. A „De studio sapientiae“ tanári beszéd a tudományok hasznos voltát s eredetét, Ádámtól a héberekre, ezekről a káldokra, innen az egyiptomiakra, majd a görögök, arabok és latinokra átmenetét adja elő s végre mutogatja, hogyan részesülhetne a bölcsészletben a mi magyar nemzetünk nemesak, hanem hogyan érhetné el, ha fölül nem mulná valamennyit rövid nap.

Ezután kivonatban közlé értekező Apáczai metaphysikájának és logikájának tartalmát azon megjegyzés kíséretében, hogy hazánkban az eszmei bölcsészlet (idealismus) nemesak megelőzi történetileg az ellenbe állíttatni szokott tapasztalati bölcsészletet, hanem az egyszersmind a nemzeti nyelvű bölcsészkedésnek is kezdete. Így a hazai eszmélkedés az idealismus mellett nyilatkozott volna legelőször leghatályosabban. — Felolvasá értekező Apáczai kilencz alaptételét s ezekből valamily részletet is említe, azonban élvén az idő rövidségével, a nagy részt olvasatlan hagyá, különben is egész kiterjedésében megjelenendőt az akadémiai közlőny útján. A rövid ismertetés után is ugy tetszett legottan, mintha eddig csak mondtuk volna miénknek Apáczait, most pedig már tudnók is, hogy valósággal a miénk. Egyébiránt az encyclopoediai rövidség mellett nem lehetvén várni teljes, kiegészedett bölcsészeti rendszert Apáczaitól, vagy ha csakugyan egészét nyertünk volna is tőle, a réginek és újnak gyors egymásra következése miatt alig lehet vala egyebet várni kezei közül, mint felemás rendszert. Régi szobrot, melyre mai kéz faragá a fejet.

A mi Apáczai tudományát gyakorlatilag illeti, különösen ha megkérdezzük, hogyan vitte által eszméit való tárgyakra: kész a válasz. Ő, mikép Cartes és valamennyi követője, Isten lételére nézve Anselm érsek lénytanát vallotta, melynek alapfeltéte, hogy Isten legtökéletesebb lény. A legtökéletesebb lény minden tökélyekkel bir. Ilyen tökély a lét. De Cartes és utána a mi Apáczaink az igazságot emelék ki, mint a megis-

merésre vezető tökélyt, Istenben, ki lehetlen hogy benniünket megcsaljon, midőn valamit tudunk enged; vallván egyébiránt, hogy Istenben mintegy másod tekintetben gondoltatnak lenni a tulajdonságok, „mert meinelőtte őt igaznak és jónak gondolnók, annak előtte meg kell ismernünk, hogy legyen.“ (Encyclopoedia 336—7. lap.) Egyébiránt Apáczai elsorolja Isten tökéletességeit, a mint a keresztyén hitcikkelyek tanítják, rendben, rendetlenül, megelégedve, ha belőlök el nem hagyott. Szóval: teljesen a tényleges hittan útmutatásait követi s beolvad velök a theologiába. Hasonlóul tárgyalja a szellemet és a világot. Így róla szólni többé nincs jogunk. — Világosan rámutatott máskülönben értekezők, hogy Apáczai Istent az ok és okozat kategóriája szerint fogá fel, a végesség keskeny korlátai között, és csatlakozott Arisztoteleshez felfogásában. A stagirai ugyanis jónak találta minden oknál előbbre egy ős első mozgatót állapítani meg, hogy az oksági viszony végetlenül visszafelé menő sorozatát félbeszakíthassa. Így Apáczai nem kerülhette ki az arisztoteleszi eszmehálózatot. Az első mozgató Arisztotelesnél ugy van fölé emelve az oksági sorozatnak, mint Apáczainál a Cartes gondolata szerint létező Isten a metaphysikai alsóbb tételeknek. Amannak *πρωτον κινητην*-a, s ennek legtökéletesebb lénye ugyanegy; és épen abban egyeznek, a miben legjobban látszanak különbözni; tudniillik egyiknél sincs tisztázva Istennek a világhoz viszonya, hatása, befolyása. Isten Arisztotelesnél első mozgató, de maga mozdulatlan. Hasonlóul Apáczainál a szerző ok „a mozdulásnak csak eredetet ad, nem foglaltatik ben a mozdulásban, vagy a mozdulás által lett dologban“ (Encycl. 6. lap), hanem csak eréjét közli azzal. De hogy megtartsa ügyét Apáczai, ezen szerepet a tevő okra bizza, mely tevő ok veszi mozdulatát a szerzőtől stb.; gondolatok, melyek az oksági viszonyt földarabolják, részszerintivé teszik. Az ok igazsága, hogy befoglaltatik a hatásban és viszont.

Mindezek daczára előkelő tekintet vi Apáczai mellett. Ott van mindjárt a lét és tudat bölcelete a maga zsengejében az Encyclopoedia kezdetén, az a bölcelet, mely az egész új időt teremtő mozgalomba hozta, de melynek szinte a legújabb korig habvetésein kívül esett a magyar tudalom. Sőt mikor ezelőtt egypár tizeddel szokatlanul élénk s egyúttal éles vita keletkezett nálunk a tudat és lét egységes bölcelete ellen: noha kétszázszentendős példát birtunk már Apáczaiiban reá, s említette-e valaki a pörben mint történeti adatot s alapot? Senki. Annál inkább volt pedig emlegetve magyarsága után olyanok által is, kik a tudományban ellenhatói voltak; azon Apáczai, noha bölcsész, nem annyira tudományaért, mint nyelveért volt eddig méltatva, mi annyit tesz, hogy tudományosságunk még mindig philologiai és nem philosophiai érdekekben történik; jellemző vonás, mely nagy jelentőséget foglal magában.

És magyarságával is mit nyert Apáczai? Kora társaitól félreismertetést vagy előítéletet, utódaitól ignorálást, a legújabb időtől annyit, hogy egyikét nyelvtudós kiböngészte szókért, a nélkül, hogy hozzá mint

kezdethez visszatért volna a tudományos irodalom. Hihetőleg a felőle szállongott előítéleteknek adtak kifejezést Bód és utána Wallaszky, midőn magyarságát érthetleuséggel, homálylyal vádolják, elismervén másként, hogy geographiában, historiában nem oly nehéz. Azonban ez a vád nem Apáczai illeti, hanem a bölcsészetet mint tudományt. Mert mikor volt könnyebb, avvagy oly könnyű a philosophia, mint ama kettő? És így min-irodalmunkban is oly régi a bölcsészet elleni panasz, mint maga a hazai bölcsészet, oly régi, a minő alaptalan.

Egyébiránt alig van épületesebb oldala Apáczai egész példány-szerű munkásságának, mint a nyelvi oldal. Elmondja Apáczai, hogyan lett ő magyar bölcsész.

Nevezetesen midőn rendszeres tudományosságra vetné magát, s neki-feküdnék a nyelvek tanulásának az utrechti egyetemen, nagy meglepetéssel látta, hogy különböző nemzeteknek különböző anyai nyelvökön volnának írva mindenféle könyveik. „Ezeket nagy álmélkodással forgatván, rájövök, ugymond A., rájövök : mily kevésbé csuda, hogy a tudományosságban kitűnnek felettünk, mikor anyai nyelven olvashatnak, tanulhatnak minden tudományt. E tapasztalat éjjel nappal elmémbeu rofogván, annyira bántá lelkemet, hogy igen sokszor elvette szemeimről az álmod, tanulástól a kedvetem és gondolataimat : hogyan segítsek, a hazai állapotokra szegezte le. Hozzáfogtam minden tudományból tenni valamit magyarra. De a nyelv parlagsága, szegénysége megborzasztott, míg végre föltettem magamban : meg nem halok a nélkül, hogy a magyarral minden tudományt magyarul közöljek, ha isten avvagy csak néhány évig tartsa életemet.“ — Ez volt a helyzet Utrechtben ezelőtt kétszáz évvel, ez eredete a Magyar Encyclopoediának, s így mi a purismust is a történetből oly régóta birjuk Apáczai után.

Neki már nem került sokba, jól, roszul, de áttenni a latin bölcsészeti nyelvet. Subjectum, attributum, objectum neki könnyen lesz alájavetettségi dolog, hozzáadatottsági tekintet, előben tétetett dolog. Neki könnyen megy spekulálni értelemre nézél, képz, ma képzél, identitas azonság, essentia vagy onság, quantitas mennyiség, qualitas mineműség, relatió viszontagság, abstract maga erejét való, simplex maga színént való, reciprocatio viszontagozás, substantia álat, stb.

Ezen újítási pályán azonban nem talált követőkre Apáczai. De ez mind elengedhető volna, hanem nagyobb ennél, hogy életírói, a kik emlékezetben hagytak némely adatokat felőle, nem tőnek egyebet körülte, mint hogy összeirták, a mit kezök alá hozott a véletlen, egymástól egymás után. Egy életírója sem említi születése esztendejét; pedig az Encyclopoedia a 312. lapján maga írja meg az 1625. év alatt : „Ennek a könyvnek (az Encyclopoediának) írója születették.“ Hasonlóul a szövegből több egyes helyek idéztetvén értekező által, némely hibás adatok Apáczai születése, neveltetése, külföldre menetele, hazajüvetele körül megigazittatnak a nélkül, hogy részletes életrajzot adni érteke-

zőnek ezúttal tüzetes czélja lett volna. Legtöbb hamis, kritikátlanul összeállított jegyzetet közle Seivert, ki még 1654. után is, mely évben Apáczai külföldről Erdélybe haza jött, élteti Geléji Katona Istvánt, ki már 1649-ben meghalt, helyette s utána Csulai György püspök volt Apáczai pártfogója, jóltevője.

Nagy kedvelője a tudományoknak, nem egyszer fakad keserves panasza, szemrehányásokra irataiban Apáczai, vádolván egyest mint állodalmat az oskolák elhanyaglásaért, kitör haragja s boszankodása, hogy nincsenek „akademiák, a mű nemzetünknek nagy gondviseletlenségének miatta az ő örökkévaló nagy gyalázatjára. Más keresztyén országokban, még a hol pápista fejedelmek uralkodnak is, vagyon a reformátusoknak egynehány rendbeli akademiájok. Minekünk vallásunkon való fejedelmünk, bő országunk vagyon s hol az akademia? melybe ha volna, a bőségre nézve sok idegen országokból a tanulók elgyülnének csak nyittanók fel immár egyszer álmos szemünket, s állatnánk tudós embereket a scholákba, mert találnánk, ha az irigység meg nem enne bennünket. Igy osztán nem mű hordanók a gyönyörűséges gráci tallérokot idegen országokba ki, hanem más hozná be műnekünk s a mű népünk gazdagodnék belőle. Gondold meg magyar nemzetnek javát kívánó ember, ilyen pénzzel szűkös országból semmi-e három esztendő alatt legalább tizenötezer tallérval kimenni, a melyekben osztán soha a mű népünk talán csak egyszer sem lát? Ennyi kel pedig ott az ott lakó magyar deákokra legalább el. Három esztendő alatt! Oh úr Isten, szánj meg már bennünket is.“ (Encyclopoedia 267. lap).

Született Apáczai Csere János 1625. a Bárczaság Apácza falujában, Erdélyben; meghalt 1659-ben az esztendő utolsó napján Bethlen szerint; és így ez év utolsó napján lesz kétszáz esztendeje, hogy sirban nyugoszik. Élt 34 esztendőt.

Oktober. 31. — Nyelv- és széptud. oszt. Mindenek előtt ARANY JÁNOS rendes tag foglalá el székét.

Van-e szükség öt bemutatnunk? Ne ismerné-e minden magyar Toldi dalmokát, annyi szép költemény szerzőjét s a „magyar“ ballada teremtőjét? Csak nem rég hirdették a lapok, hogy költeményeinek új kiadása készül: az elismerés legkiáltóbb bizonyága a közönség részéről. S a magyar akademia a legnagyobb megtisztelésben részesíté őt, a midőn egyszerre rendes tagjai sorába emelte. Valóban senkit sem illet vala meg méltóbb joron e megtisztelés, mint a nemzet e „par excellence“ classicus költőjét. Elmondhatjuk ezt a nélkül, hogy egyetlen babérját érintenők dicső elődinek. Nekik még mindig megmarad a képzelem nagy termékenysége s a nyelv egész ereje, bája: egy van, a miben Arany páratlanul áll irodalmunkban; a formát a tárgygyal összhangzásba hozni senkinek sem sikerült annyira. Azt a benső formát értjük, mely a tárgygyal csaknem azonos azt, a műtökélyt, mely a classicitás legfőbb bélyege. Az ő nekünk e tekintetben, a mi Götthe a németeknek.

S mint eme nagy német költő bármely akademia székének díszére válik vala: ugyanezt mondhatjuk mi Aranyról.

Egy „tudós költő!“ Szinte látom a gúnymosolyt egynémely verselő ajakán, mint nézi le a pedans kritikát, mely szüntelen tanulmányt emleget. Egy jeles műbíró a Vaticán kápolnájába küldi korunk képviselőit, hogy megtanulják, mennyi tudomány támogatja a nagy művészt. S valóban Michel Angelo korának elsőrendű tudósai közé tartozott. Nekünk nem szükség se Dantera, Shakespearera mutatnunk ez alkalommal, se Weimarba küldenünk a magyar költőt; olvassa meg, ha nem hallotta, Arany felolvasását Zrinyiről s fogalma leszen, mennyi készülettel mennyi tanulmány eredményeül született meg a magyar eposz Zrinyinél, s mennyi ismeret támogatja most is legnagyobb epicus költőnk lángeszét.

Az értekezés czíme: **Z r i n y i** és **T a s s ó**.

A legnagyobb tanulmány, melyet magyar íróról irtak mindeddig. A legnagyobb már terjedelménél fogva is. Tovább egy óránál olvasott értekező, s a bevezetésen csak alig haladt túl. Ívekre terjedő nagyszerű monographia lesz az egész, mely sokkal többet ad, mint a mennyit ígér.

Azon viszony fölfejtését igéri, melyben Zrinyi közelebb Tasso-hoz, s mindkettő az Aeneishez áll; igyekezőn egyszersmind a két előbbinek költői jellemét felfogva, úgy helyezni egymás mellé, hogy kitűnjék, vajjon a mi nagyratartott epikusunk csupán Tasso gyöngébb visszhangja-e, vagy daczára számos átvételeinek, eredeti, önálló költői egyéniség.

A nagy becsű értekezésből az első közleményt e füzetünk kezdetén veszi olvasónk.

— Arany Jánost SZÁSZ KÁROLY lev. tag követte az akademia szószerkén.

Előadása iránt kétszeres érdeket ébresztett jutalmazott költeménye, melyet oly nagy tetszéssel fogadott a közönség a Kazinczy-ünnepélyen. Mindenki ohajtá közelebről ismerni a csak imint méltatott költőt, a ki majdnem egyenlő könnyűséggel ír prózát és kötött beszédet, s a mily ügyes verselő, szintoly jeles műfordító. Csak Poe „Hollóját“ említjük. A „Budapesti szemle“ olvasói tudni fogják, mennyi hűséggel adta vissza Szász e csodaszép költemény hangját és alakját. Nem könnyű feladat. Legalább is annyi nyelvismeret, izlés, felfogás és költői gyakorlatosság kell hozzá, a mennyi e sokoldalú, alapos műveltséggel bíró írónkat kitünteti.

Nem tartom szükségesnek a műfordítás nagy fontosságát bővebben mutogatni e helyütt. A kinek emlékezetét csak nemrég ünnepelte a hálás nemzet, — Kazinczy Ferencz nyelvünk hajlékonysága kimívelésére, az írók és közönség izlése nemesítésére s az irodalomnak szép és nagy eszmékkel gazdagítására talán még többet tön fordításai, mint eredeti művei által. Szász Károly ez okból fontos kérdést tűzött elmékedése tárgyául, midőn székfoglaló előadásában a műfordító írói értekezést, különös tekintettel Shakespeare és a biblia fordítására.

Miután előre bocsátá azon meggyőződését, hogy nem eredeti

dolgozásainak köszöni az akademia figyelmét s azon széket, melyet elfoglalni szerencsés, hanem azon igyekezetének, hogy külföldi műre-mek fordításával honosítsa s terjessze a szépet, a nemes műformá-
kat, — azon elveket kezdé fejtegetni, melyek őt eddig is műfordításai-
ban vezették, s melyekre most az akademia helybenhagyó vagy elvető
ítéletét kéri.

Főlemlité, hogy a műfordításról már 1843-ban tüzetesen érteke-
zett Toldy F. a Kisfaludy-Társaságban, s értekezése ekkor kinyomat-
ván, több jelesek, mint Hunfalvy Pál, Gondol D., Szontagh Gusztáv,
Sárváry Pál stb. szavazatát is vonta maga után. Értekező azonban
elève kijelenté, hogy ő az akkor uralkodott s különösen Toldy által
képviselt nézetekben nem osztozhatik s ezek ellenében nem annyira
rendszeres tant, mint inkább igénytelen alakú, de eléggé meggyőző
polemiát állított hallgatósága elé.

Az eltérés, mondá értekező, eredetileg onnan származik, mert
Toldy máskép tüzi ki a műfordítás célját, mint ő. Toldy szerint
ugyanis a fordító eleget tett, ha az eredeti szépségei megértésére ve-
zette azokat, a kik annak nyelvében járatlanok levén, azokhoz nem
juthattak, s ha fordítása által nem ráviteles, hanem általános gyönyört
ébresztett olvasóiban, valóban tág és minden szigor nélküli tan, mit
csak az magyarázhat meg, a mit Toldy az előadás után kijelentett,
hogy t. i. akkor, midőn ő azt érvényre jutatni igyekezett, költői mű-
nyelvünk fejletlenebb volt mint ma, s költőinket nyűgök és nehézségek
helyett könnyítő szabadalmak által kelle műfordításokra kecsgetetni.

Értekező ez ellenében így tűzé ki a műfordítás célját: „tel-
jesleg ugyanazon, azaz nem kisebb és nem más
gyönyörérzetet kelteni az olvasóban, mint a me-
lyet az eredeti olvasásán érezne, ha az nemzeti
nyelve volna.“

A czélt így tűzvé ki, legelőször a műfordítás azon általános ne-
hézségével nézett szembe értekező, mely a szoros fordítások ellen
rendesen felhozatni szokott, hogy különösen a sajátságos nemzeti
műveket úgy a minők, csak azok élvezhetik, a kiknek számára írva
vannak, s így a fordító, szoros ragaszkodása által gyakran érthetlent,
még többször élvezhetlent nyújt a maga közönségének. De Sz. K.
kimutató, hogy e nehézség nem a fordítást, hanem magát a művet
nyomja, mennyiben az lényegében nem válhatik idegen nemzet saját-
jává s az eredeti nyelvet értő által nem volna élvezhető oly mértékben,
mint azon nemzet és kor által, melynek és melyben iratott.

Itt az általa kitéüzött műfordítási czél elérése eszközeire térvén
át, eleő helyre tette természetesen az eredeti megértését, s a benne
foglalt eszmék teljes és mindent kifejező visszaadását, — ugyanazt,
a mit Toldy is a n y a g h ű fordítás neve alatt követel. Hogy azonban
ez nem elég világos. Mert a költészet nem csak anyaga által hat, ha-
nem épen oly mértékben formái által is; vers által nyújtott élvezetet
smét csak vers adhatja, s a zenei műérzék, mely az emberi természet

ős sajátja, az értelem mellett egyenjogú elfogadója a szóló művészet tárgyai által eszközölt hatásoknak.

Itt hosszabban ereszkedett ki értekező azon szabályok megvitatására és föllállítására, melyek a műformák külalakját, jelesen a versmértékeket, továbbá a nyelvsajátságokat, az eredeti és a fordítási nyelvek természetével összeforrt izkémák váltakozásait, sőt végül az egyes írói sajátságokat is illetik s jelentesen figyelmeztetett arra, hogy míg magunk szent tulajdonként őrizzük saját nemzetiségünket, az idegen íróban is szintoly szent birtok gyanánt tiszteljük azt; s míg az író t eszméiben meglopni a plagium rüt büne és az írói tulajdon őrzésére törvényeket hoz minden mívelt nép, — szintoly kárhoztatás alá eshetik a könnyelmű fordító, midőn valamely eredetit lazán és hűtlenül fordítván, az író t eszméi szép ruhájától és saját-választotta külsejétől fosztá meg. Figyelmeztetett arra is, mily fontos az oskolai szabályok alá eső külső forma — és a csupán kiművelt műérzék által felfogható belső forma közti különbség, mi nevezetes a költemény hangja, melyet ha a fordító elejtett, fordítása soha azon hatást nem teheti, mint az eredeti stb.

Ezekután a költői műfordítás következő s mindent magában foglaló szabályát formulázta értekező: „A fordítás adja, az eredetinek anyagát, eszméit egészen azon értelemben, azon rendben ugyanannyi s ugyanoly lejtésű szótagokban, azon és annyi rimmel, a megfelelő nyelvi, nemzeti és írói sajátságokkal s ugyanazon alaphangulattal.“ Mivel azonban a tan itt egész szigorában és eszményi magasságú követelésekkel van föllállítva, ki kelle jelölni, hogy a kivitelben — a lehetőségekkel alkuva — mit és mennyit lehet és szabad engedni. Értekező nem hajlandó mindent csak a forma rovására engedni s újra, nyomatékosabban kifejté, hogy míg egyfelől sokszor az anyagban, az eszmékben és képekben is van esetékes, sőt felesleges is, másfelől gyakran a forma is lényeges s annak egyes, kicsiny sajátságai elengedhetlenek; mire Arany Keveházából s annak Dux által készült fordításából példákat indézett. Végre a fordítónak általában lelkiismeretes szigort s nagy múgondot ajánlott.

Hogy az értekezésnek az elmélet mellett gyakorlati oldala is legyen, a munkába vett Shakespeare-fordításról terjeszté elő nézeteit értekező, mint a fordítók egyike. — Elsorolá a Shakespeare-fordítás külső és belső nehézségeit, jelesen az angol nyelv és Shakespeare rendkívüli tömött és erőteljes voltát, Shakespeare festői jellemzéseit, szójátékait, melyek közül egyiknek fordítására is meglepő példát hozott fel, végre ugynevezett illemtelen és erkölcstelen kifejezéseit, melyek, ha mind visszaadtnak, felő, hogy a nagy író előtt sok ajtót zárnak be; miután e kérdést értekező megoldani igyekezett, — legutóbb az ótestamentomi héber költészet sajátságára figyelmeztetett, mely a rimek és szótagi mérték rendszereitől eltérőleg, a mondatok párhuzamosságában áll s rövid elméletét adván ezen saját költői formának, egy mutatványnyal (mely egyik zsoltnak a légrégibb, azután a

Károli Gáspár s végre az értekező által eszközölt fordításai összehasonlítása volt) zárta be felolvasását, melyet végig megtisztelő érdekek és figyelem kísért.

November 1-én. — Történettud. oszt. — Tárgy: gróf MIKÓ IMRE tiszteleti tag székfoglaló beszéde.

Azon férfiak egyike Mikó, a kiket alkalmas időkben a Gondviselés küld a nemzeteknek.

Mi, magyarországiakul, azzal véljük leginkább megtisztelni, ha Széchenyinkhez hasonlítjuk. S bizonyára több pontban talál e hasonlítás. Anyagi tehetség, megfelelő áldozatkészséggel, tethazafiúság minden nyomon sikerrel, investáló ész, s a socialis téren vezéri szerep: megannyi közös vonás e nagy hazafiakban. Az egyiknek Magyarország akademiáját, a másiknak muzeumát köszönheti Erdély. A magyar tudományosság egy-egy központjának alkotója mindenik; hivatással mindkettő a nemzet íróinak sorában is előragyogni. E közös jellemvonásokon túl kezdődnek az egyéni különbségek. Széchenyi előretékinő, prófétai szellemű, legnagyobb publicistája a magyarnak; Mikó jeles történetbúvár, ki nem száraz adatokat, hanem a múltak nagy tanulságait nyomozza, azzal az államférfiúi belátással, melyet csak a gyakorlati élet mezején, a közügyek vitelének bizonyos magasabb áttekinő pontján, lehet szerezni. Ha tovább is párhuzamokban akarnánk beszélni, Telekinek szellemét idéznők itt fel. A magyar józan ész hasonló emelkedettsége ugyanazon erős hazafiúi érzéssel párosul Mikóban.

Ezen férfiú foglala el székét akademiánkban e rendkívüli ülésben, ez ünnepi napon. Kétszeres ünnep, midőn ily férfiút iktathatánk intézetünk tiszteleti tagjai közé.

Székfoglaló értekezésének, melyből csak töredékeket olvashata fel, tárgya volt: „Erdély különválása Magyarországtól.“

„Nehéz tárgy, mond értekező, mivel még némely igen sarkalatos okiratok nincsenek közzétéve s nem egy esetben egykorú és sok tekintetben tiszteletet érdemlő, de igen gyakran pártjuk gyöngeségeiben egészen részes tanúk iratai nyomán kell tapogatóznunk, ily ingatag alapon kell sok helytt az egymással ellenkező előadások zürzavarát kitisztázni, az egyes események és tények valódi értékét a jó és rossz eredményekhez képest megalapítanunk, a szerepelt egyének küzdelmeit és hazafiságát ecsetelnünk, megbírálnunk s így a történeti valót a gyanítások és nem bizonyítható feltevések ködéből lehetőségig világosságra deritenünk.“

Hogy e nehézségek oly jeles történetnyomozóra, minőt gróf Mikóban bírnak, csak vonzólag hatottak, elképzelhetnők, ha maga nem mondaná is, hogy egyrészt azért választá e tárgyat, mivel a történelem e szakát illetőleg az erdön innen és túlnan többhelyütt talált tévesztő homályt, tetemes hézagot az események rajzában, torzítást a színezésben, szembetűnő elfogultságot az egykorú és későbbi történet-

írók itéleteiben, annyira, hogy azokból amaz idők híj képének előállítását, az indokok helyes felfogását s alapos és életrevaló tanulságok meritését szinte lehetetlennek tartja.

Ezzel szemben igéri értekező, hogy egyet és mást, a mi eddig mellőzve volt, élesebb szemügyre vesz, fontosságát megjelöli, a lézágokat, a mennyiben adatai képessé teszik, pótolni törekszik, egy-két adat megigazitására alkalmat nyújt, s mindenek fölött történeti igazságra törekvő vázlatával előmozdítja a hazai történetek kritikai ösmerejét.

Nem több ígéret, mint a mennyit egy kitünő történetbúvártól várhatánk. De többet nyújtott ez ígéretnél. Nagy érdekű történeti mű fekszik előttünk, új szempontokkal az események és történeti személyek megítélésében; a fordulati pontok határozott kiemelése; az adatok nagy gazdagsága, biztos, tiszta kézzel rendezve. S a fény, mely ama zavaros korszak homályát földeríti, egyszersmind jótévő meleget áraszt az olvasóra. Minden lépten érezzük, ha nem is mondja értekező, hogy hazafi gond is vonzotta e tárgyhoz, úgy hívén, hogy a két testvérország testvérszülötteinek egymást iránti benső érzületére, a politikai célznak az erőhez szabására, a múlt élményeinek a jövőben felhasználására nézve most és később igen sok függ attól, minő eredményeket alapítanak meg e vitás kérdést tanulmányozó történetbúváraink; hogy a jelen nemzedék történeti nyomozásainak eredményeiből mi megy át a következőnek vérébe és lelkébe: a régi elfogultságok és egymás kicsinylése, sőt olykor meg-meggyűlöltetése-e vagy a tények igazságának, a jog szerint szabadnak és emberileg szépnek mindenkiiben, minden körülmények közt tisztelése és tiszteltetése?

Ne várja tőlem az olvasó e nagy terjedelmű munka részletes ismertetését. Sokkal tartalmasabb, hogyszem tárczacikkben rövid kivonatát lehetne adnunk. Csak egyikét szempont s némi általánosságok kiemelésére kell szorítkoznunk. „Ex ungue leonem.“

A mohácsi vész után, mint tudjuk, két elv állott szemközt hazánkban: a szabad választásban nyilatkozó nemzeti akarat, s a rokonság és örökös elve, mely szintén a választásban is keresett megerősítést. E két elvet küzdésben látjuk, mióta az Árpádház kihalt. Mindkét elv képviselőit oly vonásokkal jellemzi szerző, melyek nem hagynak kételkednünk az esemény felől, a mely bekövetkezett. Sajnáljuk, hogy cikkünk terjedelménél fogva mellőznünk kell ez érdekes jellemzést; valamint az érintett két elv tusáját, melyet Albert király halálától fogva részletesen ad elő értekező. Oly terjedelmű bevezetés, mely nem áll arányban értekezésünkkel, de szükséges előzményei egy szélesebb körű munkának, melyben azt is kifejtendő szerző, mint tartotta fen magát Erdély a fejedelmi korszak alatt 1691-ig s ekkor mint ment vissza ismét testvérelvel egy korona alá. A jelen mű még csak a különválás történetét adja.

Mikor történt e különválás?

1526. nov. 10-kén és 1527. dec. 16-án történt, mond szerzőnk;

mikor az egy magyar birodalomnak két királya lön választva, megkoronázva, tényleg elismerve. A két király létéből önként következett a két ország, t. i. előbb a mindkettő által saját pártjuk választása alapján végrehajtott fegyveres birtok- és országfoglalás; azután az egyiknek a török szövetség által gyámolított 1531-diki fegyverténye, a másíknak pedig részint tetteges úton való lassú és biztos terjeszkedése; végre mindkettő részéről az 1538-diki váradi szerződés. Mely hármias esemény a tényleges állapotnak megerősítést s gyakorlati állandó jog-alapot kölcsönzött. E korszakban kétfelé vált ugyan az egy ország, de a súlypont még Buda volt; ott székelte az egyik király, onnan kormányozta az ország nagyobb részét. Tízennégy év tölt el így. A valódi különválás csak Zápolya János halálakor kezdődött. S ezzel azt akarja kifejezni értekező, hogy az nem pillanat, nem is egy esemény műve, hanem több változáson keresztülment történeti fejlemény. Kezdeté Zápolya halála, midőn özvegye és fia kormánya se az ő királyi jogai-ban, se országgrésze birtokában magát önerején megtartani nem bírván, segély kért Szolimántól, s kérésével Budavárát és az ország déli részeit elvesztette. Folytatva lön az elválás 1542-ben, midőn Izabella és fia kárpótlásul Erdélyt és Magyarország némely részeit kapván a zultántól, lakását Gyula-Fehérvárra tette át s birtokának saját különtörvényeket, intézvényeket és ugyszólván egész politikai alakot adván, önálló állammá tette. Bevégződött pedig akkor, midőn az Izabella által 1551-ben Ferdinánddal kötött s 1556-ban általa és Erdély által francia és török befolyás alatt felbontott szerződés s ez által ideiglenesen létesített közállapotok helyébe, Erdély, Magyarország tiszáninnyi megyéivel és várórségeivel együtt önállóságot vívott ki, s független választófejedelemséggé lett, és ezen közjogát Báthori István, Kristóf és Zsigmond megválasztatása által törvényes erejű gyakorlattal is megerősítette.

Ime röviden egybefoglalva a munkának nem kivonata, csak eredménye.

E történeti rajzban Zápolya és Martinuzi jellemzése sok részben eltérő a régebben divatozott felfogástól. Amaz kitisztítva azon vádak alól, melyekkel ellenei terhelik; s ez ellen oly vádak emelvek, melyek alól lehetlen őt feloldoznunk.

Nem kell elfogúlnak lennünk, — írja különösen Zápolyáról értekező, — hogy e férfit, az eredményekből ítélve, súlyedő kora kevés kítúnő emberei egyik legkítúnőbbikének valljuk. Négy király kormánya és saját felekezete folytatott ellene két évtizeden át rendszeres üldözést, s mégis elérte célját, a mennyiben az elébe gördült ezernyi akadály mellett lehető volt, ha nemis úgy, mint a haza egykori büszkesége és ő maga is kívánta. Politikai hibái is nagyrészt oly viszonyokból folynak, melyeken nagyobb tehetség és jellem sem lett volna képes könnyen áthatolni. Ritkán szolgált a szerencse, hatalmas és nagyszámú ellenei voltak, a veszni indult nemzeti erkölcsök félre- ismerése saját és a nemzet erejének túlbecsülésére ragadta, s hazsján

segíteni akarván, kénytelen volt oly hatalmasi fokra vágni, melyre neki a nemzet régi választási joga s a rákosi végzés értelmében igénye lehetett, de a mi egy volt a polgárháborúval, az ország gyöngülésével s előbb-utóbb a törökkel való szövetkezéssel. S a mint Hunyadinak Czilleit, Mátyásnak Garát, Corvinnak Zápolya Istvánt, ugy adá a balsors az ő fiának is rontására Báthorit. Kimentí szerzőnk Zápolyát azon vád alól, mely a mohácsi vészért, eléggé méltatlanul, őt tette felelőssé, s a kit színpadunkon most is csak egy nagyravágyó, gögös oligarchának ábrázolnak, — az oligarcha-párttal épen szemközt, a kisebb nemesség élén, mint kora egyik legnépszerűbb férfiát, s a fentebb érintett nagy elvek egyikének képviselőjét mutatja föl a történelem.

Zápolya halála után mint egyesült ismét rövid időre Erdély Magyarországgal, s mint szakadt újra külön, főleg Castaldo rosz bánásmódja miatt, egykori kútfők után élénken vázolja történetirónk. Kitünteti egyszersmind Szolimán valódi atyai gondoskodását Zápolya gyermeke iránt, kiről végrendeletében sem feledkezett meg; s méltatja Báthori István politikáját, kinek ügyes diplomatiája, mely Maximiónt kiengesztelte a nélkül, hogy országa jogaiából bármit feláldozott volna, — majd lengyel királylányá választatása teljesen megszilárdítja Erdély önállóságát.

Ez önállóság, mint tudjuk, azon szövetségi viszonyban találta támaszát, melyet Szolimán kötött Erdélylyel, s a mely Erdély és a török porta közt egy századnál tovább fenállott. Erdély szövetségesül, pártfogóul nyerte meg a portát, s ez elismerte fejedelemválasztási és ezzel független önkormányzási jogát, részéről viszont kötelezettségül választásának tudtúladását és évenkénti adót (tízezer aranyat) igérvén.

Miké, a mai kor tárgyilagosabb felfogásánál fogva, más szempontból ítéli meg e viszonyt, mint egykor a Zrinyiek és Eszterháziak.

Az évenkénti adót megemlítvén, ekkép folytatja sorait értekező:

„A jelen idők szemüvegén tekintve a dolgot, alig hiszem, hogy ebben valami visszatetsző vagy épen lealázó volna. Ma ennyi adót egyes városok is fizetnek az európai birodalmak nagy részében. S tízezer arany és egy ország önálló háztartása és független belkormányzata — bizony nem mutat az utolsókra nézve sajnálatra méltó arányt! Hány nép nem venné meg ez állapotot milliókkal magasabb áron is? Egészen más tekintet alá jön ez, ha azon időkre gondoljuk vissza magunkat, melyekről szó van: a keresztyenség és izlám egymás elleni élethalál-küzdelme korába! A XVI-ik század buzgó keresztyének lelkére aligha valami vérzőbb hatást tett, mint midőn a kereszt és gomb helyet itt-ott a félholdat látta ragyogni, Isten egyházainak helyére török mecseteket látott építtetni. Itt van a kulcsa azon kor, sőt a későbbi idők történetirői elfogúltságának. S ha még ide gondoljuk, hogy Erdély elszakadása példát adott a magyar birodalom épségének megsértésére s a történeti jog erős elválasztó falát vonta

nemzet és nemzet közé, mind előszámláltuk azon okokat, melyek miatt oly határozottan és szenvedélyesen szokták elítélni Erdély politikáját. Csoda-e, hogy e látszólag oly igaz vádak egész napjainkig megvesztegetik a történetírói pártatlanságot s lehetlenné teszik a nyugodt objectív felfogást? Azonban egy mélyebb bepillantás, s a szavaknál kiáltóbban szóló tények ellenkezőt mutatnak, s meggyőznek bennünket arról, hogy Erdély elszakadása szükségesség volt mind a nemzetiség, mind az alkotmány, mind a lelkiismeret szabadsága érdekében. Erdély nem azért lett a török szövetségese, hogy elválassza érdekét a ke-resztyén polgárisodástól, hanem hogy megvédje lelkiismeret-szabadságát nemcsak a maga, hanem az anyaország számára is. A magyar nemzetiség és alkotmány súlypontja másfél századon át nem Buda és Pozsony volt, hanem Gyulafehérvár. S végre a török politika oly vak eszköze volt-e Erdély, mint sokan hinni szeretik, vagy oly tekintélyes állam, melyet a török leigázhatni soha sem mert, s mely ereje önértékében befolyását mind a török birodalomra, mind a magyar királyságra egy saját magasabb cél, ugyszólva, történeti küldetés értelmében gyakorolta?

November 7-én. — Philos., törvénytud. és történelmi osztály. PAUER JÁNOS székesfehérvári kanonok úr foglalá el székét, mint a közelebbi nagygyűlés által választott levelező tag. A hazai és külföldi, nyugati és keleti források alapos ismerésével vázolta őseink miveltégi állapotát Pannoniába érkezéskor, s érdekesen mutogatta, hogy már a pogány magyarok is figyelemmel voltak történetök fentartására.

Ugyanez alkalommal KARVASY ÁGOSTON lev. tag. Buda városának Zsigmond király idejében összeirt törvénykönyvét ismertette, köz- és magánjogi s államgazdasági szempontból. E jogkönyvről több évvel ezelőtt Wenzel Gusztáv szólt először akademiánkban, általánosabb, jogtörténeti szempontból. Kimutatta volt viszonyát a sváb tükörhöz, melyet e jogi könyvek egybeírója ugyancsak használt; Buda városa statutumait illetőleg a Zsigmond alatt uralkodó gyakorlatot tartván főleg a szerkesztő szem előtt. Innen a német elem túlyomósága, a jogkönyv szerint, a város kormányzásában. A jogkönyv e magasabb, jogtörténeti szempontból történt méltatása után érdekes volt ezúttal Karvasy úrtól az érintett jogkönyv tartalmának bizonyos főbb szempontok alá sorozása, a köz- és magánjogi s nemzetgazdasági viszonyok részleteiből ügyesen összeállított miveltégtörténeti kép. Az ország fővárosa, melynek főbírája a koronázáskor a templom ajtaját őrizte Székesfehérvárott, szabad helyhatóság volt, mely bírait és tanácsosait a birtokos polgárok közül már IV-ik Béla ideje óta évenként szabadon választotta. Külön szavaztak a magyar és a német polgárok. Az utóbbiak Zsigmond pártfogása mellett előjogokat is bitoroltak, úgy hogy akkor magyar ember bíró sem lehetett s a tanácsosok közt is igen csekély számmal volt képviselve a magyar elem. Annyira ment e meghasonlás, hogy még a mesteremberek, sőt kofák is nemzetiségük szerint

elkülönözve áruáltak. Mint általában a németországi városokban, Magyarország fővárosában is a cézishellem volt az időben uralkodó, s az ebből folyó egyedáruással a legszűkkeblűebb megszorításokkal. Zsigmond is sok szabadalommal látta el a várost az ország kárára: hogyan gondolt volna maga a város egyébre, mint saját polgárai hasznára s egyedáruosságuk biztosítására? A város kereskedői szép szabadalmakkal bírtak, s a kézművesség és ipar majd minden neme virágzott, a melylyel ma találkozunk. A nagy jóllét mellett szükségkép vig élet folyt ős Buda városában. A fényűzési cikkeknek is nagy volt kelete, s a zenészet nyilvános művelői, hegedűsök, saposok, cizinczók stb. jó keresetnek örvendtek. Ha ide vesszük másfelől a kor szigorú vallásosságát s a büntető törvénykönyvben, ennek szelidsége mellett is, nyilatkozó némely középkori előitéleteket, mint a boszorkányok égése, a kerítónékek zsákban a Dunába dobása stb.: előttünk áll főbb vonalokban Magyarország fővárosának életrajza Zsigmond korából. Hogy e város kiterjedésére nézve is vetekedett Európa akkori legnagyobb városaival, onnan következett Wenzel, mivel a mint tudjuk, a baseli zsinaton a nyugati és keleti egyház újból egyesülése is szóba jövéen, szó volt róla, hogy e népes zsinatot a keleti egyházhoz közelebb, hazánk fővárosába tegyék által.

November 14. — Mathem. és természettud. oszt. — A természettudományi osztály egyik kitünő tagja JEDLIK ÁNYÓS egyetemi tanár tartott székfoglaló előadást. E férfiú nevével, találmányaival többször találkoztak a nem szakértők is a hírlapokban. Az akadémia, midőn jutalmat adott munkájának, magát egyszerre rendes tagjai sorába emelte. Székfoglaló beszéd tárgyail a villanytelepek egész működésének meghatározását választá. Midőn Volta Sándor 1799-ben ama villanymozdító készüléket alkotá, melyet a hálás tudomány neve örökítéséül Volta-oszlopnak nevez, maga sem gyanítá, mi bő, csaknem kimeríthetlen forrását tárta föl a legmeglepőbb tüneményeknek, mily hathatós erőt juttatott az emberiségnek az élet legkülönbözőbb céljainak inkább elővarázsolására, mint eszközzésére. Érinté röviden értekező, mi történt azóta ez irányban napjainkig. S aztán a telepek működésének föltételes, általános és részletes meghatározásáról rendre kimerítőleg értekező, egyszersmind a meghatározásra szükséges készüléket mutatott be, mint saját készítményét, igérve, hogy az az által nyerendő eredményekről nem mulasztja el az akademiát értesíteni.

November 21. — Phil., törv.-és történettud. oszt. — MÉSZÁROS IMRE, mint a phil. osztály új lev. tagja. Seneca bölcselétéről értekezett.

November 28. — Nyelv- és széptud. oszt. — VASS JÓZSEF tanár és lev. tag székfoglaló értekezése: Irányeszmék Cornelius Néposi szótáruához. ZSARNAY LAJOS székfoglaló előadásul: Id. Csécsi János helyesírásí és zrevételeiről értekezett.

December 5-kén — Philos., törv.- és történettud. oszt. — SCHRÖCK FERENCZ lev. tag székfoglaló előadása: A kereszties hadak és azok eredményei. — BALOGH SÁMUEL lev. tag, székfoglalóul: A philosophiának physiologiai fordulatáról Németországban értekezett.

Ugyanezen ülésbe, azon küldöttség nevében, mely az erdélyi Muzeum-egylet alakító gyűlésére küldve volt, jelentést tön az elnök báró Eötvös József.

„Kiküldeténk, monda többek közt a nemes báró, hogy az erdélyi Muzeum-egylet alakító gyűlése ünnepén tolmácsai legyünk azon öröme nek, melyet a M. Tud. Akademia a testvérhon ezen tudományok intézetének keletkezésén érez. Eljártunk e tisztünkben s azon örvendetes hírrel térünk vissza, hogy az erdélyi Muzeum megalakult s megválasztva elnökeit és tisztviselőit, munkásságát megkezdi.

„Ismerik Önök azon megtisztelő módot, melylyel bennünket mint a Magyar Akademia képviselőit, Erdély fővárosában fogadtak, s ezen fogadtatásban valamint mi, ugy Önök is bizonyára nemcsak azon általános érdek biztos jelét látják, melylyel e nemzet a tudományok iránt viseltetik, hanem egyszersmind annak is fényes bizonyosságát tekintik, hogy Akademiánk eddigi működései által a nemzet bizodal- máts megszerzte s törekvéseiben az összes haza támogatására számíthat, — mi a tudományok körében is minden nagyobb eredmény első feltétele.

„Voltak talán egyesek, kik midön az Erdélyi Muzeum eszméje felmerült, attól féltek, hogy ez intézet Erdély jeles fjiat, kiknek tudományosságunk mezején annyi hálával tartozunk, s a kiknek közremunkálására ezentúl is annyi szükségünk lesz, elvonva, szakadást vagy legalább különválást indézhet elő: de azon mód, a mint a M. Akademia küldöttei Erdélyben nem csak a Muzeum-egylet, hanem, bátran mondhatjuk, a nemzet minden osztálya által fogadtattak, eloszlata ezen aggodalmakat is, hebizonyítván, hogy a midön Erdély tudományos törekvéseinek egy új központja támadt, egyszersmind az összes magyar mivelődés egy új eszközzel gazdagodott, mely által a magyar tudományok egyaránt megnyiltak ama bő források, melyek Erdélyben mind azok számára léteznek, kik a természet vizsgálásával foglalkoz- aak mind azokéra, kik nemzetünk múltjának felderítését tüzték fel- ndatokul.

„Ki az Erdélyi Muzeum megnyitásán jelen volt, nem kétel- kedhetik többé, hogy a M. Akademia s az Erdélyi Muzeum a nemzeti tudományos kifejlődés közös czélján egyesült erővel fognak dolgozni; s részünkről csak az Akademia közös ohajtását fejeztük ki, midön nevében az Erdélyi Muzeumnak mindazon segédet és közremunkálást felajánlottuk, melyet az tudományos czéljainak előmozdítására kívánni fog s melyre mi képesek vagyunk.

„Engedje végre a tisztelt Akademia, hogy magam és társaim nevében köszönetet mondjak a küldetésért, minélfogva nemzetünk

ezen ünnepén, mely Kolozsvárt tartatott, részt vehettünk; s hogy társaim nevében kinyilatkoztassam, miként ők az Akademia pénztárából rendelt útiköltségeket nem fogadják el.“

Kubinyi Ágoston tiszteleti tag az előadás folytán az Akademia köszönetét kívánta kifejeztetni mind az Akademia képviselőinek eljárásukért, mind az Erdélyi Muzeum-egyletnek azon meg tisztelő, szíves fogadtatásért, melyben az Akademia küldötteit részésíték. Ez indítvány első pontja jegyzőkönyvben fejeztetvén ki, az utóbbi egyszersmind a Muzeumegyletnek levélben is megiratni határozatott.

IRODALMI SZEMLE.

LA LÉGENDE DES SIÈCLES, DE V. HUGO. 2 VOL. 1859.

A „Budapesti Szemle,“ közelebbi füzetében mutatványúl közölte immár Hugo e legújabb művének egyik legszebb darabját, magáról az egész könyvről azonban csak rövid előjegyzetkét. Pedig Hugo költészeté általában s utolsó műve különösen megérdemli, hogy a Szemle közönsége előtt részletesebben szóljunk felőle. Mint már többször tettük, a „Revue des deux mondes“ jeles bírálóját, Montégut Emilt követjük ez átnézetünkben is. Jobb vezért bizonyára nem választhatnánk kivonatos ismertetésünknek.

Hugo V. — mond Montégut — azon írók egyike, kiknek műveit, még nedvesen a sajtófestéktől, akarná olvasni mindenki; kit sokan imádnak, magasztalnak, épen annyin gyűlölnek, rettegnek és becsmérelnek, — de ki iránt közönyös senki sem lehet. És legújabb műve, a politikai s irodalmi pártszenvedélyektől függetlenül is, mik a szerző nevéhez kötvék, fölötte alkalmas a kíváncsiságot és érdeket nem csak felkölteni, de mind végig ébren is tartani. Ellenségei vágyva keresik benne az aggulás, erőtlenedés, a száműzöttet leverő bánat nyomait; de hiába, mert e ritka szellem, melyet a szerencse, siker és hízelgés el nem birt kényeztetni és puhítani, — a sors csapásainak is nem csak ellenállt, sőt a szerencsétlenség neki mintegy utolsó fölszentelés kenetét adá. A magány a helyett hogy félenkké és habozóvá, — ugy látszik, még vakmerőbbé tette őt, feloldozá azon kötelékekből, melyeknek a közönség szemei, — tapsai, — korholásai között önkénytelen rabja minden író; most, távol mindig váltakozó jelentől, egészen a múltban s a jövőben élhet az író s mit Párisban nem merhetett vagy legalább igazolni szükségesnek vélt, azt minden habozás nélkül meri Jerseyben. Ellenségei azért most még erősebb ellenséget találnak benne, mint valaha.

Mi a barátokat illeti, ezek örömteljes meglepetéssel fognak sok olyat találni e könyvben, mit abban nem vártak, nem kerestek; miu-

dennek előtt a szépségek és nagyszerűségek nem csak bő, de pazar gazdagságát. Azt nem merjük állítani, hogy Hugo e könyve szebb darabokat tartalmazna mint előbbi gyűjteményei, — de azt bátran állítjuk, hogy oly szépeket igen, — és nagyobb számmal mint amazok. Itt oly darabok, melyeket szívesebben nélkülöznénk, felette kevesen vannak s minden egy olyan öt-hat nagy jelességű által van feledtetve, kárpótolva. Aztán e két kötetben az uralkodó hang változatossága rendkívül nagy s a lyrai költészet röpülésétől, a dráma szenvedélyeségeig és az eposz méltóságosan kedélyes hangulatáig megy. Nehány darab valóban megérdemli a költő által adott köz-címet: „kis epopéák!” Ezekben a költő sehol sem jelenik meg s úgy beszél el, mint történetíró, sőt néha mint egyszerű krónikás, oly pártatlansággal, s teljes önfeledéssel; míg máskor a tárgy csak ürügyül látszik választva, hogy a lelkét elfoglaló érzéseknek tért adhasson, és saját átkozódásainak és haragjának alkalmat. Végre — ez új művében új stylt is talált föl Hugo. Ismerjük lyrai költészete styljét, mily gazdag, színezett, festői, képekben áradó; — és drámai styljét, mely szaggatott mint a zokogás, ékesszóló, szenvedélyes felkiáltásokkal átszőtt, s oly hangutánzásokban gazdag, melyek a természeti fölajdulásokat és a lélek viharos hánykódásait ügyekeznek érzékíteni. E két, eddig külön vált s egymással ellentétes stylt egyesíti, olvasztja össze most Hugo, s többnyire csodálatos szerencsével.

És végre az ellenségek s jó barátok közt azok, kik elfogulatlan s érdekeletlen bírói szerepet akarnak viselni, így ítélnék: igaz hogy a költő nem vesztett, sőt nyert erőben, — de minden finomságát és kecsét elvesztette helyette. Olyan mint a vén fatörzs, melynek kérge kemény, de fölrepedezett, kiszáradt s ifjú rügyet nem hajt már, s az ágak tövében nagy, göresös csomók képződtek. Csupa erő! hogy az olvasó a súlyos versek terhe alatt kifárad! Nagyszerű kö minden vers, mely tiszteletet, bámulatot költ, de melyen semmi báj! A költő nagyobbakat mer mint valaha, és pedig tagadhatlan sikerrel; de sikerét erőlködéssel, nehézkes fegyverzetben és hajlékonyság nélkül vívja ki s szinte dübög a föld a hajvívó nehéz léptei súlyától! Stylje is oly gazdag, fényes, erős, szenvedélyes, mint valaha; de fénye most nem csak világít; hanem elvakít; ereje nem csak ragad, hanem lesújt; a fény és az árny nem festőileg van elkülönítve — egymásba mosúlva, hanem a pokoli setétségnek a villámfény szomszédja.

Im, így ítélnék e könyvről az ellenségek, a barátok és a hideg kritikuskok. Az olvasó csak ezekből is kiveheti az igazságot. Hogy Hugo V. ereje némileg erőlködés, küzdés és viadal, — azt nem tagadhatjuk. Ő nem tiündéri szellem, mely otthonosan, játszva mulatna a túlvilági szellemek közt, mint közülök egy, vagy mint az isteni Dante, az isteni Shakespeare; ő a bűvész, ki az ellenséges szellemeket hatalmas erejével leigázta, rabszolgáivá tette azokat, kik neki engedelmeskedni nem akartak, — s bírja azon büszavak titkát, melyektől az alvilág és minden szellemei reszketnek. Ő tehát erőfeszítéssel küzdve,

nehezen nyert diadalt; de végre is a diadal nyerve van, s ő szabadon parancsol a szellemeknek. Ő akarata erejével tölti be képzelődése szaggatott hézagait, ad fényt tárgya homályainak és erőszakkal összekötözi az egymással ellenkezőket, — mint ágaskodó vadlovakat. E makacs és erős akarat nagy szerepet játszik Hugo munkáiban, mert ez adja kezébe az eszközöket, mikkel épít, a kapesokat, mikkel művei ellendarabjait egybefoglalja. De ez akarat mégis csak másodrendű tehetség nála: ez a kézműves, nem a művész; ez a kőműves, nem az építész. A főtehetség nála a képzelődés. Mik e csodás és meglepő képzelődés jellemvonásai? — általában nem nehéz kimutatni, mert Hugo Musája a legőszintébb, tettetés és ravaszság nélkül, maga jellemzi, — maga árulja el magát. Ismerni sem látszik a cselt, melylyel szíveket csábíthatni s szellemet foglyúl vihetni, sem azon gyöngéd finomságot, mely hizelgő titkokat sug a fülbe; bár hajdan hallottuk olykor oly édesen is sohajtani őt, hogy az erdei madarak is elnémúlva hallgathatták volna. Lábai előtt bőven nyílnak az illatos virágok, de ő gond nélkül és durván tapos szegfűt és rózsát. Szárnyai is vannak, de azok sas- és kondorszárnyak, melyek képesek egy lendülettel a végetlen magasság sivatag magányába ragadni, de a földhöz s a mindennapi élethez közel repkedni nem alkalmasok. Szereti az erőszakost s tetszik magának haragjában. Fegyverei nem az aranyhegyű finom nyíl és hajszálvékony szigony, hanem a barbar harczos dárdája és súlyos bárdja. Az ijedelmes és nagyszerű jeleneteket kedveli: a harczot, vihart, halált. Alig hihetnők, hogy ily Musa Franciaország leánya lehet! s szeretnénk, ha lehetne, hitelt adni a lélekvándorlás tanának, hogy mondhassuk: e szellem azért választá e hazát, mert visszaemlékezett, hogy egykor a gallok ősföldén a druidák barlangjai és berkei lakója volt.

Im ezekből könnyű lesz Hugo képzelődését jellemezni. Épen annyira hatalmas az, mint határok közé szorított. Nem lát mindent, de a mit lát, rendkívül jól és világosan látja azt. A mire figyelmét irányozza, az fényponttá lesz, annál nagyobb setétlet körülé. Közeli tárgyak, csodálatos! — kikerülhetik figyelmét, de tekintete a legszélesebb és legtávolabb látkört könnyen felöleli. Aztán sajátosságos természetű, hogy szeme azt mire szegezve van, iszonyú arányokban megnagyítja. Innen kiváló kedvelete a mérhetlenség és nagyszerűség iránt, mert az igen nagyot még nagyobbítani nem hiba, de a hangyát elefántnak tüntetni föl nevetséges volna. Azért nem is ura az apróságoknak s azokat kezelvén, kisiklanak kezei közül. A mikroskopi világ, a szerény való, a kicsinyes élet — nem az ő országa. De cserébe annál inkább uralkodik mindazon, a mi rengeteg, nagyszerű és óriási. Mint tudja utánozni az óceán nyögését a vihar korbácsa alatt, mint tudja ragyogtatni a városok égését s füleinkbe harsogtatni a véres őszvecsapások csörejét és a harczyi lovak dobogását! Ha hűbéres vár romjait festi: mint érezteti annak megható iszonyát! ha babyloni palotát: annak tömör pompája által elnyom! Ismeri a sphinxek rejtjelmeit,

Afrika égető sivarai s észak jégmezői iszonyát. Minden, a mi csodás, szélsőség, emberfeletti — az övé; s mig más téren vannak versenyzői: itt egyedül áll és fölülmúlhatlan. Különösen igaz ez a „Századok Legendájáról“, — inkább mint a költő előbbi műveiről; mert régebb festett néha csendéletet és mezei bájít, szelid és gyöngéd érzelmeket, de most az erő egészen elnyomá a bájít; a költő inkább szeret tiltakozni mint kérni, inkább átkozni, elérékenyülni. Ki azért a „Századok Legendáját“ elfogulatlanul s teljes élvezettel akarja olvasni, némi benyomásokat el kell felednie, miket rá Hugo előbbi művei tettek. Ez új műve jellemvonásai mindenek fölött az erő és vakmerőség. Semmi édesség, semmi lágyság; az egész könyvben egy szerelmi legenda sincs. Csak kétszer látszott a költő megemlékezni arról, hogy egykor a guitarre és romancok dalnoka volt; de ha a dallam hiányzik, annál erősebb az összhang, művében.

A szerző rövid előszavában értesít, hogy e két kötetben egybeállított költemények sora csak töredéke egy óriási műnek. Azonban ha valaha az egész elkészülne is, azért tagadhatlan, hogy e két kötet is magában egészet alkot, sőt nem egy — annak egyes darabjai közül is. Igen, e két kötetes könyvnek megvan a maga egysége, mire a költő tán nem is gondolt. Azon egy eszme kíséri őt vándorlásaiban a különböző időkörökön és éghajlatokon át. E könyv egy két oldalú érem, melynek két lapján az emberiség örök és letörülhetlen két bélyege van; egyik a gonoszé, elvetemülté, — másik az igazé, nemesé. De hajh! a rosz több szenvedélyesb kedvelettel, a harag és gyűlölet gyönyörével van kinyomva; kevesebb és halványabb vonásokkal a jó. A Századok Legendájában a gonosz játsza a főszerepet. Hiába változik a kor, égalj, polgárisultság, mindig s mindenütt azzal találkozunk, ugyanazon vadállattal emberarczban, mely süvölt, tör-zúz, ordít, hazud, körmei közt húsfoszlányok lógnak és fogai véresek. Itt az első gyilkos Kain, az apagyilkos király Kanut, kelet zsarnokai Murad és Zim-Zizimi. Azon alak, melyben Hugo kiválólag szereti a gonoszt előállítani, az ismeretes történeti typus, a zsarnok. Ez minden alakban szerepel nála; Zim-Zizimi az unalomból zsarnok; Murad szultán az erőszakos zsarnok-, Ratbert zsarnok fősvénységéből, Zsigmond és László (Eviradnusbán) zsarnokok kéjvágyból. Hugo setét és gyászos képzelődése még erőszakosabbá vált, hogy e zsarnokokat festhesse s nem elégedve meg képzelődése segélyforrásaival, a történetből is kivett minden iszonyút, undorítót és szennyeset, hogy hőseit fölékitse. E tekintetben a legzsarnokgyűlölőbb írókat, Shelleyt és Godwint is felülmúlja, oly setéten festi a zsarnokot s oly kegyetlenül támadja meg.

A gonosznak sok és különböző alakjai közül négyet emel ki Montégut: a testvérgyilkos Kaint, az apagyilkos Kanutot, s Muradot és Zizimit, kelet zsarnokait. K a i n megható költemény. A testvérgyilkos fut isten előtt, de szembe vele mindenütt egy nagy szem ragyog, mely szüntelen reá van szegezve. Fiai, unokái, tudatlanul, nem értve, sátrakat vonnak, falakat építenek, hogy apjokat a rémtől elzárják, megmentsék; hiába! a szem, — mely a mindentlátó istené s az elnem

szunyadó lelkiismereté, — mindig ott van, mindig reá néz. Kanut még megragadóbb és iszonyúabb hatása. Egykor Kanut alva leli apját Saveno királyt s megöli és trónjára hág. Nagy király lesz belőle, igazsággal és szilárdul uralkodik, népét nagygyá teszi s midőn meghal, bűnét maga is elfeledte már; azt gondolja, hogy tán isten is elfeledte azt s nemes és jótettei kiengesztelték bűneért az eget. De midőn el van már temetve, az első éjjel ki jő sirjából Kanut, átmege a városon s megy — keresni az istent. Gyászos vándorlás, melyre elborzadunk; ha tudni akarjátok, miben áll a nagy költő ereje, csak ezt olvassátok. Borzasztó képet fest itt Hugo, — melyben az északi vidék jégmezőinek egész homálya és minden borzalma ki van fejezve. E bús, homályos égből egyszerre egy véresöpp hull a halott fehér palástjára, aztán más, harmadik — s végre egész véreső, ugy hogy midőn az ég ajtajához ér, iszonyodva látja, hogy fehér palástja csupa veres. Rettenve fordul vissza, — elszalad s nem mer többé isten elébe jöni. Murad szultán történetében az iszony a nevetségessel érintkezik. Murad vérengző zsarnok, kitől a föld reszket; kardja sohasem pihent, élete földadata a vérontás volt, mulatsága a gyilkolás; nyocz testvérét megfojtatta, rokonnait kikeresett kegyetlenséggel vesztette el; fiát mulatságból megölte, neki sem emlékezett, hogy valaha lelkén a jóság egy sugara villant volna át. Pedig életében volt egy kegyelmi ténye, a miről senki sem tudott: egyszerre forró napon egyedül lovagolván Bagdad útezáin, egy mézárós kapuja előtt egy haldokló sertést talált, melyet a legyek kizoztak; a szultán leszállt lováról s a szegény állatot megszabadítá kizozótól, árnyékba cipelte, hogy csende-en adhassa ki páráját. Murad meghalt. A megöltek véres árnyai üldözik égbe s bűnei szelleme ezer alakban kiált boszúért ellene. Az isten büntető anyalai haraggal borítják homlokukat s már veszve volna, midőn a pokol kapui nyílnak s egy oesmány állat jelenik meg a szentek szente előtt, és kér kegyelmet Murádnak. Az egykori világ uráért egy alacsony disznó könyörög s hogy a megaláztatás teljes legyen: isten meghallgatja az állatot és megengedi, hogy a zsarnok neki köszönje megkegyelmeztetését. . . .

Legvégül hagytuk Zim-Zizimről szólani, ez egyszerű alapeszméjű, csodaszép kivitelű költeményről. Zizimi is zsarnok; meghódította a felvilágot s a mennyi ismeretes nép van a földön, mind neki hódol, mind tőle reszket. Nincs mit tegyen tovább. Unatkozik. Elűzi rabszolgáit és udvarozzeit. Egyedül marad s ásitva parancsolja a trónját tartó márvány sphinxeknek, hogy mulattassák őt, mert ő a hatalmas, győző és úr! A sphinxek engedelmeskednek s énekelnek, — de énekük azon hatalmasságot dicsőíti, ki Ziziminél is nagyobb, — a halált. Felhozna mindent ki dicső, nagy és hatalmas vala s elmondják, hogy most halva van. A mulandóság s emberi semmiség köznapi eszme s Hugonál mégis új és megható, mert nagyszerűsége az egyszerűségben, bibliai erőteljességben és minden üres szónoklattól ment nagyságában a gondolatoknak áll. Idézzünk csak egy kis részletet belőle:

„Akarjátok látni Cleopatrát, feke? —
Jertek! Sátra néma, köd a mély üregbe,
Örökre lefeküdt Cleopatra

Fogai két gyöngysor, ámra volt az ajka,
Szerelmes királyok örültek meg rajta.
Teste félig azur — egy este, őt látva,
Vénus féltékenyen bűjt felhők sátrába.
Mint a nap, süttött, ha meztelen volt teste;
S egész Egyiptomot balzsamossá tette.
Kicsi lábujját rózsák irigyelték
Most jöjjetek élők, nézzétek fekhelyét!
— Istennő lehetett, ha kevély lett volna:
Ő csak királynő volt, önként meghajolva.
Gúnyos ajkszöglete: szerelem íja volt;
Szépségét ki látta, örültséggel lakolt,
Mert oroslán volt az, mely mindent szertetép . . .
— Fogja be az orrát, a ki most ide lép. . . .

Montégut tovább megy szemlájében, de én sietek bevégezni kivonatolt ismertetésemet. Szemben a gonosz ijesztő képével, igen kevés az igazaké. A jog s igazság két kóbor lovagban van képviselve, kik felette különböznek Tasso és Ariost lovagjaitól, de kiknek érdes de nemes egyszerűségök, minden ábrándos eszményiségtől távol, a közép-kor valódiságát legjobban visszatükrözi. — A gyöngéd, mondhatni, dal-eszme, két darabban mosolyg csak az olvasó elébe: Bivar és az Infánsnő rózsája cziműekben. Ez utóbbi különösen bájos, s oly ábrándosan megható, mint egy sejtelem. Azon viharok, mely a kevély Armada hajóit a tengeren szétszórja s megsemmisíti, a távolban elhaló gyöngye fuvalma ugyanakkor a fiatal lány rózsája lombjait szelíden letépi . . .

De tán az egész gyűjtemény gyöngye A ymerillot, e szépséges lap, a lovagok viselt dolgai könyvéből kiszakítva. Ezt a Szemle olvasói ismerik már. Méltó társa ennek Galicia kis királya.

Végezzük be már kivonatunkat azon szép szavakkal, melyeket Montégut, minden kicsinyes hibáztatás helyett a költőhöz intéz:

„Ha a költő a Századok Legendájának folytatásával fog megajándékozni, ohajtom hogy a következő költemények jobban megfeleljenek általános cziműeknek, mint e mostaniak. Hogyan? Meggondolta-e Hugo úr? Ez volna a Századok Legendája, e bűnök, árulások, vérengzések és rablások hosszú sora? Hogyan? E szívzaggató, véres, sáros látmány volna az emberiség története? Miért keresni Ázsia mélyében valamely koronás tigrist, s elsőséget adni annak, annyi — örökre fényes nevek fölött! Miért venni körül a költészet sugáraival valamely középszerü uralkodót, vagy kisszerü gonosztevőt, egy Zsigmondot, vagy Ratbertet? Voltak a középkori Németországban mások is mint Zsigmond: ott volt egy Madarász Henrik, egy Barbarossa, egy habsburgi Rudolf. Olaszországban a középkorban egyéb is volt mint e véres ármánykodások, miket a költő fölmutat a csalfa Ratbert körül,

3
40
12
7
—
66

ott volt Dante, Della Scala, Castruccio Castracane, Sforza. — Nem, az emberiség legendája nem Anytus, hanem Socrates; nem syracusai Dionis, hanem Pelopidas és Dion; nem Heliogabalus, hanem Márk Aurél; nem III. Rikhard, hanem Szent Lajos; nem Theodora és Marosia, hanem az orleansi szűz. Im ezek alkották a Századok Legendáját, az emberi hagyományok láncolatát! E személyek pedig, kiktől Hugo setét képzelme is visszaborzad, sohasem foglaltak helyet a legendában s alig foglalhatnak ma a történetírásban. Az emberi emlékezet nem tartá fen nevéket: árulók vagy gyávák, zsarnokok vagy eselszövők, — ugyanazon feledés takarja őket. S a mi rájuk nézve még rosszabb, azon dicsőségek sincs, melyre áhitoztak, s a rossz mit eszközlének nem tarthatott soká. Mintán eltűntek, az emberi szellem kiderült, mint a nap a vihar múltával s minden helyre lőn hozva. Reméljük azért, hogy Hugo képzelődése fölviduland s közelebbi könyvében a századok valódi legendáját adandja: azt — mely az erkölcsi erő, jóság és szerelem csodáit beszéli el.“

SZ. K.

FOUR IDYLLS OF THE KING. BY ALFRED TENNYSON, poete laureate 1859

Tennyson (így ír e könyv ismertetésében egyik tekintélyesb angol szemle) visszatért azon költői alakhoz, melyben magát már rég oly erősnek bizonyította, hogy vele egy újabbkori vetélytárs sem mérkőzhetik. Az idylli jellem első kellékei az esemény és előadás egyszerűsége s azért az idyll, bár nem a legnagyobb, — de legritkább és legnehezebb faja a költészetnek; a drámai erő, lyrai szenvedély, a szövevényes és meglepő események, a magasabb jellemzés — megtehetik hatásukat akkor is, ha a kivitel részleteiben, a kifejezésekben, kívánivalót hagynak fen; az idyll pedig, a maga egyszerűségében, semmit, ha kivitelében, kifejezéseiben nem tökéletes. És Tennyson költői ereje épen a kifejezés azon tökélyében, az egyszerűség azon keresetlen dallamosságában, a kivitel plastikai tökélyében áll, melylyel ő a styl hibátlanságában minden újabb angol költőt fölülmúl. Mások, más erényekben elérték sőt túlhaladták őt, de nemzete és kora költői közt hiában keresünk egyet is, kinek annyira hatalmában volna szépen mondani el a mit mondani akar. És pedig nem csak egyes kifejezéseikig, egyes festésekben, hanem lapról lapra, költeményről költeményre, folytonosan, minden lankadás s úgy látszik, minden erőltetés nélkül.

Ez hát Tennyson költői ereje s azért lehetlen nem üdvözölni azt, hogy ilyenmü tehetséggel idylleket ír. Azonban megvalljuk, a könyvet végig olvasva, bármily gyönyört okozott is az nekünk, fölfogni nem bírjuk, miért és mi joggal nevezte a költő a benne foglalt négy költeményt „idyllek“nek, midőn azok nem egyebek mint epikai töredékek az Arthur királyféle nagy nemzeti mondakörből. Az angol lovagkor ezen erőteljes képeiben, — legfőlebb a versmérték egyszerűségén

kivül - semmi sincs, mi az idyll-név alatt ismert költői nemre emlékeztetne, a mint azt az alexandriai oskolától kezdve magáig Tennysonig (ki arra a „Patak“ czimű költeményében jeles példát mutatott) minden költő és műtész használta. Mert ezen négy, ugynevezett idyll minden inkább mint a természet s közélet képe, sőt egészen a regés tündérországból véve, hol minden különös és csodás s hol a képzelődés minden ismert tárgyat fantasticus alakokba öltöztet. A feldolgozott anyag összefüggelensége és aránytalansága, miket a költészet ereje egyenlít ki a való prózaisága ellenében, — szint ezt bizonyítja. Egyéb nehézségek is vannak a tárgyban, mik annak modernizálását gátolják, pl. az újabbkori morál, illem és társadalmi rend ellen szünetlen vétségek s sértések fordulnak elő. Mindezeket Tennyson az egyedül lehetséges úton küzdé le, t. i. úgy fogadva a tárgyat, mint fogadjuk a régi görög mythologia kicsapongásait; mindenik legendáját mint tündérmesét fogta föl s dolgozta ki, a fölfogás gyermetezségével a kivitel és kitejezés nemes egyszerűségét is őszhangba hozván. A felfogást helyesnek, mert egyedül lehetségesnek, kell mondanunk s ha e tekintetben valamit hibáztathatunk, csak az, hogy a költő még sem birt elég merészséggel ezt végletekig is vinni s ha valami neki igen érthetlenné tetszett, azt igyekezett néhol újabbkori okadatolással világosítani. Mert e költeményekben az erkölcsi szép épen abban áll, hogy azok a hőskor durva egyszerűségénél és öntudatlan gyermetezségénél maradnak s hőseiknek mind erényei mind bűnei a mai társadalomban egyaránt lehetlenek volnának, mint szintén szenvedélyeik s elveik, szóval egész lényök is; de azért szívesen engedjük át magunkat azon varázsnak, melyet nagy szívök s kezdeteleges erkölceik frisesége reánk gyakorol.

Mit mondjunk a könyvről előadás tekintetében? Az angol nyelv és irodalom történetében e mű nevezetes helyet foglaland, mint csaknem páratlan példánya az erőteljes, tiszta, latinságtól ment nyelvezetnek, oly korban, midőn az angol irodalom minden termékei a latinság kores nyelvével jelennek meg. Bátran ki merjük mondani, hogy mióta az angol nyelv, eredeti elemei vegyületéből véglegesen megalakult, ily tiszta százsz nyelven, ily kevés latin vegyülettel, költői mű nem jelent meg az öszves angol irodalomban. S ez magában elég és nagy dicséret, kivált ha hozzáteszszük, hogy e mű azon balvéleményt is megezáfolja, mintha az angol nyelv s költészet méltóságát nevelné a latinnal tarkítás, mert ennél méltóságosabb és valóban eposziabb hangon szóló költeményt is alig lehetne nevezni.

A három első kis eposzt, melyeknek czimei: „Enid“ — „Vivien“ — „Elaine“, rövidség okáért csak megemlítve, ismertetésünket azzal zárjuk be, hogy a negyediknek vázlatát közöljük.

Ez, s tán a legszebbik a négy közt Guinevere királynő kegyvesztését írja le és a „kerek asztal“ lovagjai romlását, az ő bűne miatt. A költemény rövid (700 sor sincs), — de tökéletes alkotású, s érdeke nőttön nő, egyszerű s magas, értelmes és szívet ragadó. A költemény alapvonása, a királynő ébredő bűnbánata, (összvefűgésben az előbbi

„Elaine“ című költeménnyel) — első kegyvesztése, erős elhatározása. Zárdába megy s útjában Arthur királylyal találkozik, a mint ez végesajtára indul. Sir Mordred, ki megleste és elárulta a királynő utolsó találkozását Lancelottal, erőteljesen van leírva, a mint

Fölmász a kert magas falára, hogy
 Botrányt kutasson ott, hacsak lehet;
 S meglátja a királynét a hogy ül
 Enid s a síma Vivien között,
 S nem látja többet, mert sir Lancelot
 Kémkedve jár körül s meglátja őt
 Fekvő helyén. S mint a kertész keze
 Hernyót a zöld növényről, ugy a hős
 Letépte őt nyakánál fogva a
 Zölddel befolyt köfal magaslatáról,
 És mint a férget, a földhöz veré.
 De hogy fölismeré a herceget,
 Királyi vért tisztelve a silány
 Emberben is, ő kért bocsánatot,
 Lovagszerűn, góg- és haragtalan.

A bűnbánat ébredése Guinevere királynében ily szépen van festve:

Gyakran órahoszszant,
 Míg a király nyugalmasan lehel,
 A néma éjben rémarczok jövének
 Lelkére és kisértő félelem, —
 Mint ha ajtó csikorg, kétségesen,
 Elátkozott házban, hol vér miatt
 Rozsdás a vaszár — tartá ébren őt.
 Ha elszunyadt, rémálmot látá, mintha
 Nagy sivatagban a nap menne le
 S a lemenő napból rá valamely
 Szörnykép rohanna, mely a mint közelg,
 Előtte árnya fut, ez őt eléri,
 Erinti már — rá visszafordul ő,
 Midőn — a maga árnya elszakad
 Lábától és fut — kiterül a föld
 Színén, hol messze falvak égnek, — ő
 Egyet sikolt s fölébred

Megmondá Lancelotnak, hogy nem szabad többé találkozniok, csak még egyszer, végbúcsút venni. E végbúcsúnál lepte meg őket Mordred s a rég lappangva terjedő hirt a királyné hűtlenségéről napvilágra hozta. Lancelot s a királyné együtt szöknek meg az udvartól és soká azon hit uralkodott, hogy együtt élnek Lancelot várában, melyet a király ostrom alá vesz, midőn megtudja, hogy Guinevere az almesburyi zárdában rejtőzik; itt szegény hallgatni kénytelen az apáczák szidalmait, mikkel nevét becsmérlik, nem tudván, hogy ő a vádlott királynő. Midőn a király ide jő,

— székéről, a nő lebukott előre,
 S arczát a földre rejté. Tejfehér

Karával és setét hajával a
 Király előtt fejét beárnyalá,
 Hallván : hogy az vasas lábával ott
 Megáll fölötte . . .

Ekkor a király szemrehányólag elsorolja, mily nemes, szeplőtlen
 vitézi társaságot alkotott ő,

Kik kézfogással esküdtek nekem :
 Tisztelni a királyt mint önnön lelki —
 Ismételtek, s ezt, mint a királyt ;
 Letörni a pogányt, keresztet védni,
 Fáradni, túrni népek üdvéért,
 Nem szólni rosztat, és nem túrni bünt, —
 És élni szüzen, — egy leányt szeretve,
 Ahhoz hiven ; imádva őt, dicső
 Nagy tettek által a míg elnyerik.
 Mert ég alatt nincs hatalom, nagyobb,
 Mint szűz iránti szűzi szerelem,
 Megóvni férfit olyas gondolattól
 S tanítani nagyra és nemesre őt,
 Szelíd szavakra és szomjazni hirt,
 Igazra törni, s mind mi férfit illet.
 S jól gyarapúlt ez, mignem nőm levél.
 Hivém : „hű társ léssz, a ki részt veend
 Tervemben és örömem részese.“
 Azonba jött gyalázatos bűnöd
 Lancelottal ; úgy Tristram és Izoldé ;
 Ugy többeké e nagyok nyomdokán,
 Kik ily elődöktől példát vevén
 Vétkeztek, a míg minden így veszett . . .
 — En megbocsátok, mint az örök Isten
 Megbocsát. Te gondolj lelked üdvire.
 De hajh ! mikép vegyek most végbucsút
 Mind attól, a mit szereték ?
 Oh szép aranyhaj, melylyel játszadoztam
 Tudatlanul ! . . .
 Ne sejtse senki hogy már nem szeretlek !
 Talán (ha lelked úgy megtisztítod,
 S Krisztusba bízol) — tán majd, ama szebb
 Hazában, a hol minden tiszta, szűz,
 Találkozunk a magas Úr színén,
 S keblemre ugrol, önnönmagadénak
 Vallasz megint, mert férjed én vagyok,
 S nem Lancelot, nem senki, senki más . . .

Majd hallgatózva, míg vasléptei
 Eltávozóának, a sápadt királyné
 Fölkelt, s vánszorgva ment az ablakig.
 „Talán — sohajtá — megpillanthatom
 Arczát, nem látva tőle“ — Epen ekkor
 Ült föl lovára. És körüle a
 Bús zárdaszűzek, gyertyával kezökben ;
 S a míg ezekhez szóla, a sisak
 Rostélyá leeresztve volt ; neje

Azért nem láthatá arcát, mely e
Percben hasonló volt egy angyaléhoz;
Csak ködtől nedvesen, s a lámpafénytől
Körülragyogva égni látta a
Sárkányt a paizsna czímerén, a mint
Az éjt csodásan fénynyel vonta be...“

Zárjuk be ismertetésünket azon reménnyel, hogy a még erejében levő költő (szül. 1805.) az oly dús és több tárggyal kinálkozó Arthurmondakör egyéb részleteit is földolgozandja még.

SZÁSZ KÁROLY.

LAUFER ÉS STOLP
könyvkereskedésében megjelent

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

SZALAY LÁSZIÓTÓL.

Hatodik kötet. Első rész.

E nagy érdekű munka megjelenését a következő sorokkal hirdette Csengerly Antal a „Pesti Naplóban.”

„Nagy irodalmi eseményről tudósíthatom e lapok olvasóit. Szalay Lászlótól „Magyarország története”-nek IV-dik kötetéből megjelent az első rész. A tizenöt ivnyi füzet csak öt év történetét foglalja magában. Örömmel látjuk, mint veszen folyvást nagyobb terjedelmet a nagybecsű munka, a mint közelebb jó korunkhoz: egy méltóságos folyam, mely annál szélesebb mederben foly, minél több forrásból táplálkozik. Bátran mondhatjuk, hogy magyar történetíró, ki e korszak tanulásával foglalkozott, távolról sem merített még annyi forrásból. Sok egyebet mellőzván, a jelen kötetre nézve csupán a Károlyiak gazdag levéltárát említjük, melyet először nyitja meg a magyar történetírásnak a tisztelt grófi család hazafisága. Minő kincseket rejtett e levéltár, mindenki sejtethi, a ki tudja, mily szerepet vitt azon mozgalmas időkben, melyekről Szalay VI-dik kötete szól, b. Károlyi Sándor. A Rákóczyféle mozgalmak korát értem, melyet Leopold haláláig (1700—1705) vázol a megjelent félkötet. Egészen új világításban tünik föl előttünk e korszak. A magyar olvasónak igen eszményi és sok tekintethen egyoldalú felfogása volt eddig e korról. Ez az első mű, mely azon kor főbb egyéniségeit, egyik és másik részéről, valódi jellemökben, emberileg mutatja föl, gyöngéikkel és jelességeikkel. Először értjük valóban ama kort. Szalaynk modora azon neme a tárgyilagosságnak, melynek Thucydidesben tiszteljük örök példányát. Megszólal itt minden érdek, minden nézet, minden korirány. Szemünk előtt jönnek és mennek, beszélnek és cselekesznek a kor egyénei; s szavaik, az ódontság ama zamataival, melyet Szalay latinból áttett fordításaiban is oly művészileg, annyi erővel tud visszaadni, — egyaránt jellemzik az egyéneket, a pártokat és az egész kort. Eddig csak pártemberek ködalakjait láttuk előttünk mozogni; s a legtöbb egyéniségről, főleg a mellékszereplőkről e kor történeteiben, alig tudtunk többet mondani, mint hogy: ez kurucz, az labancz. Szalay művében az egyéni vonások is feltűnedeznek; néhány szónak, egy levéltörödéknak, valamely jellemző tettek avvagy körülménynek rövid érintése, a pártérdekeken túl, az egyéni indokok mélyébe hagy pillantanunk, melyek szintén szerepelnek a történetekben. Először olvassuk valóban hű, eleven történeti képét ama kornak; s regényt vélünk olvasni. Nem tudjuk letenni, ha egyszer kezünkbe vesszük. Oly érdeme a műnek, melyből nem kisebb rész illeti a jeles történetnyomozót, mint a művész irót. Az ily mű minden irodalomban ritka tünemény. Ezért mondám Szalay munkáját eseménynek. Valóban oly esemény az, mely fölött nem szabad a napi sajtónak könnyedén átfutni, a nélkül, hogy akkép ne jelölje meg, mint a természettudósok a ritka természeti tüneményt szótták, melynek látása élvezet a közönségnek, elmékedésre vonzza a tudomány kedvelőit. Ha más nem teszi, magam veszek időt a második rész megjelenté után, s visszatérek e jeles mű méltatására, melynek compositio tekintetében is annyi jelessége van, s az előadás művészi könnyűségét a styl nemes egyszerűségével párosítja.

DERRECZENBEN TELEGDI K. L.

bizományában megjelent:

ETEL LAKA, VAGYIS ATTILA

BIRODALMI SZÉKHELYE.

IRTA

RÉVÉSZ IMRE.

(Ára borítékban 60 új krajczár).

Egyike a legilletékesb bírálóknak e tárgyban, Szabó Károly így nyilatkozott e műről a „Delejtű“-ben:

Mind azon hazai íróink, kik Etel egykori lakának meghatározásával foglalkoztak, Priscus előadását vették vizsgálataikban alapul, mégis az eredményre nézve egymástól mennyire eltértek! Bél Mátyás, Timon Sámuel, Benkő József Attila e lakát Moldvában keresték; Desericius Incze és az ő nyomán legközelebb Mogyorósi János a tiszántuli sikra Gyula mezejére helyezték; Otkokcsi Főris Ferencz a XVII-dik, Huszti András a XVIII-dik század végén s legközelebb én is Priscus fordításához mellékelt jegyzeteimben azt a Duna s Tisza közére, Jász-Berény tájára hittem helyezendőnek; legújabbán pedig Révész Imre ez állítás ellenében felszólalva „Etel laka“ című tudományos értekezésében a Pray György, Sinai Miklós és utána Budai Ezsaiás által már fölemlített azon állításnak ügyekszik újabb és a leggondosabban összeállított erősségekkel érvényességet szerezni, hogy Etel laka a felső-tiszai síkon, nevezetesen a Szabolcs megyei Balmaz-Újváros közelében az egykori Ethelaka nevezetű pusztán állott.

Révész Imrét, mint munkájának előszavában kifejti, egyedül az általam a múlt években többször kétkedés nélkül említett meghatározás fölötti megütkezésé birta arra, hogy Etellakáról már több mint egy évtized óta táplált véleményével a nyilvánosság mezejére lépjen, s így én méltán örömet nyilváníthatom a fölött, hogy e munka, melylyel történetirodalmunk minden esetre nyert, az én munkásságom következtében, bár egyenesen ellenem irányozva, látott világot. Nyereség lenne az irodalmunkra nézve még azon esetben is, ha a vélemény, melyet történeti bizonyosságra akar emelni a szigorú bírálat előtt csak pusztá vélemény maradna; minthogy lapjain többegyes eddig kérdéses tétel teljesen kitisztázva bizonyosságra van emelve, de nézetem szerint még azért is, mert e munka mintegy példányul szolgálhat, miképen kelljen tudományos kérdésekben az ellenvélemények ellenében szigorú bírálat-tal ugyan, de mindig a dolog érdemét tartva szem előtt, tisztán tudományos védvekkal harcolni.

JAVITANDÓK.

Lap	sor	szöveg	javítsd
181	18 (felülről)	aszt	az
182	7 „	örökíté	örökíti
—	5 „	modo gli dolse.	nudo gli tolse.
—	4 „	II. 189—	II. 589—
191	19 „	parancsot a teljesítendő	a parancsot teljesítendő
—	a legelső sor után kimaradt : Mint ha ki földről mennyre tekint, föl az égi Olympig. (V. ö. Ilias VIII. 13—16.)		
192	10 (felülről)	199.	sqq. sequentibus
194	15 „	84	48
196	9 „	kamlok	kazulok
200	15 (alulról)	βοιωια	βοιωια
201	5 (felülről)	juttalja	juttatja
203	20 (alulról)	hadvezére	had vezére
204	18 (felülről)	Arapalik	Atapalik
207	3 (alulról)	ad corso	al corso
208	17 (felülről)	miszin	misziri
—	21 „	ivot	ivor
—	24 „	tekeretbe	tekeresbe
212	4 „	460	464
—	5 (alulról)	állni	élni

TARTALOM.

HETEDIK KÖTET. — 1859. ÉV.

XXI. FÜZET.

	Lap.
A NEMZETGAZDASÁGI ESZMÉK ÉS ELMÉLETEK TÖRTÉNETE. Első közlemény. — Az ó és középkor. — Kautz Gyulától	3
A TÜRÖK URALKODÁS MAGYARORSZÁGÓN. — Első közlemény. — Salamon Ferencztől.	35
HEDVIG KIRÁLYNŐ. — Hatvani Mihálytól	74
MŰVÉSZEK CSARNOKA. — I. RUBENS. — Planche után Cs. A.	101
IRDALMI SZEMLE. — La légende des Siécles, par M. Victor Hugo, 2. vol. 1859. — „Emérke” című epicus költemény fordításával, mutatványúl. — Tóth Kálmántól.	126
KAZINCZY FERENCZ SZÜLETÉSÉNEK SZÁZADOS ÜNNEPE. 1859. Okt. 27-kén — Báró Eötvös József beszéde. — Szász Károly költeménye. — Toldy Ferencz visszapillantása Kazinczy írói pályájára. — Tompa Mihály költeménye. — Gróf Dessewffy Emil zárszava	138

XXII. ÉS XXIII. FÜZET.

ZRINYI ÉS TASSO. — Első közlemény. Arany Jánostól	177
LÁTOGATÁS BELGIOJOSO HERCZEGNÓNÉL PÁRISBAN. — Almási Balogh Páltól	213

	Lap.
ERDÉLY IRODALOMTÖRTÉNETE, különös tekintet- tel történeti irodalmára. (VII. köz. — Vége). — Szilágyi Sándortól	232
A NEMZETGAZDASÁGI ESZMÉK ÉS ELMÉLETEK TÖR- TÉNETE. — Második közlemény. — Az újabb kor. (A merkantil rendszer). Kautz Gyulától	254
A JELENKORI NÉMET REGÉNYIRODALOM. — Második közlemény. — A társadalmi regény. I. Salon és női regény. II. Népregény. III. Szoros értelemben vett tár- sadalmi regény. Kecskeméthy Auréltól	279
A TERMÉSZETTAN SZELLEME ÉS ÚJABB IRÁNYA. — Közli Brassai Sámuel	301
AZ ERDÉLYI MUZEUM ELŐZMÉNYEI. — Szilágyi Sándortól	325
AZ ERDÉLYI MUZEUMEGYLET ALAKÍTÓ GYÜLÉSE. — Jakak Elektől	349
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA. — Októberi és no- vemberi előadások. Cs. A.	377
IRODALMI SZEMLE. — La légende des Siécles, de V. Hugo 2. vol. 1859. (Montégut nyomán). Sz. K. — Four Idylls of the King. — By Alfred Tennyson, poete lau- reate. 1859. — Szász Károlytól	401